

Історико-краєзнавчий музей м. Винники
Інститут археології Жешівського університету

НАУКОВІ СТУДІЇ

Випуск 8

**Давні майстерні та виробництво
у Вісло-Дніпровському регіоні**

Видається з 2008 р.

Винники – Жешів – Львів
Видавництво «Апріорі»
2015

УДК 94(477.83)(06) 908(477.83)(06)
ББК ТЗ(4Ук)я54+Д9(4Ук)891я54
Н 34

Н 34 **Наукові студії** : зб. наук. праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. – Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. – Винники ; Жешів ; Львів : Априорі, 2015. – 440 с. : іл. + 8 с. кол. вкл.

ISBN 978-617-629-279-1

У Збірнику вміщено статті з проблем археології та історії від первісності до нового часу, публікації нових матеріалів і результатів досліджень.

Для археологів, істориків, краєзнавців та всіх шанувальників давньої історії.

ББК ТЗ(4Ук)я54+Д9(4Ук)891я54

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. *Л. Войтович* (головний редактор),
д-р іст. наук, проф. *Л. Залізник*, д-р іст. наук, проф. *В. Отрощенко*,
д-р габ., проф. *М. Парчевський*, д-р габ., проф. *М. Рибіцька*,
канд. іст. наук, доц. *Н. Білас* (відповідальний редактор),
канд. іст. наук, ст. наук. співр. *Е. Кравченко*,
канд. іст. наук, доц. *О. Целуйко*, *І. Тимець*

Адреса редакційної колегії:

Історико-краєзнавчий музей м. Винники,
вул. Галицька, 26, м. Львів-Винники, 79495, тел./факс: (032)2960536,
e-mail: musem.vynnyky@gmail.com, nbilas@meta.ua

Рецензенти:

д-р іст. наук, ст. наук. співр. *А. Буйських* (Київ)
канд. іст. н., ст. наук. співр. *Л. Кулаковська* (Київ).

Відповідальний за випуск *І. Тимець*

Редактор *Т. Молочко*

Технічний редактор *Н. Стахур*

Художнє оформлення обкладинки *Л. Караваєва*
Переклад резюме англійською *автори*, *О. Сіласв*

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Історико-краєзнавчого музею м. Винники та
Інститутом археології Жешівського університету*

ISBN 978-617-629-279-1

© Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2015

© Інститут археології Жешівського університету, 2015

ПОЛЮВАННЯ НА МАМУТА: ТАКТИКА І СТРАТЕГІЯ

У статті автор повертається до дискусії кінця минулого століття про способи полювання на мамутів. Експериментальні полювання на африканських слонів за допомогою металевих списів під проводом Дж. Фрізона (1989) справили враження на палеолітознавців, які з початку 90-х рр. ХХ ст. полишають сумніви в можливості мисливського промислу мамутів кроманьйонцями прильодовикової Європи. Однак процес визнання мисливської майстерності кроманьйонців затягнувся на чверть століття.

Тактика полювання на мамута у верхньому палеоліті полягала в застосуванні легких металевих списів у полюванні скрадом (з підходу). Стратегія прильодовикових мисливців на стадних травоядних зводилася до мисливського контролю постійних шляхів сезонних міграцій об'єктів мисливського промислу. Велике колективне полювання на мігруючих на південь травоядних восени забезпечувало стійбище м'ясом на зиму. Весняна міграція на північ створювала нові умови для масового забою тварин. Так виникли куці палеолітичних стоянок на традиційних шляхах сезонних міграцій, якими така багата прильодовикова Європа.

Запропонована модель мисливського промислу мамутів кроманьйонцями верхнього палеоліту, без сумніву, буде корегуватися і вдосконалюватися по мірі надходження нових фактів і появи нових методик.

Ключові слова: мамут, палеоліт, полювання, сезонні міграції.

Найважливішим і наймасштабнішим виробництвом усіх часів та народів було і є виробництво їжі. Для палеоліту – це виробництво м'яса, зокрема м'яса мамута (рис. 1). Однак способи полювання на мамутів через фрагментарність археологічних матеріалів лишаються предметом тривалих наукових дискусій. Деякі дослідники ставлять під сумнів навіть саму можливість полювання людини на мамутів через величезні розміри цих волохатих слонів прильодовиків'я і низький рівень технічних можливостей палеолітичних мисливців.

Свого часу автор цих рядків присвятив зазначеній проблемі кілька статей [6. С. 11–17; 7. С. 42–57]. Приводом для повернення до давньої дискусії про способи полювання на мамутів і саму можливість такого полювання, стала дискусійна стаття Д. Ю. Нужного зі співавторами під промовистою назвою «Первый случай подтверждения успешной охоты на мамонта...» [12]. Запізніла спроба згаданого автора довести давно очевидний факт полювання на мамутів кроманьйонців прильодовикової Європи в цілому не викликає заперечень. Разом з тим, публікація містить низку сумнівних тверджень, що потребують бодай короткого коментаря. Деякі з них повертають нас до хибних положень палеолітознавства другої по-

ловини ХХ ст., які неодноразово і справедливо критикувалися в минулому. Це й змусило мене повернутися до дискусії кінця минулого століття про способи полювання на мамутів і нагадати дещо зі сказаного чверть століття тому, в т. ч. і автором цих рядків.

Видатні українські дослідники стоянок з житлами з кісток мамутів (Гінці, Кирилівська, Мізин, Добранічівка, Межирічі) (рис. 2, 3) Ф. К. Вовк, П. П. Єфименко, І. Г. Шовкопляс, І. Г. Підоплічко, С. М. Бібіков не сумнівалися в полюванні на мамутів у палеоліті. Сумніви в самій можливості кроманьйонців з їх первісним технічним рівнем вполювати волохатих гігантів поширилися серед дослідників у 70–80-ті рр. ХХ ст., завдяки зусиллям кількох видатних вчених – Л. Бінфорда, В. І. Громова, Н. К. Верещагіна та О. Соффер.

Відома дослідниця східноєвропейського палеоліту з Америки О. Соффер взагалі заперечила саму можливість мисливського промислу мамутів первісною людиною. Вважалося, що волохаті слони прильодовиків'я були надто великими і небезпечними для первісних мисливців з примітивними засобами полювання. Адже африканський слон важить 5–5,5 т, тоді як найбільший мамут удвічі більше – 10–12 т. Дослідниця є послідовницею видатного американського археолога Люїса Бінфорда, який у 60-ті рр. ХХ ст. на основі дослідження фауни печерних стоянок Франції, перш за все грота Комб Греналь у Перигорі, дійшов висновку, що мисливці палеоліту не полювали на великих травоїдних (в т. ч. мамонтів), а добували їх м'ясо в процесі збирання падалі [16. Р. 178] (рис. 4).

Подібних поглядів дотримувалися відомі радянські палеозоологи В. І. Громов та Н. К. Верещагін [2; 3; 4], які висловили думку, що палеолітичні стоянки з кістками мамутів розташовувалися неподалік від їхніх природних кладовищ, де люди добували м'ясо, бивні та кістки для харчових та побутових потреб. Причому якщо перший вважав, що палеолітичні мисливці в основному утилізували туші мамутів, які ставали доступними людині внаслідок танення вічної мерзлоти, то другий припускав, що стійбище влаштовувалося поряд з місцями накопичення трупів загиблих під час повеней мамутів на певних ділянках річкових узбереж. Зазначимо, що згадані палеозоологи, поряд з м'ясним збиральництвом, все ж допускали можливість спорадичних полювань на товстошкірих в палеоліті.

Завдяки зусиллям та авторитету згаданих відомих вчених у 70–80 рр. ХХ ст. у європейському палеолітознавстві затвердилися уявлення, що кістки мамутів для будівництва ефектних жител стоянок Гінці, Мізин, Межирічі, Добранічівка, Єлісеєвичі тощо збиралися в місцях природної смерті тварин, а харчувалися мешканці цих жител, перш за все, за рахунок мисливського промислу бізонів, шерстистих носорогів, коней, північних оленів, а не мамутів [26. Р. 281, 301].

Погодитися з такою крайньою точкою зору важко. Без сумніву, полювання на згаданих копитних грало певну, але не провідну роль в економіці. Адже їхні рештки, на відміну від кісток мамутів, не є стабільним і численним компонентом фауни стоянок з житлами з кісток мамутів.

Роблячи такі радикальні висновки, на нашу думку, варто враховувати не сам факт наявності кісток згаданих невеликих, порівняно з мамутом, тварин, а реальне співвідношення їх м'яса до м'яса мамутів в раціоні населення у калорійному вимірі. Адже харчова цінність одного мамута в багато разів вища порівняно з цінністю оленя чи зайця [6. С. 13; 7. С. 46–48].

Іншими словами, домішка кісток бізонів, шерстистих носорогів, коней, північних оленів, зайців до фауністичних решток мамута, зовсім не заперечує факту, що на згаданих стоянках пізнього палеоліту Подніпров'я мешкали саме спеціалізовані мисливці на мамутів. Адже м'ясо останніх абсолютно переважало в раціоні людини, що лишила стоянки з численними кісткам мамутів. Звичайно, якщо при розрахунках реального раціону первісних мисливців не підраховувати його за принципом «один мамут – один заєць». Часом при таких підрахунках забувають, що м'ясо одного дорослого мамута в калоріях приблизно дорівнює м'ясу 15 бізонів, 40 коней, 150 північних оленів або близько 3000 зайців. Співвідношення решток мамутів до кісток усіх інших копитних зі згаданих стоянок у перерахунку на калорії свідчить, що м'ясо останніх становило 97–99% раціону їх мешканців [26. Р. 298].

Отже, якщо навіть погодитися з деякими дослідниками, які вважають, що лише незначна частина кісток на згаданих стоянках належала впольованим мамутом, все одно роль останнього в життєзабезпеченні виявиться визначальною. Спеціалізація в полюванні на мамутів не тільки не виключала, але й передбачала промисел інших травоядних, і перш за все, північних оленів, бізонів, коней. Оскільки шкіру мамонта через її велику товщину неможливо утилізувати, то саме ці тварини забезпечували прильодовикові суспільства матеріалом для виготовлення одягу та покриттів каркасу жител.

Без сумніву, якась частина мамутового м'яса була продуктом м'ясного збиральництва. Тобто в їжу вживали м'ясо тварин, що вмерли природною смертю, але ще не розклалися через низькі температури. Однак полювання на мамутів було не тільки можливим, але й поширеним різновидом мисливського промислу у первісного населення прильодовикових Євразії та Америки, про що переконливо свідчать дані як археології, так і етнографії [6; 7].

Вимирання мамутів у доісторичні часи суттєво утруднює реконструкцію суспільства, що базувалося на промислі волохатих гігантів. Адже багато аспектів поведінки останніх не з'ясовані. Це спричинило поширення численних фантастичних уявлень про загадкових мисливців на мамута льодовикової доби.

Міфи про мамутів і троглодитів

Внаслідок фрагментарності джерельної бази палеолітичні мисливці на мамутів є одним з найбільш міфологізованих суспільств первісності. Значна кількість цих міфів знайшла відображення на широко відомому полотні 1961 р. З. Буріана «Полювання на мамута» [1] (рис. 5). Мамути жили в умовах

холодного перигляціального лісостепу, з яким абсолютно не в'яжеться велике, розлоге дерево теплолюбивої листяної породи. Не відповідають реаліям палеоліту озброєні луком зі стрілами та сокирою мисливці. Лук і стріли, хоча й були відомі на той час, але навряд чи широко застосовувалися при полюванні на мамутів. Це ж можна сказати й про кам'яні сокири, прообразами яких були так звані «гігантоліти» з Новгород-Сіверської стоянки на Десні, які виявилися нуклеусами на початковій стадії утилізації. Мисливці вдягнені в спіднички зі шкіри мамутів. Оскільки через велику товщину шкіру зі слона неможливо утилізувати, то і шиття будь-якого одягу з неї неможливе. Зараз відомо, що прильодовикові мисливці носили не спіднички, а глухі комбінезони, типу глухого одягу етнографічних мешканців сибірської та канадської тундр.

Бивні у мамонта на малюнку ефектно загнуті вгору, а не спрямовані вперед з вигибом кінцями всередину. Саме така позиція бивнів давала можливість тварині розгрібати ними сніг, щоб добратися до трави. Потертість на кінцях бивнів є доказом саме такої їх фіксації в альвеолах (рис. 7). І головна невідповідність реаліям палеоліту – це зображення мамонта, який провалився у замасковану ловчу яму. Такий спосіб мисливського промислу мамутів є плодом художньої фантазії і ніколи не застосовувався при полюванні на слонів.

Згадані чеські художники не є авторами перерахованих помилкових уявлень про способи полювання на мамутів. Намальована ними в середині ХХ ст. картина, фактично, є реплікою з відомого за численними репродукціям панно відомого художника В. М. Васнецова «Кам'яний вік» 1885 р. (рис. 6), з якого починається експозиція Державного історичного музею РФ у Москві. Усі згадані невідповідності сучасним знанням про прильодовиковий палеоліт присутні на цій живописній композиції.

Фантастичну ідею полювання на мамута за допомогою вовчих ям, луків зі стрілами та крем'яних сокир відомий російський художник запозичив у західноєвропейських митців середини – другої половини ХІХ ст. Саме тоді на зорі археології під враженням епохальних відкриттів А. Ларте, Г. Мортильє, Г. Брейля палеолітичних старожитностей і зображень на стінах та у відкладах печер Франції європейська наука та мистецтво продукували різноманітні фантастичні версії життя прильодовикових троглодитів. Завдяки картинам талановитих художників ці далекі від науки фантазії ХІХ ст. дожили до нашого часу. Репродукціями із згаданих полотен навіть у наш час ілюструють відповідні розділи деяких підручників, формуючи у громадськості фантастичні уявлення про мисливців палеолітичної доби.

Тактика полювання на мамутів

Через фрагментарність археологічних матеріалів, відтворити спосіб життя первісних мисливців палеоліту, зокрема й методи полювання, лише на археологічних джерелах неможливо. Подібні реконструкції передбачають залучення

даних етнографії по мисливським суспільствам XVIII–XX ст., зафіксованих етнографами. Екстраполяція даних по етнографічним суспільствам мисливців на північних оленів Канади, Аляски та Сибіру та мисливцям на бізонів американських прерій на мисливські суспільства палеоліту широко практикувалася представниками процесуальної археології 60–70 рр. XX ст. Одними з фундаторів цього напрямку вивчення первісності були видатні американські етно-археологи Люїс Бінфорд (рис. 4) та Джордж Фрізон (рис. 8). Якщо перший залучав дані етнографії для реконструкції суспільств мисливців на північного оленя, то другий – вивчав методи полювання мисливців на мамутів. Причому завдання Дж. Фрізона ускладнювалося тим, що етнографічні мисливці на оленів та бізонів дожили до XIX–XX ст. і були зафіксовані етнографами, а мисливці на мамутів зникли разом з вимиранням об'єкту полювання наприкінці льодовикової доби.

Для відтворення способів полювання на мамутів Дж. Фрізон залучив етнографічні дані по полюванню аборигенів африканських саван на найближчих родичів мамутів – слонів. Дані етнографії переконливо свідчать, що слон є цілком доступним об'єктом промислу для первісних мисливців. Етнографам невідомі первісні мисливці, які тривалий час мешкали б поряд з популяцією слонів і не полювали на них.

Як зазначалося, тривалий час методика полювання на мамутів була об'єктом різноманітних фантазувань. Ще у XIX ст. поширилася хибна думка, що мамутів заганяли у спеціально викопану і замасковану ловчу яму. Цей ефектний, але маловірогідний спосіб полювання неможливий через те, що вирити величезну яму для мамута у вічній мерзлоті примітивними копальними засобами палеоліту практично неможливо. Та й етнографія не знає прикладів полювання на слонів за допомогою ловчих ям. З 1970-х рр. поширилася думка, що мамутів заганяли на тонку кригу чи в болото, де добивали списами [4. С. 10]. Однак і ця точка зору не витримала перевірки часом.

Дж. Фрізон протягом 1984 і 1985 рр. провів у національному парку Зімбabwe експериментальне полювання на слонів за допомогою списів з наконечниками з кременю типу Кловіс (рис. 9) із залученням мисливців-аборигенів [18. Р. 766–784]. За традиційною методикою африканських мисливців у полюванні на слонів брали участь від двох до п'яти чоловік. Один з них був озброєний важким, колючим списом, інші – металевими дротиками та списометалками.

Як правило, слони пасуться сімейними групами з 10–20 тварин, які складаються із самиць зі слоненятами на чолі з дорослими самками-лідерами (матріархами) (рис. 10). Дорослі самці пасуться окремо і поодиночці. Через велику небезпеку для мисливців самці не були об'єктами полювання. Мисливці непомітно підкрадалися до стада, намагаючись поранити металевим списом окрему тварину. Справа полегшувалася тим, що деякі слони іноді відходять від гурту. Одного чи кількох списів, кинутих з відстані 15–20 м за допомогою списометалки, достатньо, щоб небезпечно поранити тварину. В такому випадку остання відходить

від стада і, відчуваючи дискомфорт від поранення, лягає на землю. Поступово втрачаючи кров і силу, слон слабшає і через певний час стає легкою здобиччю людини. Однак нерідко мисливцям доводилося чекати кілька днів, коли тварина остаточно знесилювалася від втрати крові через поранення.

Здобувши за допомогою списів і списометалок кількох слонів, Дж. Фрізон [18. Р. 781; 19] дійшов висновку, що металні списи з крем'яними наконечниками, кинуті за допомогою списометалки, – ефективна мисливська зброя при полюванні на слонів. Деякі навички такого полювання, на думку дослідника, були добре відомі палеолітичним мисливцям на мамутів.

Оптимальним місцем для враження списом слона чи мамута є середня частина боку тварини позаду лопатки, де розміщені легені. Спина чи шия, через значну товщину шкіри, були маловразливими для списів первісних мисливців. Недосяжним для цієї зброї було і серце, захищене верхньою частиною ребер. Поранення в шлунок – смертельне для тварини, але остання знесильоється лише за кілька днів. Оптимальна відстань для метання списа за допомогою списометалки – 15–20 м. Причому наконечник повинен увійти в шкіру перпендикулярно до її поверхні. Не варто переслідувати пораненого слона, а краще почекати, коли тварина знесилиться сама через втрату крові.

Внаслідок проникнення спису в тіло тварини сухожилля, якими наконечники кріпляться до ратища, розм'якшуються і слабнуть. Це потребує періодичного перезакріплення наконечника. Останній може легко зламатися в процесі полювання. Однак в одному випадку крем'яне вістря типу Кловіс витримало проникнення в грудну клітину 12 слонів без суттєвих пошкоджень [18; 19. Р. 19–26].

На думку дослідника, традиційні уявлення про колективний загін мамутів у яр чи в болото суперечать реальній стратегії полювання на слонів аборигенів Африки. Зокрема, м'ясо загнаного у драговину і вбитого там слона чи мамонта неможливо раціонально використати [6. С. 13, 14].

Про ефективність полювання на мамута зі списками свідчать дані археології, зокрема знахідки кісток мамутів з вістрями списів, що стирчали в них. Маються на увазі численні (близько 20, з яких 12 – безсумнівні) місця забою мамутів (kill-sites) у Північній Америці: Нако, Колбі, Домебо, Дент, Ангус, Маямі та ін. Судячи з наконечників списів, що супроводжували скелетні рештки мамутів, це місця забою та утилізації здобичі фінальнопалеолітичними мисливцями культури Кловіс, що була поширена на Плато прерій та на півдні Аризони 13–12 тис. р. тому.

На березі річки Нако у штаті Аризона на кордоні з Мексикою розкопано рештки скелету молодого мамута з вісьмома крем'яними наконечниками списів типу Кловіс у тілі. Більша частина скелету мамута без задніх кінцівок залягала в стерильному річковому піску. Один наконечник знайдено біля основи черепа, інший – біля лівої лопатки, два – між ребер, один стирчав у спинному хребті. Ще три вістря списів знайдені серед кісток тварини. Рештки датуються близько 12 тис. р. тому [29. Р. 55].

На стоянці Колбі у Вайомінзі (США) досліджено два скупчення кісток мамутів, серед яких знайдено чотири кам'яні наконечники типу Кловіс та нечисленні крем'яні і кістяні знаряддя для розчленування туш та різки м'яса. Скупчення інтерпретовані як запаси м'яса мамутів, убитих списами з наконечниками Кловіс [19. Р. 11–18, 24].

У каньйоні Домебо в Оклахомі (США) досліджено кістки мамута, датовані часом близько 11 тис. р. тому. Серед кісток знайдено три наконечники Кловіс і кілька відщепів. Скоріш за все мисливці культури Кловіс вполювали мамута за допомогою металевих списів, а потім розібрали тушу тварини, використовуючи ножі з відщепів [21. Р. 95–103].

Прямі археологічні свідчення полювання на мамутів за допомогою металевих списів у вигляді характерних пошкоджень на кістках знайдено у Росії. Кінчик крем'яного наконечника спису стирчав у ребрі мамута зі стоянки Костенки І на Середньому Дону [24. Р. 37] (рис. 11). У скупченні кісток мамутів поблизу с. Луговське під м. Ханти-Мансійськ у Західному Сибіру знайдено хребець мамута з пробоїною від кістяного наконечника спису з крем'яними вкладнями в пазах [8. С. 41–51] (рис. 12). Усі ці знахідки переконливо свідчать про активне полювання на мамутів у пізньому палеоліті із застосування металевих списів.

Експериментальні полювання на африканських слонів за допомогою металевих списів під проводом Дж. Фрізона (1989) справили враження на палеолітознавців, які з початку 90-х рр. ХХ ст. полишають сумніви в можливості мисливського промислу мамутів кроманьйонцями прильодовикової Європи [6. С. 13, 14; 7. С. 48, 49]. Однак процес визнання мисливської майстерності кроманьйонців затягнувся на чверть століття, про що й свідчить згадана стаття Д. Ю. Нужного. Основний висновок дослідника, що факт полювання на мамутів у верхньому палеоліті «не вызывает сомнения», хоча і беззаперечний, однак дещо запізнілий. А сміливе твердження, що пошкоджене крем'яним вістряем списа ребро мамута з Костенок І (рис. 11) – «первый случай подтверждения успешной охоты на мамонтов» не відповідає дійсності.

Пошкоджене ребро з Костенок І дійсно переконливий аргумент на користь полювання на мамута, але далеко не перший, якщо згадати численні знахідки скелетів мамутів з крем'яними наконечниками списів зі США, перші з яких були відкриті ще на початку ХХ ст. Тим більше, що згадане ребро з вістряем відоме вже близько 30 років, тобто з часів блискучих експериментів Дж. Фрізона у Зімбабве в середині 1980-х рр. Тому важко погодитися з претензійним твердженням згаданого автора, що його «статья закрывает дискуссию [...], а проблема может считаться решенной». Справедливості ради мушу зазначити, що «проблема решена, а дискуссия закрыта» задовго до виходу статті Д. Ю. Нужного. І сталося це завдяки зусиллям різних дослідників, і перш за все, Дж. Фрізона, який більш ніж чверть сторіччя тому провів згадані блискучі експерименти в Зімбабве і узагальнив дані про численні «mammoth kill sites» зі США.

Не переконують і спроби Д. Ю. Нужного довести можливість полювання на мамутів в палеоліті за допомогою відомих археологічних та етнографічних фактів полювання первісних мисливців на коней, бізонів, оленів, турів та лосів. Це саме той випадок, коли «розмір має суттєве значення», як кажуть американці. Адже, як зазначалося, мамути були вдвічі більшими за африканських слонів і важили як 15 дорослих бізонів разом. Тому факт полювання на бізонів в Амвросіївці (Донбас) чи на коней в Солютре (Франція) не може бути доказом полювання на мамута, який був на порядок більшим за загаданих копитних. Як і застосування самострілів та ловчих ям при полюванні на оленів та лосів у Сибіру аж ніяк не свідчить на користь використання самострілів і ям в палеоліті при мисливському промислі волохатих гігантів.

Аналогічно, так звані «м'ясні» ями глибиною до 1 м на палеолітичних стоянках не можуть бути доказом риття кроманьйонцями у вічній мерзлоті величезних котлованів на шляху міграції мамутів. Не виявлено ніяких слідів таких котлованів на численних «mammoth kill sites» в Америці та в Сибіру (Шикаївка, Луговське), де знайдені рештки впольованих мамутів. Як зазначалося, численні мальовничі зображення мамутів в ямах – плід буйної фантазії художників-натуралістів (часом дуже відомих) часів становлення палеолітознавства у Франції, тобто ХІХ ст. При повній відсутності археологічних та етнографічних свідчень про ловчі ями на мамутів згаданих полотен відомих художників минулого замало для повернення до фантастичних версій забою мамутів у гігантських ловчих ямах.

Разом з тим, стаття Д. Ю. Нужного свідчить про хай запізніле, але остаточне визнання пострадянськими палеолітознавцями Східної Європи мисливських здібностей кроманьйонців верхнього палеоліту.

Стратегія мисливського промислу мамутів

Стратегію полювання на стадних трав'янистих прильодовикової Європи диктував стадно-міграційний спосіб життя об'єктів промислу. Відкриті ландшафти холодних і сухих тундро-степів прильодовиків'я зумовлювали стадний спосіб життя мамутів, бізонів, північних оленів, коней, сайгаків та інших трав'янистих мамутового фауністичного комплексу доби верхнього палеоліту. Тобто тварини паслися стадам, чисельність яких різко зростала восени та навесні під час сезонних міграцій.

Літо трав'янисті проводили на північних, наближених до льодовика пасовиськах, де не вигорала трава під сонцем, а холодний вітер з крижаного щита відганяв гнус. Різке осіннє похолодання гнало величезні стада трав'янистих на південь, у передгір'я Піренеїв, Альп, Карпат, де в гірських захищених долинах тварини проводили холодну пору року. У передгірних лісах тварини могли харчуватися гілками дерев, доки трав'янисті пасовиська були недоступні через сніговий покрив. Навесні трав'янисті знову згуртовувалися у стада і рухалися традиційними міграційними стежками далеко на північ на літні пасовиська.

Тобто стада травоядних прильодовиків'я протягом року здійснювали дві тривалі мандрівки: восени – на південь, а навесні – навпаки, на північ. Причому амплітуда цих сезонних міграцій травоядних могла сягати 500 і навіть 1000 км. Зокрема в Сибіру літні пасовиська оленів розміщалися майже на узбережжі Льодовитого океану, на плато Біранга (півострів Таймир). На зиму олені Таймиру мігрували традиційними шляхами на 1000 км південніше, де зимували у лісотундрі у горах Путорану.

Через падіння рівня світового океану у льодовикову добу на місці Північного моря між Британією та Скандинавією простиралася рівнина, яка слугувала літнім пасовиськом для травоядних прильодовиків'я, у тому числі мамутів. Восени тварини величезними стадами мігрували далеко на південь, у передгір'я Альп, щоб повернутися на північні рівнини наступної весни. Чи могли палеолітичні мисливці слідувати за об'єктом промислу на таку далеку відстань, як це припускають деякі дослідники?

Все життя мисливських колективів визначалося поведінкою промислових травоядних або їх етологією. Оскільки остання є видовою ознакою, тобто незмінна для кожного біологічного виду, то незалежно коли і де жили бізони, олені, коні тощо, способи полювання на них були сталими. Цей біологічний закон відкриває великі перспективи для реконструкції способу життя та особливостей полювання прильодовикових мисливців палеоліту шляхом екстраполяції на археологічні суспільства далекого минулого даних етнографії по мисливцям на бізона, північного оленя, африканського слона недавнього минулого.

Однак така екстраполяція етнографічних даних з історичної сучасності у палеолітичне минуле повинна бути науково коректною, а не прямолінійно-буквальною, як це сталося з деякими палеорекострукціями способу життя палеолітичних мисливців. Маються на увазі реконструкції, в яких в далеке минуле переносилася не тільки амплітуда сезонних міграцій північних оленів тундрової зони Сибіру чи Канади, але й етнографічних мисливців на них XVIII, XIX, початку XX ст. Дійсно, нганасани Таймиру мігрували за оленями з півночі на південь і навпаки на 600 км [13. С. 19], а ненці – навіть на 1000 км [14. С. 202]. Тундрові юкагири басейну Колими сезонно мігрували за оленями на відстань 600 км [10. С. 68]. Ідзен-елделі (їдоки оленів), що мешкали в Канаді західніше Гудзонової затоки, мігрували щорічно за карібу на 750 км [11. С. 112].

Пряма екстраполяція даних по етнографічним мисливцям на оленів Сибіру та Канади в палеоліт зумовили поширення помилкових, на нашу думку, уявлень про дальні сезонні міграції палеолітичних мисливців за стадами травоядних. Зокрема Р. Якобі вважав, що спосіб життя мисливців на оленів фінального палеоліту був аналогічним сезонній поведінці нганасан Таймиру [22]. На цій підставі дослідник вважав, що мисливці на оленів аренсбургської культури літо проводили на Британських островах, а на зиму мігрували на 500 км на північ Німеччини. Д. Старді також вважав, що амплітуда сезонних міграцій

аренбургського населення Німеччини сягала 500 км (між Північно-Німецькою низовиною на півночі і передгір'ями Альп на півдні) [27. Р. 75, 76].

Таку значну відстань міграцій палеолітичних мисливців на північного оленя (500 км) Р. Якобі та Д. Старді отримали внаслідок прямої екстраполяції даних по сезонним міграціям оленярів сибірської тундри ХІХ – початку ХХ ст. в палеоліт. Саме на них спираються згадані дослідники в своїх реконструкціях. Такі дальні сезонні перекочівки можливі лише при наявності оленячих чи собачих упряжок та нарт, які були відсутні не лише в палеоліті, але й у Заполяр'ї ще 300 р. тому. Аналіз фольклору тундрових юкагірів свідчить, що ще 200–300 р. тому юкагири, полюючи на оленів, здійснювали піші міграції слідом за оленем, тягнучи за собою ручні нарти з майном [15. С. 113]. Відстань сезонних міграцій мисливців палеоліту була ще коротшою, бо на той час нарти не були відомі.

Нунамути Аляски, попри наявність транспортних засобів (собача упряжка і нарти), після успішної осінньої поколки оленів на переправі, нерідко лишалися на місці полювання на всю зиму, доки не скінчиться заготовлений восени запас м'яса. У давнину осіннє полювання були такими продуктивними, що общинне селище харчувалося цим м'ясом аж до початку весняної міграції [20. Р. 165]. А чи не є такий малорухомий сезонний цикл реліктом моделі поведінки палеолітичних мисливців прильодовикової Європи? Адже біомаса прильодовикових степів перевищувала біомасу сучасної тундри у кілька разів, що робило полювання надзвичайно продуктивним. Це давало мисливцям достатній запас м'яса, щоб дочекатися на місці осіннього полювання весняної міграції оленів.

Отже сезонні міграції палеолітичних мисливців за стадами трав'янистих через відсутність будь-якого транспорту, якщо й були, то значно коротшими за міграції етнографічних мисливців. Скоріш за все вони сягали 150–200 км, як це припускали А. Руст, Г. Кларк, В. Тауте, Р. Шильд, Л. Залізник [25; 17. Р. 93; 9. С. 53; 28; 23. С. 330–332; 5. С. 117–129].

Так багато говориться про міграції мисливців на північного оленя у статті про полювання на мамутів тому, що мамути, як і мисливці на них, не дожили до нашого часу, тому не маємо етнографічних даних про це загадкове суспільство. Північний олень – єдина промислова тварина тундри, способи полювання на яку добре зафіксовані етнографами і дають певне уявлення про методи полювання на стадних трав'янистих прильодовиків'я. Певні елементи сезонного способу життя мисливців на оленя проливають світло і на поведінку загадкових мисливців на мамута.

Підводячи підсумок, зазначимо, що тактика полювання на мамута у верхньому палеоліті полягала в застосуванні легких металевих списів у полюванні скрадом. Стратегія прильодовикових мисливців на стадних трав'янистих, схоже, зводилася до мисливського контролю постійних шляхів сезонних міграцій об'єктів мисливського промислу: мамутів, північних оленів, бізонів, коней тощо. Іншими словами, мисливські стійбища розміщувалися на традиційних

міграційних шляхах стадних тварин або їх сезонні перекочівки за стадами промислових тварин відбувалися на невелику відстань.

Велике колективне полювання на мігруючих на південь трав'янистих восени забезпечувало стійбище м'ясом на зиму. Весняна міграція на північ створювала нові умови для масового забою тварин, в тому числі мамутів. Так виникли кущі палеолітичних стоянок на традиційних шляхах сезонних міграцій, якими така багата прильодовикова Європа.

Запропонована модель мисливського промислу мамутів кроманьйонцями верхнього палеоліту, без сумніву, буде корегуватися і вдосконалюватися по мірі надходження нових фактів і появи нових методик.

1. Аугуста Й., Буриан З. Жизнь древнего человека. – Прага, 1960.
2. Верещагин Н. К. Почему вымерли мамонты. – Л., 1979. – 195 с.
3. Верещагин Н. К. Записки палеонтолога. – М., 1981.
4. Верещагин Н. К., Барышников Г. Ф. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. – Л., 1985.
5. Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. – К. : Наукова думка, 1989.
6. Зализняк Л. Л. Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. – К., 1993. – С. 4–21.
7. Зализняк Л. Л. Мисливці на мамонтів: від екзотичних домислів до прозаїчних реалій // КДУ. – Вип. 2. – 2003. – С. 42–57.
8. Зенин В. Н., Лецинский С. В., Золотарьев В. К., Гутес П. М., Надо М. Х. Геохронология и особенности материальной культуры палеолитического местонахождения Луговское // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2006. – № 1(25). – С. 41–53.
9. Кларк Г. Доисторическая Европа. – М., 1953. – 280 с.
10. Крейнович Е. А. Из жизни тундровых юкагиров на рубеже XIX и XX вв. // Страны и народы Востока. – Вып. XIII. – М., 1972. – С. 56–92.
11. Моуэт Ф. Люди оленного края. – М., 1963. – 315 с.
12. Нужный Д. Ю., Праслов Н. Д., Саблин М. В. Первый случай подтверждения успешной охоты на мамонта в Европе (Костенки 1, Россия) // Свод археологических источников Кунсткамеры. – Вып. 4 (Верхний палеолит Восточноевропейской равнины). – СПб : Наука, 2012. – С. 13–21.
13. Попов А. А. Нганасаны. – Вып. 1. Материальная культура. – М. – Л., 1948. – 122 с.
14. Хомич Л. В. Некоторые особенности хозяйства и культуры лесных ненцев // Охотники, собиратели, рыболовы. – Л., 1972. – С. 199–214.
15. Юкагиры (Историко-этнографический очерк). – Новосибирск, 1975. – 241 с.
16. Binford L. Comment on R. White «Rethinking the Middle / Upper Paleolithic Transition» // Current Anthropology. – 1982. – Vol. 23 (No. 2). – P. 177–181.
17. Clark G. The earlier stone age settlement of Scandinavia. – Cambridge university press, 1975. – 282 p.

18. Frison G. Experimental use of Weaponry and tools on African elephants // American antiquity. – N 54. – 1989. – P. 766–784.

19. Frison G., Todd L. The Colby Mammuth Kill Site 48WA322; Hunting Mammuths; And Experiments With Clovis Tools And Weaponry // Proceedings of the international conference on mammuth site studies. Tilted by Dixie West. – University of Kansas, 1998. – P. 11–28.

20. Gubser N. Nunamiut Eskimos. Hunters of Curibou. – New-Hawen – London, 1965. – 384 p.

21. Hofman J. Mehl's Dilemma: Paleomortology and Interpretation of the Clovis-Mammoth Association at Domebo, Oklahoma // Proceedings of the international conference on mammuth site studies. Tilted by Dixie West. – University of Kansas, 1998. – P. 96–102.

22. Jacobi R. M. The late weichselian peopling of Britain and North West Europe // Prehistorie de La Grande Plaine de L'europe. – Kraków – Warszawa, 1981. – P. 57–76.

23. Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit. – T. 1. – Warszawa: PAN, 1975. – 475 s.

24. Praslov N. Outils de Chasse du Paleolitique de Kostenki // La Chasse Dans la Prehistoire. – EAUL 51. – P. 37.

25. Rust A. Das altsteinzeitlich renteierja gerlager Meiendorf. – Neumunster, 1937.

26. Soffer O. The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain. – N.Y., 1985.

27. Sturdy D. A. Some reindeer economies in prehistoric Europe // Palaeoeconomy. – Cambridge University press, 1975. – P. 55–95.

28. Taute W. Die Stielspitzen – Gruppen im nordlichen Mitteleuropa. – Koln – Graz, 1968. – 326 s. – 190 tafl.

29. Wormington M. Ancient man in North America. – Denver, 1957.

Leonid Zaliznyak

HUNTING MAMMOTH: TACTICS AND STRATEGY

The author returns to the dispute from previous century concerning forms of mammoth hunting. John. Frison's experiments with African elephants hunting by throwing spears in 1989 caused great impressed on Paleolithic experts. Starting in the early 1990-ies most of them left doubts concerning Cro-Magnon peoples of pre-glacial Europe being able to hunt Mammoths. However, the total recognition of Cro-Magnon hunting skills lasted for a quarter of century.

Mammoth hunting tactics in the Upper Paleolithic times involved practice of covert approach and use of light throwing spears. Strategy of pre-glacial hunters was reduced to regular control of the seasonal migration routes of their hunting preys namely of herbivores herds. Large Collective hunts were organized by large groups in autumn then the herbivores migrated south and that provided foraging camps with meat for whole winter season. Similarly northward migration at spring created new conditions for the mass slaughter of animals. Thus the clusters of Paleolithic camps appeared along the traditional seasonal migration routes, which is common picture in pre-glacial Europe.

The present model of Mammoth hunting by Cro-Magnon people in Upper Paleolithic period will be corrected and improved without doubts as the influx of new facts and of new techniques continues.

Key words: Mammoth, Paleolithic hunting, seasonal migration.

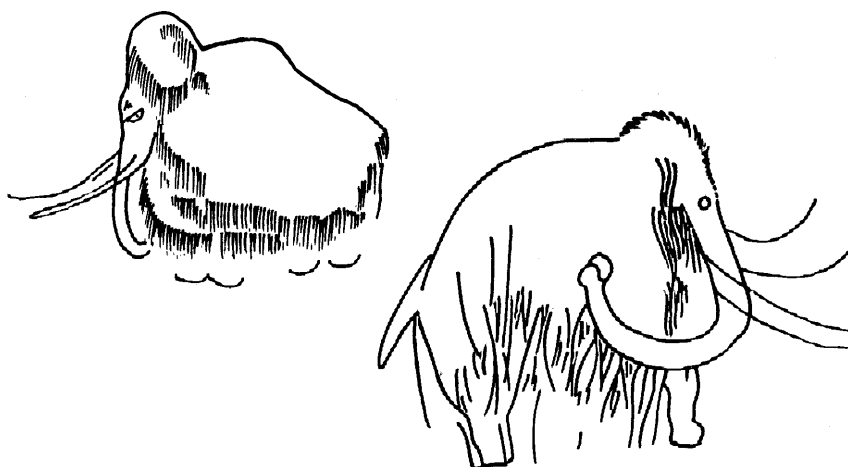

Рис. 1. Зображення мамутів на стінах гротів
Фон-де-Гом та Комбарель. Франція

Рис. 2. Гінці. Розчистка решток житла з кісток мамутів

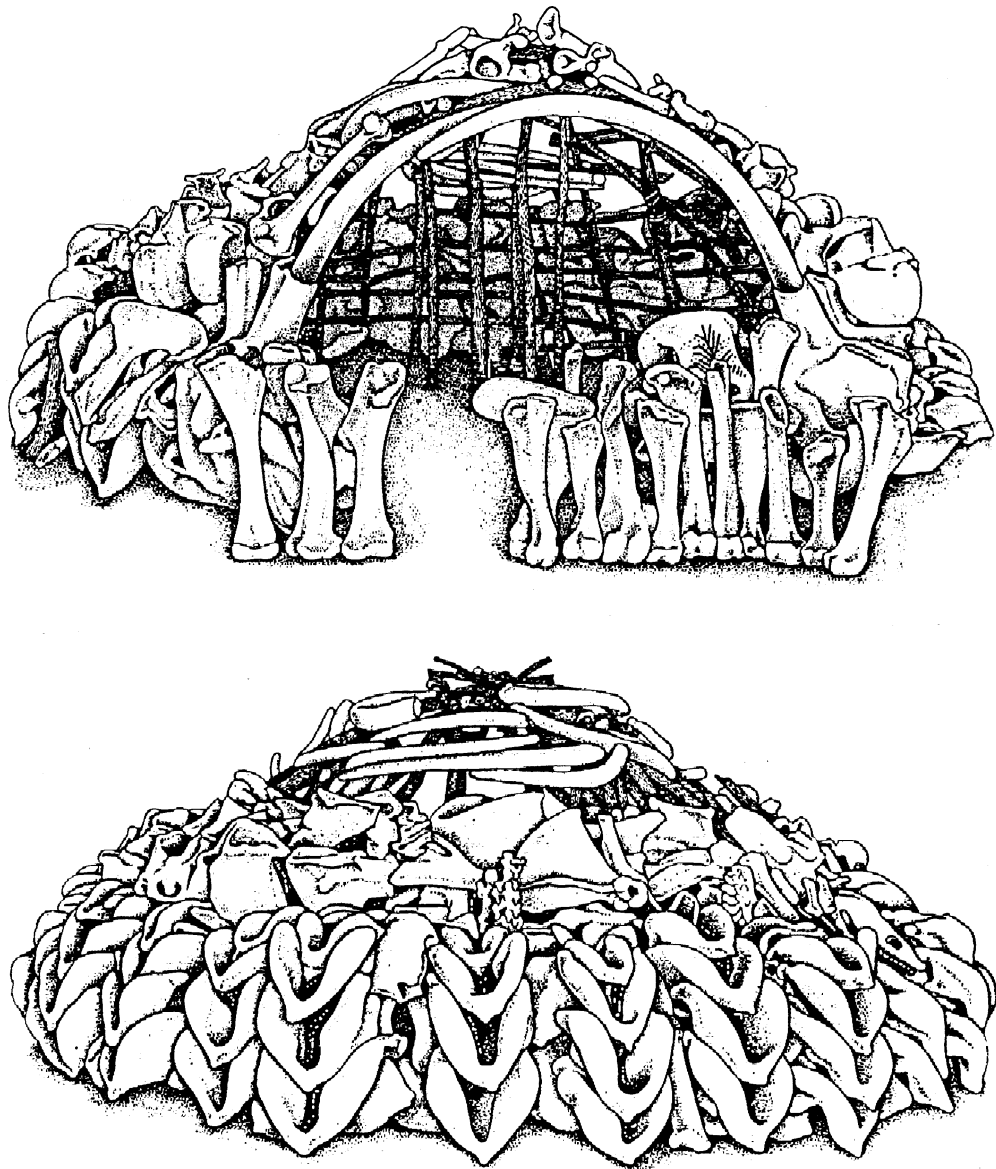

Рис. 3. Межирічі.
Реконструкція житла з кісток мамутів

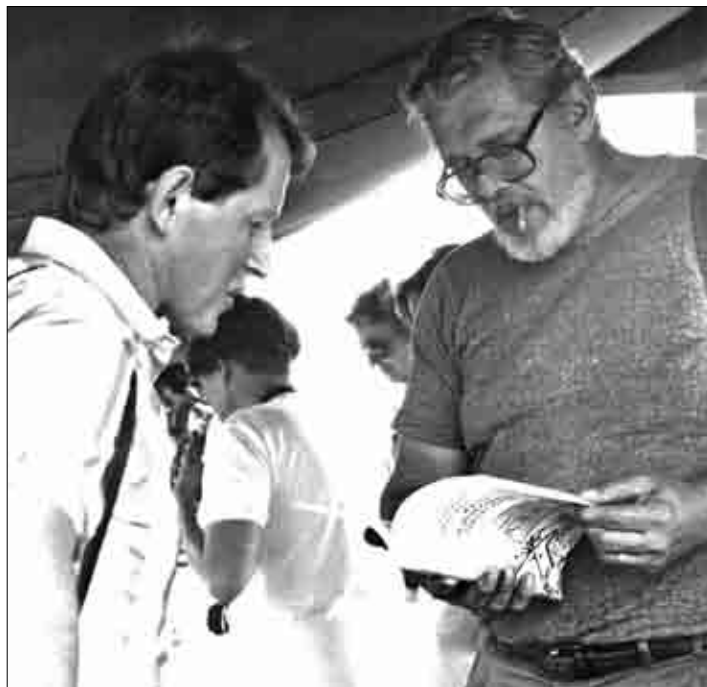

Рис. 4. Люїс Бінфорд
на стоянці Амвросіївка
у 1989 р.
На задньому плані
Ольга Соффер

Рис. 5. Полювання на мамута. Худ. З. Буріан, 1961 р.

Рис. 6. Полювання на мамута.
Художник В. М. Васнецов. 1983–1985 рр.

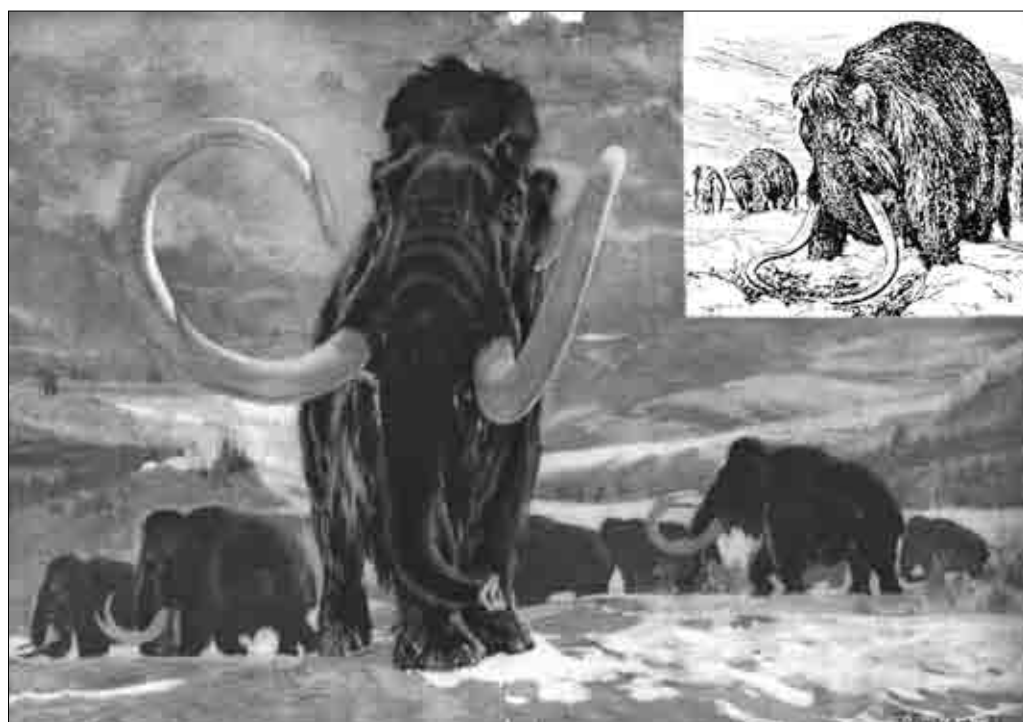

Рис. 7. Мамути на пасовиську

Рис. 8. Джордж Фрізон на стоянці Амвросіївка у 1989 р.

Рис. 9. Експериментальний спис з наконечником Кловіс для полювання на слонів

Рис. 10. Стадо слонів на чолі з матріархом в африканській савані

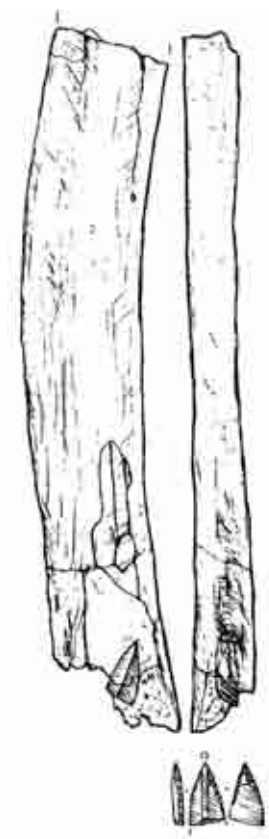

Рис. 11. Ребро мамута з вістрям крем'яного наконечника списа зі стоянки Костенки 1 на Середньому Дону

Рис. 12. Хребець мамута з отвором від наконечника спису зі стоянки Лугоське у Західному Сибіру

УДК 903.4(4-11+477.6)“632.5”

Pawlo Shydlovskiy, Dmytro Stupak

THE RESEARCH OF FLINT IMPLEMENTS ON KYRYLIVSKA SITE

This text presents the analysis of flint artefacts from investigated by V. Khvoiko Kyrylivska Upper Palaeolithic location, which are deposited in funds of different museums. By this research provides cultural-chronological and functional interpretation of the site.

Keywords: *Eastern Europe, Middle Dnipro region, Upper Palaeolithic, Kyrylivska site, flint complex.*

Kyrylivska site (a.k.a. Kievo-Kyrylivska) is a unique site of Upper Palaeolithic period, in which specialists are interested for over 100 years as for its singularity of location and items that were found during the research, and for historiographical significance of its discovery, its excavations and characteristics of obtained materials. As a result it related to the study of this particular monument the formation of national archaeological science and the presentation of Ukrainian Stone Age in the whole world. Therefore in recent years the great interest has been considered among scientists towards history of discovery and study of the site [10; 25; 15]. But despite the actuality of the issue of development of Ukrainian Palaeolithic studies and long lasting research history, a significant number of problems associated with the interpretation of obtained materials as well as chronological, cultural, functional characteristics of the site itself remain unsolved.

This paradoxical situation is caused by several factors. On the one hand, because of imperfect methods of excavation of the site and the neglect of a detailed planigraphic and stratigraphic fixation of objects, which caused some arbitrary interpretation of layers and objects of the site in the future (so it was the first archaeological experience by V. Khvoiko); on the other hand, typological, statistical and technological analyzes of products that belonged to a Palaeolithic human were not elaborated, a lack of unification in subjects' descriptions by various researchers; and finally, a sparseness of materials from excavations among various museum institutions in Ukraine, Russia and France, and the partial loss of materials during the Second World War. For these reasons, cultural, chronological and functional reconstructions of the site are quite different in the works of various authors – from the time of discovery and to the present day. A number of prominent scholars such as V. V. Khvoika, F. K. Wovk (Volkov), P. P. Yefimenko, P. J. Boriskovskij, I. G. Pidoplichko, I. G. Shovkoplyas and M. I. Gladkih devoted themselves to the problem of Kyrylivska site characteristics in the prehistoric field.

It is clear that for the reconstruction of the way of existence of primitive groups, whose remains of vital activity revealed as a particular archaeological site, it is necessary to conduct the analysis of all currently available materials – flint assemblage, bones and tusks units, subjects of arts, faunal findings. A special importance is dedicated to the study of flint complexes: to typological-statistical and technological analysis of products from flint. Thus, the percentage of the main types of tools and wastes of production indicates functional specificity of individual objects and the site itself; specific technological methods used in the primary and secondary processing of raw flint can be used as cultural and chronological characteristics. Authors gives a preliminary analysis of the flint complex, using already published materials and personally worked ones in the collections of the National Museum of History of Ukraine and the National Archaeological Museum (France), gives its own characteristic of Upper Palaeolithic site, although a full analysis of flint products and other categories of material culture is yet to come.

Kyrylivska site, which was investigated by V. Khvoika during the period from 1893 to 1900, was located on the right bank of the river Dnipro in Kyiv. A site lot was a part of a coastal hill, which was cut by two deep ravines which were stretched by a cape about 150 m long and 50 m wide at the base in between. Palaeolithic cultural remains occurred in two cultural layers (according to V. Khvoika) – upper located at a depth of 13–14 m and lower – 19–22 m [4. P. 31–32; 17. P. 7].

The history of the site research is represented by a number of special articles and monographs [16. P. 736–738; 10. P. 36–44]. Topographic and stratigraphic conditions of the location of the site, faunal complexes of the two layers and unique pieces of primitive art often considered by native scientists [17. P. 7–12; 13; 3. P. 153–155], so due to the large amount of literature about these issues it is now to focus on studies of flint implements in detail.

V. Khvoika immediately noticed flint artefacts with undoubted traces of processing with a help of a human hand that occurred along with mammoth bones at the site of the excavation in 1893. About the discovery was reported by prof. V. B. Antonovich, who come back to the place of research and identified the flint objects as they were tools of a prehistoric man, and also made an assumption about the presence of the camp on the site.

Kyrylivska site was excavated on the area of over 10000 m² and consisted of several cultural layers [17. P. 1–2]. The lower one, which was the most forceful (with 0,4–0,6 m thickness and on the area of about 3000 m²), consisted of several layers with hearths and many tusks, bones and teeth of Pleistocene animals (mostly mammoth, rhinoceros) and flint products. Other cultural horizons stratigraphically located above each other and created a single cultural layer stains with clear contours. There were a lot of cracked animal bones around, remains of rotten organic substances, a large number of flint flakes and nodules.

An author of excavations prepared a report that covered investigations at Kyrylivska site for XI Archaeological Congress in Kyiv (1899), where flint articles

were presented (fig. 1) [18]. Final publication of Palaeolithic materials contained in the monograph by V. Khvoika, which was published in 1913, reissued in 2008 [17].

Underestimating the importance of systematic and detailed field recording, the researcher made a mistake in dating and interpretation of the identified residues by referring them to the interglacial period [17. P. 14–15]. With this dating of the site disagreed F. K. Wovk, who took the lower cultural layer to the Magdalenian period [5] by using the typology of flint implements and style of ornamentation mammoth tusks, and gave the analogies from the western and central Europe, including Przhedmosti [14. P. 214; 19. P. 22–23]. It should be added that F. K. Wovk had an opportunity to examine flint tools of Kyrylivska site, after a part of them was brought to Paris by J. de Bay, whom Wovk was in close relationship with [26. P. 225–226]. This view was later confirmed by researchers P. P. Yefimenko, P. J. Boriskovskij and I. G. Shovkoplyas, considering materials of the site independently from each other [9. P. 539–543; 3. P. 174–175; 22].

P. P. Yefimenko focuses on differences in the proportion of flint tools in the lower and upper layers. Thus, the researcher notes rather small collection, represented mostly by blades and burins that come from the lower, the most forceful layer with faunal remains of saturation. The lack of flint inventory he explains with a lack of flint raw materials in Kyiv Dnipro region. The upper layer, which is more flint articles presented with well-formed blades, cores and unprocessed flint fragments, which the researcher thinks was a stock of material for production tools. Among the last ones are small size scrapers, dihedral and angle burins on blades, backed bladelets, which sometimes have typical geometric triangular shape [9. P. 542–543]. For certain features of flint material, the author considers lower layers of the site as a beginning of Magdalenian time, comparing it with the materials from sites Kostionki II and III on the river Don. Chronologically, he places these «sites of Kyrylivska type» after Kostionki I, Avdeevo and Gagarino, but before Mizyn, Zhuravka, Borshevo II etc. [9. P. 532–533]. The upper layers of Kyrylivska site he dates as the late Magdalenian period with finding analogies in such monuments of the end of Palaeolithic time as Gintsi and Borshevo II [9. P. 614–615].

Studying sites of a Middle Dnipro region M. I. Gladkikh also classifies the lower cultural layer with the average time of Upper Palaeolithic, and the upper layer relates to the final glacial time [7]. In the researcher's opinion Kyrylivska site belongs to the Upper Palaeolithic Mezhyrich culture, along with Mezhyrich, Dobranychivka, Ghintsi and Fastiv [8. P. 40].

Another position according to the flint complex took P. J. Boriskovskij, who owns the most comprehensive review on articles of both layers. He came to the conclusion that the characteristic features of the processing of inventory on both cultural layers are very similar [2. P. 103]. Basing on the research of this scientist, I. G. Pidoplichko also asserts the unity of flint complex of the site, considering the different layers on site as remains of one camp of mammoth's hunters with functional different areas and

objects [12. P. 41–43]. So the question of processing of flint elements on upper and lower layers remains unclosed. Solving is possible only after a thorough analysis of all available up to date materials that will enable to find cultural, chronological and functional nature of the site.

It should be noted that today the collection from Kyrlyivska site was quite fragmented - the main fund is kept in the National Museum of History of Ukraine (NMIU), the part of it – in the Museum of History of Kyiv, also the rest part of the collection is in museums of France and Russia, which complicates the analysis flint complex of the site [23. P. 96; 15. P. 99]. During the study of Kyrlyivska site J. de Bay, a French expert of antiquities visited excavations, collector of antique things from the Russian Empire to fulfil collections of the Museum of Human (Paris) [27. P. 54–55], whom V. Khvoiko handed a part of flint products [25. P. 30]. P. J. Boriskovskij indicates the presence of products from Kyrlyivska site in the Geological Museum of the Moscow Geological Institute.

After the World War II the collection of flint products considered long lost, but thanks to the staff of the NMIU partly departed materials have been returned to science. Scientific definition of the flint complex was made by M. I. Gladkich. To date, there are 542 units storage in a 10 NMIU collection of the main fund and 82 units of the scientific support fund [15. P. 101]. The most complete description of the material on both layers of the site was done by P. J. Boriskovskij, according to whom we present basic quantitative tools.

In general, the lower cultural layer contains a huge accumulation of mammoth bones (67 individuals during estimating lower jaws), remnants of hearths and about 250 flints, among which only 200 were identified and preserved. Presented examples of blades and bladelets had short lengths of 3–4 cm and only 15% had a length of 5–6,5 cm. The vast majority of tools represented by retouched blades – 32 examples. The second largest category of products of secondary processing are burins – 10 examples, most of them are angular burins on blades and much less multy-faceted dihedral types. There are much less scrapers and retouched flakes (2 examples). The researcher also indicates one tool like core-shaped [3. P. 156–157]. As the raw material mainly used dark gray chalky flint, sometimes partially patinated, some artefacts are made of low-qailed quartzite.

Among the lower layer materials found by the authors in the collection of NMIU should be noted two cores and four tools that were not described or published, and were among the debitage. Both cores are miniature on small flint pebbles. One has two platforms with the main one corrected with splits from the working surface (fig. 2: 4); the other has one platform, also with a correction of it (fig. 2: 5). Tools are represented by retouched blade (fig. 2: 1) end-edged scraper on the blade (fig. 2: 2), and the angle burin which combined with «piece esquillee» (fig. 2: 6). The micro-inventory category may include a bladelet with partially retouched edge and truncated of a proximal end (fig. 2: 3).

A collection of the flint complex of upper layer was represented with 3000 items, about 580 of which are defined by P. J. Boriskovskij. Total number of blades is 188, from which there are 40 medial fragments and 30 bladelets, crested blades presented with 10 examples. Flakes and fragments of flint are about 230, also 20 burin spalls. The collection consists of 4 prismatic cores and one hammerstone. Retouched blades (50 examples) are the largest category of products with a secondary processing. Scrapers made on blades and flakes (19 examples) are the second category among tools. Next group is represented by retouched flakes (15 examples). The burins are represented 1 dihedral and 2 lateral on truncation examples. P. J. Boriskovskij also publishes two triangular points with a semi-abrupt lateral retouch (one from the Geological Museum of Moscow Geological Institute) [3. P. 158–160].

During the processing of the collection of upper layer 31 examples were found, that were among debitage and most of them remain unpublished. Among them there were two cores and 29 products with signs of secondary processing. The one is narrow faced one platform core made on the frost debris (fig. 3: 22); the other is prismatic and has two platforms (fig. 3: 23). The tools are represented mainly by retouched blades (20 examples) (fig. 3: 1–3, 6–11, 16–17, 20–21, 24). On the part of these products have truncation of distal end of a piece (fig. 3: 2, 7, 21). Furthermore, four burins were discovered, two of which were angle on blades (fig. 3: 18–19), one was lateral on oblique retouched truncated blank, and one dihedral (fig. 3: 4–5). Also retouched flakes (fig. 3: 12–14), points on bladelets and one end-scraper were found (fig. 3: 15) [21. P. 69–72].

As raw material of the upper layer of Kyrylivska site in order to make tools served types of stone with different quality. The vast majority of products manufactured from dark gray, sometimes black qualitative flint. Some products are made of whitish gray flint with inclusions and coarse-grained quartzite. Also articles of black flint pebbles with yellow subcortex inside are available. Thus, the site residents were using raw materials of different origin – Kaniv, Dnipro-moraine, might be Volynskij or/and Desna flint. This was caused by a lack of geological output of qualitative minerals in Kyiv-Dnipro region [20. P. 31–34].

In funds of the National Archaeological Museum (Paris, Saint-Germain-en-Laye) the collection of J. de Bay was discovered (№ 69599–69600), which comes from the interior of Kyrylivska site. This collection includes 37 examples represented by blades and their fragments and flakes and by tools. The blades and their fragments are represented 18 examples (fig. 2: 7, 13–16); a second large category is flakes (12 examples) (fig. 2: 12) 3 from which is received from working surfaces of cores and have a typical dorsal surfaces (fig. 2: 7, 10, 12). Undefined fragments – 3 examples. There is 1 example of one platform core (fig. 2: 18). Tools are represented by an end scraper on a fragment of a blade (fig. 2: 8) and two retouched blades (fig. 2: 9, 11). Unfortunately, it is unknown from which layer these products are, but a small number of detected tools are unlikely to renew the overall statistical picture of products typology.

Considering technological features both layers are exhibiting a significant similarity. Thus, the initial knapping process was designed to obtain high-qualitative blades and bladelets mainly from one-platform, and two-platform cores. On many blades and bladelets specific preparation of platform was fixed – a core platform faceting was used very often, also isolation of blades and bladelets' platforms and overhang reduction of cores. These technological modes gave an opportunity to obtain high-qualitative blade and bladelets blanks, proximal part of which got «spur's form» [6. P. 165–166].

The secondary treatment represented in both layers by using flat and marginal retouch in designing of various categories of products – points, burins, scrapers, retouched blades. The method of abrupt retouching was not used by site inhabitants, characterising Epigravettian sites of Middle Dnipro region – Mezhyrich, Ghintsi, Dobranychivka, Semenivka, Fastiv etc., dating back to within 16–12 thousand years ago. Specificity of knapping technology in the primary treatment (faceting of core platform) and secondary treatment (using flat retouching) does not allow it's inclusion to Upper Palaeolithic Mezhyrich culture.

Of course, a complete analysis of the flint industry on both layers of Kyrlyivska site is yet to come, but considering main features of knapping technology it is possible to include the site to a circle of late Gravettian industries that were spread in Eastern Europe during the maximum Wurm glaciation (20–18 thousand years ago). Some features in producing of tools have analogues with a Kostionkivsko-Avdeevska culture sites, including Zarayska [11. P. 37–185], which is coincided with radiocarbon dating. A date for the bottom layer of Kyrlyivska site was received in the Oxford laboratory 19200 ± 250 [15. P. 99], which is very close to the one of the third layer of Zarayska site – 19100 ± 260 [1. C. 22].

The point of interest was a distribution of categories of tools in both layers. Thus, quite a few articles of secondary processing in lower layer were found, where retouched blades and burins were superior in numbers. Tools of upper cultural layer are represented by retouched blades, scrapers and flakes. While giving the characteristic of this two cultural layers (large number of faunal remains in lower layer with a very small collection of flint products and lenticular accumulations in upper layer with the presence of all the main categories of tools), it is possible that in this occasion we are dealing with places of different predestination of unified settlement of hunters (perhaps not permanent) that consisted of a pack of bones and primary processing of what was hunted, and residential area, where there was the final utilization stage of products of hunting or collecting (retouched blades and scrapers). Tools were also produced on a residential area (so-called, «top layer»), as evidenced by a presence of cores and debris of raw material. On the bonebed (so-called, «lower layer») only specific tools for processing of animal carcasses were used – retouched blades and burins. This characteristic of the site explains the large number of burin spalls in the «upper layer» (20 examples) with almost complete absence of most burins that were used in the «lower layer». For these reasons, the reconstruction of dwellings

made of mammoth bones that were located in the «lower layer», which was held by I. G. Pidoplichko according to drawings made by V. Khvoiko and still remains unproven [12. P. 32–40].

Thus, the study of flint implements interior of Kyrylivska site leads to the following conclusions:

1. By main features of processing the flint implements on Kyrylivska site demonstrate significant differences from other sites of Middle-Dnipro Mezhyrich culture. The nearest similar analogue material founds in late Gravettian industries of Eastern Europe by knapping technology and by the radiocarbon dating.

2. Collections of flint products of both layers Kyrylivska site are quite similar in knapping technology and secondary processing, but rather differ in percentage composition of the different categories of tools.

3. This makes it possible to assert the unity of structure of the site, which consisted of several different functional areas – high residential area with remnants of dwellings in the form of distinct lenticular clusters of material («upper layer»), where took place the main economic activity of residents – tools production, utilization of bag etc.; and the bonebed – natural or anthropogenic accumulation of faunal remains – which were actively used by humans («lower layer»). The use of these bones maybe had a episodically, seasonal character, which is evidenced by the presence of several horizons in both «upper» and «lower» layers.

Амирханов Х. А. Стоянка Зарайск А: характеристика объектов третьего культурного слоя // Исследования палеолита в Зарайске. – М. : Палеограф, 2009. – С. 15–35.

2. *Борисковский П. И.* Кирилловская палеолитическая стоянка // Материалы и исследования по археологии СССР. – Т. 2. – М., Л., 1941.

3. *Борисковский П. И.* Палеолит Украины: Историко-археологические очерки. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1953. – № 40. – 463 с.

4. *Борисковский П. И., Праслов Н. Д.* Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. – Вып. А 1-5. – М., Л. : Наука, 1964. – 56 с.

5. *Вовк Хв.* Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. I. – Львів, 1899. – С. 1–32.

6. *Гиря Е. Ю.* Технологический анализ каменных индустрий. Методика микромакроанализа древних орудий труда. Ч. 2. – Археологические изыскания. – Вып. 44. – СПб. : Академ-Принт, 1997. – 198 с.

7. *Гладких М. I.* Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї // УІЖ. – 1971. – № 10. – С. 99–102.

8. *Гладких М. I.* Исторична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України). – К. : НМК ВО, 1991. – 48 с.

9. *Ефименко П. П.* Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – К. : Изд-во АН УССР, 1953. – 663 с.

10. *Колеснікова В. А.* Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К. : КОРВІН ПРЕСС, 2007. – 192 с.

11. Лев С. Ю. Каменный инвентарь Зарайской стоянки // Исследования палеолита в Зарайске. – М. : Палеограф, 2009. – С. 37–185.

12. Підопличко І. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К. : Наукова думка, 1969. – 163 с.

13. Підопличка І. Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. – Т. I. – Вип. I. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – 36 с.

14. Радієвська Т. М. Археологія у науковому доробку Хведора Вовка, матеріали його досліджень у зібранні Національного музею історії України // Археологія і давня історія України. – Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. – К. : Стародавній світ, 2012. – С. 213–214.

15. Радієвська Т. М., Біленко М. М. Перший археологічний досвід В. В. Хвойки // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки / Матеріали науково-практичної конференції Київського обласного археологічного музею. – Трипілля, 2010. – С. 97–104.

16. Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI АС в Киеве 1899 г. – Т. 1. – М., 1901. – С. 736–812.

17. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – К., 2008. – 160 с.

18. Хвойка В. В., Покровский А. М. О раскопках в Киевском уезде // Известия XI Археологического съезда в Киеве 1–20 августа 1899 г. – № 12. – К., 1899. – С. 175–177.

19. Чикаленко Л. Хведір Кіндратович Вовк як передісторик // Археологія і давня історія України. – Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. – К. : Стародавній світ, 2012. – С. 21–25.

20. Шидловський П. С. Вплив фізичного оточення на формування матеріальної культури пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – Київ, Фастів : ФДКМ, 2005. – С. 31–39.

21. Шидловський П. С., Прядко Д. Ю. Пізній палеоліт Київського Правобережжя // Археологія і давня історія України. Вип. 6. Стежками археології. До 70-річчя проф. М. І. Гладких. – К. : ІА НАН України, 2011. – С. 68–85.

22. Шовкопляс І. Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. – К. : Наукова думка. – 1971. – С. 39–64.

23. Яковлева Л. Нові дані про археологічні колекції В. Хвойки з Кирилівської стоянки // АНТ. Вісник археології, мистецтва, культури. – 2000. – № 4–6. – С. 96.

24. Baye Joseph de, Volkov Théodore. Le Gisement paléolithique d'Aphontova-Gora, près de Krasnoïarsk (Russie d'Asie). – Paris, 1899.

25. Pakharieva O. Relations entre prehistoriens Russes et Français au XIXe et au debut du XXe siècles // VITA ANTIQUA. Збірка наук. статей. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. – № 7–8. – Р. 28–33.

26. Richard N. Volkov in France: Cultural transfers in anthropology and prehistoric archaeology at the end of the 19th century // Археологія і давня історія України. – Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. – К.: Стародавній світ, 2012. – Р. 220–227.

27. Trésors méconnus du Musée de l'Homme. Dans le secret des objets et des mondes / Catherine Eve eds. / Muséum National d'Histoire Naturelle. – Paris, 1991. – 180 p.

Павло Шидловський, Дмитро Ступак

ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕМ'ЯНОГО ІНВЕНТАРЮ КИРИЛІВСЬКОЇ СТОЯНКИ

В цій роботі аналізуються крем'яні артефакти з досліджень В. Хвойки Кирилівської верхньопалеолітичної стоянки, які зберігаються у фондах кількох музеїв. Дослідження крем'яного комплексу дозволяє зробити такі висновки:

1. За характерними особливостями обробки крем'яний інвентар стоянки демонструє значні відмінності від інших пам'яток межиріцької культури Середнього Подніпров'я. Як за технологією виробництва, так і за радіо-вуглецевим датуванням, найближчі аналогії матеріал знаходить в пізньогравецьких індустріях Східної Європи.

2. Колекції крем'яних виробів обох шарів стоянки являються цілком подібними за технікою первинної та вторинної обробки сировини, але досить різняться між собою за відсотковим складом різних категорій знарядь праці.

3. Це дає можливість стверджувати єдність структури стоянки, яка складалась з декількох функціонально різних ділянок – підвищеної житлової ділянки з рештками жител у вигляді чітких лінзоподібних скупчень матеріалу («верхній шар»), де відбувалась основна господарська діяльність мешканців – виготовлення знарядь, утилізація здобичі тощо; та кістковища – природного чи антропогенного скупчення фауністичних решток, яке активно використовувалось людьми. Використання цього кістковища можливо мало епізодичний, сезонний характер, про що свідчить наявність декількох прошарків як у «верхньому», так і в «нижньому» шарах.

Ключові слова: *Східна Європа, Середнє Подніпров'я, верхній палеоліт, Кирилівська стоянка, крем'яний комплекс.*

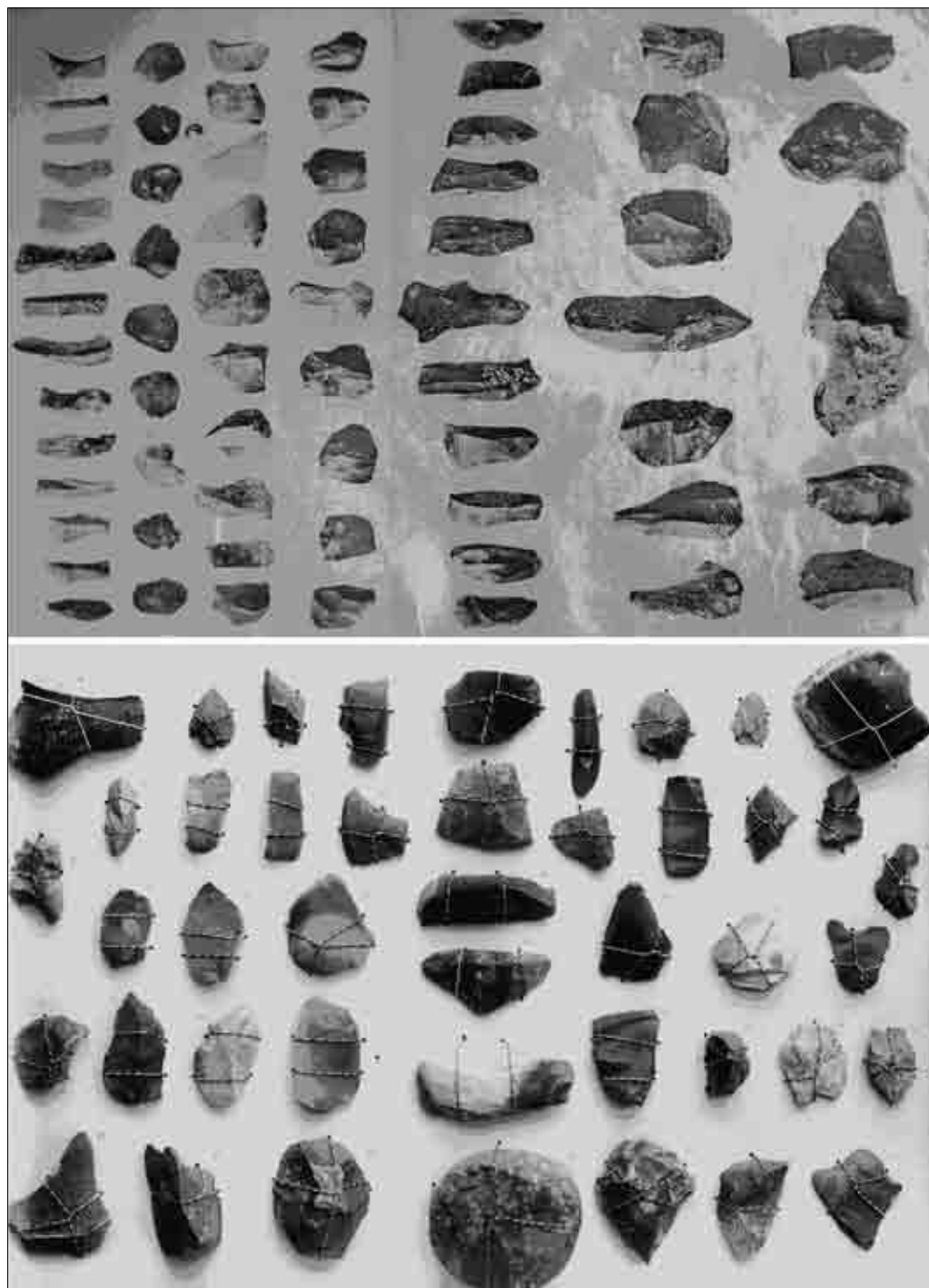

Fig. 1. Flint materials from Kyrylivska site represented by V. Kvoiko at XI Archaeological meeting in Kiev (1899)

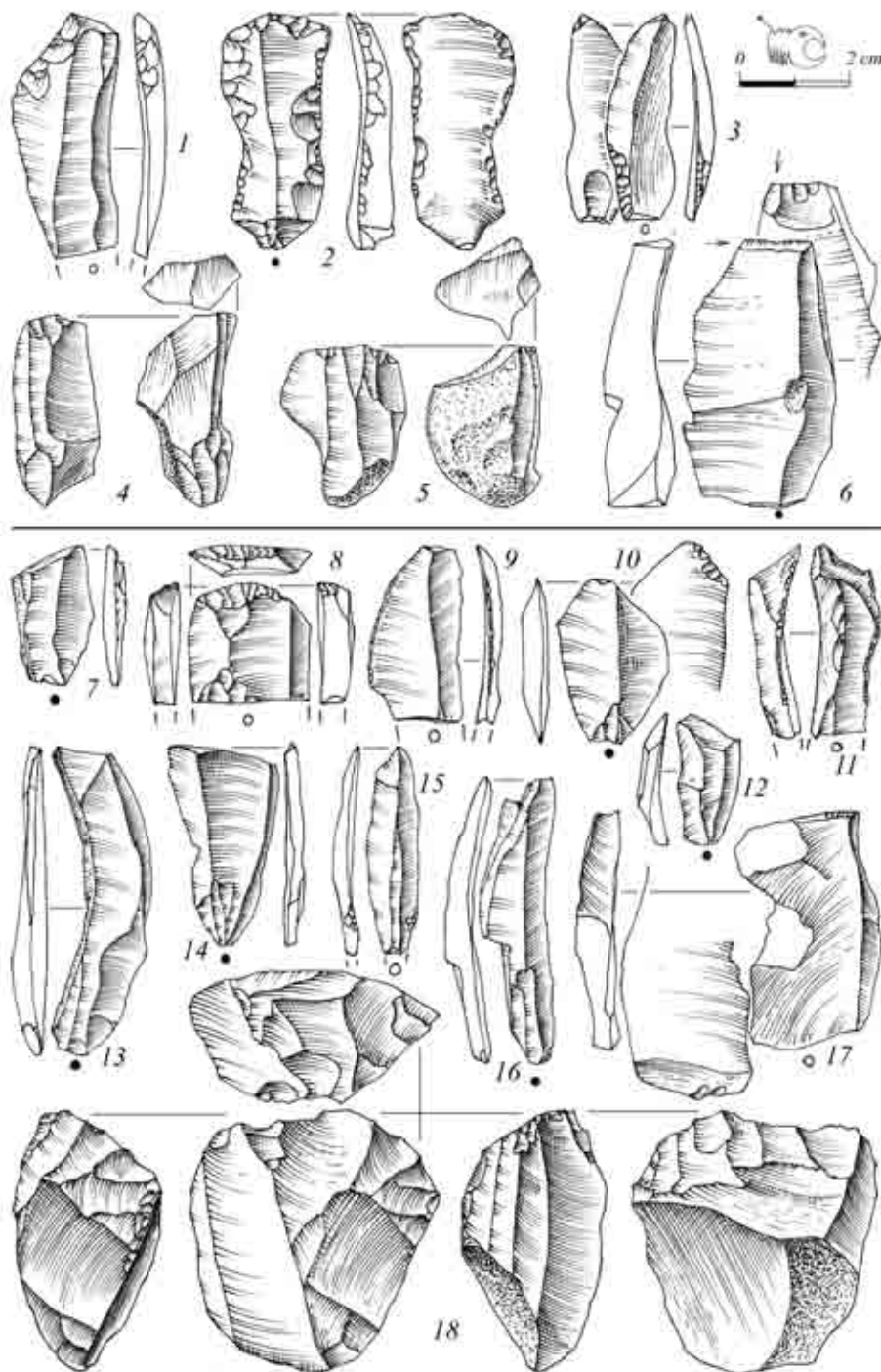

Fig. 2. Kyrylivska site. Flint artifacts:

1-6 – «lower layer», Scientific funds of National Museum of History of Ukraine;
 7-18 – Funds of National Archaeological Museum (France), J. de Bay collection

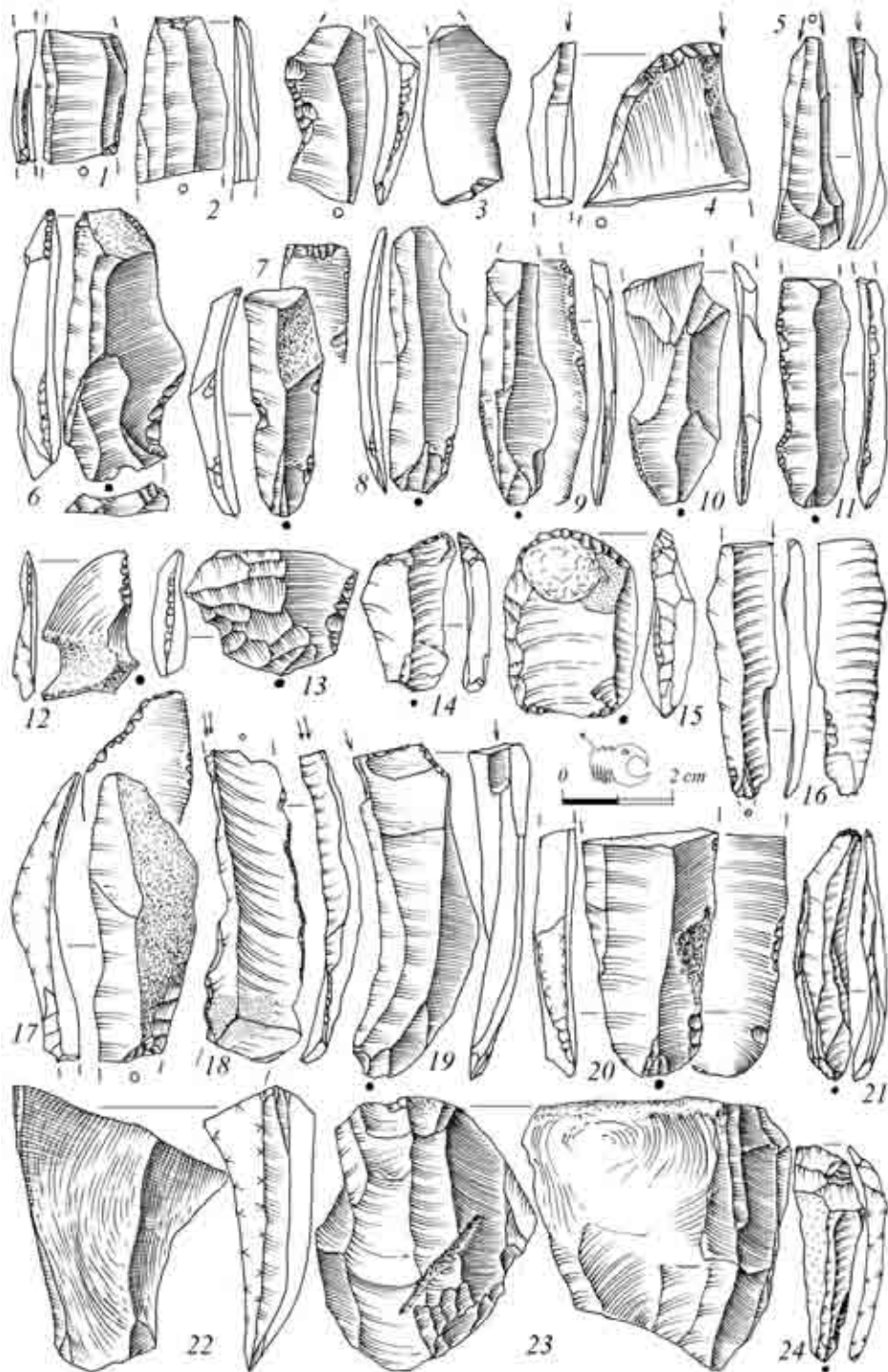

Fig. 3. Kyrilivska site. Flint artifacts, «upper layer»,
 Scientific funds of National Museum of History of Ukraine

ПОХОДЖЕННЯ КУКРЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються проблеми генези кукрецької культури на тлі глобального процесу розвитку кам'яних індустрій з відтискнутою технікою розщеплення. Розглядаються гіпотеза про зв'язок кукрецької культури України і Молдови з млефаатською індустрією Ірану та Іраку, проблеми походження млефаат'єну, зв'язків з іншими культурами Близького та Середнього Сходу, пропонується гіпотеза про можливий шлях міграції носіїв кукрецької культури.

Ключові слова: *неоліт, кукрецька культура, міграції, млефаат'єн, ак-купрук'єн, докерамічний неоліт Кавказу, культура Одіші.*

Вступ. Питання про походження неоліту з кукрецьким крем'яним інвентарем вперше було розглянуто В. М. Даниленком. Неможливо стверджувати, що питання було розв'язано, але у низці публікацій було висунуто кілька теоретичних положень, які стосувалися питання генези тих культурних явищ, наявність яких було зафіксовано по матеріалам Кам'яної могили [8], та які і зараз лишаються актуальними. Так, наприклад, дослідник вважав, що походження приазовсько-кукрецького неоліту пов'язано з розселенням нових етнічних масивів, які мешкали десь на схід від Азовського моря [7. С. 176]. У той час, коли В. М. Даниленко сформував гіпотезу, джерельна база неоліту Східної Європи була жалюгідною, ще не стали відомими багато пам'яток на території Нижнього Дону, Прикаспію, Кавказу, залишалася майже недоступною джерельна база по неоліту Близького і Середнього Сходу. Тим більш ми можемо дивуватися сміливості висунутих гіпотез, надзвичайному дару наукової інтуїції В. М. Даниленка.

Висловлені думки були у час створення ще й ідеологічно невитриманими, адже були оприлюднені в умовах, коли теорії про міграції сприймалися майже як карний злочин. От що писалося у редакційній статті у «Радянській археології»: «Расизм та пов'язані з ним теорії міграціонізма завжди були найбільш мерзенними проявами буржуазної ідеології у історичній науці, у тому числі і в археології». Це написано лише за три роки до появи книги «Неоліт України» [1. С. 6]. Через рік у тому ж журналі ми читаємо: «Величезно принципової важливості питання [...] усі ці проблеми розроблялися радянськими археологами у напруженій боротьбі з буржуазними теоріями міграцій» [18. С. 6]. Таким чином, можливо, що саме В. М. Даниленку ми зобов'язані віддячити за те, що слово «міграція» перестало нести ідеологічне забарвлення у радянській археології.

Теорія В. М. Даниленка про генезу кукрецького неоліту не набула розвитку у працях археологів наступних поколінь. Це й не дивно, адже висунута гіпотеза

була надто абстрактною. Дуже загальний вислів про пошук прабатьківщини кукрецького населення десь на схід від Азовського моря не надихав на такі пошуки. Безперспективність таких досліджень розумів і сам В. М. Даниленко, адже писав: «Уточнення інших положень, які нас цікавлять, знаходяться за межами можливостей безпосередньо досліджуваного матеріалу і нам доведеться звертатися до тих територій, які межують з Давнім Сходом» [7. С. 177]. Такої можливості був позбавлений не тільки він сам, а й усі інші археологи. Публікації по археології Давнього Сходу були важкодоступними, але, заради правди, варто ще й сказати про відсутність навіть і таких публікацій з проблеми, що цікавила В. М. Даниленка.

Під час написання книги «Неоліт України» пам'ятки, що мали безпосереднє відношення до проблеми походження кукрецької індустрії, вже активно досліджувалися. Такими пам'ятками були Джармо і Карім Шахір (Ірак), у 1960 р. з'явилася книга Р. Брейдвуда та Б. Хоува, у якій характеризувалися ці пам'ятки [31]. На жаль, публікація матеріалів згаданих стоянок була здійснена настільки поверхнево, що нікому б і на думку не спало, що якісь іранські або іракські матеріали можуть мати будь-яке відношення до проблем кукрецької культури. Лише у 1983 р. з'явилася публікація крем'яних комплексів Джармо [38], Карім Шахіру [38], Млефаату [36] та інших пам'яток схилів Загросу [32]. Цих публікацій, на жаль, В. М. Даниленко вже не побачив. Між тим, фінальноплейстоценові і ранньоголоценові індустрії схилів Загросу якнайкраще ілюструють небезпідставність висловленої В. М. Даниленком гіпотези.

Кукрецька та млефаатська індустрії та проблема поширення відтискової техніки розщеплення у Євразії. Кукрецька індустрія є унікальним явищем кам'яної доби України. Пам'ятки кукрецької індустрії відомі у всіх ландшафтних зонах України без винятку. Процес поширення кукрецької індустрії був одночасно процесом первинної неолітизації України [13. С. 257–265]. У Криму відомо багато пам'яток кукрецької культури: Вишенне 1, Іванівка, Домчи-Кая (шар Г1) [26], Кукрек (шар 3) [3; 4; 5; 22], Фронтове III, Родникове, Тасунове [16], Калам-Баір 1, Мис Трійці 1 та ін. Носії кукрецької індустрії швидко вийшли за межі Криму, де відомо дуже багато їх пам'яток, серед найбільш відомих – Кам'яна Могила I [8], Мирне [21], Фрумушіка [25], Абузова Балка [20], Добрянка 1–3 [10]. Кукрецька індустрія має керамічний етап розвитку. При цьому відзначається досить велике різноманіття кукрецьких керамічних індустрій. Так, Лазарівка на Житомирщині [9. С. 5–14] ілюструє розвиток кукрецької індустрії з керамікою буго-дністровської культури; в Дніпровському Надпоріжжі кукрецька індустрія існує у вигляді так званої «сурської культури» [8] з лінійно-накольчастою «сурською» керамікою; у Подонеччі на основі кукрецької індустрії виникла донецька культура з типовою дніпро-донецькою керамікою.

Кукрецька культура з'являється на початку пребореалу (табл. 3) у Криму, де існує до початку атлантичного часу. За межами Криму тільки дві пам'ятки

можна досить впевнено відносити до межі пребореалу-бореалу – це поселення Добрянка III (нижній шар), Ігринь 8 (окремі житла). Можливо, тим же часом варто датувати нижні шари Кам'яної Могили I. З самого початку свого розвитку носії кукрецької культури були знайомими з відтисковою технологією отримання пластин. Досягалося це при розщепленні конічних, в тому числі й олівцеподібних, нуклеусів (рис. 1: 1–6). Початкові етапи розщеплення були пов'язані з отриманням пластин. Але кінцевою метою розщеплення було отримання пластинок і мікропластин, з яких виготовлялися вкладні кістяних пазових наконечників (рис. 1: 15–23). Такі вироби є, як правило, медіальними частинами пластинок і мікропластин, мали довжину 2,5–4 см, мали притуплені краї або були косотронкованими. При виготовленні окремих виробів поєднувались прийоми тронкування і притуплення краю заготовки. З пластин і пластинок вироблялися специфічні вироби – так звані вкладні кукрецького типу (рис. 1: 24, 35–51). Ці вироби виготовлялися переважним чином з пластин шириною 15–20 мм, як винятки – зустрічаються і дуже широкі (до 25 мм), і дуже вузькі (біля 10 мм) вкладні. Для виготовлення кукрецького вкладня використовувались медіальні і, значно рідше, проксимальні частини пластин. Фрагментація пластин відбувалася шляхом створення виїмки шириною менше 10 мм на місці розлому. З черевця вкладні вкриті пласкою ретушшю, походження якої є, мабуть, пов'язаною з використанням вкладнів для обробки твердих матеріалів. Подібний знос міг створюватись в процесі роботи у якості долота або стругального ножа. Пластинчасті заготовки використовувались також для виготовлення анкошів, довгих пластин з кількома крайовими виїмками.

Дивно, але для виготовлення скребків і деяких різців використовувались майже виключно відщепи. Більше того, для їх виготовлення існувала паралельна система розколювання. Відщепи знімалися з багатоплощинних нуклеусів безсистемного зняття. Відповідно, серед скребків переважають підокруглі й підовальні форми (рис. 1: 30–31, 33–34) при наявності кінцевих скорочених пропорцій (рис. 1: 32). Серед різців зустрічаємо широкий діапазон типів. Один з цих типів є настільки оригінальним, що отримав назву різців кукрецького типу. Це масивні двогранні різці з широкими, часто пласкими, різцевими сколами (рис. 1: 26). Інші типи – бічні на масивних відщепах (рис. 1: 25, 27–29) або навіть на спрацьованих нуклеусах. Деякі з таких різців – білатеральні, мають круторетушовану виїмку, яка обмежена різцевими сколами. Зустрічаються різці на кутах зламаних пластин (рис. 1: 13–14). У кукрецьких комплексах завжди наявні серії анкошів (рис. 1: 7–12).

У ранньому комплексі Вишенне I представлені біфаси. Як не дивно, потім крем'яні біфаси повністю зникають з кукрецьких комплексів, але ще більш дивно те, що біфаси знов з'являються у комплексах донецької неолітичної культури [14. Рис. 20–21], яка постала на основі кукреку. Не виключено, що наявність або

відсутність біфасів обумовлена не культурною традицією кукрецької індустрії, а просто функціями стоянок, що були досліджені.

Особливістю кукрецьких комплексів пребореалу-бореалу була повна відсутність геометричних мікролітів. За матеріалами Криму варто зазначити, що кукрецькі комплекси ранньоатлантичного часу (Кукрек, Мис Трійці) містять мінімум інновацій порівняно з пребореальним комплексом Вишенне 1. Між тим, кукрецьке населення існувало в оточенні культур, які виготовляли геометричні мікроліти. Тим не менш, ми не маємо переконливих доказів того, що на території Криму носії кукрецької індустрії створювали будь-які «синтетичні» об'єднання з носіями традицій виготовлення геометричних мікролітів. Всі без винятку випадки знаходження кукрецьких артефактів поруч з трапеціями пов'язані або з нестратифікованими комплексами (Фронтове III), або навіть з комплексами, які стали відомими внаслідок збору підйомного матеріалу (Олексіївська Засуха). Це свідчить про консервативність і замкнутість населення, яке залишило кукрецьку культуру, його самодостатність.

Порівняння кукрецьких і млефаатських старожитностей просто не може не викликати необхідності аналізу можливостей генетичного зв'язку між ними.

Поняття «млефаат'єн» вперше використано С. Козловським [46. Р. 157], який узагальнив матеріали багатьох загроських комплексів, у тому числі й досліджені Р. Брейдвудом. Зараз до кола пам'яток млефаатської індустрії відносять Млефаат, Джармо, Палегавра (верхні шари), Карім Шахір, Алі Кош, Чага Сефід, Сараб, Асіяб, Гані Дарех, Тепе Гуран на території Іраку та Ірану.

У цілому млефаатська індустрія характеризується використанням відтискної техніки розщеплення. Провідний тип нуклеуса – конічний (рис. 2: 1–2), дуже часто зустрічаються олівцеподібні (рис. 2: 3–4). Комплекси, пов'язані з металним озброєнням, містять мікролітичні знаряддя, такі як: пластинки з притупленими краями, тронковані і бітронковані пластинки (рис. 2: 12–19). Вже навіть такий обмежений опис крем'яних і обсидіанових комплексів свідчить про подібність з комплексами кукрецької індустрії гірського Криму і степової України. Високий ступінь подібності демонструють також перфоратори (рис. 2: 6–11), біфаси (рис. 2: 20–21), скребки (рис. 2: 5). Ще більше враження про подібність млефаатської та кукрецької культур підсилює наявність у їх комплексах так званих «човників», кам'яних знарядь з м'якого каменю з прошліфованим поперечним жолобом.

Млефаатська індустрія була довготривалим явищем, яке, якщо відкинути аномальні дати, існувало з часу пізнього дріасу до середини атлантикуму [48. Р. 71]. Проблеми можливого зв'язку млефаат'єну з формуванням кукрецької індустрії детально розглянуті у розділі монографії «Фінальний палеоліт – неоліт Криму: культурно-історичний процес» [15. С. 90–118]. У цій публікації наводяться додаткові аргументи для доведення тієї теорії, яку автор висловив у монографічному дослідженні.

Висловлена у монографії гіпотеза про подібність і генетичний зв'язок млефаатської та кукрецької індустрії має суттєвий недолік. Справа у тому, що існує певне протиріччя між загальновідомими поглядами на походження млефаатської індустрії та висновком про її зв'язок з кукреком України. Так, за думкою С. Козловського, у процесі генези млефаатської індустрії приймала участь зарзійська епіпалеолітична людність [47. Р. 175–192]. У той же час, кукрецькі матеріали не містять жодних зарзійських рис, що вказує на відсутність повної подібності між індустріями, які розглядалися з позицій теорії про пряму міграцію. Вказане протиріччя ставить під сумнів висунуту мною гіпотезу, вказує на необхідність додаткового аналізу культурно-історичної дійсності на межі плейстоцену-голоцену на території Ірану та Іраку.

Не менш болючою є також проблема визначення траси міграції млефаатського населення на територію Криму, адже території поширення пам'яток кукрецької і млефаатської індустрій не мають спільних кордонів.

Наявність вказаних проблем працює не на користь моєї гіпотези, свідчить, що питання прогенезу кукрецької індустрії ще є надто далеким від остаточного розв'язання. Усе це зобов'язує мене повернутися до вказаної проблеми, проаналізувати її на тлі більш широкої панорами розвитку кам'яних індустрій Близького і Середнього Сходу на межі плейстоцену-голоцену.

У зв'язку з цим, здається, є важливим огляд історії походження та розвитку відтискної техніки розщеплення у тій її формі, яка пов'язана з використанням конічних та олівцеподібних нуклеусів.

У 2006 р. у Лісабоні відбувся міжнародний конгрес, присвячений появі і розвитку відтискної техніки у світі, проблемам поширення відтискних технологій, у тому числі й заснованих на використанні конічних і олівцеподібних нуклеусів. Праці конгресу були опубліковані лише у 2012 р. [56]. Один з головних висновків, який був зроблений на конгресі, належить видатній дослідниці відтискних технологій кам'яної доби М. Л. Ініжан, яка показала, що поширення відтискної техніки виникло більш ніж 20 тис. років тому на території Сибіру, Монголії та Китаю [41. Р. 22]. В іншій публікації говориться про вік близько 25 тис. років тому [43. Р. 76]. За думкою дослідниці, поширення відтискних технологій поширювалося зі сходу на захід. Також стверджується, що поява відтискної техніки отримання пластин досягає Західної Європи тільки у голоцені.

Для розв'язання наших проблем дуже важливим є абсолютно доведений факт поширення відтискної техніки зі сходу на захід. Однак хронологія такого поширення, на мій погляд, вказана абсолютно невірно. За М. Л. Ініжан перші випадки застосування відтискних технологій зафіксовані на Близькому і Середньому Сході тільки на початку бореалу. Час появи відтискних технологій у Південному Прикаспії та у Верхній Месопотамії вказаний як близький до 8400 ВР, що абсолютно не відповідає дійсності. Також трохи занижений вік появи відтискної техніки на Балканах, який відноситься до часу 7700 ВР, зовсім

не враховані українські хронологічні репери. Складається враження, що карта і схема М. Л. Ініжан складена таким чином, щоб довести лінійну або хвильову схему поширення відтискної технології на теренах Євразії, коли враховуються тільки ті абсолютні дати, які доводять справедливість висунутої теорії [41. Р. 36]. Такий підхід, на жаль, заважає вирішенню питання про можливий зв'язок культур з відтискною технікою Близького і Середнього Сходу та півдня Східної Європи. Не виключаю, однак, такої можливості, що у публікації М. Л. Ініжан 2012 р. використовувалися механічно ті цифри, які були наведені у публікації 1994 р. [42. Р. 21–32], у якій використовувалися некалібровані дати. Це призвело до того, що теорія про хвилі поширення відтискної техніки виявилась такою, що містить протиріччя. Так, у теорію не вписувалася поява відтискної техніки на самому початку голоцену у Північній Африці у каспійського населення, про що вказує й сама М. Л. Ініжан [41. Р. 37].

Таким чином, глобальна теорія поширення відтискних технологій М. Л. Ініжан є надто загальною, в основі її лежить небездоганна абсолютна хронологія, яка відображує стан досліджень 20–30-річної давнини, коли знання були надто фрагментарними. Оскільки теорія М. Л. Ініжан в основних рисах сформувалася вже досить давно, про що вже говорилося, ми маємо й альтернативне бачення проблеми розвитку і поширення відтискної техніки.

Показовою є точка зору К. Шимчака, яка з'явилася у 2002 р. [55. Р. 229–242]. З одного боку, польський дослідник виправляє хронологію М. Л. Ініжан, показує, що пам'ятки західного крила Родючого Півмісяця з олівцеподібними нуклеусами з'являються ще у фінальному плейстоцені. Не зовсім зрозумілим залишається, чи з'явилися такі пам'ятки у час близько 11 тис. ВР, чи на 1–2 тис. років раніше. Тим не менш, ясно, що хронологія появи відтискного розщеплення пов'язана, як мінімум, з пізнім дріасом. Таким чином, К. Шимчак нібито поправляє гіпотезу М. Л. Ініжан, робить її більш докритою, скоротивши хронологічний розрив появою відтискної техніки на Близькому і Середньому Сході та на Далекому Сході. Але висновки робляться зовсім інші. К. Шимчак підкреслює, що у Центральній Азії олівці з'являються лише у середньому голоцені, що, мабуть, виключає можливість зв'язку між двома регіонами. Так само К. Шимчак не вбачає прямого зв'язку між центром поширення олівців на Східноєвропейській рівнині з двома іншими центрами. Взагалі дослідник не робить спроби створити якусь глобальну теорію, говорячи, що картографування пам'яток з олівцеподібними комплексами дозволяє лише ставити питання, а не вирішувати їх.

Треба відзначити, що К. Шимчак, як і М. Л. Ініжан, не використовує все ж усі відомі абсолютні дати для доказів припущення про відсутність зв'язків між трьома центрами поширення відтискних технологій. При оцінці можливого віку пам'яток Центральної Азії не використовуються дати афганського верхнього палеоліту, що значно могло б змінити висновки. За рамками роботи залишаються питання про можливий зв'язок кукреку України та індустрій Близького і Се-

реднього Сходу. Певна невизначеність у оцінці хронології кукрецької культури, майже повна відсутність якихось відомостей про хронологію неоліту Кавказу призвели до того, що кукрецькі й кавказькі неолітичні пам'ятки були розглянуті як особливе явище, четвертий центр поширення відтискної техніки на території Євразії. Такий висновок був неоригінальним, тут К. Шимчак повторює думку Я. та С. Козловських [45. Р. 179]. До того ж, К. Шимчак у огляді індустрій з олівцями на Кавказі згадує лише чохську культуру, у той час як тут поширення олівців було значно більшим, про що ми ще згадаємо нижче.

Як бачимо, дві альтернативні теорії про поширення у Старому світі відтискної техніки мають свої переваги і недоліки, але обидві не спираються на повний масив відомостей про хронологію цього явища, не спираються на аналіз усіх відомих нам індустрій з олівцеподібними нуклеусами. Таким чином, існуючі гіпотези насправді не можуть вирішити поставлене нами питання про можливий зв'язок кукреку і індустрій Близького і Середнього Сходу.

Тим не менш, наведені гіпотези є теоретичною передумовою для виконання того завдання, що ми поставили. Гіпотеза М. Л. Ініжан показує нам загальні закономірності процесу, дозволяє припускати, що у випадку з українським кукреком ми можемо мати справу з процесом лінійного або хвильового поширення нової технології по вектору схід – захід, що абсолютно відповідає поглядам В. М. Даниленка. Картина, яку відображує К. Шимчак, дозволяє відсікти зайве, показує, що наявність трьох основних центрів поширення олівцеподібних нуклеусів дає нам можливість обмежити коло пошуку повних або часткових аналогій. К. Шимчак дуже переконливо доводить, що індустрії Східноєвропейської рівнини ніяким чином не пов'язані з кукрецькою культурою, показує, що далекосхідний центр поширення олівців не має спільного кордону з іншими центрами. Фактично, гіпотеза К. Шимчака наводить на думку, що пошук аналогій кукреку можливий лише у колі індустрій Близького і Середнього Сходу.

Яка ж була ситуація на Близькому і Середньому Сході у фіналі плейстоцену? Які індустрії з олівцеподібними нуклеусами тут існували? Про млефаатську індустрію Ірану та Іраку ми вже згадували, а у недавній нашій публікації [15] наведений детальний опис млефаатських та споріднених з ними немрицьких пам'яток. Але у своїй монографії я обійшов увагою ак-купруцьку індустрію Афганістану, яка з'явилася значно раніше. Між тим, автори гіпотез, про які згадувалось, також фактично залишили цю індустрію поза увагою.

Індустрія отримала назву після розкопок стоянок Ак-Купрук I, II і III [37]. На перших двох стоянках виявлені верхньопалеолітичні і неолітичні шари, на останній – тільки верхній палеоліт. Усі три верхньопалеолітичні комплекси містили матеріали, які свідчили про широке використання відтискної техніки у верхньому палеоліті. Цей факт був відображений і у радянській історіографії. Про відтискну техніку ак-купруцьких стоянок писав В. А. Ранов [19. С. 235], але він вважав, що відтискні пластини є пізньою домішкою до верхньопалеолітичного

комплексу. Навряд чи це так, адже у комплексах докерамічного і керамічного неоліту на стоянках Ак-Купрук I і II відсутні олівцеподібні нуклеуси та відтисні мікропластини, тут практикувалося біпоздовжнє розщеплення [37. Р. 28–30].

Стратегія розщеплення у палеолітичних ак-купруцьких комплексах базувалася на використанні двох різних технологій, кожна з яких мала кінцеву мету, спрямовану на отримання заготовок для різних типів знарядь. Перша технологія була спрямованою на отримання пластин за допомогою ударної техніки. Наявність на дорсальній поверхні вищербин на проксимальних частинах пластин та відщепів свідчить, мабуть, про використання жорсткого відбійника. Серед нуклеусів відзначають наявність одноплощинних, двоплощинних та багатоплощинних. Як здається, провідним типом нуклеусу був одноплощинний підпризматичної або підконічної форми. Двоплощинні та багатоплощинні нуклеуси, як видається, виникали як результат переоформлення одноплощинних. Площинки нуклеусів – гладкі, додатково не оброблялися. Отримані заготовки використовувалися для виготовлення скребків та різців, деякі заготовки використовувалися без додаткової обробки, мають ретуш утилізації.

Скребки виготовлені з пластин або видовжених відщепів, абсолютно домінують кінцеві форми. Скребкові леза мають кут у 30–60 градусів відносно поздовжньої вісі. Л. Дюпрі та Л. Девіс виділяють групу кареноїдних скребків на відщепах або на коротких пластинах. Деякі скребки мають ретуш на краях заготовок. Невелика кількість скребків – підовальної форми на масивних відщепах.

Переважає частина різців – двогранні серединні та кутові. Крім того, наявна невелика кількість бічних різців, у тому числі й на масивних відщепах. Останні дуже нагадують так звані «струги», відомі нам за курецькими і донецькими комплексами України.

Більшість виробів, названих Л. Дюпрі та Л. Девісом вістрями, є, на мій погляд, перфораторами, а саме – свердлами. Серед таких вістер – масивні тронковані пластини і пластини з конвергентною ретушшю. Як видається, вживання подібних артефактів у якості оздоблення мисливського озброєння – досить проблематичне.

Друга технологія розщеплення пов'язана з використанням підконічних (рис. 3: 1–2, 4), у тому числі й олівцеподібних нуклеусів (рис. 3: 3, 5–6), розщеплення яких відбувалося за методом відтиску. Як правило, у таких нуклеусів прямі або злегка скошені площинки, які часто вкриті фасетками сколів підправки. Такі нуклеуси використовувалися для отримання пластинок і мікропластин, які, за думкою Л. Дюпрі та Л. Девіса, використовувалися як вкладиші складних знарядь, у тому числі й знарядь для мисливства (рис. 3: 7). Такі пластинки у середньому до 5 см завдовжки, часто у таких пластинок видалені дистальний або обидва кінці (рис. 3: 8–18). Дрібна крайова ретуш наносилася рідко, як правило, на дорсальній стороні (рис. 3: 19). Така ретуш – досить регулярна. Також важливо,

що подібні мікропластини з регулярною ретушшю з дорсальної сторони серійно присутні у кукрецьких і донецьких комплексах. Вже говорилося, що автори розкопок розглядали частини пластинок і мікропластинок як вкладні. Вони запропонували й реконструкцію знарядь (рис. 3: 7), які могли виготовлятися з використанням таких вкладнів. Мікропластини, ретушовані по одному краю, на їх думку, використовувалися як бокові леза ножів з дерев'яною або кістяною основою. Запропонована ними реконструкція – двопазовий симетричний ніж, який з тим же успіхом міг бути й наконечником. Автори не вказують, чому була обрана така форма реконструкції. Можливо, що на користь двопазовості свідчила наявність пластинок і мікропластин з ретушованими лівими або правими краями. Інтерпретувати нечисленну серію пластинок з ретушшю по двом краям Л. Дюпрі та Л. Девіс не змогли.

Можливо, що запропонована реконструкція складних ак-купруцьких знарядь є досить непевною, але варто зазначити, що знахідки саме таких виробів пов'язані з Кавказом, про що буде згадано нижче.

Як ми побачили, отримання вкладнів складних знарядь було єдиною метою розщеплення відтискних конічних і олівцеподібних нуклеусів. Самі ж нуклеуси після досягнення межі можливості подальшого розщеплення вже не використовувалися. Єдиний виняток з цього правила дозволяє припускати, що з олівців на завершальній стадії розщеплення могли виготовляти білатеральні різці, які нагадують вже згадані вище «струги».

Стоянка Дарра Калон була досліджена М. Паглісі, але крем'яні комплекси були опубліковані М. Массі значно пізніше [52. Р. 189–213]. Стоянка містить сім шарів, пов'язаних з кам'яною добою. Тільки два нижніх шари (V і IV) відрізняється від ак-купруцьких комплексів. Не виключено, що ці відмінності є несуттєвими, адже комплекси вказаних шарів надто малоінформативні. До того ж, малюнки у публікації виконані на такому рівні, що будь-який аналіз неможливий. Єдиний одноплощинний підконічний нуклеус від віджимних пластинок знайдений у шарі IV. Варто лише відзначити, що у цих шарах наявні кареноїдні скребки, що може свідчити про досить ранню хронологічну позицію, хоча такі самі вироби наявні і у ак-купруцьких комплексах. Взагалі ж, здається, що комплекси Дарра Калона необхідно розглядати як ак-купруцькі з неповним набором артефактів. У вказаних шарах відсутні різці, а також ретушовані пластинки. Єдиний виняток – перфоратор з конвергентною ретушшю на кінці з шару IV.

Шари III, IIb, IIa, Ib, Ia Дарра Калона характеризуються наявністю серій ретушованих пластинок, отриманих з олівцеподібних нуклеусів. У шарі Ib присутня серія різців, серед яких – двогранні серединні, кутовий на зламі пластини білатеральний. У цілому, усі комплекси містять олівцеподібні нуклеуси.

Ми спробуємо за публікаціями комплексів Ак-Купруку та Дарра Калону відобразити типологічні характеристики пластинок та мікропластин з ретушшю.

На жаль, ми позбавлені можливості писати про кількісні показники, вимушені обходитись лише констатацією наявності тих чи інших типів (табл.1).

Таблиця 1

Типологія пластинок та мікропластин з ретушню

Тип	Ак-Купрук	Дарра Калон
З фрагментарною крайовою ретушню	+	+
З конвергентною ретушню на дистальній частині	+	+
Косотронковані		+
З арочним краєм, ретушованим з дорсальної сторони		+
Трикутні з ретушованим краєм	+	
З виїмками	+	

Як бачимо, очевидно співпадають тільки окремі типи, але, враховуючи слабку репрезентативність серій, це не може трактуватися будь-яким чином.

Важливим для нас є той факт, що усі типи, наявність яких відзначена у ак-купруцьких комплексах, знаходить аналогії у комплексах немрицької і млефаатської індустрій (табл. 2). Для порівняння індустрій застосовувалися публікації комплексів Немрік IX, Джармо, Карім Шахір.

Таблиця 2

Порівняльна типологія пластинок з ретушню ак-купруцьких, немрицьких і млефаатських комплексів

Тип	Ак-купруцькі комплекси	Немрицькі комплекси	Млефаатські комплекси
З фрагментарною крайовою ретушню	+	+	+
З конвергентною ретушню на дистальній частині	+	+	+
Косотронковані	+	+	+
З арочним краєм, ретушованим з дорсальної сторони	+	+	+
Трикутні з ретушованим краєм	+	+	+
З виїмками	+	+	+
Тронковані з ретушованими краями		+	+
Медіальні частини пластинок з круторетушованим краєм		+	+

Як ми бачимо, афганські набори відтискних пластинок з ретушню відрізняються від наборів іракських та іранських пам'яток лише слабким розвитком методів крутого ретушування, у цілому ж типи повторюються. Немрицькі та млефаатські мікроліти більш різноманітні, але тільки за рахунок комбінування

прийомів ретушування: так, прийоми тронкування й ретушування краю відомі у ак-купруцьких комплексах, але тільки у немрицьких і млефаатських комплексах ми спостерігаємо поєднання двох прийомів вторинної обробки пластинок.

Таким чином, абсолютна подібність техніки розщеплення, яка базувалася на використанні олівців та конічних нуклеусів, широке застосування методів відтиску пластинок та мікропластин, подібність комплексів знарядь, перш за все, ретушованих пластинок-мікролітів, дають нам підстави стверджувати, що ак-купруцька, немрицька та млефаатська індустрії є генетично пов'язаними. Не виключено навіть, що усі три індустрії є лише локальними варіантами однієї археологічної культури.

Хронологія розвитку вказаних індустрій свідчить, що ак-купруцька з'явилася раніше, ніж інші. Але варто також вказати, що усі три індустрії мали спільний часовий проміжок розвитку. Ми не станемо наводити абсолютні дати усіх немрицьких і млефаатських комплексів, адже вони були наведені у недавній моїй публікації [15. С. 113–118]. Відзначимо лише, що вказані індустрії існували з пізнього дріасу до середини атлантикуму, тобто з XI до середини VI тис. до н. е. Про хронологію ак-купруцької індустрії ми можемо судити на основі нечисленних радіокарбонних дат (табл. 3).

Таблиця 3

Радіокарбонні дати ак-купруцьких, постзарзійських, ранніх млефаатських та ранніх кукрецьких пам'яток

Лаб. індекс	Стоянка	Дата ВР	Дата ВС (cal)	Публікація
1	2	3	4	5
Ак-купруцька індустрія				
Hv-425	Ак Купрук I	8650±100	7748 ± 134	50. P. 24
Hv-1355	Ак Купрук II	10210±235	9981 ± 442	50. P. 24
Hv-1358	Ак Купрук II	16615±215	17939 ± 345	50. P. 24
R-274	Дарра Калон, шар III	9475±100	8870 ± 200	28. P. 360
Зарзійська індустрія				
GrN-6415	Палегавра	11590±95	11528 ± 139	34
GrN-6356	Палегавра	13060±110	14006 ± 420	34
UCLA-1714D	Палегавра	13600±460	13789 ± 836	34
UCLA-1703D	Палегавра	14210±80	15483 ± 254	34
UCLA-1703A	Палегавра	14350±280	15594 ± 341	34
GrN-6358	Палегавра	14350±280	15594 ± 341	34
GrN-6357	Палегавра	14480±75	15666 ± 251	34
W-667	Шанідар, шар B1	10600±300	10390 ± 420	34
W-179	Шанідар, шар B2	12600±400	13107 ± 786	34
W-681	Заві Чемі	10800±300	10668 ± 395	34

Продовження табл. 3

1	2	3	4	5
Ранні млефаатські комплекси				
UCLA-305	Чага Сефід, фаза Алі Кош	10425±145	10344 ± 258	34
Gd-6149	Млефаат	10290±180	10112 ± 377	34
Gd-4465	Млефаат	10850±200	10851 ± 203	34
Gd-6150	Млефаат	10890±140	10916 ± 128	34
Млефаатські комплекси з геометричними мікролітами та перед їх появою				
B-118719	Алі Кош, фаза МД	8130±70	7160 ± 96	34
B-118720	Алі Кош, фаза МД	8140±70	7172 ± 96	34
UCLA-293	Чага Сефід, фаза С	8000±710	7078 ± 812	34
UCLA-297	Чага Сефід, фаза С	8040±90	6955 ± 147	34
UCLA-302	Чага Сефід, фаза МД	8085±145	7042 ± 230	34
UCLA-296	Чага Сефід, фаза МД	8760±165	7905 ± 231	34
Ранні кукрецькі комплекси				
Ki-6264	Вишенне 1. Нижній шар	9680±70	9076 ± 147	57
Ki-6304	Вишенне 1. Нижній шар	9740±60	9208 ± 59	57
Ki-954	Кукрек	9600±150	8979 ± 205	57
OxA-17490	Добрянка III	9115±45	8346 ± 55	49
Bln-1797-2	Ігринь 8. Землянка 3.	9940±70	9482 ± 141	57
Bln-1707-2	Ігринь 8. Землянка 1.	8940±65	8111 ± 113	57
Bln-1797-2	Ігринь 8. Землянка 5.	9290±110	8536 ± 150	57
OxA-17489	Ігринь 8. Землянка 8.	8885±40	8084 ± 96	49

Як бачимо, ак-купруцька індустрія з'явилася раніше усіх інших згаданих, тобто була першою індустрією Близького і Середнього Сходу, у якій з'явилися олівцеподібні нуклеуси та відтискна техніка розщеплення, була першою з низки індустрій, у яких відтискні пластинки стали вкладнями складних наконечників. Це дозволяє нам, з одного боку, враховуючи типологічну подібність, ставити питання про генетичний зв'язок ак-купрук'єну з млефаат'єном та немрік'єном, а з іншого боку, поставити під сумнів можливість генетичного зв'язку млефаат'єну з зарзійською індустрією, тобто того питання, яке перешкоджає нам прийняти без заперечень версію про зв'язок кукрецької індустрії України з колом пам'яток Близького і Середнього Сходу з відтискною технікою розщеплення. Якщо генеза млефаат'єну не пов'язана з трансформацією зарз'єну, то і відсутність зарзійських рис у кукрецьких комплексах досить зрозуміла.

Більш того, вивчення хронології та географії індустрій з олівцями та зарз'єну показує:

1. Зарзійська індустрія не старіша за ак-купруцьку.

2. Зарзійська індустрія протягом майже 7 тис. років співіснувала з аккупруцькою, а також протягом мінімум тисячі років співіснувала з млефаат'єном і немрік'єном.
3. Ак-купруцька індустрія поширена у регіоні, у якому ніколи не було зарзійських пам'яток, тобто обидві індустрії не могли бути пов'язаними навіть теоретично.
4. Тривалий період співіснування носіїв різних типів індустрій міг привести до процесу взаємного засвоєння окремих технологічних прийомів виготовлення знарядь або до реплікації окремих типів.

Як уже говорилося, моя думка кардинально не співпадає з поглядами С. Козловського, який у 1996 р. висловив гіпотезу про генетичну спорідненість зарзійської та млефаатської індустрій [47. Р. 175–182]. Аргументи С. Козловського базувалися, головним чином, на порівнянні типології складу мікролітів, на констатації факту їх подібності. Досліджуючи матеріали стоянки Заві Чемі, дослідник відзначив поступове зростання ролі пластинок і падіння ролі пластин у якості заготовок знарядь, показав поступове падіння ролі геометричних мікролітів у зарзійських комплексах і підвищення ролі негеометричних мікролітів, тобто показував, фактично, процес трансформації зарзійської індустрії у млефаатську. Також був визначений і час такої гіпотетичної трансформації, а саме, кінець пізнього дріасу. Для визначення часу трансформації були використані радіокарбонні дати Заві Чемі та шару В1 печери Шанідар (табл. 3). Комплекс верхніх шарів Заві Чемі у С. Козловського називається постзарз'єном, тобто виконує роль ланцюжка між двома індустріями.

На жаль, гіпотеза С. Козловського має кілька слабких місць. Перше з них – некоректна хронологія. Відомі радіокарбонні дати досить чітко показують, що млефаатські пам'ятки з'являються ще у плейстоцені, до появи постзарзійських комплексів, а також те, що на якомусь проміжку часу дві індустрії існували паралельно. Особливо показовими є дати Млефаату (до речі, не найдавніші, але ми використовуємо лише серійні дати, залишаючи аномальні поза увагою). Як бачимо, давні млефаатські комплекси є одночасними з комплексом Заві Чемі, який, до речі, є чистим зарзійським, а не постзарзійським. Постзарзійський комплекс Заві Чемі отриманий при розкопках на глибині 50–75 см від денної поверхні. Дата ж отримана за зразком вугілля з глибини 120 см, на якій знайдені виключно зарзійські матеріали з серією геометричних мікролітів. Цей факт дозволяє нам спростувати гіпотезу про зв'язок зарзійської та млефаатської індустрії, адже ми не спостерігаємо знахідок геометричних мікролітів у ранніх млефаатських комплексах. Було б дуже дивним, якби у процесі переходу від однієї індустрії до іншої ми б спостерігали абсолютний занепад однієї з провідних форм знарядь. Факти свідчать, що рання млефаатська індустрія з'являється у готовому вигляді без будь-яких рис, які дозволяли б стверджувати про зв'язок з зарзійською технологією. Свідком мого спостереження про роль геометричних

мікролітів у млефаатських комплексах може виступити сам же С. Козловський, який стверджує, що наявність геометричних мікролітів у млефаатських комплексах пов'язана з часом, близьким до часу появи кераміки [48. Р. 71–72].

Розглянемо останню тезу. Найкраще уявлення щодо часу появи геометричних мікролітів у млефаатських комплексах дає нам аналіз стратифікованих пам'яток Алі Кош та Чага Сефід (табл. 3) [39. Р. 101–116]. Як бачимо, поява геометричних мікролітів датується, скоріше за все, часом на межі бореал-атлантикум. Для стоянки Алі Кош ми не маємо дат, які б належали часу існування фази Сабж, коли з'являються сегменти. Але дати попередньої фази – Мохаммед Джофар – відносяться саме до вказаного проміжку часу. На фазі Мохаммед Джофар з'являються трапеції на стоянці Чага Сефід. Тут ми маємо дати бореального часу та початку атлантикуму. Варто відзначити, що у комплексі цієї фази – тільки дві трапеції, серійно ж трапеції й сегменти з'являються у Чага Сефіді на фазі Сефід, яка датується ранньоатлантичним часом. Ще пізніше з'являються геометричні мікроліти у комплексах Джармо, але аналіз цього факту виходить за межі питання, що розглядається.

Неможливо визначити час появи геометричних мікролітів у Млефааті, але ці прикрі обставини цілком компенсуються тим, що ми не можемо й стверджувати, що у Млефааті взагалі знайдені трапеції або сегменти. Ті артефакти, які опубліковані, є уламками, тому неможливо визначити їх належність до тієї чи іншої типологічної групи знярядь [54. Р. 148]. Суб'єктивне враження таке, що сегментами чомусь називають уламки тронкованих пластинок.

Про можливість зв'язку зарзійської та млефаатської індустрії писала і Д. Олжевські. Але її підхід – більш обережний, ніж підхід С. Козловського. Дослідниця відзначає, що подібність двох індустрій могла мати інші причини, ніж генетичний зв'язок [53. Р. 183–192]. Підхід Д. Олжевської відрізняється й тим, що вона вважає верхній шар Заві Чемі не постзарзійським, а млефаатським. Так само млефаатським вважає вона й шар В1 Шанідару. Я не готовий у цьому питанні ставати на чиюсь сторону, але хотів би відзначити, що постзарзійські (за С. Козловським) комплекси могли з'явитися як у результаті взаємодії раннього млефаатського та пізнього зарзійського населення, так і у результаті механічного поєднання комплексів. Для припущення останнього ми маємо більше підстав, адже стоянка Заві Чемі, наприклад, розкопувалася умовними 25-см горизонтами. При застосуванні такої методики не варто очікувати на виявлення фактів інтерстратифікації. Таким чином, ми можемо доповнити наші чотири висновки, наведені вище, ще двома:

1. Ранні млефаатські комплекси є одночасними, не виключено, що й більш ранніми, ніж постзарзійські.
2. Джерелознавчий статус постзарзійських пам'яток є невизначеним.

Як бачимо, запропонована мною гіпотеза про міграцію фінальнопалеолітичного населення у Іран та Ірак з території Афганістану містить найменшу

кількість логічних протиріч. Теорія ж про автохтонне походження млефаатської індустрії суперечить, перш за все, законам формальної логіки.

Подібне дослідження процесів поширення індустрій з відтискнутою технікою наприкінці плейстоцену знімає можливі заперечення для розгляду можливості генези українського кукреку на основі млефаат'єну, адже повністю пояснює відсутність зарзійських рис у кукрецьких комплексах.

Питання про причини міграції. Ще одна з проблем, яка постає перед нами – визначення причин міграції частини населення Близького та Середнього Сходу у північно-західному напрямі. Це питання здається майже не вирішуваним, але деякі думки з цього приводу мають право на існування. Наприклад, про роль демографічного фактору, роль господарства у стимулюванні міграцій, про роль відносин з іншими носіями традицій докерамічного неоліту А. Спробуємо проаналізувати роль кожного зі згаданих факторів.

Було б дуже привабливо якимось чином пояснити початок міграції зі схилів Загросу переходом до скотарства. Однак ми не маємо такої можливості. За даними М. Зедер доместикація кози у млефаатських комплексах фіксується лише наприкінці IX тис. до н. е., а доместикація вівці відбулася ще пізніше [58. Р. 11–25; 59. Р. 243–277], тобто первинна доместикація відбулася вже після початку міграції млефаатського населення у північно-західному напрямі, що відбувалася ще наприкінці пізнього дріасу або на початку пребореалу. Не виключено, що такі міграційні процеси були причиною гальмування розвитку скотарства. Відхід населення сприяв стабільності мисливських територій, був запобіжником для критичного зростання населення, яке, врешті-решт, призвело до потреби доместикації тварин. Землеробство поширювалося паралельно зі скотарством. Таким чином, протягом першого тисячоліття голоценової епохи на схилах Загросу інтенсивне полювання та вищі форми збиральництва залишалися провідними типами господарства. Не дивно тому, що перші мігранти, опинившись на території Криму на самому початку голоцену, не мали навичок ведення відтворювального господарства.

Ми, звичайно, не можемо з'ясувати щільність населення схилів Загросу та сусідніх ділянок річкових долин. Тим не менш, ми вправі судити про складну демографічну ситуацію наприкінці плейстоцену – на початку голоцену, коли, фактично, на одній території співіснували носії двох або навіть трьох індустрій: постзарзійської, млефаатської і немрицької. Крім того, ми маємо констатувати якийсь потік населення з території Сирії або Палестини, яке спричинило поширення вістер ель-Хіам. Таким чином, у період, який безпосередньо передував гіпотетичній міграції, склалася досить напружена демографічна ситуація, яка могла стимулювати міграції.

Дуже цікавим може бути аналіз відносин населення схилів Загросу з населенням на заході, яке сформувало першу культурно-історичну область неоліту – область докерамічного неоліту А (PPNA). Такі відносини ми можемо

обговорювати лише за аналізом кам'яних індустрій східного та західного крил Родючого півмісяця. С. Козловський вирішив цю проблему картографуванням знахідок, які характеризують індустрії східного крила [48. Р. 128–131, 144]. З'ясувалося, що поширення конічних та олівцеподібних нуклеусів у західному напрямку досягало лише середньої течії Євфрату, так само далі не просувалися традиції виготовлення пластинок з притупленими краями та інших форм мікролітів на відтискних пластинках. Таким чином, міграційні процеси населення східного крила не пов'язані з розселенням на захід. Що було причиною такого стану речей, ми можемо тільки здогадуватися, але для нас є важливим той факт, що міграція у північно-західному напрямку була для населення східного крила майже єдиною можливістю подолання демографічної кризи.

Хронологія ранніх кукрецьких пам'яток лише підтверджує запропоновану гіпотезу. Поява кукрецької індустрії на території Криму пов'язана з серединою пребореалу, на континенті – на межі пребореалу-бореалу (табл. 3).

Питання про трасу міграції. Наявність прототипу кукрецької індустрії на території Іраку та Ірану не може не поставити питання про можливість знаходження кукрецьких пам'яток на трасі можливої міграції. Така можливість існує, більш того, уже зараз нам відомі кукрецькі пам'ятки на території Кавказу. Ми маємо на увазі комплекс шару М-1 стоянки Сосруко [11]. Як зазначалося, вперше на незвичайність для Кавказу шару М-1 звернули увагу брати Козловські, які, оцінивши такі його риси як наявність конічних нуклеусів від відтискних пластинок, тронкованих пластинок, пластинок з круторетушованими краями, дійшли до висновку про кукрецький характер комплексу [45. Р. 69, fig. 67]. Ми повністю поділяємо думку польських дослідників. Хочемо лише відзначити, що на користь їхньої думки варто додати і наступний аргумент: у комплексі М-1 Сосруко наявні кістяні пазові наконечники, у тому числі з залишками мікропластин-вкладнів у пазах [2. С. 100, 274].

Цікавим для вирішення питання про вік появи комплексів млефаатського вигляду на Кавказі є аналіз комплексу шару VI Даркветі [44. Р. 64]. Тут ми спостерігаємо наявність елементів млефаатської індустрії, у тому числі конічні нуклеуси від відтискних пластинок (рис. 4: 1), мікропластини тронковані (рис. 4: 6–7) і з притупленими краями (рис. 4: 8–9). У тому ж шарі, в аналогічній стратиграфічній позиції знайдені асиметричні трикутники (рис. 4: 13–16), вік яких досить впевнено можливо датувати пребореалом за аналогією з матеріалами стоянки Таро Клде [51. Р. 47–58], комплекс шару В якої повторює основні типи знарядь даркветського комплексу. Тут ми також спостерігаємо наявність асиметричних трикутників, які нагадують зарзійські, і мікропластини з притупленими краями. Мабуть, того ж походження і масивна пластина з зустрічною крутою ретушшю по краям (рис. 4: 30). Шар В датується кінцем дріасу III – першою половиною пребореалу, тобто є трохи старішим, ніж перші кукрецькі комплекси України і відповідає ранній фазі розвитку млефаат'єну.

Інші знаряддя шару VI Даркветі майже повторюють форми, які є звичайними у кукрецьких комплексах. Це скребки на відщеплах (рис. 4: 2–5, 29) і кінцеві скребки (рис. 4: 18–22, 24–27) на пластинах; кутові різці на зламах пластин (рис. 4: 10–11, 17); окремі бічні різці (рис. 4: 12, 23); пластини з виїмками (рис. 4: 28, 31); перфоратори (рис. 4: 32).

Цікаво, що сліди перебування кукрецько-млефаатського населення на Кавказі зберігаються і в неоліті. Елементи кукрецької індустрії дуже добре помітні у комплексі шару IV Даркветського навісу, який відноситься до раннього (докерамічного) неоліту Грузії [44. Р. 60–63]. Тут ми бачимо відтискну техніку розщеплення, засновану на використанні конічних нуклеусів, розвинену технологію отримання мікропластин, використання мікропластин з притупленими краями. Комплекс Даркветського навісу містить кістки домашніх тварин, у тому числі домашнього бика, свині, вівці-кози [17. С. 64–65, 76]. Кераміка відсутня, що дає можливість припускати доатлантичний вік стоянки. Також неможливо не відзначити наявність подібних рис у докерамічному комплексі поселення Анасеулі 1 [44. Р. 59–61].

Згадані докерамічні неолітичні комплекси Грузії дещо відрізняються від класичних кукрецьких комплексів України. Важливою відмінністю є наявність у грузинських матеріалах дрібних симетричних трапецій на тонких пластинках. Це може бути як ознакою того, що розвиток млефаатських мігрантів на території Кавказу був пов'язаний з асиміляцією автохтонного населення, але, можливо, що все набагато простіше і ми маємо справу зі звичайним мікстом. На Кавказі відомі пам'ятки типу Анасеулі 2 [44. Р. 65], де подібні вироби складають основу геометричного комплексу.

Млефаатсько-кукрецькі традиції на Кавказі не зникають і на керамічній стадії розвитку. Більшість таких комплексів пов'язуються дослідниками з культурою Одіші [44. Р. 64–67]. Варто тільки зазначити, що Г. Ф. Коробкова, на мій погляд, відносить до цієї культури пам'ятки з різними типами кам'яних індустрій, але це тема для окремого дослідження. У будь-якому випадку, кукрецький характер стоянки Одіші не викликає сумнівів.

Враховуючи викладене, можемо припускати, що Кавказ міг слугувати транзитною територією для міграції млефаатського населення досить тривалий час, можливо, не одно тисячоліття.

Археологічні ознаки міграції. Просування в Крим носіїв традиції відтискного розщеплення конічних та олівцеподібних нуклеусів стало першим кроком неолітичної революції в Україні. Нове населення, якщо й не було відразу носієм традицій відтворювального господарства, було пов'язаним за походженням з людністю, яка врешті-решт стала носієм таких традицій. Не виключено, що під впливом природних факторів, під впливом демографічної ситуації, таке населення могло деякий час продовжувати розвиток традиційного мисливсько-збиральницького господарства. При цьому, як видається, зв'язок

з материнською територією не переривався, знання про відтворювальні форми економіки приносилися у кінцевий пункт міграції.

У концентрованому вигляді сучасний рівень уявлень про первісні міграції та їх класифікацію були викладені у статті Л. С. Клейна «Міграція. Археологічні ознаки» [12. С. 52–71].

Критеріями міграції в археології, з певними застереженнями, Л. С. Клейн називає лекальність (комплексна подібність двох комплексів культур початкового і прикінцевого пункту міграції), непідготовленість (спонтанність, різка зміна культур) і стик (у часі і у просторі). Дослідник вважає, що одночасне застосування усіх критеріїв є надмірним, адже може відбутися лише у ідеальній ситуації, коли археолог має у своєму розпорядженні вичерпну джерельну базу. Тим не менш, аналізуючи міграцію млефаатського населення у Крим і у Приазов'ї, ми можемо застосовувати усі три критерії.

Лекальність у нашому випадку є якщо не абсолютною, то близькою до такої. Млефаатська і кукрецька індустрії демонструють подібність не лише по типологічному знаряддю з кременю і обсидіану, не лише у техніці розщеплення, але ще й подібністю окремих рис кістяної індустрії, наявністю кам'яного посуду, човників. Відсутність абсолютної подібності культур не викликає подиву, адже проявляється тільки у дрібницях. Наприклад, у млефаатських комплексах відсутні серії кукрецьких вкладнів, деякі розбіжності ми спостерігаємо і у мікролітичних комплексах. Це все зрозуміло, адже міграції ніколи не дають повної подібності на полярних відстанях. Л. С. Клейн пояснює цей феномен можливістю дії трьох факторів. Це ефект узагальнення, тобто ситуація, коли усереднені показники етапів розвитку не відповідають дійсній ситуації на стику етапів. Також Л. С. Клейн припускає міграційну трансформацію, коли дія природних і соціальних чинників породжувала різку перебудову культури. І, нарешті, фактор неповної подібності, який полягає у тому, що культура батьківщини мігрантів і культура групи населення, яка мігрує, не співпадають повністю.

Який же з трьох факторів діяв у нашому випадку? Досвід підказує, що, як правило, у будь-якому процесі у тій чи іншій мірі діють усі фактори, які можливо собі уявити. Інша справа, що дія кожного з факторів завжди відбувається у певній пропорції, у діапазоні від вирішального до неважливого. У нашому випадку дія першого фактору, узагальнення, виглядає несуттєвою через те, що ми маємо справу не з міграцією на суміжну територію, а про дальню міграцію, коли між пунктами відправлення і призначення існував зовсім інший культурний простір. До того ж, ми не можемо визначити відправну точку міграції у культурному просторі млефаат'єну. Таким чином, якщо цей фактор і діяв, ми нічого не можемо сказати про суть і зміст його дії.

Міграційна трансформація могла мати місце. Більш того, ми маємо археологічні підтвердження дії такого фактору. Млефаатсько-кукрецька індустрія Кавказу вже є неідентичною класичній млефаатській індустрії. У комплексі

шару М-1 Сосруко, як говорилося вище, були знайдені пазові кістяні вістря, аналоги яких на території млефаатської батьківщини або відсутні, або дуже непевні. Поява інновацій у комплексі мисливського озброєння пояснюється щільними контактами мігруючого населення з автохтонами Кавказу, які і на початку мезоліту зберігали епіграветські традиції. Так, на Кавказі пазові наконечники відомі з матеріалів стоянки Квачара [2. С. 96, 209]. Як здається, мігранти, присутність яких маркує шар М-1 Сосруко, на шляху просування так чи інакше були вимушеними становитися хоч на короткий час частиною того культурного середовища, яке їх оточувало, що й мало призвести до засвоєння нових технологій. На території України, як видається, кукрецьке населення з'являється вже збагачене інноваційними придбаннями, обумовленими спілкуванням з населенням Кавказу.

Фактор невідповідності за Л. С. Клейном має два суттєвих прояви: початкова невідповідність і прикінцева невідповідність. Прояв останньої, як на мене, стикується з дією другого фактора, тобто вже розглянутий. А от фактор початкової невідповідності, на мою думку, у нашому випадку має найбільше значення. Дія цього фактору полягає у тому, що склад групи, що мігрує, ніколи не відповідає повному складу носіїв тих чи інших культурних традицій. За думкою Л. С. Клейна, у міграцію відправляється не усе суспільство і не пропорційний зріз усіх його частин, а тільки окремі фракції цього суспільства.

Це і є причиною того, що у ході міграції початкова культура не може бути перенесеною на нове місце у вигляді абсолютно тотожній материнській культурі. Далеко не завжди ми можемо знайти пояснення дії механізмів утворення такої нетотожності. У той же час ми можемо уявити собі такі механізми, якщо подивимося на проблему ширше. Припустимо, що гіпотеза про міграцію окремої соціальної групи у нашому випадку є значимою. Спробуємо тоді розглянути цю групу не як соціально орієнтовану, а просто як випадкову групу у великому культурному масиві. Базуючись на сучасному досвіді джерелознавства, ми можемо стверджувати, що така група мала б наступні характеристики:

1. Множина культурних рис такої групи ні у якому разі не дорівнювала б множині культурних рис усього культурного масиву. Це обумовлено і тим, що різні групи можуть знаходитись під впливом різних потоків носіїв інновацій, і тим, що у регіональному зрізі існують власні стилістичні особливості матеріальної культури.
2. Співвідношення типів знарядь, які виготовлялися б у межах такої групи, ніколи не співпадало б із усередненим співвідношенням у межах культурного масиву.
3. Типологічний склад більшості типів знарядь, у тому числі й пов'язаних з мисливським озброєнням, обумовлювався б дією випадкових факторів на рівні індивідуальних уподобань, сума яких могла створювати неповторні типологічні набори.

Усі названі характеристики ми можемо підтвердити за аналізом відомих нам кукрецьких комплексів, які відрізняються іноді досить суттєво. Наприклад, серед комплексів жител Ігрині 8 ми знаходимо такі, що містять або не містять вістря з мікрорізцевими сколами [22; 23. С. 46]. Серед кукрецьких комплексів трапляються такі, що містять макролітичні знаряддя, і такі, у яких вони відсутні. Трапляються кукрецькі комплекси, у яких відсутні такі специфічні вироби, як вкладні кукрецького типу, які і досі вважаються, абсолютно безпідставно, культуровизначальними. Так само відрізнялися між собою млефаатські комплекси, які різняться і за типологією мікролітів, і за наявністю чи відсутністю вістер Ель-Хіам левантського походження.

Таким чином, враховуючи, що відмінності між кукрецькими і млефаатськими комплексами не виходять за межі тих відмінностей, що за своїм значенням і обсягом можуть бути порівняними з відмінностями між комплексами одного культурного масиву, ми констатуємо факт того, що критерій лекальності при доказі наявності міграції однозначно присутній.

Так само ми можемо говорити і про критерій невідповідності.

На початку голоцену новою батьківщиною кукрекців став Крим, трохи згодом – степова смуга від Північно-Західного Приазов'я до Молдавії. У всіх регіонах, де спостерігається поява кукрецького населення, ми не маємо будь-яких пам'яток, які давали б нам картину плавного переростання якоїсь місцевої індустрії у кукрецьку. У Криму ми маємо два типи індустрій, які, безумовно, з'явилися раніше, ніж індустрія мігрантів. Це шан-кобинська і тау-бодрацька індустрії, носії яких, по-перше, не були знайомими з відтисковою технікою, а по-друге, мали геометричні комплекси, пов'язані з мисливським озброєнням. Навіть призвавши на допомогу невтримну фантазію, ми не можемо запропонувати сюжет, який дозволив би намалювати картину переродження вказаних індустрій у кукрецьку. До того ж, пізні шан-кобинське і тау-бодрацьке населення мешкало поруч з кукрецьким як мінімум тисячу років, про що свідчать і радіокарбонні дати і свідчення відносної хронології [15. С. 63, 87].

У степовій зоні Приазов'я і Північно-Західного Причорномор'я епігравецька індустрія зникає до початку пізнього дріасу. Інші типи індустрій фінального плейстоцену – раннього голоцену також не можуть претендувати на якусь роль у генезі кукреку. Я маю на увазі осокорівську індустрію (Леонтіївка, Царинка) з видовженими трапеціями, які ніколи не знаходились у кукрецьких комплексах, та пам'ятки типу Білолісся, одного з варіантів шанкобинської індустрії, тобто також безмежно далекі від кукрецької індустрії.

Таким чином, між епіграветом і кукреком ми маємо хронологічний проміжок, а інші індустрії не несли рис, з яких було можливим виводити кукрек. Як бачимо, критерій невідповідності також присутній.

Критерій стику, за Л. С. Клейном, варто розглядати у двох вимірах, у просторі і у часі. Стик у просторі між ірацькими пам'ятками і кукреком України

і Молдови, звичайно, відсутній. Але наявність транзитних пам'яток на Кавказі, про що говорилося вище, нівелює негативну оцінку критерію стику у просторі.

Стик у часі ми, безумовно, маємо. Млефаат'єн з'являється ще у пізньому дріасі і існує майже до середини атлантикуму. Поява кукрецької індустрії у середині пребореалу, таким чином, не пов'язана із зникненням материнської індустрії, що дає нам змогу припускати, що приток кукрецького населення не обмежувався часом його першої появи у Криму (Вишенне 2) [27. С. 20–31]. Більш того, співіснування кукрецької і млефаатської індустрій дає можливість знайти додатковий аргумент до висунутої вище гіпотези про часткову міграцію кукрецького населення і про високу роль випадковості у процесі формування прикінцевої неідентичності двох індустрій.

Важливим є питання про те, який характер мала міграція кукрецького населення. Вже досить багато було наведено аргументів про те, що до міграції вдався лише окремий сегмент млефаатського культурного масиву, а також про наявність транзитних культурних явищ на території Кавказу. Хотілося б також проаналізувати відносини кукрецького населення з автохтонами.

Приблизно у середині пребореалу, коли кукрецьке населення з'являється на території Криму, Приазов'я і Надпоріжжя, ми маємо приклади абсолютно автономного існування прибульців. Стоянки Вишенне 2, Кукрек, Іванівка, Мис Трійці, Кам'яна могила 1 (докерамічні шари), Ігринь 8 надають нам матеріали, які ілюструють майже абсолютну відсутність контактів прибульців з місцевим населенням. У той же час ми можемо бачити і наявність деяких інновацій у кукрецькій індустрії, порівняно з млефаатською. Так, на стоянці Іванівка зафіксована поява вістер шпанського типу [26. С. 7–18]. Подібні ж знаряддя ми спостерігаємо у деяких комплексах Ігрині 8 та на інших надпорізьких пам'ятках. Інколи їх називають «яніславицькими» вістрями, але я не впевнений, що таке їх найменування є коректним і пов'язане з якимось контактами з носіями яніславицьких традицій. Справа в тому, що у пребореалі-бореалі яніславицької культури ще просто не існувало. Не виключено, що вістря з мікрорізцевими сколами з'явилися у кукрецьких комплексах як запозичення у шпанської індустрії Криму. Але не виключений і інший сюжет. Вістря з мікрорізцевими сколами – це не що інше, як косотронковані вістря, звичайний млефаатський і кукрецький тип знарядь, виготовлені у мікрорізцевій техніці. Знайомство кукрекців з мікрорізцевою технікою могло відбутися ще у період кавказького транзиту, коли носії кукрецько-млефаатських традицій були вимушеними так чи інакше контактувати з місцевим населенням, яке було носієм традицій виготовлення геометричних мікролітів з застосуванням мікрорізцевих технологій. Не даремно у шарі М-1 Сосруко і у неолітичному шарі Даркветського навісу ми бачимо геометричні мікроліти поруч з типово кукрецькими речами. Як би то не було, ми констатуємо факт, що протягом пребореалу-бореалу кукрецьке населення України, схоже, сповідувало ізоля-

ціоністську стратегію у відносинах з автохтонами, коли контакти з сусідами були зведені до мінімуму.

Можливо, що така ситуація була зумовлена особливим характером кукрецької міграції, яка не була разовою подією. Розселення кукрекців у Криму, а потім у степових просторах Північно-Західного Причорномор'я і Північно-Східного Приазов'я в умовах ізоляції від носіїв інших культур проходило завдяки постійному притоку населення, яке могло відбуватися протягом усього раннього голоцену. Ми маємо у матеріалах пам'яток багато ознак, які свідчать про високу вірогідність такого припущення. Перші кукрецькі колективи, які опинилися на території України, були звичайними мисливцями-збирачами, до того ж не володіли усім обсягом культурного арсеналу материнської млефаатської індустрії. Тим не менш, ми маємо свідчення того, що вже у середині бореалу кукрецькі колективи володіли навичками скотарства, яке з'являється невдовзі після появи кози та вівці у млефаатському середовищі. Поява човників у кукрецьких комплексах відноситься до середини бореалу, а поява кам'яного посуду – мабуть, вже до початку атлантикуму [7. С. 14; 24. С. 194–204]. Усе це може бути свідомством того, що поступовий розвиток кукрецької індустрії проходив ті самі стадії, які проходили у млефаатському суспільстві і дзеркально відображувалися на території України. Це могло статися лише у тому випадку, якщо кукрецьке населення України постійно підпитувалося новими хвилями млефаатських мігрантів. Ця досить дивна модель міграції могла виникнути лише в умовах демографічного стресу на території, зайнятій млефаатською культурою, в умовах кризи традиційного господарства, розвитку нових інноваційних господарських моделей.

Висновки. Таким чином, розтягнута у часі міграція млефаатсько-кукрецького населення призводила до поступового засвоєння на території України елементів того, що називається «неолітичним пакунком» інновацій. Можливо, що саме тому територія України не вписується ніяким чином у рамки однієї з моделей неолітизації, яку називають «хвилі просування» [30]. Ця модель досить успішно застосовується для опису процесу неолітичної революції у Центральній і Західній Європі. На території України ми бачимо картину протилежну. Якщо модель «хвиль просування» пов'язана з одночасною появою усього «неолітичного пакунку» [35. Р. 1–13] на певній території, то на території півдня України «неолітичний пакунок» формується поступово, коли між засвоєнням окремих компонентів проходять сотні років. У той же час, пересування населення, яке є носієм «неолітичного пакунку» відбувається з швидкістю черепахи, не більше ніж 1 км на рік або 25 км протягом зміни поколінь. Просування населення з елементами «неолітичного пакунку» на територію України відбувалося майже миттєво, але швидкість формування повного пакунку інновацій залишалася розтягнутою у часі. Можливо, що така модель неолітичної революції може бути дослідженою не тільки на території України, а для більшості південних регіонів

Східної Європи. Але це вже тема іншого дослідження, яке, я маю надію, буде у свій час зроблене.

Мені здається, що геніальна гіпотеза В. М. Даниленка про постання кукрецького неоліту як результату міграції зараз може вважатися остаточно доведеною. Залишається тільки дивуватися тому, як дослідник, маючи у своєму розпорядженні неповноцінну джерельну базу, спромігся до таких глибоких висновків. У цілому, науковий вклад В. М. Даниленка залишається недооціненим. У свій час він був майже єдиним дослідником неоліту, який розумів роль міграцій у процесі неолітичної революції, випереджаючи свою епоху.

1. *XXIII съезд КПСС и задачи советской археологии* // СА. – 1966. – № 3. – С. 3–8.
2. *Бадер Н. О., Церетели Л. Д.* Мезолит Кавказа // Мезолит СССР. – М. : Наука, 1989. – С. 93–105, 266–275.
3. *Бонч-Осмоловский Г. А.* Итоги изучения крымского палеолита // Труды II международного конф. Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. – Вып. V. – М. – Л. – Новосибирск : Гос. научн.-техн. горно-геолого-нефтяное изд-во, 1934. – С. 114–183.
4. *Векилова Е. А.* Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму // КСИИМК. – 1951. – Вып. 36. – С. 87–95.
5. *Векилова Е. А.* К вопросу о связях населения Крыма в эпоху мезолита // МИА. – 1966. – № 126. – С. 144–154.
6. *Выборнов А. А.* Неолит Волго-Камья. – Самара : Самарский государственный педуниверситет, 2008. – 490 с.
7. *Даниленко В. Н.* Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К. : Наукова думка, 1969. – 259 с.
8. *Даниленко В. М.* Кам'яна могила. – К. : Наукова думка, 1986. – 151 с.
9. *Зализняк Л. Л.* О влиянии севернопричерноморской кукрецькой мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 5–14.
10. *Зализняк Л. Л.* Мезоліт заходу Східної Європи. – К. : Шлях, 2009. – 278 с.
11. *Замятнин С. Н., Акритас П. Г.* Раскопки грота Сосруко в 1955 году // Ученые записки КБНИИ. – Т. 12. – Нальчик, 1957.
12. *Клейн Л. С.* Миграция: археологические признаки // STRATUM plus. – № 1. – 1999. – С. 52–71.
13. *Колосов Ю. Г.* Некоторые вопросы истории неолита Крыма // СА. – 1963. – № 3. – С. 257–265.
14. *Манько В. О.* Неоліт Південно-Східної України. – К. : Шлях, 2006. – 284 с.
15. *Манько В. О.* Фінальний палеоліт – неоліт Криму: культурно-історичний процес. – К. : Вид-во О. Філюка, 2013. – 244 с.
16. *Мацкевой Л. Г.* Мезолит и неолит Восточного Крыма. – К. : Наукова думка, 1977. – 180 с.
17. *Небирейдзе Л., Цквितिшвили Н.* Неолит Западного Кавказа // Amirani. – XXIV. – 2012. – С. 59–83.
18. *Пятьдесят лет советской археологии* // СА. – 1967. – № 3. – С. 3–8.

19. Ранов В. А. Палеолит Переднеазиатских нагорий // Палеолит Ближнего и Среднего Востока. – М. : Наука, 1978. – С. 188–241.

20. Сапожникова Г. В., Коробкова Г. Ф., Сапожников И. В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – Одесса; СПб. : Гермес, 1995. – 199 с.

21. Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К. : Наукова думка, 1982. – 176 с.

22. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тис. до н.е.). – К. : Наукова думка, 1982. – 252с.

23. Телегін Д. Я. Ігреське поселення на Подніпрові та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. – Луганськ : Шлях, 2002. – 92 с.

24. Тубольцев О. В. Типи знарядь з некрем'яних порід на поселеннях сурської культури // Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку – енеоліту. – Маріуполь, 2013.

25. Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К., 1975. – 168 с.

26. Яневич О. О. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму // Археологія. – Вип. 58. – 1987. – С. 7–18.

27. Яневич А. А. Новая финальнопалеолитическая стоянка Вишенное 2 в Крыму // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я. – Херсон, 1992. – С. 20–31.

28. Alessio M., Bella F., Bachechi F., Coitesi C. University of Rome Carbon-14 Dates // Radiocarbon. – Vol. 9. – 1967. – P. 346–367.

29. Alizadeh A. Excavations at the Prehistoric Mound of Choga Bonut, Khuzestan, Iran. Seasons 1976/77, 1977/78 and 1996. – Chicago : The Oriental Institute of the University of Chicago, 2003. – 159 p.

30. Ammerman A. J., Cavalli-Sforza L. L. A population model for the diffusion of early farming in Europe. In C. Renfrew // The explanation of cultural change. – London : Duckworth, 1973. – P. 343–357.

31. Braidwood R. J., Howe B. Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan. – Chicago : Cicago Press, 1960. – 184 p.

32. Braidwood R. J., Braidwood L. S., Howe B., Reed C. A., Watson P. J. (eds). Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks. – Chicago : Chicago University Press, 1983.

33. Braidwood R. J. The Site of Jarmo and Its Architectural Remains // R. J. Braidwood, L. S. Braidwood, B. Howe, C. A. Reed, P. J. Watson (eds). Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks. – Chicago : Chicago University Press, 1983. – P. 155–208.

34. Böhner U., Schyle D. C14 radiocarbon CONTEXT database 2002–2006 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://context-database.uni-koeln.de>.

35. Cilingiroglu C. The Concept of 'Neolithic Package': Considering Its Meaning and Applicability // Documenta Praehistorica. – 32(2005). – P. 1–13.

36. Dittermore M. The soundings in M'lefaat // Braidwood R. J., Braidwood L. S., Howe B., Reed C. A., Watson P. J. (eds). Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks. – Chicago : Chicago University Press, 1983. – P. 671–684.

37. Dupree L., Davis R. S. The Lithic and Bone Specimens from Aq Kupruk and Darra-i-Kur // Prehistoric Research in Afghanistan (1959–1966) / Ed. L. Dupree. Transactions of the American Philosophical Society. – 62. – Pt. 4. – Philadelphia, 1972. – P. 14–32.

38. *Hole F.* The Jarmo Chipped Stone // Braidwood R. J., Braidwood L. S., Howe B., Reed C. A., Watson P. J. (eds). Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks. – Chicago : Chicago University Press, 1983. – P. 233–284.

39. *Hole F.* Interregular Aspects of the Khuzestan Aceramic – Early Pottery Neolithic Sequence (Synthesis Contribution) // Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent / Ed. Gebel H. G. and Kozłowski S. K. – Berlin : Ex Oriente, 1994. – P. 101–116.

40. *Howe B.* Karim Shahir // Braidwood R. J., Braidwood L. S., Howe B., Reed C. A., Watson P. J. (eds). Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks. – Chicago : Chicago University Press, 1983. – P. 23–154.

41. *Inizan M.-L.* Pressure Débitage in the Old World: Forerunners, Researchers, Geopolitics – Handing on the Baton // The Emergence of Pressure Blade Making / Desrosiers P. M. ed. – London : Springer Science, 2012. – 534 p.

42. *Inizan M.-L., Lechevallier M.* L'adoption du débitage laminaire par pression au Proche orient // Neolithic Chipped Stone industries in the Fertile Crescent / Eds H. G. Gebel and S. K. Kozłowski. – Berlin : ex Oriente. 1994. – P. 23–32.

43. *Inizan M. L., Reduron-Ballinger M., Roche H., Tixier J.* Technology and Terminology of Knapped Stone. – Nanterre: CREP, 1999. – 189 p.

44. *Korobkova G. F.* The Neolithic Chipped Stone Industries of the Southern Caucasus // Kozłowski S. K., Gebel H. G. K. eds. Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent. Their Contemporaries in Adjacent Regions. – Berlin : Ex Oriente, 1996. – P. 57–89.

45. *Kozłowski J. K., Kozłowski S. K.* Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe. Taxonomy and Palaeohistory. – Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdansk : Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1979. – 180 s.

46. *Kozłowski S. K.* Chipped Neolithic Industries at the Eastern Wing of the Fertile Crescent // Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent / Ed. Gebel H. G. and Kozłowski S. K. – Berlin : Ex Oriente, 1994. – P. 143–171.

47. *Kozłowski S. K.* From Zawi Chemi to M'lefaat // Kozłowski S. K., Gebel H. G. K. eds. Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent. Their Contemporaries in Adjacent Regions. – Berlin : Ex Oriente, 1996. – P. 175–182.

48. *Kozłowski S. K., Aurenche O.* Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East. – Oxford : BAR, 2005. – 276 p.

49. *Lillie M., Budd Ch., Potekhina I., Hedges R.* The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine // Journal of Archaeological Sciences. – 2009. – 36. – P. 256–264.

50. *Meadow R. H.* Prehistoric Wild Sheep and Sheep Domestication on the Eastern Margin of the Middle East // Early Animal Domestication and Its Cultural Context / P. Crabtree, D. Campana and K. Ryan eds. – Philadelphia : University Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania, 1989. – P. 24–36.

51. *Meshveliani T., Bar-Oz G., Bar-Yosef O., Belfer-Cohen A., Boaretto E., Jakeli N., Koridze I., Matskevich Z.* Mesolithic Hunters at Kotias Klde. Western Georgia : Preliminary Results // Pale orient. – 2007. – Vol. 33/2. – P. 47–58.

52. *Mussi M.* Darra-Kalon Rock-Shelter (North Afghanistan): Lewel 1-V // East and West. – 1979. – V. 29. – N 1–4. – P. 189–213.

53. *Olzewski D.* The Lithic Transition to the Early Neolithic in Zagros Region // Kozłowski S. K., Gebel H. G. K. eds. Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent. Their Contemporaries in Adjacent Regions. – Berlin : Ex Oriente, 1996. – P. 183–192.

54. *Szimczak K.* PPN Flint Assamblages With Microlits: What Do We Find, What Do We Lose? // Kozłowski S. K., Gebel H. G. K. eds. Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent. Their Contemporaries in Adjacent Regions. – Berlin : Ex Oriente, 1996. – P. 145–150.

55. *Szimczak K.* A problem of the bullet shaped cores: a global perspective // Swiatowit. – 2002. – 4 (45) / Fasc. B. // Kozłowski S. K., Gebel H. G. K. eds. Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent. Their Contemporaries in Adjacent Regions. – Berlin : Ex Oriente, 1996. – P. 229–245.

56. *The Emergence of Pressure Blade Making.* Desrosiers P. M. ed. – London : Springer Science, 2012. – 534 p.

57. *Zaitseva G. I., Timofeev V. I., Zagorska N. N., Kovaliukh N. N.* Radiocarbon dates of the Mesolithic sites of Eastern Europe // Radiocarbon and Archaeology. – 2000. – I. – P. 33–52.

58. *Zeder M. A.* Animal Domestication in the Zagros: A Review of Past and Current Research // Paleorient. – 1999. – Vol. 25/2. – P. 11–25.

59. *Zeder M. A.* Animal domestication in the Zagros: an update and directions for future research // Archaeozoology of the Near East VIII. – TMO 49. Maison de l’Orient et de la Méditerranée. – Lyon, 2008.

Valeriy Manko

THE ORIGINS OF KUKREK-TYPE CULTURE

In 1969, V. N. Danilenko proposed a hypothesis about the origin of Azov Kukrek Neolithic culture. In his view, the Neolithic population of Azov appeared as a result of protrusion of new ethnic array from the east. It was pointed out that the inverse of Kukrek population might be found in the regions bordering on the Middle East. Time has proved that the hypothesis of the outstanding Ukrainian scientist was correct. Currently we may encounter M’lefaat industry on the territory of Iraq and Iran which has all the characteristics inherent later in the prototype of Kukrek culture. We can specify the transit territory in western Georgia between the Zagros slopes region where M’lefaat industry was developing and the Ukrainian steppe where Kukrek migrants were marked. Formation of Kukrek industry in Ukraine was a major step in the Neolithic revolution in Eastern Europe.

Key words: Neolithic, Kukrek-type culture, migrations, M’lefaat, pre-ceramic Neolithic Caucasus, Odishi culture.

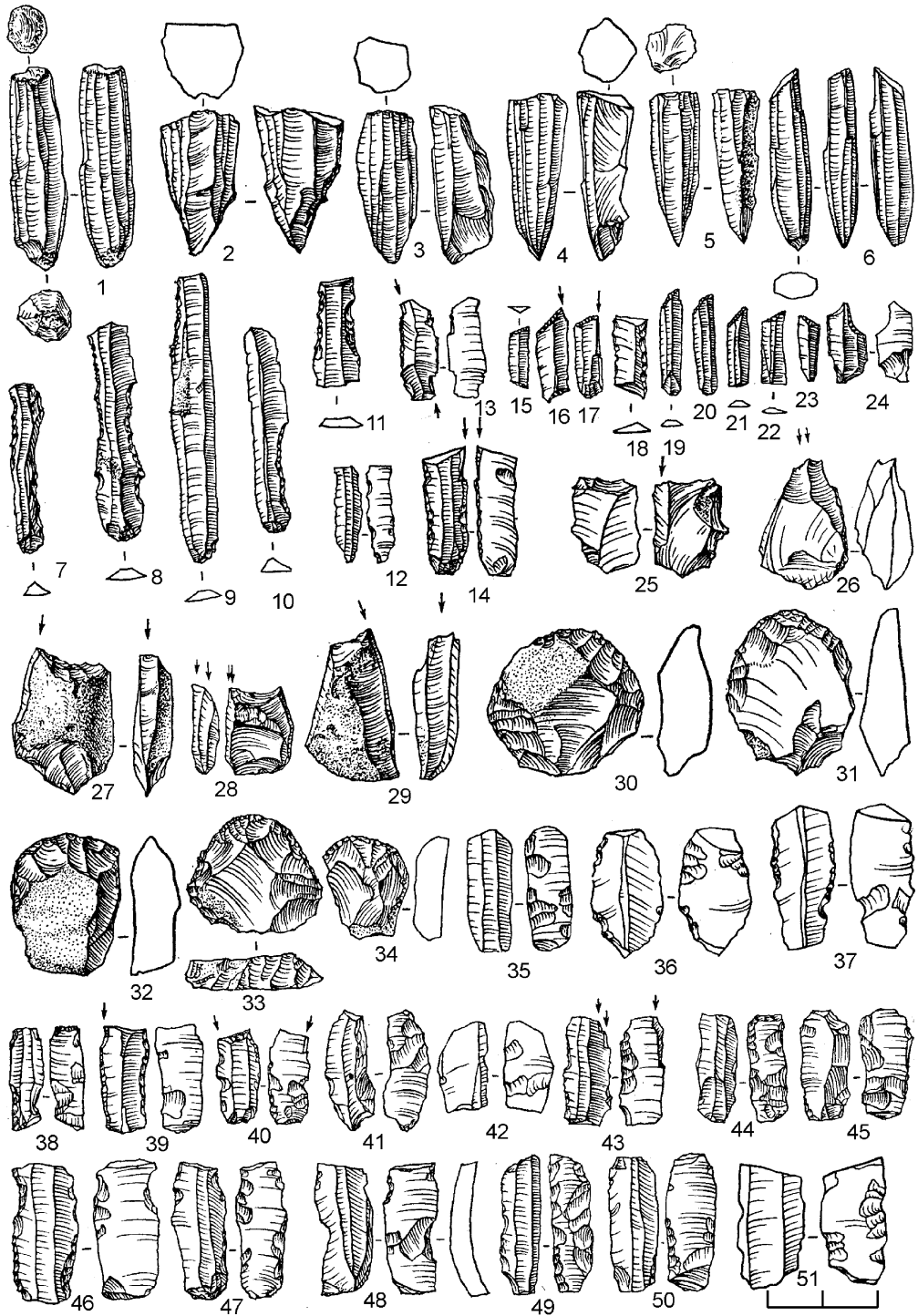

Рис. 1. Кукрек: крем'яний комплекс [за: 5]

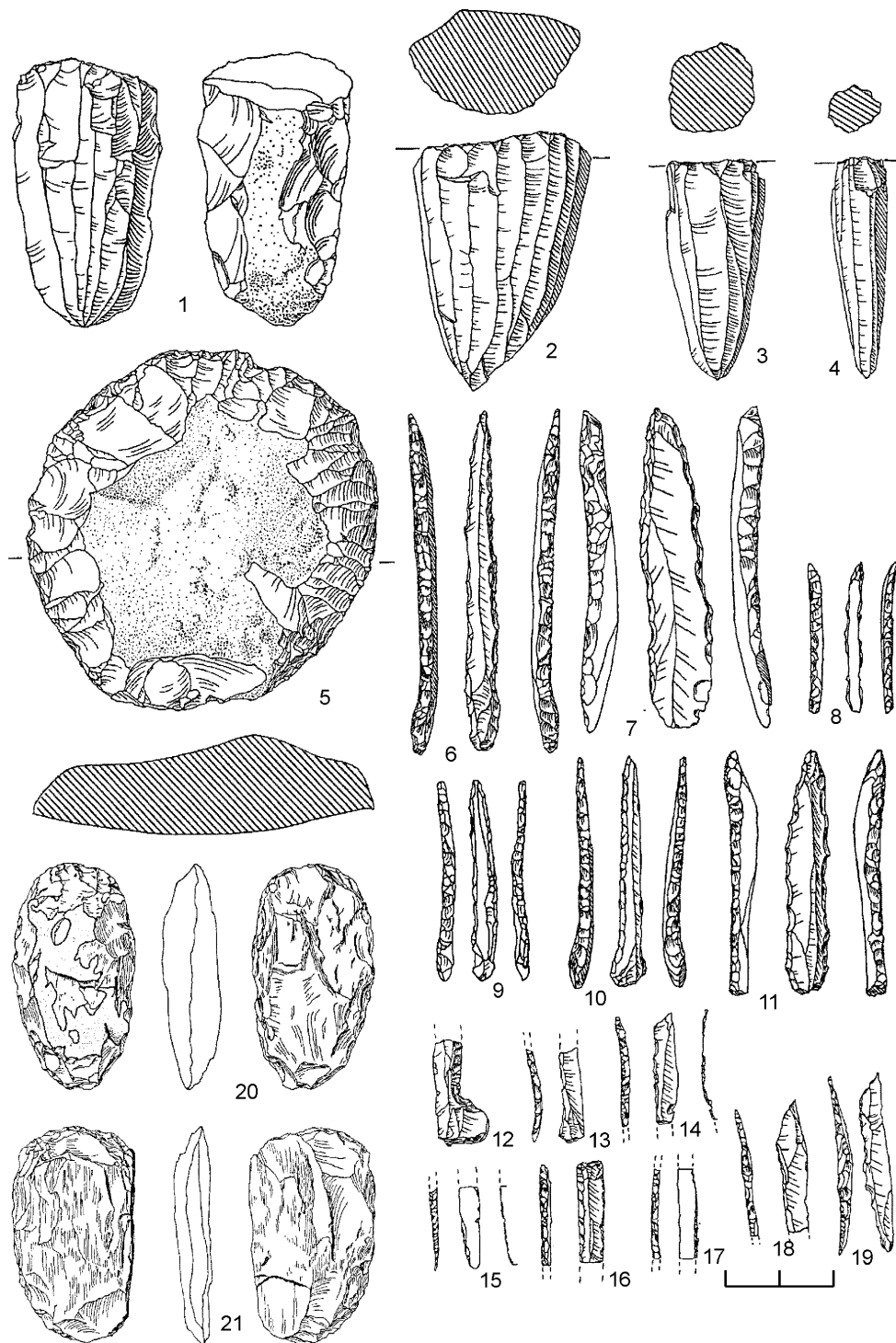

Рис. 2. Карим Шахір: млефатський крем'яний комплекс [за: 40]

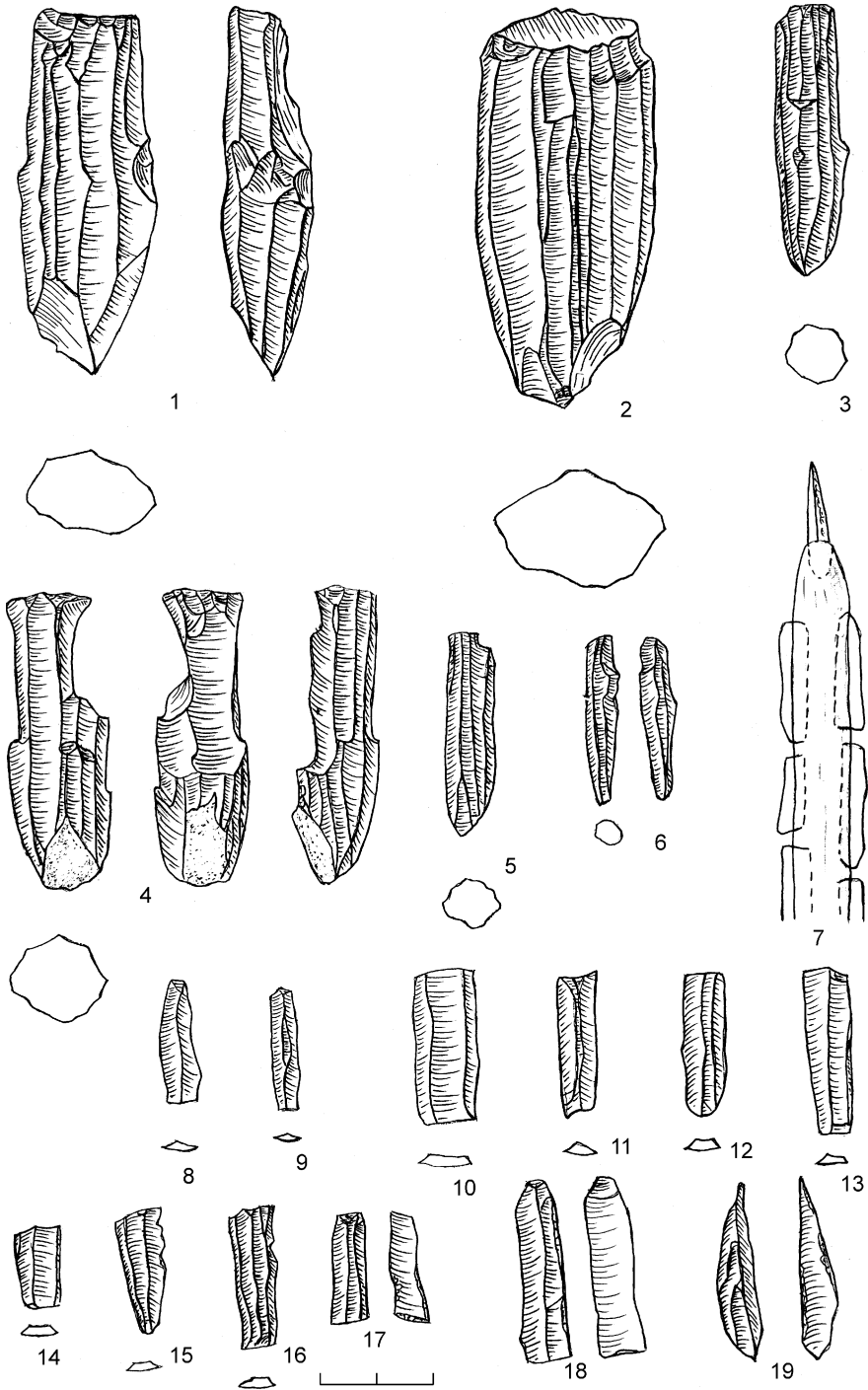

Рис. 3. Ак-Купрук: крем'яний комплекс (16, 8–19),
реконструкція складного знаряддя (7) [за: 37]

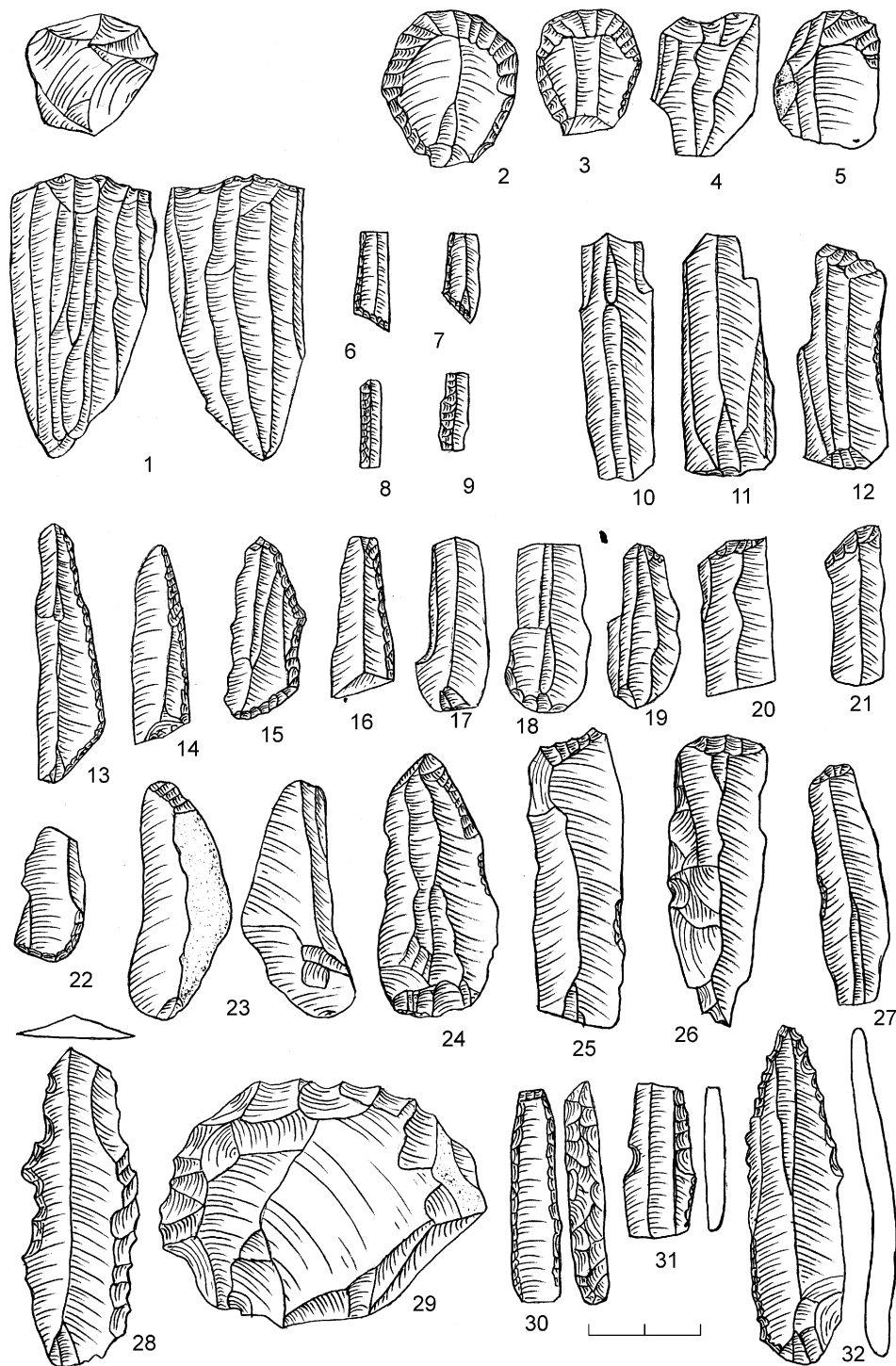

Рис. 4. Даркветі, шар VI: крем'яний комплекс [за: 44]

УДК 903.02'16(477.82) "634"

Сергій Теліженко

НЕОЛІТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ КЛСК НА БАГАТОШАРОВІЙ ПАМ'ЯТЦІ РАТНІВ-II (УРОЧИЩЕ РІПИСЬКО) ЗІ СЛІДАМИ ЗЕМЛЕРОБСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

В результаті досліджень багатошарової пам'ятки Ратнів-II (урочище Ріписько), було виявлено об'єкт культури-лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК). З об'єктом пов'язується чотири ями та два вогнища. Археологічні матеріали виявлено в п'яти з дев'яти літологічних шарах. Характеристика керамічного комплексу дозволяє віднести виявлені артефакти до середнього періоду КЛСК. Підсумки проведення археоботанічних досліджень дозволяють припускати ознаки неолітичного землеробства.

Ключові слова: *неоліт, культура лінійно-стрічкової кераміки, землеробство.*

Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) на Волині тривають вже понад 70 років і сьогодні обсяг наукової інформації з цієї тематики суттєво зріс. Саме тому КЛСК одна з не багатьох культур епохи неоліту, яку вивчено так детально, і можна констатувати, що процес її дослідження давно вже вийшов за межі опису особливостей досить стандартизованої матеріальної культури. Свідчення про специфіку господарської діяльності, підкріплені даними з археоботанічних, остеологічних та інших видів допоміжної наукової діяльності, суттєво підвищують значимість археологічних досліджень. Саме на отримання максимально повної комплексної інформації і працювала археологічна експедиція ДП «Волинські старожитності» НДЦ ОАСУ ІА НАН України (керівник О. С. Златогорський) у 2014 р. поблизу с. Ратнів (Луцький р-н, Волинська обл.).

Багатошарова пам'ятка Ратнів-II (урочище Ріписько) знаходиться на надзаплавній терасі стрімчастого правого берега р. Черногузка (Полонка; ліва притока р. Стир), що здіймається над сучасним рівнем води в річці на 3–4 м. Середня частина поселення підвищується на 187 м над рівнем моря (за Балтійською системою висот). На захід від площі розкопу розташовується невеличке озерце, сформоване виходами ґрунтових та талих вод. Ще далі на захід місцезнаходження перетинається балкою, конус виносу якої впирається в берегову лінію р. Черногузки. Розміри пам'ятки в урочищі Ріписько становлять із заходу на схід приблизно 520 м, а з півночі на південь 240 м. Загалом, досліджено 319,6 м² поселення в східній частині місцезнаходження. За результатами розкопок та зборів поверхневих матеріалів можна зробити припущення, що територія місцезнаходження налічує більше ніж 10 епізодів заселення, починаючи від мезоліту-неоліту і завершуючи XIV–XV ст.

Особливий інтерес викликає багатошаровий об'єкт неолітичного часу (об'єкт 17), виявлений в центральній частині розкопу. Об'єкт є підовальною у плані спорудою, розмірами приблизно 5×4 м, орієнтований по лінії південний захід – північний схід, опущений на глибину до 1,2 м в материковий ґрунт (лес). У межах об'єкту виокремлюється чотири ями та два вогнища (рис. 1: 1). Стінки ями похилі, в розрізі (по лінії північ-південь) котлован об'єкту нагадує форму двох усічених конусів. Заповнення об'єкту неоднорідне і складається з дев'яти літологічних шарів (рис. 1: 2). Археологічні матеріали КЛСК пов'язуються з шарами $2a$, $2a_2$, $2a_3$ та $2a_5$. Крім того, в шарі $2a_4$ виявлено кістку тварини, проте походження даної знахідки викликає певні сумніви, оскільки, окрім неї, жодного іншого артефакту тут не було виявлено. Природно, що формування шарів відбувалося не лише в результаті активної людської діяльності, але й внаслідок денудації стінок об'єкту, тому можна припускати, що форма об'єкту 17 мала інший вигляд. Необхідно одразу зазначити, що найбільша кількість знахідок пов'язується з шаром $2a$, який перекриває собою згадані вище ями. В нижній частині цього шару виявлено вогнище 2, яке розташовано в північній частині об'єкту 17 і яке має в плані видовжену по вісі північ-південь підовальну форму. В заповненні вогнища, яке складалося з червоно-бурого седименту (перепалений седимент), виявлені фрагменти ліпної коричневоглиняної посудини, поставлені вертикально догори денцем, та поодинокі кістки тварин. Цікаво, що ще одну частину денця від цієї ж посудини було виявлено у викиді з вогнища 1, що наводить на думку про наявність складного *post-depositional process*, природу якого на даному етапі дослідження важко пояснити. На північний схід від вогнища 1 зафіксовано вкопану в материковий ґрунт ліпну коричневоглиняну посудину з рельєфними виступами на поверхні.

Задля облаштування вогнища 1, в центральній частині ями 17/1 було викопано неглибоку округлу яму, діаметром 0,9 м та завглибшки до 0,08 м. Ґрунт в місці розташування вогнища ущільнений, має червоно-буре забарвлення. Судячи зі стратиграфії, вогнище розташовано на місці більш давньої ями, в заповненні якої виявлено кістку тварини (*шар* $2a_4$), перекритої тонким шаром гумусованого седименту (*шар* $2a_5$). У межах вогнища зафіксовано фрагменти стінок керамічного ліпного посуду та кістки тварин. На схід від вогнища, на похилій частині ями 17/1, зафіксовано викид деревного вугілля, серед якого виявлено згадане вище денце коричневоглиняної ліпної посудини, перепалені кременеві відщепи та кістки тварин.

На захід від ями 17/1 розташована овальна в плані яма 17/2, орієнтована по лінії північний захід-південний схід. Західна частина ями підбоєм «уходить» у борт котловану. Знахідки в даному об'єкті відсутні.

Наступний об'єкт – яма 17/3, зафіксований на північ від ями 17/2. Об'єкт у плані підовальної форми, орієнтований по лінії північ-південь. Межі ями збереглися не в повній мірі внаслідок впливу процесів біотурбації. Жодна знахідка

не пов'язується з даною ямою. Яма 17/4 найбільша в об'єкті 17, має в плані неправильну підовальну форму, орієнтовану по лінії північний захід-південний схід, завдовжки до 3,1 м, завширшки 1,7 м. Верхня частина ями перекривалася шаром стерильного сіро-коричневого седименту (*шар 2a₁*), вище якого залягали *шари 2a* з вогнищем 2 та *2a₆*. Заповнення ями 17/4 складалося з чорного пухкого гумусованого седименту (*шар 2a₃*), насиченого фрагментами стінок керамічного комплексу, виробами з кременю та кістками тварин.

Матеріальна культура об'єкту 17 представлена типовим для пам'яток КЛСК складом артефактів, загальна кількість яких сягає 165 одиниць (без урахування фауністичних залишків). Значну частину артефактів становлять фрагменти ліпного керамічного посуду, який відноситься до «нотної» фази. Традиційно керамічний комплекс КЛСК поділяється на два функціональних типи посуду – кухонного та столового (деякі українські дослідники виділяють також і третій, проміжний тип [4. С. 45]). Кухонний посуд виготовлявся здебільшого з тіста, з вмістом домішки різнорозмірної жорстви і органіки, а для виготовлення столового посуду використовувалася добре перевіяна глина без видимих домішок.

Згідно типології, розробленої польськими археологами, керамічні комплекси КЛСК поділяються на п'ять основних типів посуду [13] – сферичні чаші (*spherical bowls*), конічні та високі чаші (*conical bowls and high bowls*), горщики (*pots*) та посуд з виділеною шийкою (*necked vessels*). Останній тип посуду не представлений в керамічному комплексі Ратнів-II, оскільки співвідноситься з більш ранньою, так званою зофіпольською фазою КЛСК. Окреме питання виникає щодо фрагменту посудини з денцем, товщина якого сягає 2,5 см (рис. 4: 3). Можливо, що даний виріб міг виконувати функцію пательні, на що, власне, вказують сліди чорної кіптявини на поверхні. Вказана знахідка може слугувати аргументом для виділення ще одного типу посуду.

Типологію орнаментативного посуду також досить детально розроблено польськими колегами [13] і тому є прийнятною для аналізу колекції з об'єкту 17. Для обох типів посуду притаманними є наступні типи орнаментативної декоративної обробки: **A**-лінійно-прокреслений (*engraved ornamentation in linear arrangements*), в межах якої виділяються підтипи **A1**-прямолінійний (*straight lines*) (рис. 2: 1), **A2**-криволінійний (*arched lines*) (рис. 2: 2) та **A3**-кутові лінії (*angular lines*) (рис. 2: 3); **B**-лінійно-прокреслений з нотами (*engraved ornamentation in linear-point arrangements*), з підтипами **B2**-прямолінійний з нотами на кінцівках (*straight lines, finished with points*) (рис. 2: 4), **B3**-прямолінійний з нотами на лініях (*straight, with points on lines*) (рис. 2: 5), **B4**-криволінійний з нотами на лініях (*arched, with points on lines*) (рис. 2: 6); **C**-виїмчастий/врізний (*notched ornamentation*) з підтипом **C2**-вертикально врізний (*vertical notches*) (рис. 3: 1); **E**-рельєфний: наліпи – округлі або овальні із западинами (*Decoration by relief: Knobs – circular or oval with hollow*), з підтипом **E1**-з поодиноким западиною (*with a single hollow*) (рис. 3: 2); **F**-рельєфний: наліпи – округлі або овальні без западин (*Decoration by relief:*

Knobs – circular or oval without hollow), з підтипом **F1**-поодинокій (*single*) (рис. 3: 3); **J**-відтискний: відтиски пальців (*Impressed ornamentation: fingertips impressions*) (рис. 4: 1, 2).

Окрім керамічного посуду, в заповненні об'єкту №17 виявлено дві світлоглиняні кульки, орнаментовані нігтьовими відбитками (рис. 4: 4, 5). Дані вироби знаходять аналогії серед матеріалів не лише КЛСК, наприклад, серед матеріалів Денчень-І або Флорешть-І, що на території Молдови [3. С. 87], але й в комплексах більш ранніх часів – так звані «*mini clay balls*» з Чатал Гююка [8. Р. 270) або глиняні кульки з нігтьовими відбитками на поверхні, що походять з ранньонеолітичної стоянки Раздорська-ІІ, що на Нижньому Доні (приватне повідомлення А. В. Цибрія).

У результаті дослідження об'єкту 17 отримано 38 одиниць виробів з кременевої сировини. Розподіл знахідок по шарах та їх типологія наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Ратнів-ІІ, кременевий комплекс шару 2а

Найменування	Кількість/%		
	2а	2а ₂ вогнище 1	2а ₃
Лусочки	–	4/50	–
Відщепи	7/26,9	4/50	1/25
Уламки	2/7,6	–	–
Вироби з вторинною обробкою	17/65	–	3/75
Косотронковані пластини з ретушшю	1/3,8	–	1/25
Пластинчасті заготовки та їх частини з ретушшю	10/38,4	–	2/50
Скребачки	2/7,6	–	–
Геометричні мікроліти	1/3,8	–	–
Скобель	1/3,8	–	–
Відщепи з ретушшю	2/7,6	–	–
Загалом	26/100	8/100	4/100

Судячи зі статистичних даних, наведених у табл. 1, вироби з вторинною обробкою у процентному відношенні превалюють, і це може вказувати на те, що первинна обробка кременевої сировини відбувалася поза межами пам'ятки, а заготовки для виготовлення знарядь могли привноситися на поселення для подальшої обробки вже у готовому вигляді. Проте, оскільки пам'ятка досліджена на обмеженій площі, то не виключається, що ділянка з первинної обробки кременевої сировини могла знаходитися десь поблизу. Майже всі знаряддя виготовлено з кременю сірого забарвлення, іноді із залишками кірки жовна на дорсальній поверхні. За інформацією Г. Охріменка, в долині р. Черногузки, поблизу с. Баїв та Цеперів, розташовані виходи покладів високоякісного кременю

[5. С. 10], проте, з огляду на статистику, кременевих виробів на поселенні мало бути б більше, і тому питання найближчих покладів потребує на подальше вивчення та уточнення. Судячи з вигляду відтискних пластинчастих заготовок, вони відколювалися з призматичних нуклеусів. Огранка дорсальної поверхні більшості пластинчастих заготовок паралельна, в перетині вироби мають здебільшого підпризматичний профіль.

Виробів з вторинною обробкою налічується 20 одиниць, серед яких варто зазначити пластинчасті заготовки та їх частини з нерегулярною дорсальною або альтернативною ретушшю по бічних краях (рис. 5: 2, 3, 4, 5, 9, 17). З комплексу виокремлюється медіальна частина пластини з фрагментарною альтернативною ретушшю по краях та вентральною ретушшю по поперечному краю (рис. 5: 6). До окремої групи варто віднести пластинчасті заготовки з косотронкованими дистальними та проксимальною частинами і ретушшю по краях (рис. 5: 1, 8, 15). У двох випадках по краях знарядь, як на вентральній, так і на дорсальній сторонах, простежуються також сліди заліскованості. Аналогічні сліди зафіксовано і по краях інших заготовок з ретушшю (рис. 5: 7, 16). Більшість дослідників схиляється до думки, що подібний тип спрацьованості є характерним для виробів, які використовувалися в якості вкладенів серпів [3. С. 90; 4. С. 95].

У двох екземплярах представлено скребачки, одна з яких кінцева, на вторинному відщепі з прямим лезом, сформованим напістрімчастою ретушшю по вентральній стороні (рис. 5: 10), а друга – подвійна кінцева скребачка на пластинчастій заготовці (рис. 5: 11).

В одному екземплярі в комплексі наявна середньовисока трапеція зі стрімчаторетушованими бічними сторонами, яку виготовлено на медіальній частині пластинчастої заготовки (рис. 5: 14). На думку Е. Банффі, присутність подібних знарядь в неолітичних (землеробських) комплексах, в тому числі і в якості вкладенів землеробських знарядь, свідчить про те, що «місцеві аборигени сприйняли інновацію (землеробство), або ж змішане населення рибалок-мисливців-землеробів використовувало мезолітичну традицію виготовлення знарядь» (*тут і надалі авторський переклад*) [1. С. 170]. Майже до таких же висновків дійшла ще раніше у своїй дисертаційній роботі, присвяченій кам'яній індустрії пам'яток КЛСК Центральної Європи, І. Матейчукова: «...здається, що індустрія розщеплення Придунайської КЛСК бере своє коріння з локального мезолітичного субстрату» [11. С. 159].

Доповнюють характеристику кременевого комплексу два відщепи з фрагментарною ретушшю по краях (рис. 5: 12, 13).

Задля отримання більш повної інформації стосовно характеристики господарської діяльності, з місць розташування вогнищ та скупчення керамічного посуду було відібрано седимент для проведення археоботанічних досліджень (флотації). Для промивки седименту використовувалися сита з вічками, розмірами 0,1 та 0,3 см. Загалом було промито 70 л седименту. За попередніми даними,

позитивні результати флотації, у вигляді карбонізованих зерен, були отримані зі зразків седиментів, відібраних в місці викиду з вогнища 1 та зі скупчення фрагментів керамічної посудини у вогнищі 2. На жаль, жодних результатів не отримано під час флотації седименту, відібраного із заповнення ліпної посудини в шарі 2a. Виявлені палеоботанічні рештки відправлені в одну з радіовуглецевих лабораторій для проведення відповідних аналізів.

Варто нагадати, що для східної частини поширення КЛСК археоботанічні дослідження з вивчення карбонізованих решток та відбитків зерен на стінках керамічного посуду проводилися З. В. Янушевіч та Н. М. Кузьминою за матеріалами поселень, розташованих на території Молдови (Сакарівка-І). Згідно їх висновків, «землеробство було полікультурним та складалося з польових (злаки), городніх (бобові) та, можливо, плодкових культур» [3. С. 90]. При цьому варто звернути увагу на те, що землеробство на території Молдови мало місце ще до приходу племен КЛСК і тому «носії КЛСК, які засвоїли територію наприкінці 6-го тис. до н. е., не відкривали еру землеробства, а лише закріплювали її» [3. С. 89]. Карбонізовані рештки пшениці та гороху відомі на поселенні Незвисько, що в Подністров'ї [6. С. 24]. Археоботанічними дослідженнями на поселенні Тарговисько 10, 11 доведено, що населення КЛСК займалося вирощуванням пшениці двозернянки [10. Р. 617]. Палеоботанічні дослідження волинських пам'яток КЛСК були спрямовані лише на виявлення відбитків зерен на стінках керамічного посуду. В результаті встановлено відбитки пшениці однозернянки та двозернянки, ячменю голозерного та плівчастого, гороху посівного та проса [7. С. 32].

Хронологія пам'яток КЛСК традиційно ґрунтується на еволюції керамічних комплексів, хоча на сучасному етапі розвитку науки даний метод все більше піддається критиці, як, наприклад, загальновідомий хронологічний поділ КЛСК, проведений за матеріалами південно-західної Словаччини і запропонований Ю. Павуком, який досить тривалий час використовувався багатьма науковцями, наприклад, у роботі О. В. Лариної [3. С. 23]. У той же час, як правильно зауважила Е. Банффі, «на підставі лише однієї кухонної кераміки, побудова детальної типологічної класифікації та розділення хронологічних горизонтів є проблематичною, якщо навіть взагалі можливою» [1. С. 164]. Крім того, М. Кладдерс, яка досліджувала керамічні комплекси центральноєвропейської КЛСК, прийшла до висновку, що «різниця [в характеристиці керамічних комплексів – *авт.*] має під собою регіональну, а не хронологічну основу» [1. С. 164].

На відміну від європейської археології, яка пішла далеко вперед завдяки розширенню бази даних радіовуглецевого датування та використанню сучасних методів проведення досліджень, хронологія неолітичних пам'яток північно-західної України і досі визначається за характеристикою керамічних комплексів переважно нестратифікованих поселень. Виключенням з правил є радіовуглецеві дати, отримані за результатами датування зразків фрагментів стінок керамічного

посуду та однієї кістки з багатошарових поселень Голишів-II та Рівне-Пляж [2. С. 415]. Згідно отриманих дат, ранні матеріали КЛСК, які походять з поселення Рівне-Пляж, датуються серединою 6-го тис. до н. е.

Територія Волині відноситься до волинської групи східної КЛСК [9. Р. 255], а згідно висновків українських дослідників, пам'ятки КЛСК на Волині можна поділити на три періоди: **ранній** (Рівне), **середній** (Голишів-II, Вільшаниця, Гірка Полонка) та **пізній** (Гнідава, Клевань) [2. С. 412]. Користуючись хронологією пам'яток КЛСК, запропонованою вказаними авторами, можна прийти до попередніх висновків про приналежність матеріалів поселення Ратнів-II до середнього періоду.

Таким чином, в обіг введено попередні результати дослідження неолітичного об'єкту, матеріали якого співвідносяться з нотним етапом або середнім періодом культури лінійно-стрічкової кераміки. Важливим результатом проведених досліджень є отримані в результаті флотації свідчення давнього землеробства. Як видається, комплексні археологічні дослідження із залученням природничих методів дослідження, мають стати важливим кроком у створенні єдиної культурно-хронологічної схеми розвитку КЛСК для Східної Польщі і Волині. Вказані території не тільки максимально наближені одна до одної в географічному плані, але дуже важливі з огляду на транзитну роль у розповсюдженні населення КЛСК, а разом з ним і традиції землеробства, на чому акцентував увагу М. Новак, підкреслюючи, що «...території Польщі відведено визначальну транзитну роль у розповсюдженні КЛСК...», а також що «...Польща має найкращий приклад розповсюдження неолітизації...» [12. Р. 11]. Зважаючи на це, вирішення питань, пов'язаних з волинською групою пам'яток КЛСК, є надзвичайно важливим та перспективним напрямком і не тільки з огляду на отримання додаткових свідчень про матеріальну культуру, але й через можливість розширення саме природничих напрямків проведення досліджень.

1. Банффи Э. Начало оседлого образа жизни в западной части Карпатского бассейна и роль первых земледельцев Задунавья в европейском неолите // *Stratum plus*. – № 2. – 2014. – С. 115–182.

2. Котова Н., Ковалюх М., Манько В., Охріменко Г. Про датування волинсько-польських неолітичних пам'яток та культури лінійно-стрічкової кераміки // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 409–424.

3. Ларина О. В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // *Stratum plus*. – № 2. – 1999. – С. 10–141.

4. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині : монографія. – Луцьк : Луцька обласна друкарня, 2001. – 140 с.

5. Охріменко Г., Локайчук С. Розвиток раннього землеробства на північно-західній Україні // Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н. е.) : навч. посіб. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – С. 7–18.

6. Пашкевич Г., Охріменко Г. Розвиток відтворювального господарства в населення Прип'ятського Полісся (середина V – кінець III тис. до н. е.) // Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н. е.) : навч. посіб. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – С. 19–28.

7. Пашкевич Г. Розвиток первісного землеробства // Розвиток землеробства на території Волині (VI–II тис. до н. е.) : навч. посіб. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – С. 29–70.

8. Bennison-Chapman L. E. Geometric clay objects // Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000–2008 seasons (Çatalhöyük Research Project Vol. 9) / Ed. I. Hodder. – 2014. – P. 253–276.

9. Kadrow S. Kontakty kultur środkowoeuropejskich ze środowiskiem kulturowym na terenach Ukrainy we wczesnym neolicie – wybrane zagadnienia // Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. – Warszawa, 2007. – S. 250–269.

10. Litińska-Zajac M., Tomczyńska Z., Wasylkowa K., Cywa K., Madeyska E. Pozostałości roślinne z obiektów neolitycznych na stan. 10, 11 w Targowisku, pow. Wielicki // Targowisko, stan. 10, 11. Osadnictwo z epoki kamienia / Red. A. Zastawny. – KZBA. – Kraków, 2014. – P. 611–617.

11. Mateiciucová I. Talking stones: The chipped stone industry in Lower Austria and Moravia and the beginnings of the Neolithic in Central Europe (LBK), 5700–4900 BC. – Masaricova univerzita. – Brno, 2008.

12. Nowak M. Neolithisation in Polish Territories: Different Patterns, Different Perspectives, and Marek Zvelebil's Ideas // IANSA. – Vol. IV. – Issue 1. – 2013. – P. 11–22.

13. Zastawny A., Grabowska B. Materiały kultury ceramiki wstępowej rytej ze st. 10, 11 w Targowisku, pow. Wielicki // Targowisko, stan. 10, 11. Osadnictwo z epoki kamienia / Red. A. Zastawny. – KZBA. – Kraków, 2014. – P. 63–111.

Sergiy Telizhenko

**THE NEOLITHIC OBJECT (LPC)
ON THE MULTILAYERED SITE RATNIV-2 (RIPYS'KO)
WITH SIGNS OF NEOLITHIC FARMING**

The paper is devoted to the Neolithic object of LPC which was investigated in the result of excavations on the multilayered site Ratniv-II (Ripys'ko). Four pits and two fireplaces are linked with this object. Archaeological materials were found in 5 of 9 lithological layers. Characteristic features of ceramic complex allow it to be assigned with the middle period of LPC (after N. Kotova and G. Ohrimenko). An archaeobotanic investigation suggests evidence of Neolithic farming.

Key words: Neolithic, LPC, Neolithic farming.

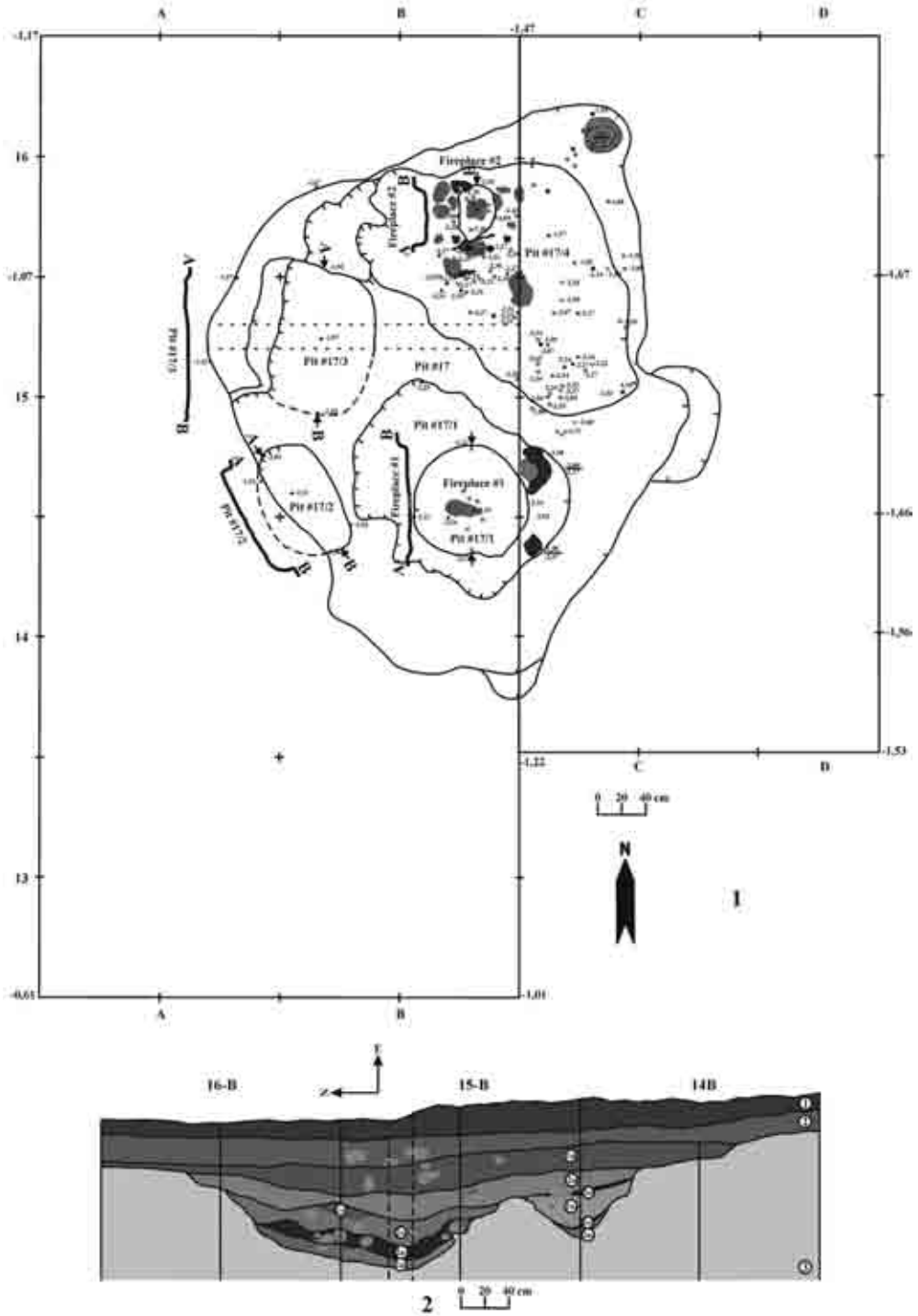

Рис. 1. Ратнів-ІІ (Ріписько). План об'єкту 17 та стратиграфічний розріз східної секції борту розкопу (західна експозиція)

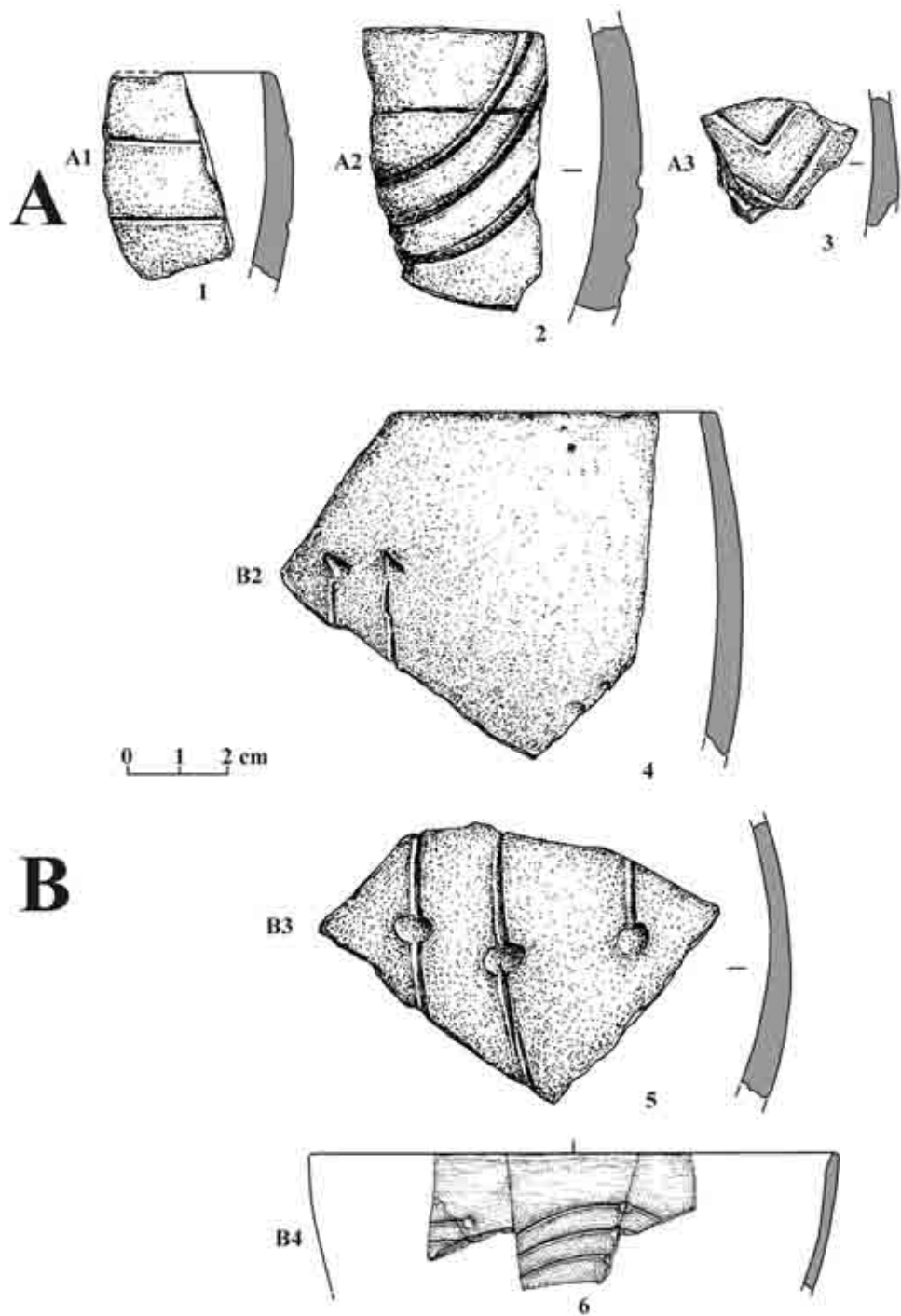

Рис. 2. Ратнів-ІІ (Ріписько), об'єкт 17.
Типологія орнаментатії керамічного комплексу КЛСК

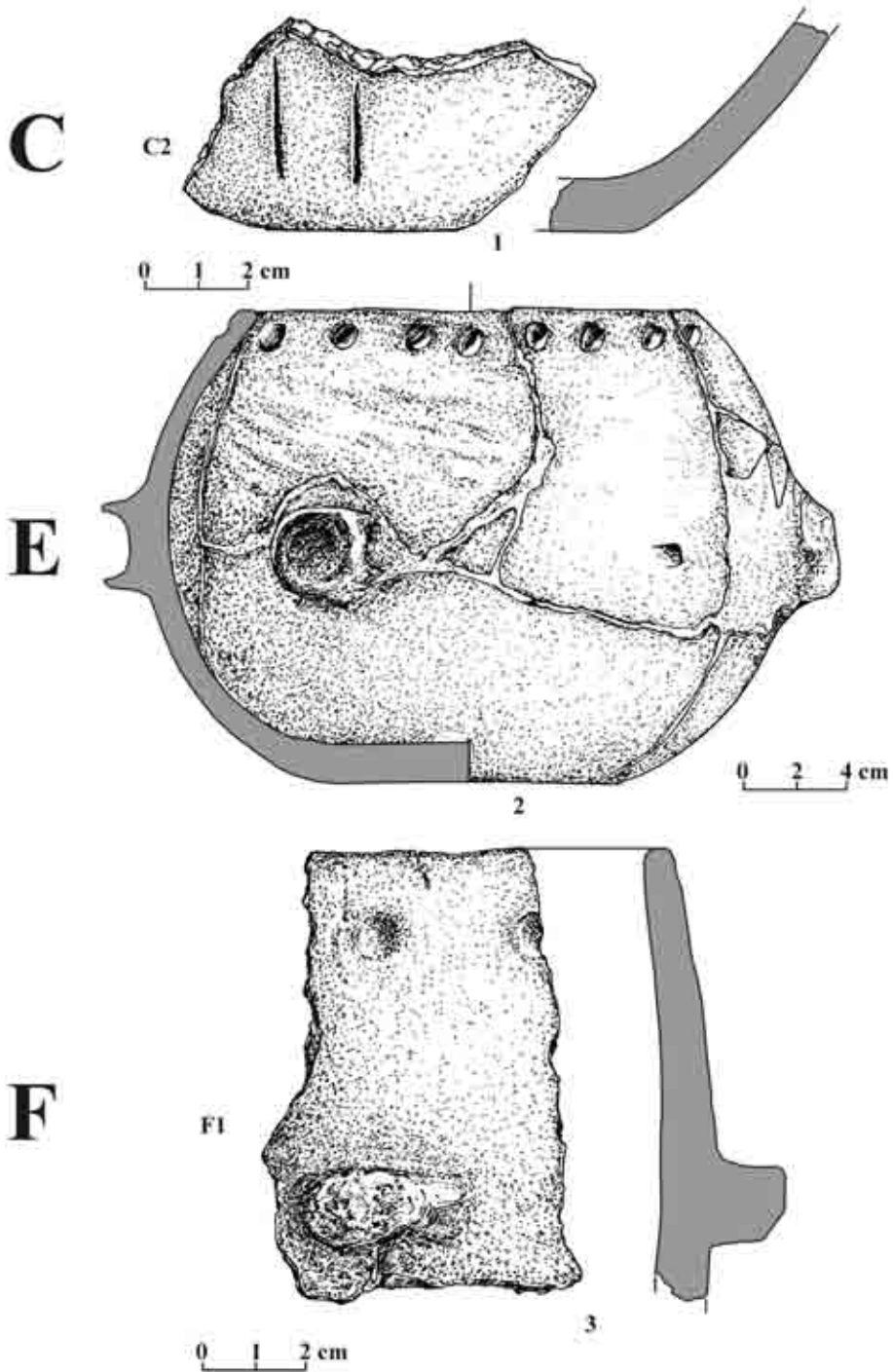

Рис. 3. Ратнів-II (Ріписько), об'єкт 17.
Типологія орнаментатії керамічного комплексу КЛСК

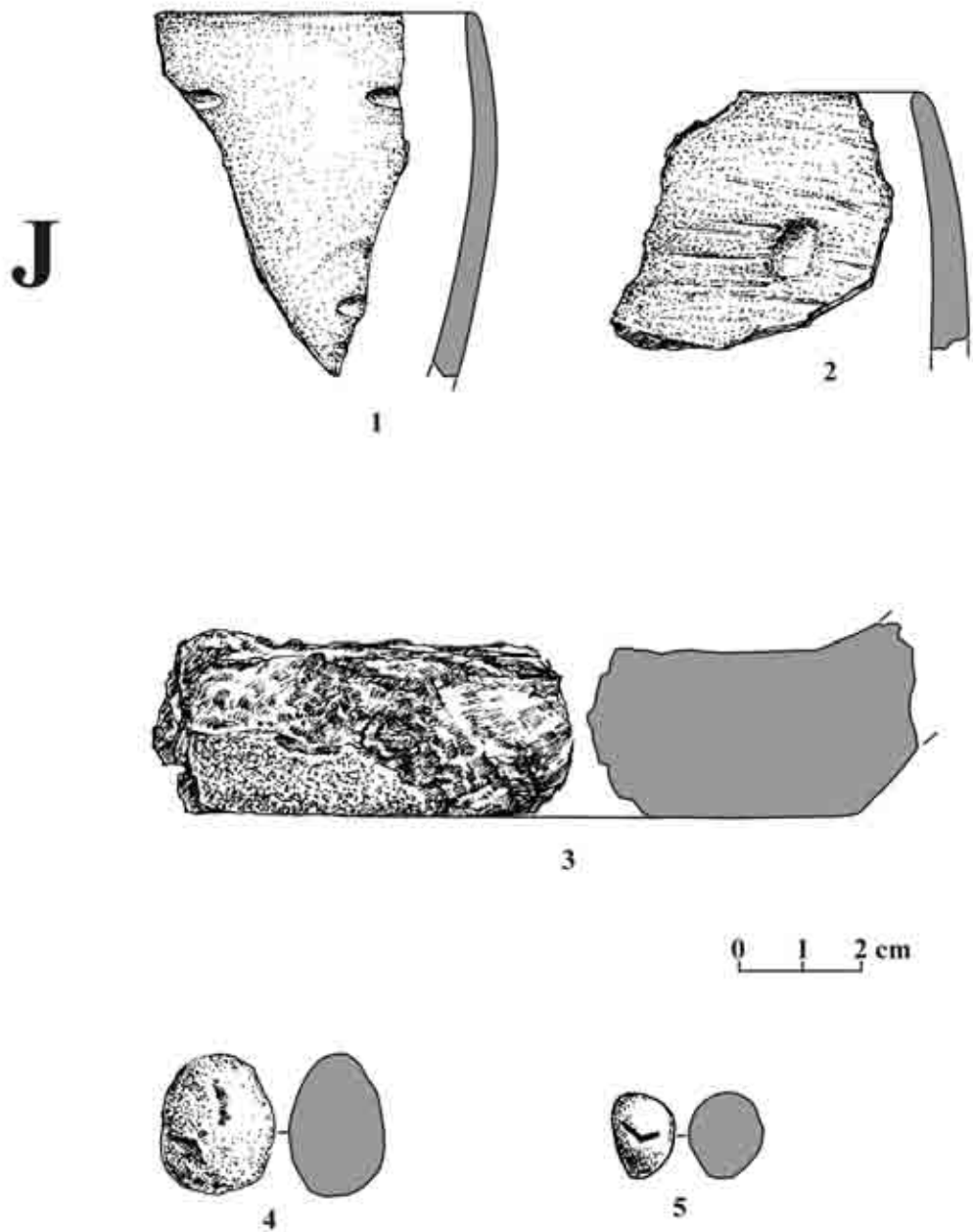

Рис. 4. Ратнів-II (Ріписько), об'єкт 17:
1, 2 – типологія орнаментів керамічного комплексу КЛСК;
3 – фрагмент керамічної пательні (?); 4, 5 – сіроглиняні кульки

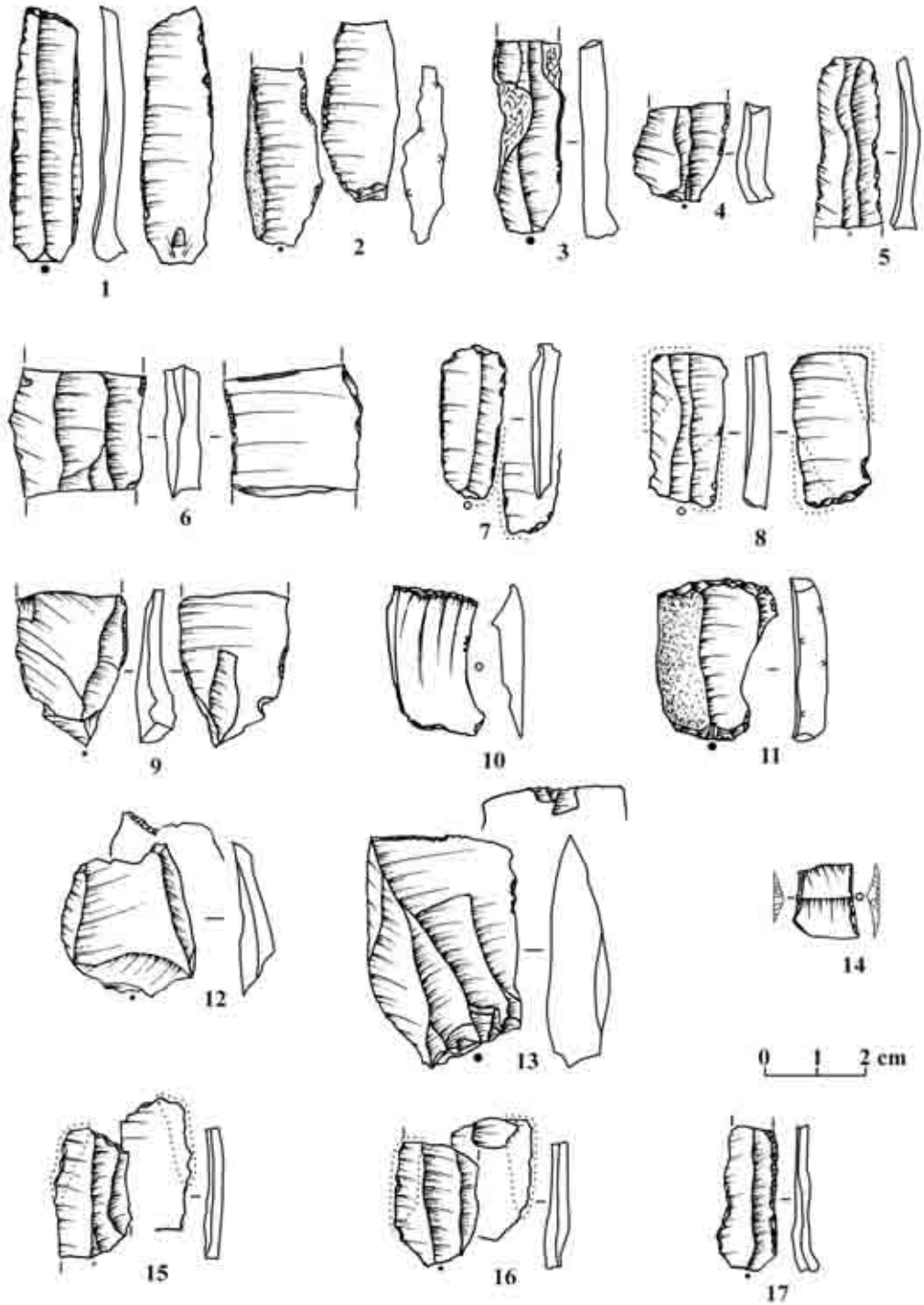

Рис. 5. Ратнів-II (Ріписько), об'єкт 17. Кременевий комплекс

Michał Dobrzyński, Katarzyna Piątkowska

KRZEMIENNE MATERIAŁY PRACOWNIANE Z PIERWSZEGO SEZONU BADAŃ NA STANOWISKU NOWOMALIN-PODOBANKA, REJON OSTROG, OBWÓD RÓWNIENSKI

Niniejszy artykuł stanowi opracowanie materiałów krzemienych odkrytych w trakcie pierwszego sezonu badań przeprowadzonych w 2012 roku w Nowomalinie-Podobance. Analizie poddano 118 egzemplarzy. Wszystkie wykonane zostały z krzemienia zachodnio-wołyńskiego (z wyłączeniem 9 okazów przepalonych). Znaczna ilość rdzeni oraz odpadków po produkcji wskazuje na fakt, że omawiane stanowisko było osadą produkcyjną. Nie można także na chwilę obecną określić skali obróbki krzemienia, czy miała ona charakter wyspecjalizowanej pracowni, czy też zaspokajała doraźne potrzeby pewnej niewielkiej grupy ludzi.

Słowa kluczowe: kultura trypolska, krzemieniarstwo, osada produkcyjna, osada użytkowników.

Wstęp. W artykule tym zostaną przedstawione materiały krzemienne odkryte w trakcie pierwszego sezonu badań przeprowadzonych w 2012 roku w Nowomalinie-Podobance¹. Uroczysko Podobanka znajduje się na zachód od wsi Nowomalina na niewielkim wzniesieniu na lewym brzegu rzeki Zbitinki. Stanowisko odkryte zostało w 1977 roku przez W. M. Konopkę [2]. Zidentyfikowano wówczas fragmenty ceramiki kultury trypolskiej i trzcinieckiej. W końcu XX i początku XXI wieku badania powierzchniowe prowadził O. M. Romanczuk, stwierdzając postępujące niszczenie stanowiska na skutek głębokiej orki. W 2012 roku założono wykop badawczy o wymiarach 10 na 5 metrów zlokalizowany w południowo-wschodniej części uroczyska [7]. Zaprezentowany poniżej zbiór 118 zabytków krzemienych pochodzi przede wszystkim z warstwy kulturowej związanej z osadnictwem trypolskim. Na podstawie licznych materiałów ceramicznych datowane jest ono na wczesne etapy fazy CII tej kultury [2; 7]. Odkryto tam również liczny zbiór ceramiki kultury pucharów lejkowatych [7]. Ze względu na brak wyraźnych odmienności typologicznych i technologicznych w zakresie opracowania włączono również zabytki krzemienne z warstwy ornej i powierzchni.

Klasyfikacja. Zastosowano podział zabytków na 7 grup inwentarzowych, zaprezentowanych w tabeli 1. W przypadku materiałów z Nowomalina-Podobanki szczególny nacisk położono na analizę form z pierwszej i drugiej grupy inwentarzo-

¹ Serdeczne podziękowania pragniemy w tym miejscu złożyć Panu Aleksandrowi Pozihowskiemu za udostępnienie materiałów z badań.

Schemat podziału zabytków krzemiennych na grupy inwentarzowe

FORMY PRZEDRDZENIOWE I RDZENIE	Oblupnie Fragmenty rdzeni Rdzenie
FORMY TECHNICZNE	Zatępce Podtępce Świeżaki Odnawiaki Odlupki z zaprawy pięty Odlupki z formowania zatępiska
WIÓRY	Całkowite Z odłamaną częścią piętkową Z odłamaną częścią wierzchołkową Z odłamaną częścią piętkową i wierzchołkową Fragmenty piętkowe wiórów Fragmenty wierzchołkowe wiórów Fragmenty środkowe wiórów
ODŁUPKI	Całkowite Fragmenty
FORMY ŁUSZCZNIOWE	Łuszczenie jednobiegunowe Łuszczenie dwubiegunowe Wióry metryczne z eksploatacji łuszczeniowej Odlupki łuszczeniowe
NARZĘDZIA	Drapacze Rylce Przekłuwacze i pazury Wiórowce Wióry retuszowane Odlupki retuszowane Półtylczaki Grociki Siekiry i ich fragmenty
ODPADKI	Fragmenty naturalne konkrecji Okruczy Łuski (poniżej 1,5 cm)

wej, bowiem w przedstawianym zbiorze znajduje się stosunkowo duża ilość rdzeni i form technicznych. Te zabytki mają znaczenie w rekonstrukcji cyklu produkcyjnego. Celowo zrezygnowano ze stosowanego najczęściej modelu klasyfikacji [5. S. 17–37]. Podział ten stworzony został wprawdzie dla materiałów pracownianych. W swym założeniu miał jak najdokładniej oddawać cykl produkcyjny prowadzący od przygotowania rdzenia po wytworzenie gotowych narzędzi. W tym przypadku zależało

nam natomiast, aby w przyszłości na podstawie jednorodnej klasyfikacji porównywać inwentarze pracowniane z «osad wytwórców», z inwentarzami pochodzącymi z oddalonych od wychodni «osad użytkowników» [3]. Zastosowany podział umożliwi również szczegółowe analizowanie różnic i podobieństw w poszczególnych grupach inwentarzowych. Materiał ze stanowiska Podobanka ze względu na znaczną ilość zarówno odłupków debitażowych prostych, jak i debitażu wiórowego [6] pozwoli zapewne w toku dalszych badań zrekonstruować pełny «łańcuch operacyjny» [12; 6; 16].

Analiza. W trakcie pierwszego sezonu badań odkryto łącznie 118 zabytków krzemiennych. Wszystkie wykonane zostały z krzemienia zachodnio-wołyńskiego (z wyłączeniem 9 okazów przepalonych uniemożliwiających identyfikację surowca). Pomimo tego ujednoczenia w zbiorze wyróżnić można co najmniej 4 odmiany krzemienia wynikające, jak się wydaje bezpośrednio z pochodzenia surowca z różnych wychodni lub miejsc pozyskiwania [por. 1].

– Krzemień o barwie od czarnej do jasnoszarej, często w różnych odcieniach w obrębie jednej konkrecji. Posiada on cienką korę barwy białej lub jasnoszarej. Występuje w dużych stosunkowo regularnych konkrecjach. Posiada najwyższe wartości technologiczne. Jest to prawdopodobnie wynik pozyskiwania go z niezwiędzłych pokładów geologicznych.

– Krzemień o zbliżonej barwie, jednak z grubszą korą przyjmującą zielonkawy kolor. Jak można przypuszczać na podstawie stosunkowo niewielkich zabytków z tego surowca, konkrecje posiadały mniejsze w stosunku do wcześniej omawianych rozmiary i bardziej nieregularne kształty.

– Krzemień, który określić można mianem narzutowego pozyskiwany zapewne ze złóż wtórnych. Zalegający na powierzchni w utworach piaszczystych. Konkrecje tego krzemienia charakteryzują się niewielkimi rozmiarami i różnorodnym kształtem. Wyróżnia go zeolizowana, miejscami zagładzona powierzchnia, często pokryta grubą białą-niebieską patyną. Cechuje go najniższa przydatność pod względem technologicznym.

– Czwartą odmianę wyróżniono ze względu na występowanie w obrębie masy krzemiennej koncentrycznych pasm ciemniejszych i jaśniejszych. Surowiec ten w znacznym stopniu przypomina krzemień pasiasty z południowego obrzeżenia Gór Świętokrzyskich. Nie można jednoznacznie stwierdzić, czy różnice pomiędzy surowcem pasmowanym, a omawianym tu jako pierwszy wynikają bezpośrednio z ich pochodzenia z różnych wychodni, czy jedynie specyficznych warunków zalegania w obrębie tych samych utworów [por. 1].

Brak jest na obecnym etapie możliwości jednoznacznego przypisania każdego zabytku do jednej z powyższych odmian na podstawie cech makroskopowych. Często jedynym wyznacznikiem wyróżnionych odmian jest rodzaj kory występującej tylko na nielicznych egzemplarzach. Stąd wymienione powyżej cztery odmiany stanowią jedynie zasygnalizowanie zagadnienia, które powinno zostać bardziej szczegółowo rozpoznane.

**Struktura surowcowa zabytków krzemiennych
w ramach grup inwentarzowych**

	I	II	III	IV	V	VI	VII	Razem
Wołyński	3	22	8	49	–	20	7	109
Przepalony	2	1	2	1	–	1	2	9
Razem	5	23	10	50	–	21	9	118

Grupa I. Formy przedrdzeniowe i rdzenie. Do pierwszej grupy inwentarzowej zaliczono 5 zabytków, w tym 3 wykonane z krzemienia wołyńskiego i 2 przepalone w stopniu uniemożliwiającym makroskopową identyfikację surowca. Wszystkie okazy to rdzenie wiórowe w zaawansowanym stadium eksploatacji. Największy zachowany egzemplarz z krzemienia wołyńskiego mierzy 126×64×63 mm (ryc. 1). Jest to rdzeń jednopiętowy, pierwotnie podstożkowy, szerokoodłupniowy, z niewielką zaprawą wstępną tyłu i boków (zachowany na boku fragment kory). Pięta przygotowana była pojedynczym odbiciem. Eksploatacja wiórów począwszy od środka odłupni rozszerzana była na boki rdzenia, w znacznym stopniu korowe. W trakcie postępu eksploatacji pięta była wielokrotnie naprawiana na dwa sposoby. Od strony boku rdzenia odbijano masywne odnawiaki znoszące całą powierzchnię pięty – część negatywów wiórowych nie posiada zachowanych górnych fragmentów z negatywem po sęczku. Stosowano również świeżenie płaskimi odłupkami odbijanymi od strony odłupni. Z zachowanych na odłupni negatywów wywnioskować można, że z rdzenia pozyskano co najmniej 6 doborowych regularnych wiórów o szerokości 23–25 mm. Najprawdopodobniej, gdy rdzeń uznano już za nieprzydatny do dalszego kontynuowania eksploatacji wiórowej, od strony zbieżnego wierzchołka rdzenia odbito duży odłupek formujący nową piętę. Po tym zabiegu odbito jeszcze kilka nieregularnych zawiasowych odłupków i rdzeń porzucono.

Kolejny rdzeń, podobnie jak wyżej omówiony, został wykorzystany i zniszczony (ryc. 2). Pierwotnie był jednopiętowy, wiórowy z szeroką zachodzącą na jeden z boków odłupnią. Drugi bok pozostawał całkowicie korowy podobnie jak wierzchołek. Jedyne tył rdzenia przygotowano pojedynczym masywnym odbiciem od strony pięty. Negatywy świadczą, że pozyskano z niego co najmniej 7 regularnych wiórów o szerokości dochodzącej do 38 mm. Już po zakończeniu klasycznej eksploatacji wiórowej powstały głębokie muszlowe negatywy niemal całkowicie niszczące odłupnię i tył rdzenia. Pięta zredukowana została do formy silnie wymiażdżonej, zbliżonej do krawędziowej. Zachowane wymiary wynoszą 86×69×37 mm.

Największe ślady wtórnych zniszczeń nosi ostatni fragment rdzenia z krzemienia wołyńskiego o wymiarach 80×44×84 mm (ryc. 3). Na skutek silnego uderzenia od strony odłupni rdzeń rozpadł się na dwie części. Od zachowanego fragmentu odbito jeszcze w różnych miejscach nieregularne odłupki i następnie porzucono. Pierwotną formę rekonstruować można na podobieństwo poprzednio omawianych. Był to egzemplarz

z korowym wierzchołkiem i bokami pozbawionymi zaprawy przygotowawczej, na które poszerzano odłupnię w miarę pozyskiwania kolejnych wiórów. Zachowały się pozostałości 4 negatywów wiórowych, w tym jeden o szerokości 24 mm.

Wśród zabytków przepalonych wyróżniono jednopiętowy rdzeń wiórowy podstożkowy, szerokoodłupniowy. Ze względu na znaczne spękanie powierzchni na skutek oddziaływania wysokiej temperatury czytelne są jedynie niewielkie fragmenty negatywów regularnych wiórów. Wymiary zabytku to 103×56×80 mm. Umieszczono tu także fragment wierzchołkowy rdzenia mierzący 62×36×27 mm (ryc. 4). Widoczne dystalne części negatywów wiórowych zbiegają się tworząc ostry wierzchołek. Świadczy to o tym, że pierwotnie był to rdzeń jednopiętowy, stożkowy z odłupnią na całym obwodzie.

Grupa II. Formy techniczne. W grupie tej znalazły się łącznie 23 zabytki związane z przygotowaniem i naprawą rdzeni. Tylko jeden z nich, na skutek przepalenia, nie może zostać jednoznacznie określony pod względem surowca. Pozostałe wykonano z krzemienia wołyńskiego.

Tabela 3

**Udział poszczególnych form technicznych
w ramach II grupy inwentarzowej.**

Odlupki z zaprawy piety	3
Odlupki z formowania zatępiska	3
Odnawiaki	6
Świeżaki	7
Zatępce	–
Podtępce	4

Z etapem wstępnej zaprawy rdzeni wiązać możemy 3 odlupki z formowania przyszłej piety. Charakteryzują się tym, że odbite zostały od powierzchni korowych – korowe piętki. Na stronach górnych posiadają na ogół różnokierunkowe negatywy poprzednich odlupków, a na dolnych wyraźnie zarysowane, duże sęczi. Wymiary wynoszą 55×54×11, 41×39×7 i 36×42×10 mm dla egzemplarza zachowanego fragmentarycznie.

Kolejne 3 odlupki pochodzą z formowania zatępiska (ryc. 5: 1, 2). Charakteryzują się korową stroną górną, jedynie w części przypiętkowej znajdują się fragmenty negatywów pozostałe po odlupkach odbijanych w przeciwnym kierunku. W ten sam sposób przygotowane zostały ich piętki. Powierzchnia negatywowa poprzedniego odlupka znosząca korę stawała się platformą dla kolejnego uderzenia. Podobnie jak poprzednio posiadają wyraźnie wypukłe, duże sęczi i znaczne rozmiary wynoszące 52×42×9, 43×51×15 i 51×65×19 mm.

Ze wstępną zaprawą rdzeni wiązać należy także 4 podtępce, w tym jeden zachowany we fragmencie przypiętkowym. Jest on nieregularny, lekko skrzywiony,

na stronie górnej posiada negatyw zatępca oraz dwa poprzeczne pozostałe po odłupkach formujących zatępsko. Piętka zbliżona jest do krawędziowej. Egzemplarze całkowite posiadają stosunkowo niewielką długość wynoszącą 80, 80 i 61 mm. Nie odpowiadają one wymiarom odkrytych rdzeni. Podtępcy powinny być zaraz po zatępcach najdłuższymi wiórami, jakie można pozyskać z rdzeni o określonej długości odłupni. Z tego powodu były również wykorzystywane jako pełnowartościowy półsurowiec do produkcji narzędzi. Być może zatem omawiane podtępcy stanowią pulę form nieudanych, pochodzących z zaniechanych rdzeni, które celowo porzucono bez dalszego wykorzystania. Potwierdza to zawiasowe zakończenie na wierzchołku jednego z nich (ryc. 6: 1). Poza negatywami po zatępcu i odłupkach formujących 2 okazy posiadają również fragmenty powierzchni korowych (ryc. 6: 2, 3).

Do pozostałości naprawy rdzeni już w trakcie eksploatacji wiórowej zaliczono 4 odnawiaki całkowite (ryc. 7: 3, 8, 9, 10) i kolejne dwa zachowane fragmentarycznie (ryc. 7: 1, 2). Odbijane były zarówno od strony odłupni (ryc. 8, 10), boku, jak i tyłu rdzenia (ryc. 7: 2). W tym ostatnim przypadku naprawa z pewnością przyniosła skutek odwrotny od zamierzonego zupełnie niszcząc kąt rdzeniowy pomiędzy piętą i odłupnią. Na pozostałych egzemplarzach widoczne są zniesione fragmenty odłupni z przypiętkowymi fragmentami negatywów wiórowych. Odnawiaki posiadają na ogół dużą grubość wynoszącą do 34 mm, co powodowało znaczące skrócenie odłupni, a zarazem możliwych do uzyskania wiórów. Jeden z odnawiaków odbito z rdzenia o zmienionej orientacji, z piętą przygotowaną na wcześniejszym wierzchołku. Na piętce pozostały fragmenty 2 negatywów wiórowych nowej odłupni, na wierzchołku natomiast części dystalne 4 negatywów z wcześniejszej odłupni.

Zbiór zabytków związanych z naprawą uzupełnia 7 świeżaków (ryc. 11: 1, 2). Są to na ogół płaskie odłupki o często nieregularnych kształtach i krawędziach odbijane od strony odłupni. Piętki są przygotowane jednym lub większą ilością odbić wynikającą bezpośrednio z układu negatywów na odłupni. Wymiary wynoszą od 26 do 58 mm długości, 28–55 mm szerokości i 3–10 mm grubości. Egzemplarz przepalony mierzy 35×36×9 mm.

Grupa III. Wióry i ich fragmenty. Do grupy półsurowca wiórowego zaliczono 10 okazów, z czego tylko jeden całkowity. Dwa ze względu na przepalenie nie mogą być określone surowcowo, pozostałe wykonano z krzemienia wołyńskiego. Wśród fragmentów wiórów najliczniejsze są części środkowe – 4 egz. (ryc. 12: 3, 6), przed przypiętkowymi – 2 egz. (ryc. 12: 2, 5) i wierzchołkowymi – również 2 egz. (ryc. 12: 4) Wyróżniono także jeden wiór z odłamanym wierzchołkiem (ryc. 12: 1). Ze względu na fragmentaryczność zachowania trudno jest jednoznacznie określić parametry techniczne wiórów – okaz całkowity mierzy 69 mm długości, natomiast najdłuższy z fragmentów 103 mm. Znacznie łatwiejsze jest określenie szerokości (18–31 mm) i grubości (3–10 mm). Części proksymalne i wiór całkowity posiadają na stronie dolnej delikatne, słabo wyróżnione sęczki i piętki zarówno przygotowane jednym, jak i uformowane wieloma odbiciami. Na stronach górnych mają od 2 do

3 negatywów wiórów poprzednich serii, które nadają półsurowcowi odpowiednio trójkątny i trapezowaty kształt w przekroju poprzecznym. Tylko jeden z fragmentów środkowych jest częściowo lateralnie korowy (ryc. 12: 3).

Grupa IV. Odłupki i ich fragmenty. Grupa odłupków jest najliczniejszą w analizowanym zbiorze i zawiera 29 okazów całkowitych i 21 fragmentów. Tylko jeden odłupek nie został określony surowcowo ze względu na przepalenie. Pozostałe 49 wykonano z krzemienia wołyńskiego (ryc. 13). Zabytki w tej grupie inwentarzowej posiadają zróżnicowane rozmiary, brak jest jednak form bardzo małych. Znacznie częściej natomiast odłupki osiągają bardzo duże rozmiary i masywną formę – 26 do 113 mm długości, 20–69 mm szerokości i 5–28 mm grubości. Maksymalne wartości wszystkich wymiarów wyznacza niemal całkowicie korowy okaz odbity bezpośrednio z surowej kongrecji krzemienia wołyńskiego. Wśród zachowanych piętęk dominują przygotowane pojedynczym odbiciem – 22 egz., przed uformowanymi wieloma odbiciami – 6 egzemplarzy. Kolejne 5 egzemplarzy posiada piętki krawędziowe i punktowe, a w dwóch przypadkach naturalne pokryte korą. Na stronie dolnej sęczi są na ogół duże i wyraźnie wypukłe. Jedynie 3 odłupki posiadają niewielki trudny do wyróżnienia sęcdek. Ze względu na charakter strony górnej odłupki podzielić można na negatywowe – 27, częściowo korowe – 20 egz. i całkowicie korowe – 3 egz. Prawdopodobne jest, że znaczna część odłupków ma również związek z procesem przygotowywania i naprawy rdzeni wiórowych. Dotyczy to zwłaszcza okazów korowych. Świadczyć może o tym pośrednio niewielki udział form odłupkowych w grupie narzędzi. Brak jest jednak wystarczającej ilości cech pozwalających zaklasyfikować je bezpośrednio do grupy form technicznych. W omawianym zbiorze wyróżnić można między innymi odłupki formujące prapiętę, jak i odbijane z odłupni rdzeni wiórowych, jednak poprzecznie w stosunku do kierunku wcześniejszych wiórów. W tym przypadku odłupki te całkowicie niszczyły odłupnię i możliwość dalszej eksploatacji, co czytelne jest również na samych rdzeniach.

Grupa V. Eksploatacja łuszczeniowa. W analizowanym zbiorze zabytków krzemiennych nie wyróżniono żadnych form związanych z eksploatacją łuszczeniową.

Grupa VI. Narzędzia. Znaczny udział w analizowanym zbiorze stanowią narzędzia – 21 egz. Wśród narzędzi na półsurowcu wiórowym dominują wióry retuszowane – 9 egz., w tym 3 całkowite (ryc. 14: 5–7), 1 z odłamanym wierzchołkiem (ryc. 14: 8), 3 fragmenty przypiętkowe (ryc. 14: 1–3) i 1 środkowy (ryc. 14: 4). Drobny, regularny retusz obejmował najczęściej niewielkie odcinki krawędzi bocznych i skierowany był na stronę górną jak i dolną. W jednym przypadku zlokalizowany był na wierzchołku (ryc. 14: 5). O celowym łamaniu wiórów w procesie produkcji narzędzi świadczyć może skorygowana za pomocą retuszu krawędź złamania na fragmencie środkowym (ryc. 14: 4). Miało to zapewne na celu pozbycie się nieregularnych lub podgiętych odcinków wiórów. Okazy całkowite posiadają wymiary 97×29×7 mm, 40×17×6 mm i 48×29×6 mm. W przypadku zabytków zachowanych we fragmentach określić możemy jedynie szerokość półsurowca wynoszącą 21–31 mm i grubość –

od 4 do 10 mm. Wykorzystywano zarówno wióry, które określić można mianem doborowych, o znacznych rozmiarach i regularnych kształtach, jak i mniejsze, w połowie korowe lub skręcone. W jednym przypadku w narzędzie przekształcono masywny podcięcie (ryc. 14: 5).

Kolejne 2 narzędzia to drapacze. Pierwszy z nich wykonano z fragmentu wierzchołkowego lub środkowego regularnego wióra (ryc. 15: 1). Drapisku, zlokalizowanemu w części dystalnej, towarzyszy częściowy retusz boków skierowany na stronę górną. Zachowane wymiary wynoszą 41×19×7 mm. Drugi drapacz, wykonany z fragmentu wierzchołkowego wióra, posiada niskie drapisko w części dystalnej, łukowato uformowane stromym retuszem na stronę górną (ryc. 15: 2). Wymiary to 56×32×8 mm.

W grupie narzędzi znalazły się również 2 ryłce. Są to typologiczne formy klinowe, środkowe. Egzemplarz przepalony (ryc. 16: 1), wykonany z fragmentu środkowego wióra o wymiarach 48×28×10 mm, posiada część pracującą ukształtowaną poprzez zwielokrotnione odbicia (odpowiednio 2 i 5 negatywów ryłcowych). Do wytworzenia drugiego (ryc. 16: 2) wykorzystano fragment przypiętkowy masywnego, mało regularnego wióra (55×24×9 mm).

W analizowanym zbiorze zarejestrowano tylko jeden wiórowiec. Jest to egzemplarz wykonany z fragmentu wierzchołkowego regularnego, ale podgiętego i częściowo korowego wióra, o zachowanych wymiarach 34×24×4 mm. Jedną z krawędzi uformowano skośnym, rynienkowatym retuszem na stronę górną (ryc. 17: 1).

Zbiór narzędzi wiórowych zamyka przekłuwacz wykonany z wióra z odłamanym wierzchołkiem (80×25×6 mm). Zlokalizowane w części przypiętkowej żądło starannie ukształtowano stromym retuszem na stronę górną i płaskim zachodzącym na powierzchnię na stronie dolnej (ryc. 17: 2).

Wśród 4 odłupków retuszowanych wyraźnie wyróżnia się masywny okaz odbity jako trzeci z surowej kongrecji. Formował, jak się wydaje, przyszlą piętę rdzenia (ryc. 18: 4). Posiada znaczne rozmiary wynoszące 75×98×26 mm. Niewielki stromy retusz znajduje się w części wierzchołkowej odłupka. Kolejny, zachowany fragmentarycznie, cechuje retusz rynienkowaty na stronę dolną, wyprowadzony od krawędzi złamania (ryc. 18: 1). Pozostałe 2 okazy, znacznie mniejsze (55×37×13, 55×28×9 mm), mają nieregularnie retuszowane odcinki, odpowiednio jednej (ryc. 18: 3) lub dwóch krawędzi (ryc. 18: 2).

Wyróżniono również pojedynczy egzemplarz skrobacza wykonany z masywnego odłupka. Od wyżej opisanych odłupków retuszowanych odróżnia go wierzchołek retuszowany na całej długości stromo, na stronę górną (ryc. 19).

Do grupy narzędzi zaliczono także grocik o trójkątnym kształcie z nieznacznie tylko odłamanym wierzchołkiem, o wymiarach 27×21×3 mm. Zarówno stronę górną, jak i dolną uformowano bardzo dokładnym, płaskim retuszem powierzchniowym w typie rynienki. Od całości analizowanego zbioru wyraźnie odstaje wierzchołkowa część bifacjalnego noża sierpowatego. Sytuację wyjaśnia fakt odkrycia zabytku na

powierzchni obszaru badawczego. Cechy technologiczne narzędzia, w szczególności jego kształt oraz wierzchołek, ukształtowany za pomocą odbicia pararylcowego, wskazują na jego wczesnobrazową metrykę [9; 14].

Grupa VII. Odpadki. Do grupy tej zaliczono zaledwie 9 egzemplarzy, w tym 2 naturalne fragmenty konkrecji bez śladów intencjonalnej obróbki oraz 7 okruchów negatywowych. W przypadku tych ostatnich nie zaobserwowano okazów będących pozostałością zaawansowanej eksploatacji. Najprawdopodobniej powiązać je należy z surowcem, który na skutek wewnętrznych spękań lub innych czynników nie spełnił oczekiwań wytwórcy i został porzucony.

Podsumowanie. Pomimo zaledwie wstępnego etapu prac na stanowisku w Nowomalinie-Podobance i niewielkiej liczebności zbioru zabytków, zaobserwować i zrekonstruować możemy szereg zabiegów technologicznych związanych z obróbką krzemienia. W przeciwieństwie do tzw. «osad użytkowników» [3; 8] w przypadku omawianego stanowiska mamy do czynienia z pełnym «łańcuchem operacji» [12; 6; 16], prowadzącym od wstępnego przygotowania rdzenia do wytworzenia narzędzi. Znaczna ilość form całkowicie lub częściowo korowych każe przypuszczać, że krzemień docierał na teren stanowiska w postaci surowych konkrecji. Pozyskiwano go zapewne z pobliskich wychodni, z powierzchni lub naturalnych odsłoneń. Jednocześnie znaczne wymiary wiórów i rdzeni do ich wytwarzania wykonane z surowca wysokiej jakości pozwalają przypuszczać, że krzemień wydobywano również bardziej zaawansowanymi metodami ze złóż pierwotnych. Dużą dostępność surowca potwierdza również całkowity brak zabytków z grupy eksploatacji łuszczeniowej charakterystycznych dla stanowisk położonych z dala od wychodni, zaopatrywanych drogą importu [10; 11; 4].

Obserwując strukturę grupy narzędzi wydaje się, że głównym produktem rdzeniowania był doborowy półsurowiec wiórowy o znacznych rozmiarach [por. 15]. Do jego wytworzenia wykorzystywano podstożkowe rdzenie jednopiętowe, z piętą przygotowaną pojedynczym odbiciem. Zaprawa wstępna ograniczała się do odłupni. Formowano zatępisko i odbijano zatępiec oraz podtępcę. Zarówno boki, jak i wierzchołek rdzenia we wstępnym stadium pozostawały korowe. Dopiero w miarę postępu eksploatacji odłupnię poszerzano na boki – stąd obecność wiórów w połowie korowych. Po odbiciu serii wiórów piętę starannie naprawiano za pomocą świeżenia lub odbicia masywnego odnawiaka. Charakter stron dolnych – w szczególności fale odbicia i sęczki – wskazują, że do wszelkich zabiegów technicznych używano twardego tłuka, odmiennie niż w przypadku oddzielania półsurowca pozyskiwanego prawdopodobnie z zastosowaniem pośrednika [por. 13; 15]. Uzyskiwano regularne wióry o równoległych krawędziach i szerokości wynoszącej około 20–30 mm oraz znacznym podgięciu jedynie w części wierzchołkowej.

Cechą wspólną rdzeni z Nowomalina-Podobanki jest sposób zakończenia ich eksploatacji. Gdy nie była ona już możliwa, na skutek skrócenia odłupni od ciągłych napraw pięty, niekorzystnego kąta rdzeniowego, bądź zwykłego błędu wytwórcy,

rdzeń starano się ratować według stałego schematu. W miejscu wierzchołka masywnym odbiciem formowano nowa piętę, od której udawało się odbić zaledwie kilka nieregularnych odłupków po czym rdzeń ostatecznie porzucano. Trudno wyjaśnić powtarzalność zabiegu nie przynoszącego żadnych wymiernych efektów. Nie można także na chwilę obecną określić skali obróbki krzemienia, czy miała ona charakter wyspecjalizowanej pracowni, czy też zaspokajała doraźne potrzeby pewnej niewielkiej grupy ludzi. Być może odpowiedzi przyniosą kolejne planowane sezony badań.

1. *Конопля В.* Обробка кременю населенням Західної Волині // *Археологія*. – № 37. – 1982. – С. 17–31.

2. *Позиховський О. Л., Вертелецький Д. Ю., Рибіцька М.* Науковий звіт (попередній) про археологічні розкопки в с. Новомалин (ур. Подобанка) Острозького району Рівненської області у 2012 році. – Острог, 2012.

3. *Balcer B.* Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski. – Wrocław, 1983.

4. *Dobrzyński M., Piątkowska K.* Zagadnienie eksploatacji łuszczniowej w kulturze pucharów lejkowatych na podstawie stanowiska 8/19 w Piaskach Wielkich pow. Świdnik, woj. Lubelskie // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. – T. XXXIII. – 2012. – S. 43–61.

5. *Dzieduszycka-Machnikowa A., Lech J.* Neolityczne zespoły pracowniane z kopalni krzemienia w Sąpsowie. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1976.

6. *Inzinian M. L., Roche H., Tixier J.* Technology of Knapped Stone // *Prehistoire de la Pierre Taille*. – 3. – Meudon, 1992.

7. *Król D., Pozichowski A., Rogoziński J., Rybicka M.* Krótka informacja o wynikach badań przeprowadzonych w 2012 roku w Nowomalinie-Podobanka, rejon Ostrog // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. – T. XXXIV. – 2013. – S. 103–118.

8. *Lech J.* O rewolucji neolitycznej i krzemieniarstwie // *Archeologia Polski*. – T. XXXIII. – 1988. – S. 273–345.

9. *Libera J.* Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza). – Lublin, 2001.

10. *Malecka-Kukawka J.* Krzemieniarstwo kultury pucharów lejkowatych na ziemi chełmińskiej // *Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej / Wiślański T. (red.)*. – Toruń, 1987. – S. 121–140.

11. *Papiernik P., Rybicka M.* Anapol. Osada kultury pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim. – Łódź, 2002.

12. *Pelegrin J.* Debitage experimental par precision «Du plus petit au plus grand» // *Technologie prehistorique*. – Notes et Monographies Techniques. – T. 25. – Paris, 1986.

13. *Pelegrin J.* Long blade technology in the Old World: an experimental approach and some archaeological results // *Skilled Production and Social Reproduction. Aspects of Traditional Stone-Tool technologies / Apel J., Knutsson K. (red.)*. – Uppsala, 2006. – S. 37–68.

14. *Piåtkowska K., Dobrzyński M.* Technologia bifacjalnych noży sierpowatych na podstawie znalezisk grobowych kultury mierzanowickiej ze Skołoszowa, st. 7, pow. Jarosław // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. – T. XXXII. – 2011. – S. 107–115.

15. Skakun N., Samzun B., Mateva B., Terekhina V. Features of flint mining and processing during the Chalcolithic period in the Southeast of Europe (based on the materials of the Tripolian Bodaki settlement, Ukraine) // Lithic Raw Material Resources and Procurement in Pre- and Protohistoric Times / Bostyn F., Giligny F. (red.) / Proceedings of the 4th International Conference of the UISPP Commission on Flint Mining in Pre- and protohistoric Times (Paris, 10–11 September 2012). – BAR International Series 2656. – 2014. – S. 93–106.

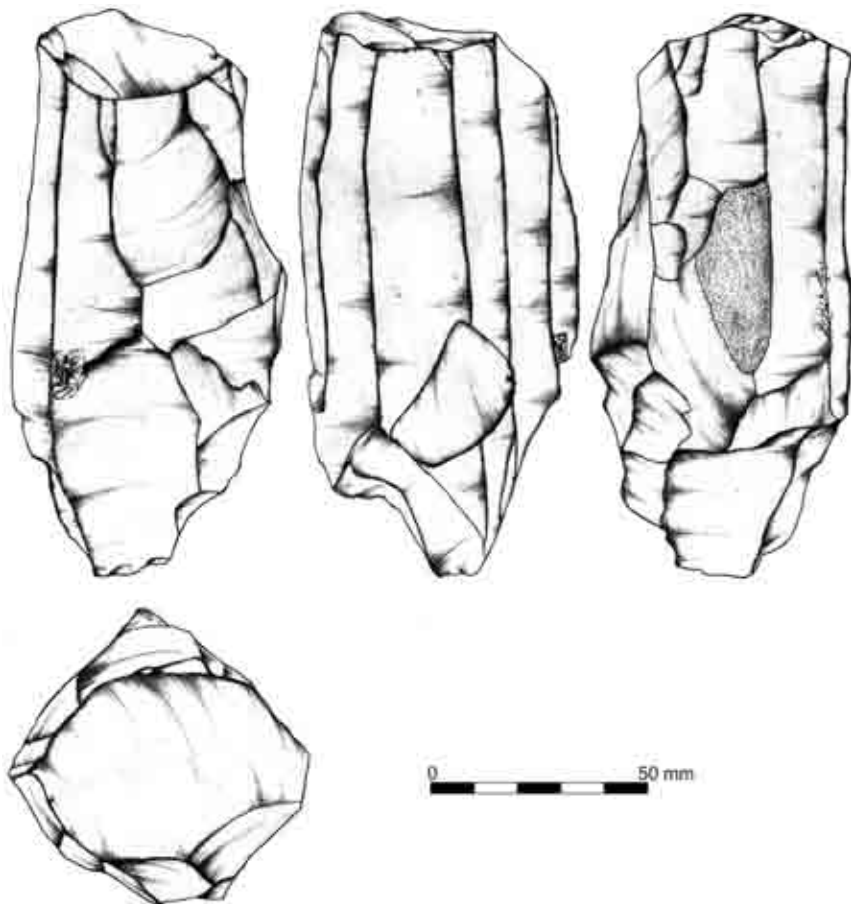
16. Wąs M. Technologia krzemieniarstwa kultury janisławickiej. – Łódź, 2005.

Michał Dobrzyński, Katarzyna Piątkowska

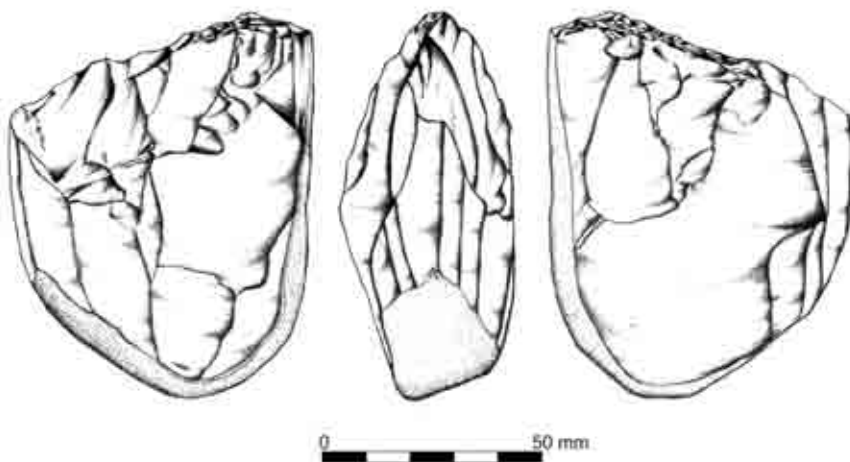
**FLINTWORK MATERIALS IN STUDIO
FROM THE FIRST SEASON OF STUDIES ON THE SITE
NOWOMALIN-PODOBANKA (OSTROG DISTRICT, RIVNE REGION)**

This article is a presentation of lithic material which have been discovered during the first season of our research in Nowomalinie-Podobance in 2012. There were 118 examples which have been analysed. All of them have been made of wolhynian flint (except the 9 burnt-out exaples). Most of the cores as well as debitage flakes proves that it was a manufacturing settlement. The scale of the production can not be described exactly at this stage as a professional workshop or if its purpose was to supply a small group of people.

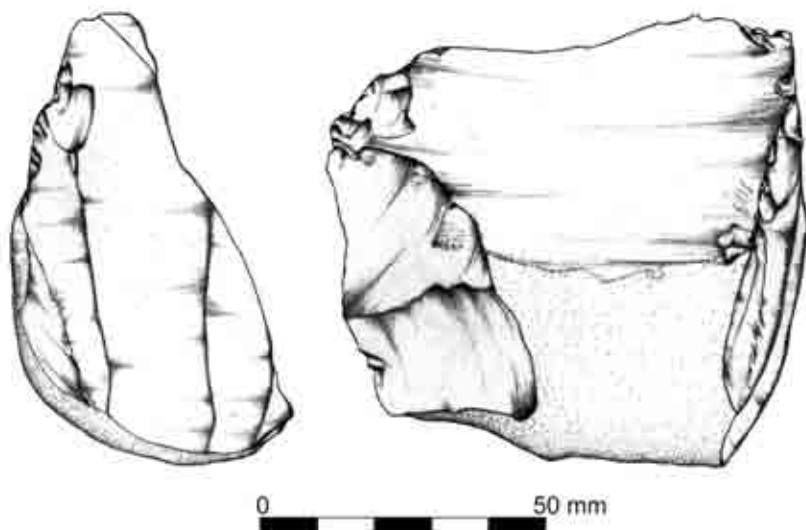
Key words: *Tripolye culture, lithic technology, production settlement, user's settlement.*

Ryc. 1. Rdzeń wiórowy, k. wołyński

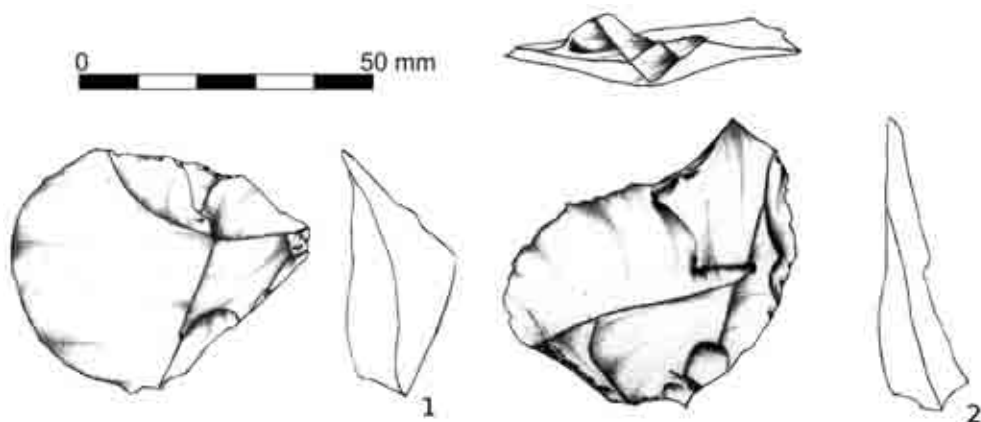
Ryc. 2. Rdzeń wiórowy, k. wołyński

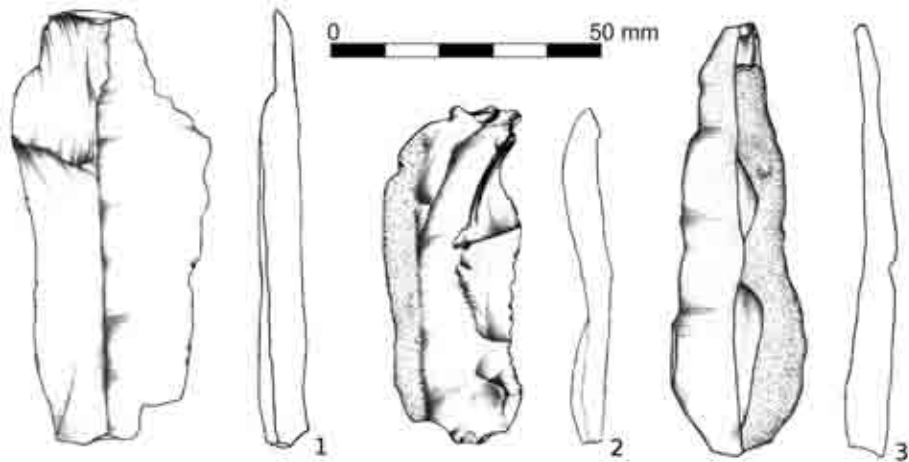
Ryc. 3. Rdzeń wiórowy, k. wołyński

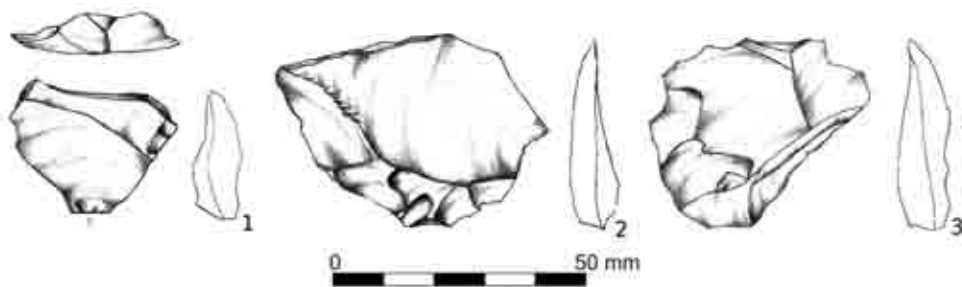
Ryc. 4. Fragment rdzenia wiórowego, przepalony

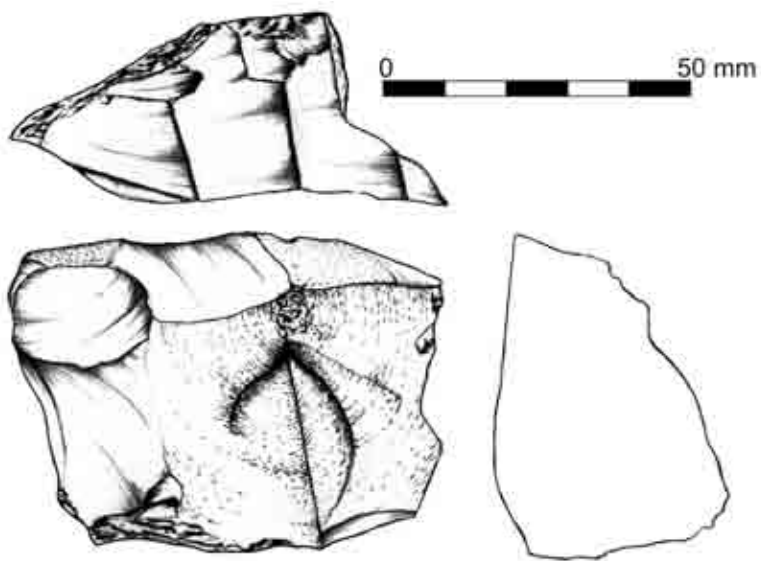
Ryc. 5. Odlupki z formowania zatępsciska, k. wołyński

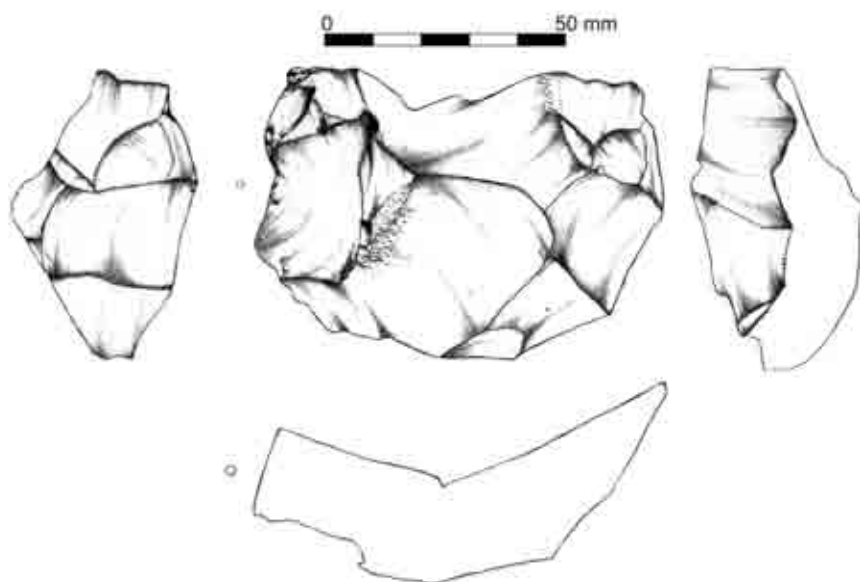
Ryc. 6. Podstępce, k. wołyński

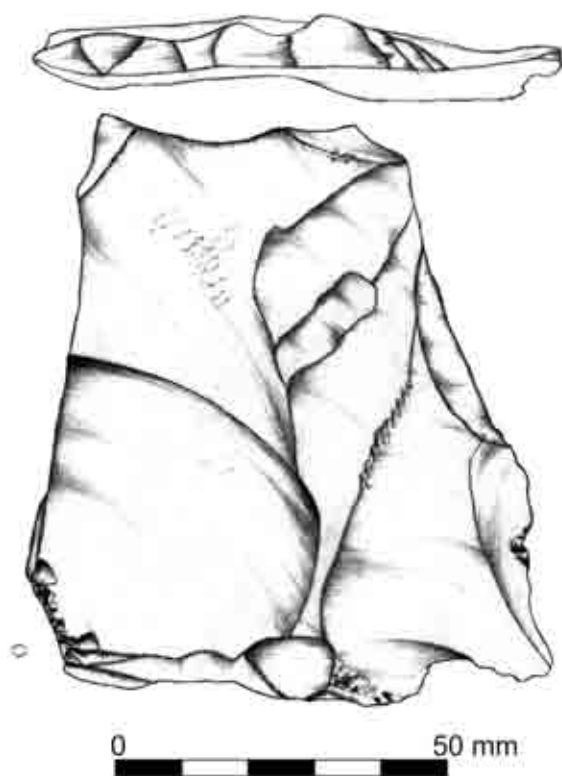
Ryc. 7. Odnawiaki, k. wołyński

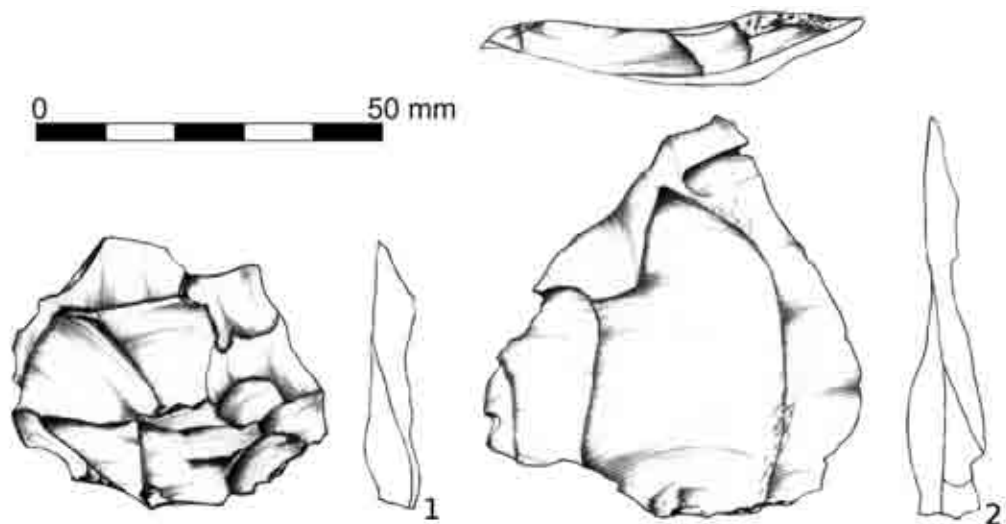
Ryc. 8. Odnawiak, k. wołyński

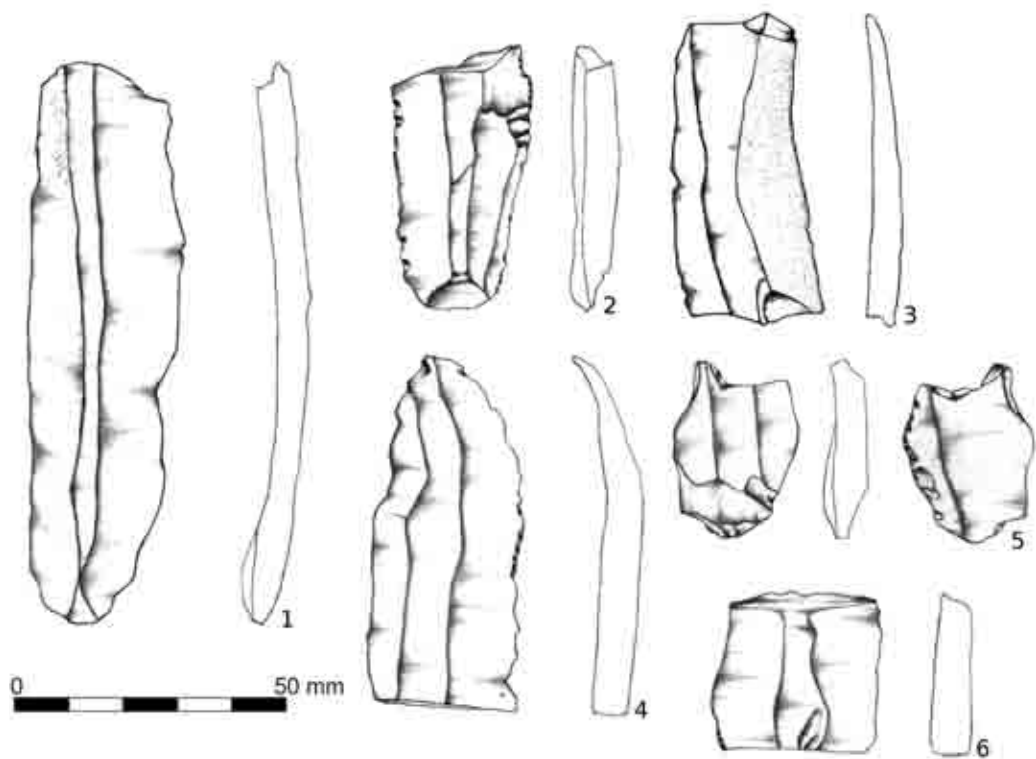
Ryc. 9. Odnawiak, k. wołyński

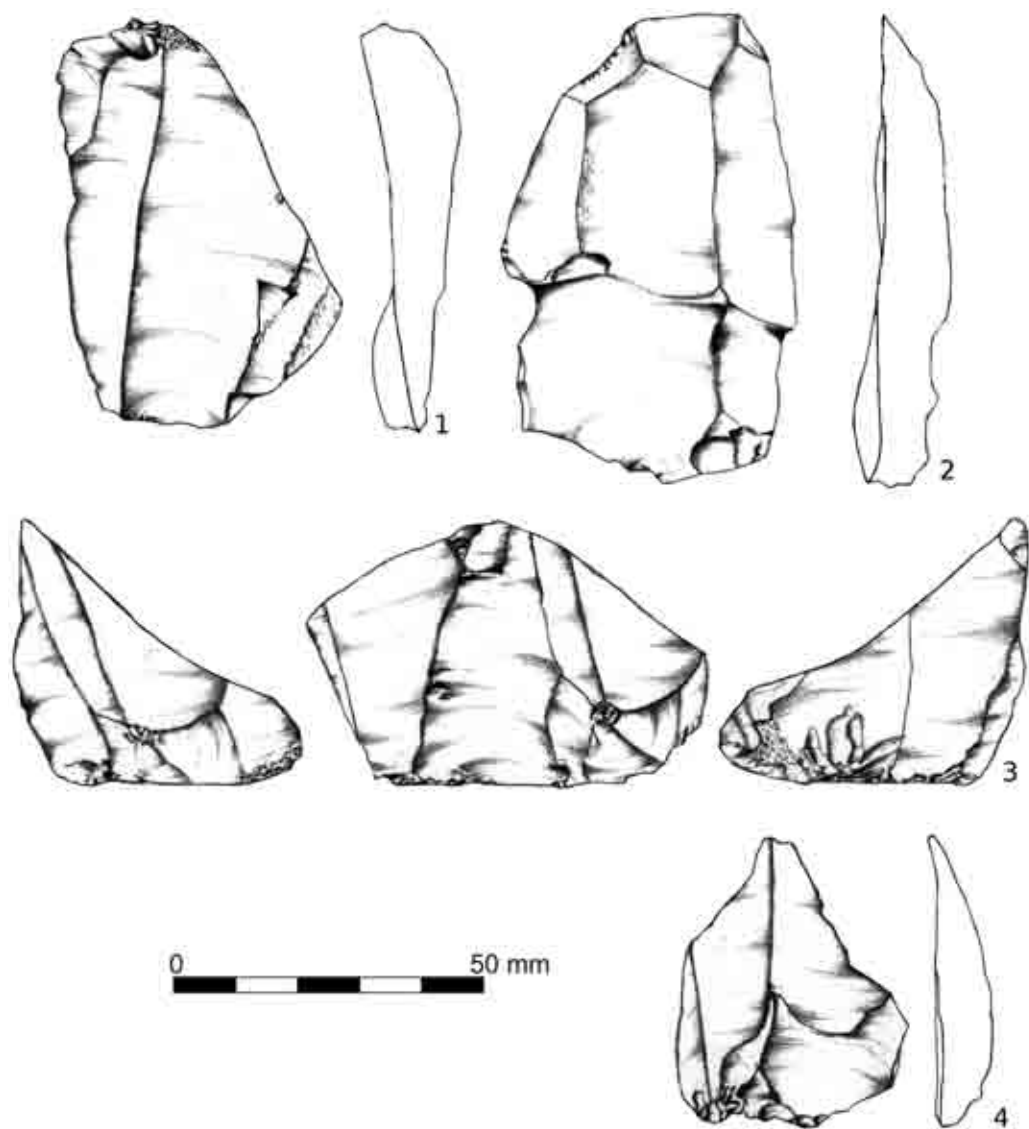
Ryc. 10. Odnawiak, k. wołyński

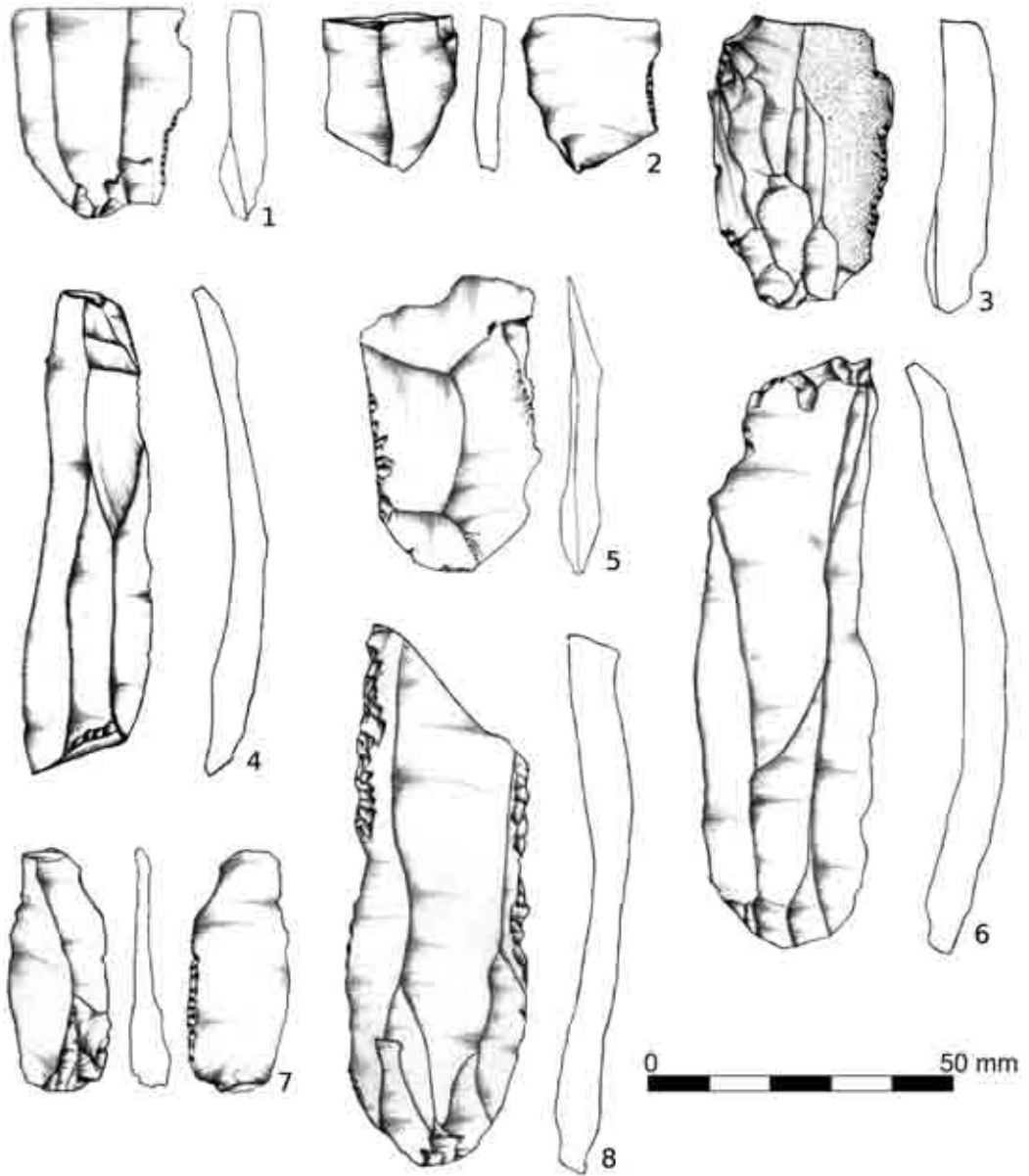
Ryc. 11. Świeżaki, k. wołyński

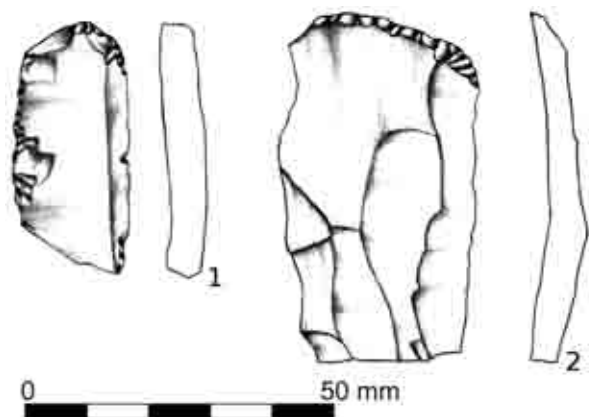
Ryc. 12. Wióry: a-d, f – k. wołyński; e – przepalony

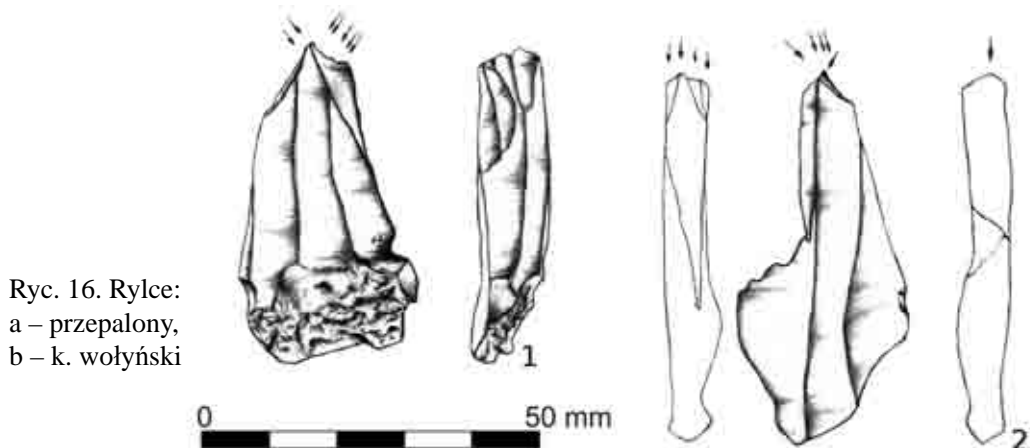
Ryc. 13. Odłupki, k. wołyński

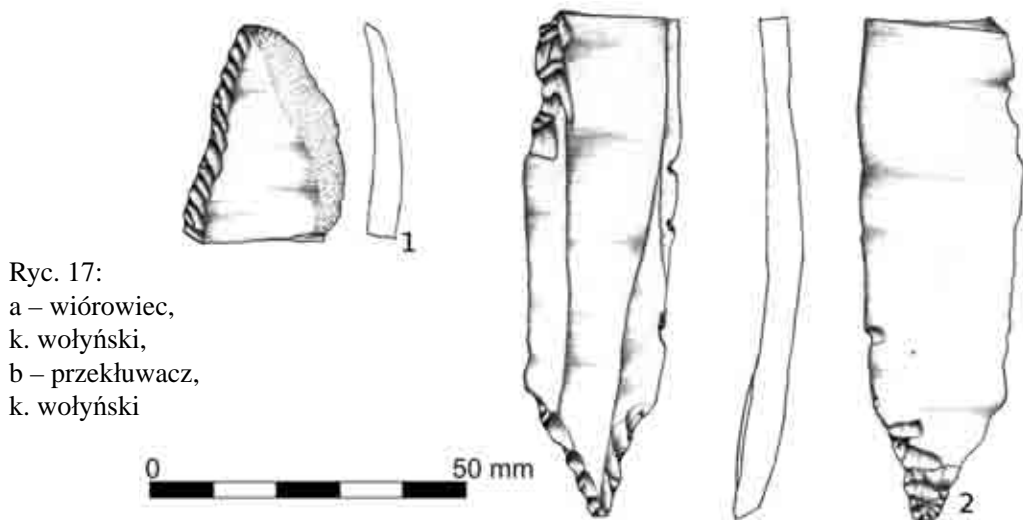
Ryc. 14. Wióry retuszowane, k. wołyński

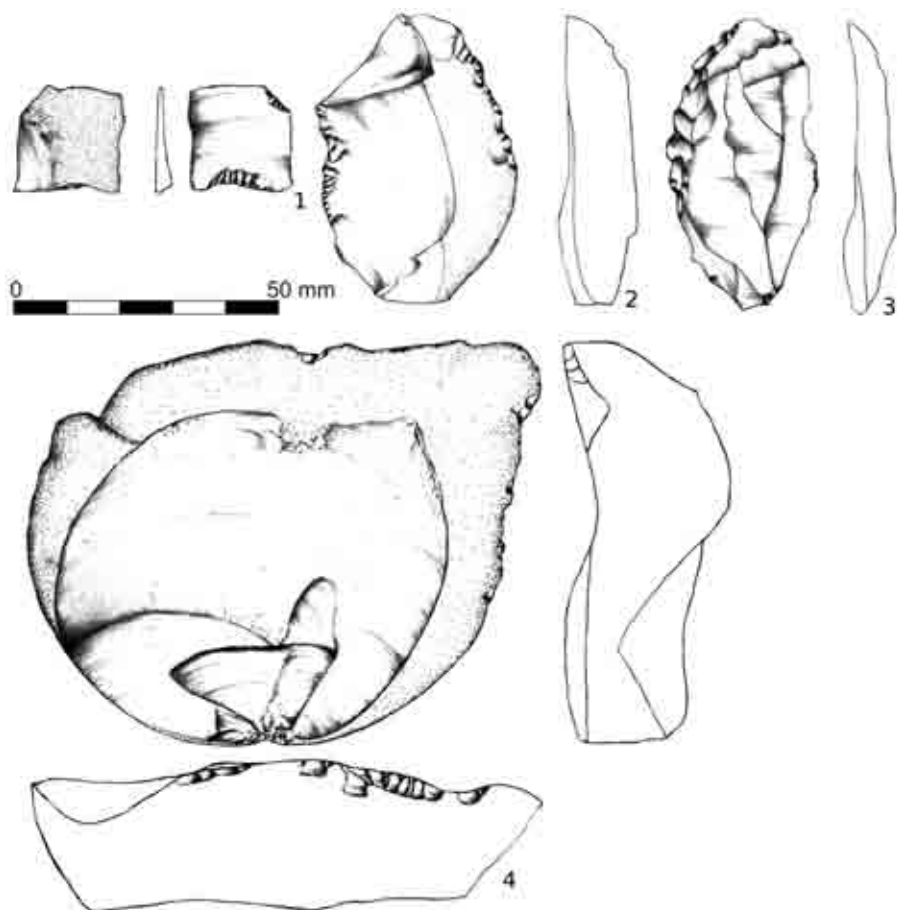
Ryc. 15. Drapacze, k. wołyński

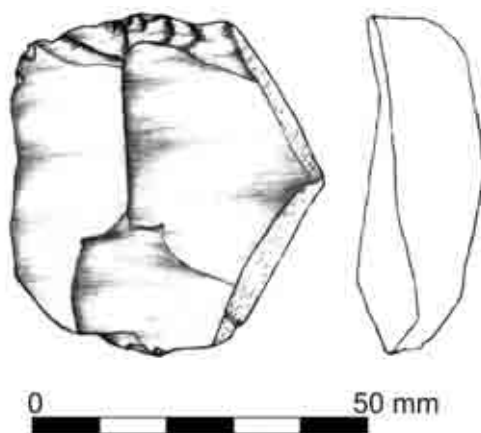
Ryc. 16. Rylce:
a – przepalony,
b – k. wołyński

Ryc. 17:
a – wiórowiec,
k. wołyński,
b – przekłuwacz,
k. wołyński

Ryc. 18. Odłupki retuszowane, k. wołyński

Ryc. 19. Skrobacz, k. wołyński

Jakub Rogoziński

ZBIORY PRZEŚLIKÓW KPL Z TERENÓW POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSKI I ZACHODNIEJ UKRAINY W KONTEKŚCIE BADAŃ NAD NEOLITYCZNYM TKACTWEM

Przedkładany artykuł stanowi jedynie skromny przyczynek, katalogujący i prezentujący główne tendencje występowania przęślików na terenie południowo-wschodniopolskich i zachodnioukraińskich stanowisk KPL na podstawie dotychczasowych badań i ich możliwości interpretacyjne. Obecnie ze studiowanego obszaru opublikowano 548 artefaktów tego typu (326 kompletnych, 38 niemal całych i 184 fragmentarycznych). W przeanalizowanym materiale zabytkowym wyraźnie dominują przęśliki z grupy B (niskie). Zdecydowanie mniej naliczono artefaktów z grup C i D (średniowysokie i wysokie). Grupa E (bardzo wysokie) reprezentowana jest przez dwa okazy. Brak natomiast przęślików z grupy A (bardzo niskie). Analizowane przęśliki charakteryzują się dość dużym zróżnicowaniem – nawet w ramach poszczególnych grup – pod względem średnicy, wysokości otworu i wagi. Najmniej zróżnicowanym parametrem jest szerokość otworu. Przęśliki porównano z analogicznymi zabytkami odkrywanymi na stanowiskach innych kultur neolitycznych, np. Vinča, KCWR, trypolskiej, badeńskiej, młodszych kultur naddunajskich. Dokonane analizy pozwalają autorowi na ostrożne konkluzje dotyczące rozprzestrzeniania się konkretnych form przęślików wśród społeczności neolitycznych. Kultura pucharów lejkowatych mogła być zarówno importerem, jak i eksporterem nowych technologii, np. w kierunku trypolskim. Autorowi wydaje się, że podstawowym powodem zróżnicowania form przęślików był różnorodny materiał roślinny wykorzystywany w produkcji tkanin. Nie należy jednak wykluczać opcji, że jakąś rolę mogła odegrać obróbka wełny. Ta kwestia wymaga jednak szerszych badań chronologicznych.

Słowa kluczowe: *neolit, kultura pucharów lejkowatych, tkactwo, przęśliki.*

Wprowadzenie. W literaturze przedmiotu podkreślany jest rozwój w okresie środkowego neolitu specjalizacji w zakresie niektórych dziedzin wytwórczości rękodzielniczej. Wśród najważniejszych, obok krzemieniarstwa czy produkcji soli, wymieniane jest m.in. tkactwo [np. 47. S. 38–40]. Archeologicznym świadectwem wytwarzania tkanin są znajdowane rozmaite przybory takie jak przęśliki, ciężarki, szpule tkackie, wrzeciona, a także fragmenty i odciski tkanin [np. 22; 67]. Na studiowanym obszarze Europy najliczniejszy materiał źródłowy w tym zakresie stanowią przęśliki. Zdecydowanie mniej jest pozostałych świadectw rozwoju tkactwa. Ta dość bogata i stale powiększająca się baza źródłowa stała się podstawą do dokonywanych w ostatnim czasie analiz tej gałęzi rękodzielnictwa [np. 22; 23; 74].

Tomasz Jacek Chmielewski dokonał szczegółowej klasyfikacji poszczególnych etapów technologicznych w produkcji tkanin, a także inwentarium wykorzystywanego

w tych procesach na terenie Europy Środkowej [22]. Jednym z głównych elementów tegoż inwentarium są prześliki. W cytowanej pracy szczególną uwagę zwrócono na techniczne aspekty ich użycia. Jako kryteria drugo- i trzeciorzędne potraktowano natomiast stylistykę i ornamentację. Wykorzystując stanowiska głównie z południowo-wschodniej Polski, T. J. Chmielewski zaprezentował tabelaryczne zestawienie prześlików kultury pucharów lejkowatych (dalej: KPL), w którym porównane zostały takie cechy jak: średnica prześlika, średnica otworu prześlika – mierzona u góry i u dołu, wysokość tego otworu oraz waga prześlika [22. Tabela 4–8, mapa 1]. Badania eksperymentalne [22; 23] wskazują bowiem, iż są to cechy wpływające na moment bezwładności wrzeczona obciążonego prześlikiem, co przekłada się na jego ruch [22. S. 82, przyp. 33; por. też 23].

Przytoczone analizy doprowadziły Autorów do wydzielenia pięciu grup prześlików, które porządkują te zabytki według wartości ilorazu wysokości otworu (h) do średnicy (d):

- a) bardzo niskich ($h/d < 0,1$) – grupa A;
- b) niskich ($0,1 \leq h/d < 0,37$) – grupa B;
- c) średniowysokich ($0,37 \leq h/d < 0,63$) – grupa C;
- d) wysokich ($0,63 \leq h/d < 0,9$) – grupa D;
- e) bardzo wysokich ($h/d \geq 0,9$) – grupa E [22. S. 82; 23].

Posługując się tym schematem T. J. Chmielewski określił, iż prześliki grupy B były wariantem najpowszechniej wykorzystywanym przez ludność KPL. Pojawiły się one w południowo-wschodniej Polsce, np. w Gnojnie, stan. 4 [62], już w okresie synchronizowanym z wiórecką fazą rozwoju osiedli niżowych [22. S. 89, tdl.]. Na podstawie materiałów z klasycznych osad SE grupy KPL (odpowiadających etapom Bronocice II-III), T. J. Chmielewski stwierdził, że w kluczowych dla niej zbiorach (np. Ćmielów, Zawarża, Zawichost) widoczna jest bardzo wyraźna dominacja prześlików niskich. Tę obserwację potwierdzało wiele, aczkolwiek niewielkich, kolekcji z innych stanowisk tej grupy [22. S. 91–93]. Pewne odstępstwo stanowią jednak zbiory przede wszystkim z Gródka, czy Książnic Wielkich, odznaczające się zwiększonym udziałem typów średniowysokich i wysokich, a nawet bardzo wysokich [22].

Podział T. J. Chmielewskiego został wykorzystany również przez P. Zawiślaka [74; 75] podczas analizy zbiorów prześlików ze stanowisk Pawłosiów 52 i Szumów 10. Materiały te również charakteryzuje wyraźna przewaga prześlików niskich nad średniowysokimi i wysokimi [74. S. 218–219, tabela 1; 76. S. 236, tabela 3].

Od momentu opublikowania cytowanych powyżej prac pozyskano wiele kolejnych zbiorów studiowanej grupy zabytków. Prezentowane poniżej zestawienie ma zatem na celu głównie uzupełnienie danych, zebranych przez T. J. Chmielewskiego i P. Zawiślaka, o informacje ze zbiorów niedawno opublikowanych czy też odkrytych oraz starszych, nieujętych w analizach powyższych badaczy, a które związane są z technicznym aspektem wykorzystania prześlików w grupie SE KPL. W przedkładanym

artykule analizie poddane zostaną więc przede wszystkim parametry wpływające na walory techniczne.

Charakterystyka materiałów. W niniejszej analizie wykorzystano niemal wyłącznie materiały opublikowane w literaturze przedmiotu. Stąd też w większości przypadków niestety niemożliwe było określenie wagi przęślików, gdyż parametr ten z reguły nie jest podawany. Te dość istotne dane publikowali wyłącznie T. J. Chmielewski [22] oraz P. Zawiślak [74; 75]. Korzystając z pracy T. J. Chmielewskiego nie zawsze możliwe było jednak przyporządkowanie konkretnej pozycji z tabeli do tablicy rysunkowej. W niniejszym artykule postanowiono zatem dokonać pomiarów z wykorzystaniem rysunków cytowanego Autora i, z pominięciem jednak wagi, przyporządkować je do konkretnych przęślików. Tomasz Jacek Chmielewski w tabelach nie podawał także stosunku wysokości przęślika do jego średnicy. W niniejszej pracy pozwolono sobie uzupełnić te dane. Również w przypadku pozostałych, ponad 50, stanowisk pomiary zostały wykonane na podstawie rysunków dostępnych w literaturze. Bezpośredniego oglądu przęślików dokonano tylko w przypadku Pawłosiowa 52 i Chłopic 11. Należy również zaznaczyć, że w przypadku bardzo dużych zbiorów, jak np. Ćmielów, czy Gródek ilość opublikowanych przęślików nie pokrywa się z faktyczną liczbą wydobytych znalezisk [22].

Przystępując do analizy dysponowano 548 przęślikami o różnym stanie zachowania (326 kompletnych, 38 niemal całych i 184 fragmentarycznych). Jednakże aż 40% z nich pochodzi z czterech tylko stanowisk: Ćmielowa (57), Gródka (100), Książnic Wielkich (38) i Mozgawy (40) [20; 22; 28; 32; 43; 44; 50; 65; 63; 64; 74]. Dość liczne zbiory odnotowano także na stanowiskach w Kotorynach, Krakowie, Małych Grzybowicach, Pawłosiowie, Tyszowcach, Zawarży, Zawichoście, Złotej oraz w miejscowości Zimne [14; 19; 21; 22; 2; 3; 36; 39; 42; 49; 9; 10; 55; 11; 74]. Pozostałe kolekcje są dużo skromniejsze i z reguły nie przekraczają 10 zabytków [np. 15; 16; 17; 18; 1; 24; 25; 27; 29; 30; 31; 33; 35; 37; 41; 6; 46; 51; 54; 57; 59; 60; 61; 69; 70; 72; 76; 77; 78; 79]. Analizowany zbiór to przede wszystkim przęśliki znajdowane w kontekście osadowym. Jedynie zabytki ze Strzelec Kolonii i Szarbie stanowiły element wyposażenia grobowego [13; 34].

Dostępny zbiór artefaktów charakteryzuje się zróżnicowanymi wartościami parametrów kluczowych dla przyporządkowania do wyróżnianych grup. W przeanalizowanym materiale zabytkowym wyraźnie dominują jednak przęśliki z grupy B (wykres 1, 2). Zdecydowanie mniej naliczono artefaktów z grup C i D. Brak natomiast przęślików bardzo niskich (A). Zabytki bardzo wysokie (E) reprezentowane są marginalnie przez tylko dwa okazy z Gródka o stosunkach h/d wynoszących 1,26 [22; 32]. Przęśliki z grup B, C i D dość często występują w obrębie tych samych stanowisk, co szczególnie dobrze widoczne jest w przypadku kolekcji liczących powyżej 10 zabytków (wykres 1, 2). W grupie B rozpiętość przedziału średnicy przęślików wynosi od 35–75 mm, a wysokości otworu od 6–23 mm. W przypadku grupy C granice te wynoszą odpowiednio: 38–65 mm (d) oraz 14–38 (h) mm. Grupę D określają

natomiast przedziały 25–58 mm (d) i 17–44 (h) mm. Raczej mało zróżnicowanym parametrem jest szerokość otworu. Dominują formy o średnicach od 5–8 mm. Zdecydowanie mniej jest prześlików o otworach posiadających średnicę 3–4,5 mm oraz 9–11 i więcej milimetrów. Zdarzają się natomiast także okazy skrajne, w których zaobserwowano bardzo dużą różnicę pomiędzy szerokością otworu u podstawy i u wierzchołka (np. 1 okaz grupy E z Gródka 1C). Statystyczna ocena wagi prześlików ze studiowanego zbioru jest dość utrudniona ze względu na to, że informacje odnośnie tego parametru posiadamy tylko dla kilku kolekcji: Pawłosiów 52, Szumów 10, Złota «Pole Grodzisko» II, Ćmielów «Gawroniec», Gródek 1C, Tyszowce 25B, Książnice Wielkie, a także dwóch prześlików z Chłopic, stan. 11. Ponadto tylko w przypadku Chłopic, Pawłosiowa, Szumowa i Złotej, wykorzystując publikacje oraz bezpośredni dostęp do źródeł, możliwe było przyporządkowanie wagi do konkretnego zabytku.

Dysponując jednocześnie wagą i średnicą niektórych zabytków, można było zestawzić ze sobą oba te parametry techniczne (wykres 3 [por. 22. Ryc. 48–56; 74. Ryc. 3]). Z racji, że T. J. Chmielewski i P. Zawiślak zaprezentowali w ten sposób większość z powyższych zbiorów, pozwolę sobie przedstawić tylko prześliki z Chłopic, Pawłosiowa, Szumowa i Złotej (wykres 3 [por. uwagi wyżej]). Pod względem wagi analizowana nieliczna grupa zabytków (37 egz.) generalnie mieści się w przedziale od 35,51–58,1 g. Wyraźne odstępstwo stanowią tylko cztery prześliki ze stanowisk Pawłosiów 52 (1 egz. dwustożkowy – grupa C – i 1 egz. krążkowy z grupy B – oba o wadze powyżej 70 g) i Złota (1 egz. krążkowy – grupa B – o wadze 27,3 g i 1 egz. dwustożkowy – grupa D – o wadze 72,4). W kolekcji pawłosiowskiej widoczny jest ponadto dość szeroki przedział wagowy wśród prześlików grupy C (od 36,85 do 78,27 g). Prezentowane pomiary generalnie nie odbiegają od danych statystycznych podanych przez T. J. Chmielewskiego [22. Ryc. 48–56]. W cytowanej pracy Autor dowiódł, że masa prześlików mieściła się zazwyczaj w przedziale od ok. 30 do ok. 60 g. Tylko nieliczne okazy przekraczają obie te granice. Jednakże przykuwa uwagę fakt znacznego udziału procentowego prześlików lżejszych niż 30 g w zbiorze z Tyszowiec, stan. 25B, co kontrastuje np. z pobliskim Gródkiem 1C [22. S. 115, ryc. 51–52]. Na stanowiskach w Ćmielowie oraz Książnicach Wielkich widoczny jest z kolei wyraźny wzrost udziału prześlików masywnych, cięższych niż 60 g [22. S. 111–117, ryc. 48, 54]. Kolekcja prześlików z Książnic pozwoliła także na wyodrębnienie wśród nich trzech grup użytkowych [22. S. 117].

Jak powyżej zaprezentowano, kolekcje prześlików KPL są dość zróżnicowane. Wydaje się jednak, że na podstawie stanowisk z powyżej 10 zabytkami, które są najbardziej reprezentatywne dla terenów Polski południowo-wschodniej i zachodniej Ukrainy można wydzielić kilka zespołów, różniących się udziałem poszczególnych grup (A-E) prześlików (wykres 1):

- 1) zespół typu Gródek-Małe Grzybowice;
- 2) zespół typu Ćmielów-Pawłosiów-Tyszowce;
- 3) zespół typu Kotoryny-Kraków-NH-Mogiła 62-Zawichost (wykres 1).

Kolekcje zabytków z Książnic Wielkich, Mozgawy, Zawarży oraz miejscowości Zimne różnią się proporcjami na tyle, że mogą stanowić samodzielne punkty odniesienia.

Jakkolwiek wyżej wspomniano, że ukazanie parametrów technicznych jest w niniejszym artykule celem nadrzędnym, to nawiązując do typologii form zaproponowanej w starszej literaturze [np. 32], można powiedzieć, że w analizowanym zbiorze reprezentowane są wszystkie grupy przęślików dwustożkowatych, stożkowatych, lejkowatych, miseczkowatych i krążkowatych [32. S. 104, tabela 11]. Należy jednak wskazać na kilka egzemplarzy, które są niemal kuliste.

Dyskusja. Dość zróżnicowane struktury zbiorów przęślików zarówno w obrębie poszczególnych stanowisk, jak i pomiędzy nimi, a przede wszystkim podobieństwa zespołów dość odległych od siebie terytorialnie, wymuszają dyskusję nad genezą takiego zjawiska. Dostyc szeroko problem ten zaprezentował T. J. Chmielewski [22; por. też 23].

Wysoki udział przęślików niskich (B) w grupie SE KPL miałby być bowiem wyrazem kontynuacji tradycji kultury lubelsko-wołyńskiej (dalej: KLW) oraz grupy Wyciąże-Złotniki [23. S. 153].

Z kolei, zdaniem Autorów, zjawisko dominacji lżejszych przęślików średnio-wysokich i wysokich (dwustożkowatych i podstożkowatych) generalnie typowe jest dla późnego eneolitu – przede wszystkim kultury badeńskiej oraz formacji epitrypolskich [23. S. 153]. Zdaniem T. J. Chmielewskiego, preferując przęśliki grup C i D, ludność trypolska używała mniejszych i lżejszych okazów, zaś przęśliki badeńskie były większe i cięższe. Według Autora jest to podstawowa różnica dzieląca kolekcje C i D obu tych kultur [22. S. 118].

Jako reprezentatywne dla KT, T. J. Chmielewski przywołuje m.in. kolekcje ze stanowisk rumuńskich, gdzie średnice przęślików dwustożkowatych i podstożkowatych mieściły się w granicach odpowiednio 30–47 mm i 33–57 mm [22. S. 113–114]. Natomiast wśród nieco młodszych kolekcji mołdawskich ze stanowisk Brynzeny III i Kostaszy IV przęśliki z grup C i D posiadają średnicę od 32–48 mm, przy jednoczesnym przedziale 37–55 mm dla grupy B. W takich granicach mieszczą się również okazy ze zbiorów wołyńskich [22. S. 114].

Na terenach położonych na północ od Karpat kluczowe dla oceny «badenizacji» przęślików są według analizy T. J. Chmielewskiego stanowisko KPL w Książnicach Wielkich oraz kultury badeńskiej w Krakowie-NH-Mogile 55. Na pierwszym z tych stanowisk przęśliki z grup C i D osiągają parametry 22–115 g w przypadku wagi oraz 34–65 mm w przypadku średnicy. Szczególnie górna granica wagowa odbiega tu wyraźnie od jej odpowiedniczki w zabytkach trypolskich. Kolekcję klasycznego północnego zespołu badeńskiego z Krakowa-NH-Mogily 55 charakteryzują z kolei przedziały 30–97 g oraz 41–62 mm [22. S. 118].

Różnice, zwłaszcza jeśli chodzi o górne granice są widoczne, jednakże nie są one zbyt duże.

Proponowana «badenizacja» form prześlików miałyby zdaniem T. J. Chmielewskiego rozpocząć się na Morawach, w okolicach 3600 BC [22. S. 96, por. też s. 10]. «Trypolizacja» inwentarzy miałyby z kolei odbywać się na etapie CII KT [22. S. 113–115, por. też s. 10; 23. S. 154].

Na tej podstawie, próbując wyjaśnić większy udział prześlików dwustożkowatych i podstożkowatych grup C i D na wschodnich peryferiach grupy SE KPL, T. J. Chmielewski wskazuje na wpływ ze środowiska trypolskiego [22. S. 113]. Natomiast wyjątkowy charakter zbioru z Książnic Wielkich, obfitujący w prześliki grup C i D, T. J. Chmielewski tłumaczy wpływem kultury badeńskiej [22. S. 96], przy jednoczesnej zbieżności struktury grupy B z materiałami np. z Gródka [22. S. 116]. Należy jednak zauważyć, że sytuacja zarejestrowana w Książnicach kontrastuje ze zbiorami dolnośląskimi, przede wszystkim ze Strachowa, których charakterystyka bliższa jest kolekcjom trypolskim [48; por. też 22. S. 121].

Wyjątkowo liczny zbiór prześlików z Gródka, podawany przez W. Gumińskiego [32] i T. J. Chmielewskiego [22], a także jego dość zróżnicowany typologicznie charakter, pozwalają badaczom domniemywać, iż w trakcie długiego trwania osadnictwa neolitycznego w tym miejscu, spotykały się tu ze sobą tradycje KLW (szerokie i wypłaszczone zabytki grupy B) i trypolskich [22. S. 93; 23. S. 153]. Na takiej podstawie m.in. wyraźny znaczny udział lżejszych prześlików średniowysokich (C) i wysokich (D) na stanowisku 1C w Gródku jest interpretowany związkami z ludnością epitrypolską. Zwłaszcza sposoby uformowania i przyozdobienia prześlików z grupy D wykazują podobieństwa do kultury trypolskiej (dalej: KT) [23. S. 153].

Porównując zabytki pawłosiowskie z innymi znaleziskami karpackimi i podkarpackimi, P. Zawiślak [74] zauważył wyraźną zbieżność struktur tychże zbiorów. Generalnie jednak te niezbyt liczne kolekcje, jego zdaniem, charakteryzują formy mniejsze od zarejestrowanych w Pawłosiu. Jak pisze dalej P. Zawiślak, stanowią one zestaw dość ujednoczony, typowy dla osad wschodnich peryferii SE grupy KPL, np. Gródka 1C, o rozmiarach oscylujących w granicach typowych dla inwentarzy trypolskich [74. S. 223; por. też 22. S. 113–114). Oprócz stanowisk porównywanych przez P. Zawiślaka w schemat ten wpisywałyby się także niektóre zabytki np. z Bronocic, Ćmielowa, Gorliczyny, Klementowic, NH-Mogiły 62, Książnic Wielkich, Mozgawy [22; 28; 45; 39; 42; 47; 50; 52; 63]. Zabytki o podobnych cechach wystąpiły także w Kotorynach, Leżnicy, Małych Grzybowicach, Winnikach-Lisiwce, Wysokim Zamku oraz w miejscowości Zimne [19; 36; 38; 3; 4; 5; 8; 9; 10], czyli stanowiskach zlokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie osadnictwa trypolskiego.

Mając na uwadze głównie techniczne znaczenie form prześlików, wynikałoby z powyższego, że wytwórczość tkacka KPL z jednej strony przyjmowałaby nowe wzory z kręgu trypolskiego, z drugiej zaś z badeńskiego. Ta istotna zmiana struktury inwentarium miałyby wynikać z wykorzystania nowego surowca do produkcji tkanin – wełny owczej. Niektóre badania eksperymentalne wykazują bowiem, iż prześliki płaskie, krążkowate lepiej sprawdzają się w obróbce włókien roślinnych, natomiast okazy

stożkowate i dwustożkowate są praktyczniejsze w przędzeniu wełny [23]. Przede wszystkim ludność KT miałyby tę nową zdobycz technologiczną zaczerpnąć z terenów bliskowschodnich m.in. za pośrednictwem kultury majkopskiej i rozpowszechnić ją w środowisku KPL [23. S. 154]. Przy czym, jak wskazują zbiory z południowo-wschodniej Polski i zachodniej Ukrainy, wpływy te byłyby bardzo nierównomierne.

Wydaje się, że dyskusję można podjąć przede wszystkim z proponowaną genezą obecności przęślików C i D na poszczególnych stanowiskach KPL oraz nad ich przeznaczeniem w zakresie przędzenia wełny.

Neolityczne kolekcje przęślików są generalnie dość zróżnicowane. Należy zaznaczyć, że z formami stożkowatymi i dwustożkowatymi, niekiedy nawet w ilościach dominujących, spotykamy się już we wcześniejszych fazach neolitu, m.in. w kulturze Vinča, kręgu wschodniolineranym, KCWR oraz w kręgach: nadcisańskim, lendzielskim, czy kulturze Tiszapolgar [np. 22. S. 82–86, tdl.; 26. S. 355, planša 26: 2; 46. S. 22, ryc. 8: 4, s. 30, tablica VII; por. też 67. S. 119, fig. 5: B]. Także w materiałach KLW oraz wyciąsko-złotnickich są one obecne [np. 22. S. 309, tablica XXX: 3–5; 46. S. 38, tablica XI: 1–3]. Występowały one tam w towarzystwie form wypłaszczonych oraz płaskich. Formy dwustożkowate spotykamy również w inwentarzach związanych z kulturą malicką (dalej: KM). Jako przykłady można wymienić okazy z takich stanowisk jak Ćmielów-Gawroniec [63. Tablica XXXV: 4], Rzeszów-Piastów 16 [40. S. 54, ryc. 3: 5], Sandomierz-Kruków 20 [56. S. 81, ryc. 9: 24, s. 107, ryc. 24: 23]. Szczególnie istotne wydaje się być znalezisko z Rzeszowa, z fazy rzeszowskiej KM, której końcowe etapy bardzo ostrożnie można synchronizować z początkowymi fazami rozwoju KPL [40. S. 63, ryc. 14; 68; 71]. Można więc przypuszczać, że KM, a także KLW i grupa wyciąsko-złotnicka, które miałyby przekazać do KPL tradycję użytkowania przęślików grupy B, mogły równie dobrze wpłynąć na wykorzystywanie okazów średniowysokich i wysokich. Z drugiej strony, w inwentarzach try polskich z terenu Ukrainy można doszukać się przęślików grupy B. Wykazują to niektóre kolekcje, takie jak te ze stanowisk: Talianki [7. S. 49, ryc. 5: 5], Majdanetskoje [12. S. 100, ryc. 52, s. 110, ryc. 57: 1–4, 7]. Dość liczny zbiór przęślików o parametrach grupy B (krążkowate i miseczkowate) stwierdzono na stanowiskach późnotry polskich w Brynzenach III [53. S. 41, ryc. 56: 2–6, 15, 16, 21, Kosteliczi IV [53. S. 49, ryc. 75: 1, 2, 6, 11, 19], czy Warwarowce XV [53. S. 142, ryc. 97: 7, 9, 10]. W ich towarzystwie spotykane są formy średniowysokie i wysokie. Co jednak istotne, na niektórych stanowiskach KPL, osadzonych w bezpośrednim sąsiedztwie osadnictwa try polskiego, bardzo liczne są przęśliki grupy B (np. Małe-Grzybowice, Rudniki-Monastyrzyszcze, Winniki-Lisiwka, Zimne). Ponadto przęśliki grupy D z Pawłosiowa i Złotej są okazami dość ciężkimi, o wadze porównywalnej z artefaktami np. grupy B. Widać więc wyraźnie, że kultury z którymi KPL współistniała lub mogła współistnieć również charakteryzują się różnorodnością form przęślików. Problematiczne jest zatem jednoznaczne wiązanie zwiększonego udziału grup C i D w niektórych rejonach z wykorzystaniem wełny.

Podążając bowiem za T. J. Chmielewskim, można by sądzić, że zróżnicowanie form prześlików już od wczesnego neolitu można rozpatrywać ze względu na roślinne i zwierzęce pochodzenie obrabianych włókien. Jest to dyskusyjne, tym bardziej, że A. Rast-Eicher [67. S. 121] wskazuje, że argumentem za wczesnoneolitycznym przedzeniem włókien roślinnych (łyka drzew i lnu) jest fakt, iż wczesne prześliki [67. S. 119, fig. 5] były dość duże i ciężkie, a przez to lepiej nadające się do włókien roślinnych niż zwierzęcych [67. S. 121]. Autorka przytacza tutaj zarówno okazy wypłaszczone, jak i dwustożkowate. Istotny byłby zatem rozmiar i ciężar, a nie kształt. W literaturze funkcjonują ponadto propozycje, wskazujące, iż to prześliki stożkowate i dwustożkowate były używane przy tkaniu z lnu, a płaskie do wełny [66]. Oprócz tego, dość cennego, choć nie decydującego, materiału porównawczego dostarczają prace etnograficzne [np. 58. S. 309–351]. Obserwacje ludów historycznych wskazują, że prześliki o nawet bardzo różniących się kształtach i proporcjach wysokości otworu do średnicy oraz wadze były wykorzystywane zarówno w przedzeniu włókien roślinnych jak i wełny [58; por. też 22. S. 123–130].

Istotne w tej dyskusji są także wnioski wypływające z analiz archeozoologicznych, które wskazują, że u zarania gospodarki rolniczej żaden z ewentualnych dzikich przodków owcy domowej – którym najpewniej jest muflon azjatycki – nie posiadał wełnistości okrywy [22. S. 28–29, tdl.; por. też 47. S. 38]. Aż do IV tysiąclecia brak także niepodważalnych dowodów archeologicznych, jak i archeozoologicznych wskazujących na obecność owiec, które mogły być hodowane z przeznaczeniem na pozyskiwanie wełny [22. S. 30–31, 241].

Podsumowanie. Podsumowując zestawienie prześlików z terenu południowo-wschodniej Polski i zachodniej Ukrainy, można stwierdzić, że jest to zbiór generalnie ujednolicony, niosący jednak znamiona pewnych terytorialnych odmienności. Zasadnicze podobieństwa polegają przede wszystkim na powszechnym użytkowaniu prześlików niskich (grupa B). Podobne są również ich główne formy oraz stosowana ornamentyka. Zaobserwowane różnice dotyczą przede wszystkim udziału poszczególnych grup prześlików w ramach analizowanych zbiorów. Odnotowano bowiem kolekcje z bardzo wyraźną dominacją grupy B, niekiedy nawet przy braku prześlików innych typów. Z drugiej strony znane są jednak zbiory, w których udział grup C i D jest bardzo wysoki, przewyższający nawet obecność grupy B. Stopień tego zróżnicowania nie jest drastycznie odbiegający od innych zespołów – zarówno starszych, jak i młodszych. KPL rozwijała się w sąsiedztwie kultur, których kolekcje prześlików także są różnorodne. Wątpliwe jest zatem przypisywanie którejś z nich szczególnej roli w przekazywaniu konkretnych form do środowiska KPL. Można bowiem także KPL traktować jako eksportera nowych technologii, np. w kierunku trypolskim. Należy w przyszłości podjąć próbę oceny chronologii pojawienia się obróbki wełny na masową skalę. Bardzo słabo widoczne w materiale archeologicznym przesłanki co do pozyskiwania wełny owczej osłabiają także argument, że dominacja prześlików grup C i D w niektórych zbiorach z grupy SE KPL spowodowana była

rozpowszechnieniem pozyskiwania wełny. Wydaje się, że podstawowym powodem zróżnicowania form przęślików był różnorodny materiał roślinny wykorzystywany w produkcji tkanin. Nie należy jednak wykluczać opcji, że jakaś rolę mogła odegrać obróbka wełny.

Przedkładany artykuł stanowi jedynie skromny przyczynek, katalogujący i prezentujący główne tendencje występowania przęślików na terenie południowo-wschodniopolskich i zachodnioukraińskich stanowisk KPL na podstawie dotychczasowych badań i ich możliwości interpretacyjne. Zgromadzony materiał stwarza jednak obiecujące perspektywy badawcze. Wszelkie szczegółowe wnioski mogą być wysnuwane jedynie na podstawie dodatkowych studiów nad strukturą i genetycznym powiązaniem prezentowanych zbiorów. Bardzo istotne może być uzupełnienie zaprezentowanych kolekcji o informacje dotyczące wagi, a także ściślejsze określenie chronologii bezwzględnej. Są to bowiem aspekty dość istotne dla porównania zbiorów, które są dość zbieżne pod względem innych parametrów.

1. Бучак В., Заклекта П., Охріменко Г. Нові пам'ятки культури лійчастого посуду на Волинському Побужжі та Поліссі // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. 244. – Львів, 2002. – С. 453–467.

2. Черниш О. П. Стародавні племена Прикарпаття і Західної Волині за доби неоліту та енеоліту // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині / О. П. Черниш (ред.). – К., 1974. – С. 96–181.

3. Гавінський А. Поселення культури лійчастого посуду в Малих Грибовичах // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 13. – Львів, 2009. – С. 172–197.

4. Гавінський А. Нові дані до вивчення культури лійчастого посуду // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 15. – Львів, 2011. – С. 363–370.

5. Гавінський А. 2013 Поселення культури лійчастих кубків Винники-Лисівка // Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej / A. Pozikhovski, J. Rogoziński, M. Rybicka (red.). – Collectio Archaeologica Ressoviensis. – Т. XXVI. – Rzeszów, 2013. – S. 55–73.

6. Конопля В., Гавінський А. Поселення культури лійчастого посуду Рудники в північно-східному Передкарпатті // Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej / A. Pozikhovski, J. Rogoziński, M. Rybicka (red.). – Collectio Archaeologica Ressoviensis. – Т. XXVI. – Rzeszów, 2013. – S. 37–54.

7. Круц В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Менотти Ф., Рыжов С. Н., Толочко Д. В., Чабанюк В. В. Трипольское поселение-гигант Тальянки: исследования 2009 г. – К., 2009.

8. Пелецишин М. А. Поселення культури лійчастого посуду біля с. Лежниця на Волині // Археологія. – 20. – К., 1966. – С. 146–156.

9. Пелецишин М. А. Племена культури воронковидних посудів // Археологія Прикарпаття, Волині и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – С. 35–43.

10. Пелецишин М. А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. – Тернопіль, 2004.

11. *Смішко М. Ю., Пелецишин М. А.* Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 4. – К., 1962. – С. 28–43.

12. *Шмаглий Н. М., Видейко М. Ю.* Майданецкое – трипольский протогород. – К., 2005.

13. *Baczyńska B.* Dwa pochówki młodszej fazy kultury pucharów lejkowatych w Szarbi, woj. Kielce // Sprawozdania Archeologiczne. – T. XXXVI. – Kraków, 1984. – S. 21–27.

14. *Balcer B.* Stanowisko Pieczyska (Zbrza Wielka) w Zawichoście-Podgórzu, pow. Sandomierz w świetle pierwszych wykopalisk // Wiadomości Archeologiczne. – T. XXXII. – Z. 3–4. – Warszawa, 1966. – S. 290–375.

15. *Bargiel B., Florek M.* Cmentarzysko ludności kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Malicach Kościelnych, pow. Opatów // Idea megalityczna w obrządku kultury pucharów lejkowatych / J. Libera, K. Tunia (red.). – Lublin – Kraków, 2006. – S. 361–384.

16. *Bronicki A.* Pozostałości osadnictwa neolitycznego na stanowisku wielokulturowym w Kolonii Raciborowice (stan. 1, woj. Chełm) // Sprawozdania Archeologiczne. – T. XLVI. – Kraków, 1994. – S. 83–114.

17. *Bronicki A.* Osada wielokulturowa w Raciborowicach Kolonii, stan. 3, gm. Białopole // Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1987-1988 roku. – Nr III. – Chełm, 1994. – S. 6–13.

18. *Bronicki A., Kadrow S.* Osada neolityczna w Majdanie Nowym, woj. Chełm // Sprawozdania Archeologiczne. – T. XXXIX. – Kraków, 1987. – S. 89–129.

19. *Bronicki A., Kadrow S., Zakościelna A.* Radiocarbon dating of the Neolithic settlement in Zimne, Volhynia, in Light of the chronology of the Lublin-Volhynia culture and the South-Eastern Group of the Funnel Beaker culture // The foundations of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC / A. Koško (red.). – Baltic Pontic Studies. – Vol. 12. – Poznań, 2003. – S. 22–66.

20. *Burchard B., Eker A.* Osada kultury czas lejowatych w Książnicach Wielkich, pow. Kazimierza Wielka // Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolski / S. Nosek (red.). – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1964. – S. 191–327.

21. *Buszewicz J.* Sprawozdanie z badań wykopaliskowych wielokulturowej osady w Tyszowcach stan. 25 B // Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1986 roku. – Zamość, 1986. – S. 17–20.

22. *Chmielewski T. J.* Po nitce do kłębka... O przędzalnictwie i tkactwie młodszej epoki kamienia w Europie Środkowej. – Warszawa, 2009.

23. *Chmielewski T. J., Gardyński L.* Włókno – nić – wrzeciono. Z metodyki badań przędzlików na przykładzie znalezisk ze stanowiska 1C w Gródku // Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi / H. Taras, A. Zakościelna (red.). – Lublin, 2009. – S. 145–156.

24. *Czopek S.* Pradzieje Polski południowo-wschodniej. – Rzeszów, 2003.

25. *Czopek S., Kadrow S.* Osada kultury pucharów lejkowatych w Białobrzegach, stan. 5, woj. Rzeszów // Sprawozdania Archeologiczne. – T. XXXIX. – Kraków, 1987. – S. 73–88.

26. *Diaconescu D.* Cultura Tiszapolgár în România. – Sibiu, 2009.

27. *Florek M.* Cmentarzyska z grobami «niemegalitycznymi» i pochówki w jamach gospodarczych w obrębie osad w grupie południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowa-

tych (na zachód od Wisły) // Idea megalityczna w obrządku kultury pucharów lejkowatych / J. Libera, K. Tunia (red.). – Lublin – Kraków, 2006. – S. 407–422.

28. *Florek M., Wiśniewski T.* Funnelbeaker Culture artifacts from the settlement in Mozgawa, Pińczów Commune, Świętokrzyskie Province // *Analecta Archaeologica Resso-viensia*. – T. III. – Rzeszów, 2008. – S. 145–173.

29. *Gajewski L.* Kultura czas lejkowatych między Wisłą a Bugiem // *Annales UMCS. – Sectio F.* – Vol. IV. – 1. – Lublin, 1949.

30. *Gancarski J., Pasterkiewicz W., Pelisiak A.* Osada kultury pucharów lejkowatych w Przybówce, gm. Wojaszówka, stanowisko 1 // *Archeologia i środowisko naturalne Beskidu Niskiego w Karpatach. Część II. Kurimská Brázda / J. Machnik (red.)*. – Kraków, 2008. – S. 347–378.

31. *Godłowska M.* Próba rekonstrukcji rozwoju osadnictwa neolitycznego w rejonie Nowej Huty // *Materiały Archeologiczne Nowej Huty*. – T. V. – Kraków, 1976. – S. 7–180.

32. *Gumiński W.* Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejkowatych. – Wrocław, 1989.

33. *Gurba J.* Stanowisko kultury czas lejkowatych w miejscowości Chruszczów Kolonia powiat puławski // *Annales UMCS. – Sectio F.* – Vol. XI. – 2. – Lublin, 1956. – S. 33–42.

34. *Gurba J.* Cmentarzysko kultury czas lejkowatych w miejscowości Kolonia Strzelce, pow. Puławy // *Sprawozdania Archeologiczne*. – T. V. – Kraków, 1959. – S. 259–267.

35. *Hawinskyj A., Pasterkiewicz W., Rogoziński J.* Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w Trościańcu i Otynewyczi w 2013 roku // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. – T. XXXVI. – Rzeszów, 2015. [w druku].

36. *Hawinskyj A., Pasterkiewicz W., Rybicka M.* Kotoryny, rej. Żydaczów, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu // *Natural environment and man on the upper Dnister – region of the Halyč-Bukačivci basin – in prehistory and early mediaeval period / K. Harmata, J. Machnik, M. Rybicka (red.)*. – Kraków, 2013. – S. 169–346.

37. *Jastrzębski S., Ślusarska M.* Grobowce kultury pucharów lejkowatych z Lublina-Sławinka i Miłocina-Kolonii, woj. Lubelskie // *Wiadomości Archeologiczne*. – T. XLVII. – Z. 2. – Warszawa, 1982. – S. 191–229.

38. *Jazdowska-Król J.* Osada kultury pucharów lejkowatych w Leźnicy pow. Włodzimierz Wołyński // *Materiały Starożytne*. – T. VII. – Warszawa, 1961. – S. 201–213.

39. *Kaczanowska M.* Pozycja stratygraficzna materiałów kultury pucharów lejkowatych na stanowisku Mogiła 62 w Nowej Hucie // *Sprawozdania Archeologiczne*. – T. XXVIII. – Kraków, 1976. – S. 89–99.

40. *Kadrow S.* Faza rzeszowska kultury Malickiej // *Kultura Malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorców kulturowych w neolicie północnej części środkowej Europy / J. K. Kozłowski (red.)*. – Kraków, 1996. – S. 51–70.

41. *Karski K.* Ceramika naczyniowa kultury pucharów lejkowatych i pozostałości konstrukcji naziemnej ze stanowiska numer 5 w Białobrzegach, pow. Łańcucki // *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych / M. Rybicka (red.)*. – *Collectio Archaeologica Resso-viensis*. – T. XXX. – Rzeszów, 2014. – S. 279–298.

42. *Kluzik A.* Osada kultury pucharów lejkowatych w Krakowie Nowej Hucie-Mogile, stan. 62 // *Materiały Archeologiczne Nowej Huty*. – T. XXV. – Kraków, 2010. – S. 7–66.

43. *Kokowski A.* Południowa część osady kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1C w Gródku nad Bugiem, woj. Zamość (badania lat 1984–1986) // *Sprawozdania Archeologiczne.* – T. XL. – Kraków, 1988. – S. 35–56.

44. *Kowalczyk J.* Osada kultury pucharów lejkowatych w miejsc. Gródek Nadbużny, pow. Hrubieszów, w świetle badań 1954 r. // *Wiadomości Archeologiczne.* – T. XXIII. – Z. 1. – Warszawa, 1956. – S. 23–48.

45. *Kowalczyk J.* Osada i cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w miejscowości Klementowice, pow. Puławy // *Materiały Starożytne.* – T. II. – Warszawa, 1957. – S. 175–202.

46. *Kozłowski J. K.* Materiały neolityczne i eneolityczne odkryte na stanowisku Nowa Huta-Wyciąże I (badania w latach 1950–1952) // *Materiały Archeologiczne Nowej Huty.* – T. I. – Kraków, 1968. – S. 13–90.

47. *Kruk J.* Wzory przeszłości. Studia nad neolitem środkowym i późnym. – Kraków, 2008.

48. *Kulczycka-Leciejewiczowa A.* Strachów. Osiedla neolitycznych rolników na Śląsku. – Wrocław, 1997.

49. *Kulczycka-Leciejewiczowa A.* Zawarża. Osiedle neolityczne w południowopolskiej strefie lessowej. – Wrocław, 2002.

50. *Lenartowicz Z.* Wzgórze Gawroniec ze śladami siedlisk przedhistorycznych w okolicach Ćmielowa w ziemi radomskiej // *Przegląd Archeologiczny.* – T. II. – Poznań, 1925. – S. 103–105.

51. *Ligoda J., Mitura P., Zych R.* Materiały z wielokulturowego stanowiska 6 w Babisze, gm. Tuszów Narodowy, pow. Mielec // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* – T. XXVI. – Rzeszów, 2005. – S. 65–109.

52. *Ligoda J., Podgórska-Czopek J.* Katalog // *Autostradą w przeszłość / S. Czopek (red.).* – Rzeszów, 2011. – S. 133–295.

53. *Markewicz W. I.* Pozdne-tripolskie plemena sewernoj Mołdawii. – Kiszyniów, 1981.

54. *Maj U., Morawski W.* Umianowice, woj. Kielce – stanowisko na trasie linii hutniczo-siarkowej (osady – kultury pucharów lejkowatych i wczesnośredniowieczna) // *Sprawozdania Archeologiczne.* – T. XXXVII. – Kraków, 1985. – S. 181–206.

55. *Matraszek B.* Osada kultury pucharów lejkowatych ze stan. «Nad Wawrem» w Złotej, gm. Samborzec, woj. Świętokrzyskie // *Wiadomości Archeologiczne.* – T. LV. – Warszawa, 2001. – S. 123–178.

56. *Michalak-Ścibior J., Taras H.* Wczesnoneolityczna osada w Sandomierzu-Krukowie, stan. 20 // *Sprawozdania Archeologiczne.* – T. XLVII. – Kraków, 1995. – S. 69–135.

57. *Mitura P.* Materiały kultury ceramiki wstęgowej rytej i kultury pucharów lejkowatych ze stanowiska 55 w Rzeszowie // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* – T. XXVII. – Rzeszów, 2006. – S. 65–88.

58. *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian. Tom I. Kultura materialna. – Warszawa, 1967.

59. *Nogaj J.* Badania sondażowe na stan. 12, w Parchatce, gm. Kazimierz Dolny, woj. Lubelskie // *Sprawozdanie z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1987 roku.* – Lublin, 1987. – S. 6–9.

60. *Nogaj-Chachaj J.* Osada kultury pucharów lejkowatych w Parchatce, stan. 12, gm. Kazimierz Dolny woj. Lubelskie // *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1989 roku.* – Lublin, 1989. – S. 14–17.

61. *Nosek S.* Ślady kultów religijnych wschodniej części basenu śródziemnomorskiego w neolicie Polski // *Z Otchłani Wieków*. – R. XVIII. – Z. 11–12. – Warszawa, 1949. – S. 178–186.

62. *Nowak M.* Results of the 1999 archaeological excavations at Gnojno, site 4, district of Busko-Zdrój, Świętokrzyskie voivodeship // *Recherches Archeologiques de 1999–2003*. – 2006. – S. 39–54.

63. *Podkowińska Z.* Osada neolityczna na górze Gawroniec w Ćmielowie, pow. Opatów // *Wiadomości Archeologiczne*. – T. XVII. – Z. II–III. – Warszawa, 1950. – S. 95–146.

64. *Podkowińska Z.* Prace wykopaliskowe na stanowisku «Gawroniec-Pałyga» w Ćmielowie, w pow. opatowskim w 1950 r. // *Wiadomości Archeologiczne*. – T. XVIII. – Z. III–IV. – Warszawa, 1952. – S. 201–242.

65. *Poklewski T.* Osada kultury pucharów lejkowatych w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów (stanowisko 1C) // *Archeologia Polski*. – T. II. – Z. 2. – Warszawa, 1958. – S. 287–328.

66. *Rast-Eicher A.* Die Textilien // *Ökonomie und Ökologie neolitischer und bronzezeitlicher Ufersiedlung am Zürichsee* / J. Schibler, H. Hüster-Plogmann, S. Jacomet, C. Brombacher, E. Gross-Klee, A. Rast-Eicher (red.). – Zürich (Egg), 1977. – S. 300–328.

67. *Rast-Eicher A.* Bast before Wool: the First Textiles // *Hallstatt textiles: technical analysis, scientific investigation and experiment on Iron Age textiles* / P. Bichler (red.). – *British Archaeological Reports*. – International Series 1351. – 2005. – S. 117–132.

68. *Rogoziński J.* Datowanie bezwzględne osadnictwa neolitycznego na stanowisku 31 w miejscowości Skołoszów, pow. Jarosław, woj. Podkarpackie // *Collectio Archaeologica Ressoviensis*. – T. XXVIII. – Rzeszów, 2014. – S. 39–55.

69. *Rook E., Nowak M.* Sprawozdanie z badan wielokulturowego stanowiska w Krakowie-Prądniku Czerwonym w latach 1990 i 1991 // *Sprawozdania Archeologiczne*. – T. XLVI. – Kraków, 1993. – S. 35–71.

70. *Uzarowicz-Chmielewska A.* Wyniki badań osady neolitycznej w Stryczowicach, woj. Kielce // *Sprawozdania Archeologiczne*. – T. XXXVII. – Kraków, 1985. – S. 29–44.

71. *Włodarczak P.* Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych // *Idea megalityczna w obrządku kultury pucharów lejkowatych* / J. Libera, K. Tunia (red.). – Lublin – Kraków, 2006. – S. 27–66.

72. *Wróbel H.* Kurhan kultury trzcinieckiej w Dubecznie, stan. 1, gm. Hańsk // *Sprawozdanie z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1987 roku*. – Lublin, 1987. – S. 15–19.

73. *Zawiślak P.* Obiekty neolityczne ze stanowiska 1C w Gródku, pow. Hrubieszów (z badań w latach 1983–1985 Sławomira Jastrzębskiego) // *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej* / A. Pozikhovski, J. Rogoziński, M. Rybicka (red.). – *Collectio Archaeologica Ressoviensis*. – T. XXVI. – Rzeszów, 2013. – S. 109–214.

74. *Zawiślak P.* Charakterystyka zbioru przęślików ze stanowiska 52 w Pawłosiewie, pow. Jarosław, woj. podkarpackie // *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej* / A. Pozikhovski, J. Rogoziński, M. Rybicka (red.). – *Collectio Archaeologica Ressoviensis*. – T. XXVI. – Rzeszów, 2013. – S. 215–225.

75. *Zawiślak P.* Ceramika i krzemienie z osady kultury pucharów lejkowatych z Szumowa, stan. 10, pow. Puławy // *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej* / A. Pozikhovski, J. Rogoziński, M. Rybicka (red.). – *Collectio Archaeologica Ressoviensis*. – T. XXVI. – Rzeszów, 2013. – S. 227–249.

76. Zych R. Sprawozdanie z badań na stan. 13 w Tarnawce, gm. Markowa, woj. podkarpackie w 2000 r. // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – T. XXIII. – Rzeszów, 2002. – S. 199–205.

77. Zych R. Stanowisko KPL w Tarnawce 9, gm. Markowa, woj. Podkarpackie // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – T. XXV. – Rzeszów, 2004. – S. 281–302.

78. Zych R. Wielokulturowe stanowisko w Wólce Krowickiej 3, pow. Lubaczów, woj. Podkarpackie // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – T. XXVIII. – Rzeszów, 2007. – S. 18–29.

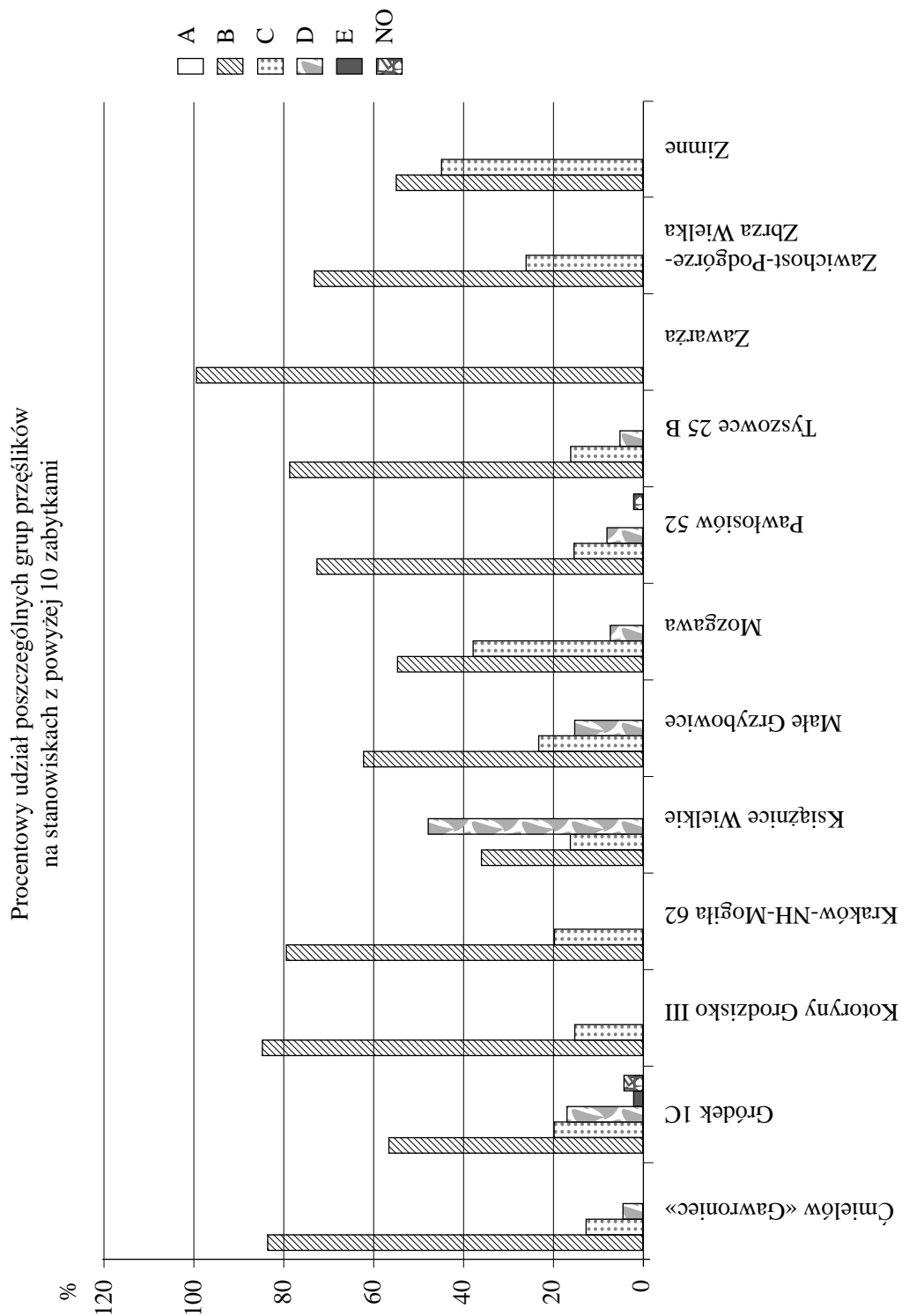
79. Zych R. Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej // Collectio Archaeologica Ressoiviensis. – T. VII. – Rzeszów, 2008.

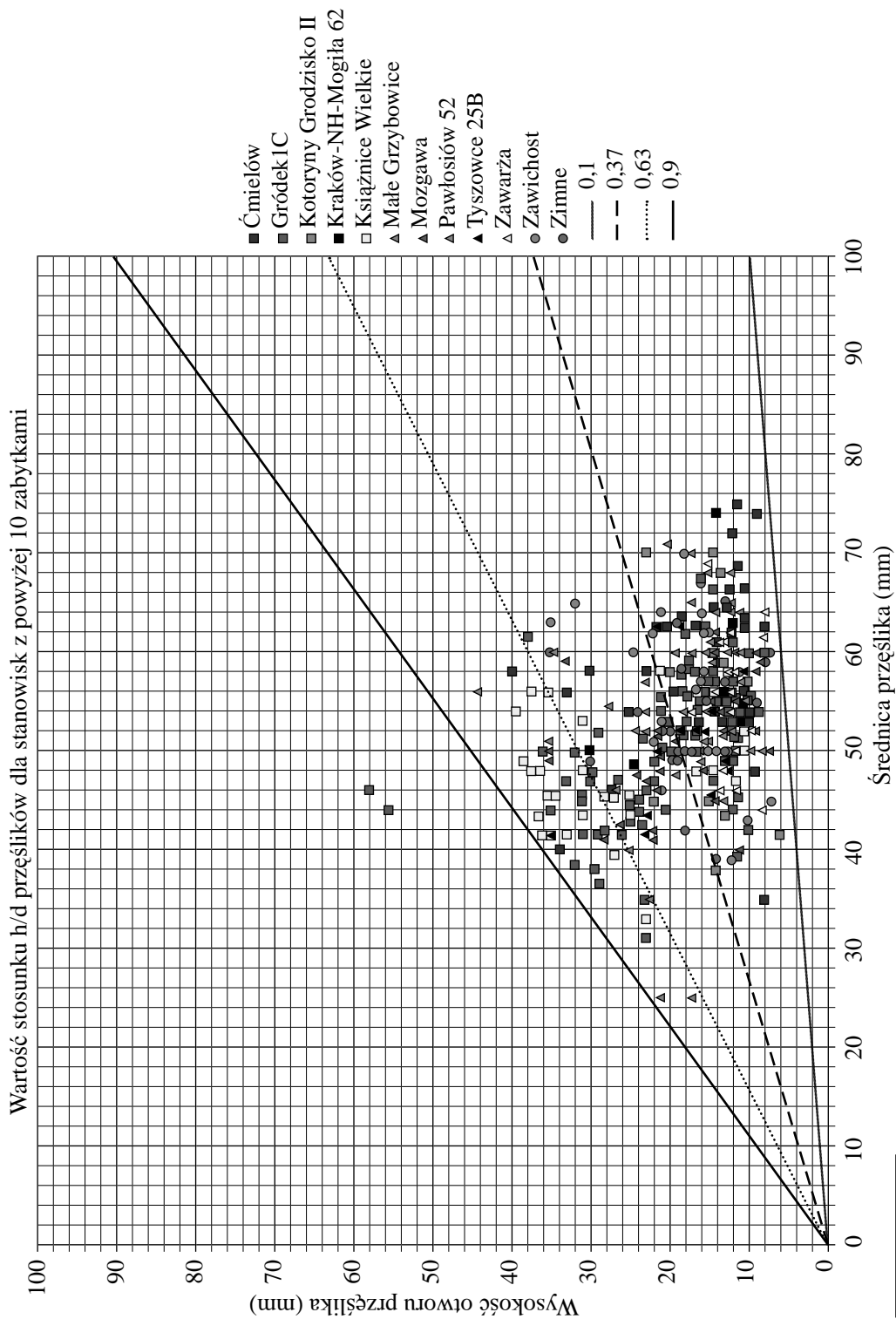
Jakub Rogoziński

**COLLECTION OF SPINDLE WHORLS
OF THE FUNNEL BEAKER CULTURE FROM THE TERRITORY
OF SOUTH EASTERN POLAND AND WESTERN UKRAINE
IN THE CONTEXT OF NEOLITHIC WEAVING STUDIES**

The following article is a short contribution, which catalogues and presents main trends in a distribution of spindle whorls at sites of funnel beaker culture in the south-eastern Poland and western Ukraine. Until now 548 artifacts of this type have been published (326 well-preserved, 38 almost well-preserved and 184 partially preserved). Within the examined materials group B (low) of spindle whorles is prevalent, while the number of artifacts in groups C and D are much lower. Group E (very high) is represented by only two artifacts. On the other hand, no spindle whorles belonging to group A (very low) were observed. All collections of whorles were highly differentiated. This variation is noticeable even within each of the mentioned group, especially in terms of diameter, height of the hole or weight. However, width of hole seems to bear minor deviations. The set of spindle whorles have been compared to analogical artifacts from another neolithic sites, i.e. Vinča, Linearbandkeramik, Trypillian, Baden and later Danubian cultures. It seems possible to consider the spindle whorls distributions inside neolithic societies, based on results of the author's analysis. The funnel beaker culture could be an importer as well as exporter of the new technologies, e.g. in the direction of trypillian area. The author assumes that various material of the plant used for the production of fabrics could be the main reason of differentiation of the spindle whorls shape. Nevertheless, the role of wool processing can not be excluded. This issue requires more precise archaeological research.

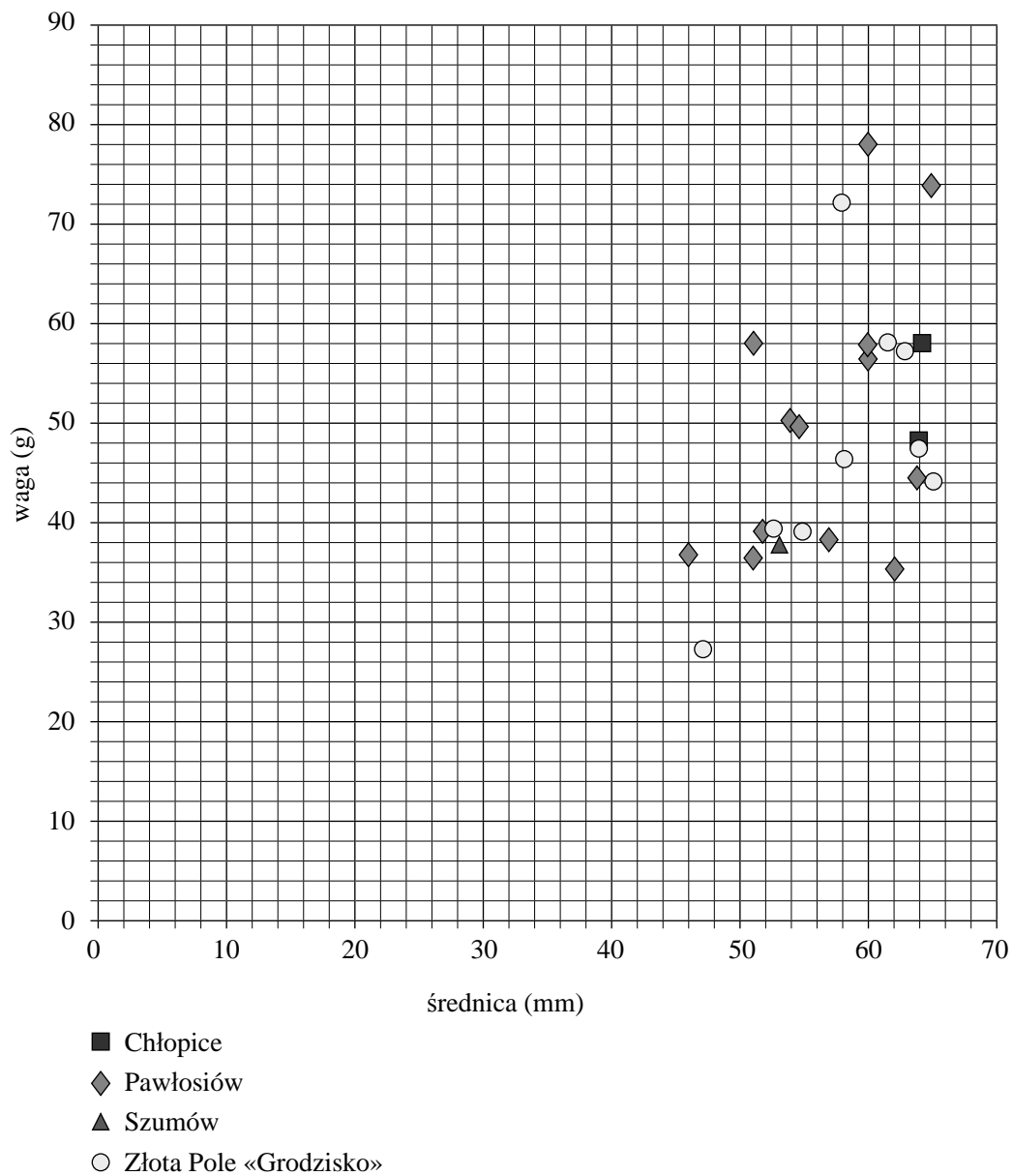
Key words: Neolithic, Funnel Beaker culture, Weaving, Spindle whorls.

* Див. кольоровий додаток I

Parametry techniczne przęślików

ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРНОГО КОЛА БАБИНЕ З ВИРОБНИЧИМ РЕМАНЕНТОМ

У статті подано характеристику і аналіз поховальних комплексів культурного кола Бабине, що містили у складі інвентарю виробничий реманент. Виявлено схожості й відмінності між бабинськими культурами і локальними варіантами у поширенні цієї практики. Проведено паралелі між культурами кола Бабине і епішнуровими групами раннього бронзового віку Центральної Європи.

Ключові слова: бронзовий вік, Східна Європа, Центральна Європа, культурне коло Бабине, група Адлерберг, група Штраубінг, поховання, виробничий реманент.

Вступ. За доби палеометалу на теренах Європи в поховальних обрядах деяких народів набула поширення практика супроводження окремих небіжчиків виробничим реманентом. Судячи з доступних джерел, ця поховальна традиція була поширена нерівномірно у часі та просторі. Наприклад, у Східній Європі, де подібні захоронення трапляються в культурах від енеоліту до пізньої бронзи, своєрідний максимум поховань т. зв. «майстрів» або «ремесників» припадає на період середнього бронзового віку, з виразною концентрацією в середовищі катакомбної культурної області Надчорноморсько-Каспійської зони [4; 5; 39; 41; 42; та ін.]. Причому різні катакомбні культури/групи неоднаковою мірою проявляють цю поховальну практику. Так чи інакше, найпоширенішими, найяскравішими і найбільш діагностичними виробничими комплексами є набори з кремнеобробки (стрілороби) та металовиробництва (ливарники-ковалі), хоча дехто з дослідників виділяють також поодинокі поховання столярів, керамістів, косторізів і навіть ткачів з кожум'яками [12. С. 17; 32; 40; та ін.].

Перехідний період від середнього до пізнього бронзового віку в південній половині Східної Європи (за іншою схемою періодизації – фінал середньої бронзи), асоціюється з часом існування двох культурних блоків – *постшнурового* (воронезька, вольсько-лбищенська) [14. С. 168; 16. С. 81; 27] і *посткатакомбного*, який включає два культурні кола – Бабине і Лола [23. С. 28; 26; 29]. За сьогоденнішніми уявленнями, до культурного кола Лола входять власне лолінська культура, кубанська, архонська і волго-уральська культурні групи [23. С. 28; 28; 29]. Культурне коло Бабине складається з трьох бабинських культур (рис. 1) – дніпро-донської (ДДБК); дніпро-прутської (ДПБК), що включає три локальні варіанти; волго-донської (ВДБК) [20; 21; 22. С. 60–61; 29; 30; 31].

Згадані блоки культур Східної Європи, посткатакомбний і епішнуровий, вивчені доволі нерівнозначно. В цьому сенсі набагато краще виглядають пост-

катакомбні культурні утворення, особливо раніше за інші виділене, а відтак краще досліджене, бабинське культурне коло. Саме на матеріалах культурного кола Бабине і побудовано дослідження практики використання в поховальному обряді виробничого реманенту.

Дослідження. Зазначимо, що до виробничого реманенту нами відносились знайдені в похованнях артефакти, первинне (утилітарне, профанне) призначення яких у виробничо-господарських процесах є очевидним або не викликає суттєвих заперечень. Насамперед такими артефактами вважались різноманітні знаряддя праці та пристрої, точніше їхні елементи: мідно-бронзові шила, долото, тесло; кременеві нуклеуси, пластини, скребачки, скобелі та ножі; кам'яні відбійники, товчачі, молот, ковадла, плитки, абразиви, грузила; кістяні кілочки, вістря, проколки, шпичі; керамічні та кістяні прясла тощо¹. Функціональне використання частини з цих предметів видається зрозумілим, призначення ж решти залишається гіпотетичним чи зовсім невизначеним. У переважній більшості випадків виробничі інструменти в похованнях представлені одиничними знахідками. Значно рідше вони складають набори з різної кількості одиниць.

Культурне коло Бабине, що об'єднує три бабинські культури, загалом представлено 3882 похованнями з курганних і рідкісних ґрунтових некрополів. Попри те, що статистична презентабельність різних бабинських культур є неоднаковою (виразно поступається волго-донська, виділена лише десятком років тому), певну увагу щодо предмету нашого дослідження вона забезпечує. Згідно доступних на сьогодні даних, поховання з виробничим реманентом частіше представлені в ДДБК (84 поховань з 1238, або 6,78%), рідше – у ВДБК (три зі 140, або 2,14%) і ще слабше – в ДПБК (45 з 2504, або 1,79%). Стисло розглянемо ці матеріали.

Дніпро-прутьська бабинська культура. У межах цієї культури чітко виділяються щонайменше три локальні варіанти – дніпро-дністровський степовий (1305 поховань), дніпро-бузький лісостеповий (298) і дністровсько-прутьський

¹ Окремої уваги потребує ситуація з такою категорією поховального приданого, як жовна та фрагменти/уламки кременю. У тих випадках, коли останні не є виробами-інструментами, автори звітів і публікацій зазвичай називають їх відщепами, пластинами або скалками. Знахідки в похованнях одиничних крем'яних предметів такого роду не дають підстав вважати їх знаряддями (або функціональним інвентарем), тому і не враховувалися нами. А ось в контексті, коли кремень сполучається з достеменними інструментами, він набуває певнішого функціонального значення (мається на увазі ймовірно прагматичне, а не семіотичне навантаження), наприклад, як виробнича сировина.

Особливо зазначу об'ємну, ретельну і результативну роботу з дослідження кремнеобробки надчорноморського бронзового віку, проведеної С. М. Разумовим [36; 44]. Серед інших позитивів цієї праці, назвемо фахову функціонально-технологічну атрибуцію крем'яних артефактів з понад півтори тисячі поховань різних культур, зокрема зі складу виробничих наборів. При цьому дослідникові вдалося ідентифікувати чималий масив традиційно «невиразних» кременевих уламків, відщепів тощо, що зазвичай вважались малоінформативними і малозмістовними об'єктами.

(901) [20; 21]. З них дніпро-бузький не має жодного комплексу з виробничим інвентарем. Тому об'єктивнішою виглядатиме статистика, згідно якої питома вага захоронень з виробничим реманентом подаватиметься по двох інших локальних варіантах – загалом 45 з 2206 поховань (2,04%). Ситуація по кожній локальній групі окремо виглядає подібною: дніпро-дністровська – 26 поховань з виробничим інвентарем (1,99%); дністровсько-прутська – 19 (2,1%).

Певні уявлення про кількісні (кількість випадків) та якісні характеристики цього виробничого реманенту з поховань дає табл. 1.

Таблиця 1

Вироби у складі поховального реманенту ДДБК

Категорії реманенту		Камінь					Кремій		Кістка			Бронза
		абразив розтирач	товкач	відбійник	плитка	грузило	скребачка	ніж	шпиці	проколки	кілочки	прясло
1	Дніпро-Дністр.	10	2	1	–	1	–	–	4	3	5	1
2	Дністр.-Прут.	3	1	2	1	–	4	1	3	2	1	1
Разом		13	3	3	1	1	4	1	7	5	6	2

Ці дані засвідчують, що третина наведених категорій траплялися як одиничні випадки. Решта складають невеличкі серії, серед яких найбільшою є різноманітні кам'яні абразиви і розтирачі. Простежуються певні регіональні особливості по локальних варіантах (назвемо лише статистично презентабельні): виразне переважання кам'яних абразивів-розтирачів і кістяних прясел у першому локальному варіанті, порівняно з другим; відсутність крем'яних скребачок у першому з локальних варіантів на противагу серії знахідок у другому (втім існує проблема функціональної атрибуції крем'яних знахідок з бабинських поховань). Відомі й нечасті знахідки в похованнях ДДБК простих і малочисельних за вмістом наборів виробничого реманенту (вісім комплексів – 0,36% від загальної кількості). Наводимо перелік всіх відомих наборів:

- шість крем'яних відщепів + два кістяних вістря + стулка мушлі *Unio*² (Калфа п. 13);
- крем'яний відщеп + стулка мушлі мідії (Суворівське 16/17);

² В нашій темі вимагає ремарки і ситуація навколо знахідок у похованнях ступок мушель, зокрема і викопних. Йдеться не про випадки, коли останні виконували роль прикрас (підвісок, медальйонів-пряслок), що засвідчують характерні штучні отвори. В деяких ситуаціях одиничні мушляні стулки виступають єдиним поховальним приданим, що утруднює їх тлумачення. В окремих же випадках мушлі сполучалися (і навіть контекстуально поєднувалися) з іншими предметами, зокрема й інструментами. В таких випадках є підстави включати їх до переліку знарядь/пристроїв, що надійно підтверджується яскравими виробничими наборами деяких інших культур бронзового віку (катакомбні, ДДБК, ВДБК) і численними етнографічними даними.

- крем’яний відщеп + кістяне вістря (Самарський-II 2/5);
- кам’яний абразив + крем’яний відщеп + кістяне вістря (Новоіванівка-II 2/5);
- кам’яний абразив + кістяні вістря (Заплавка-I 7/6 – рис. 3: 2);
- кам’яна базова плита + кам’яний розтирач (Дивізія-II 5/5);
- розтирач (?) з уламка кам’яної сокири + крем’яний ніж (Вільна Україна 1/5);
- крем’яні скребачка + відщеп (Хаджимус 2/11).

За цими скупими даними важко, якщо взагалі можливо (без додаткових природничо-технічних дослідів), визначити функціональне призначення цих наборів. При цьому немає впевненості в тому, що ці набори предметів узагалі складають реальні комплекти функціонально-зумовлених інструментів. Утім вважати розглядувані набори предметів довільними чи випадковими комбінаціями не дозволяє певна, нехай і не дуже виразна, повторюваність як самих категорій, так і їхніх сполучень. У даному випадку ми виходимо на рівень важко поєднаних між собою функціонально-технологічних міркувань профанної сфери і ритуальної практики сакрального світу.

Окремої уваги заслуговує одинична знахідка в класичному підбійному похованні дніпро-дністровського локального варіанту ДПБК (Калинівка 1/1 – рис. 3: 1) керамічної фурми (сопла). Металовиробнича, а саме металургійна, спеціалізація цього пристрою є очевидною і безперечною. Яскравість цього артефакту дисонує не лише з невизначим та індіферентним виробничим реманентом ДПБК, а й навіть на тлі культурного кола Бабине загалом, що буде обговорено нижче.

Дніпро-Донська бабинська культура. Як зазначалося вище, в похованнях цієї бабинської культури виробничий реманент представлено найліпше і найчастіше. Формально-статистичну інформацію про цей реманент зведено до кількох таблиць. Табл. 2 містить зведені дані щодо кам’яних, зокрема і крем’яних, предметів.

Таблиця 2

Кам’яні предмети у складі виробничого реманенту поховань ДДБК

Категорії реманенту	Камінь							Кремійнь					
	Абразив	Випростувач	Товкач	Ступка	Галька, жовно	Молот	Разом	Жовно	Нуклеус	Відщеп, пластина	Ніж	Скребачка	Разом
Кількість випадків	24	12	14	2	6	1	59	4	1	105 (22)	5	23	138

Примітка: в дужках указана кількість випадків виявлення категорії в складі виробничих наборів.

Аналіз табл. 2 показує, що поширенішою категорію кам'яного виробничого реманенту в похованнях ДДБК виступають різного роду абразиви – у формі плиток, брусків, куранта тощо. Кількісно вдвічі поступаються комплекси з абразивами вузько функціонального призначення – випростувачами древків стріл. Також порівняно часто трапляються товкачі. Решта категорій є доволі рідкісними.

Серед крем'яних категорій найчастіше трапляються різноманітні відщепи і пластини. Проте залучити до виробничого інвентарю з них можна лише ті, що входили до складу виробничих наборів. Порівняно часто подібуються скребачки. Решта категорій є поодинокими і не утворюють значних серій.

У табл. 3 зведено інші категорії виробничого реманенту. Кістяні артефакти є нечисленними як за кількістю поховань, з яких вони походять (12), так і переліком категорій (3). Ікла вепра і кістяні віджимники завжди входили до складу спеціалізованих виробничих комплектів (про них – нижче). До вістрів віднесені різні за морфологією загострені стрижні, що їх автори розкопок і публікацій називають проколками, шплицями й т. і. Поодинокими є мідно-бронзові знаряддя – тесло, долітце (?) і стрижні.

Таблица 3

Різні предмети у складі виробничого реманенту поховань ДДБК

Категорія реманенту	Кістка			Мушля	Бронза		
	Ікло вепра	Віджимник	Вістря		Тесло	Долітце (?)	Стрижень
Кількість випадків	5	3	5	10 (6)	1	1	2
Разом	13			10	4		

Примітка: в дужках указана кількість випадків виявлення категорій у складі виробничих комплексів.

Варто зазначити, що в похованнях ДДБК в 6,5 разів частіше за ДПБК трапляються набори виробничого реманенту. Крім того, серед них є значно об'ємніші та виразніші за такі в ДПБК. Нами виділено до трьох десятків поховань з виробничими наборами (2,34% від загальної кількості). Актуальну³ для предмету нашого дослідження інформацію про них зведено до табл. 4 і 5.

³ До таблиці не вносилися дані про супутній інструментам/знаряддям інвентар, який не належить до виробничої (відтворюючої) сфери, скажімо прикраси та деталі вбрання, зброя та атрибути влади/статусу (кам'яні булави, сокири-молотки), ритуальні предмети (астралаги, ворожильні/гральні набори), керамічний та дерев'яний посуд тощо. Але у тих випадках,

Таблиця 4

Склад наборів з виробничим реманентом в похованнях ДДБК і ВДБК

№	Археологічний комплекс	Категорії																	
		Випроостувач кам'яний	Аоразив кам'яний	Відщепи крем'яні	Віджимник кіст./рог.	Ікло вепра	Мушля	Вістря стріл	Брусок/зап'ясник ?	Ніж бронзовий	Стрижень бронзовий	Скребачка крем'яна	Товкач кам'яний	Галька кам'яна	Вістря кістяне	Тесло бронзове	Ллячка глиняна	Чашечка керамічна	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
ВДБК																			
1	Висока Гора 5/1	4	10	1				1					2					1	
2	Петруніне 5/2	2	2				2	3											
3	Петруніне 5/5	2						1											
ДДБК																			
1	Олександрівськ 1/49	4+4*	2	8	3	2	3	12		1	1	1							
2	Привілля 11/13	2		20		1	1		1			2	1						
3	Актове 7/21	6	2	57			2	1											
4	Соколовський п. 2	1	1	1					1	3									
5	Ветютнів 2/1	4	2				2												
6	Цимлянка-ІІ 1/3	4		1			1												
7	Калинове 1/8	2*	1			1													
8	Барвинівка 8/1	9	6	65	1														
9	Черв. Гусарівка-Г 1/1	1	1	1	1														
10	Новогупалівка-І 1/1	1		3															
11	Н. Бараниківка 5/10	2						1											

Продовження табл. 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
12	Преображенка-П 2/14		2	2									1					
13	Попів Яр-П 2/2		1	2														
14	Петро-Михайл.-П 9/3		1	1														
15	Давыдовку 8/4		1	1														
16	Мухін-І 5/3			1										1				
17	Устьман 3/2			2										1				
18	Роздолівка 1/2			1		1								1				
19	Новолакедемонівка п.10			1					1									
20	Пришиб 2/29			1								1	1					
21	Чавуно-Крепінка 1/1											1	1					
22	Прядівка-УШ 2/1											1	1					
23	Цимлянка-І 1/3					1						1						
24	Привілля 1/2			2											2			
25	Соколове-П 4/2			1											3			
23	Солоха 3(15)/8			1											1			
27	Текстильник 4/19			1											1			
28	Морокине 8/1			1											1	1		
29	Копані-П 1/1												1					1

* Заготовки для випростувачів древків стріл.

Табл. 4 (блок поховань ДДБК – № 1–29) засвідчує, що найстабільнішою категорією інвентарю, яка є присутньою в 76% виробничих наборів, виступають крем'яні відщепи. Так же часто трапляються кам'яні абразиви, що утворюють дві рівнозначні групи (по 11): випростувачі древків стріл і різноманітні точильні плитки та бруски. Як показує поле табл. 4, в масиві виробничих комплектів утворюється декілька груп і підгруп. При цьому групоутворюючими категоріями виступають не наймасовіші крем'яні предмети, які присутні у більшості виробничих комплектів і навряд чи є спеціалізованими, а інші знаряддя.

Серед групоутворюючих і, вочевидь, вузько спеціалізованих інструментів найбільш виразними є характерні кам'яні бруски з поздовжнім жолобком, що їх зазвичай тлумачать в якості випростувачів древків стріл. Саме їх варто вважати найнадійнішим, а водночас базовим, маркером виробничих наборів стрілоробів для культур бронзового віку. Завдяки випростувачам виділяється 11 спеціалізованих виробничих комплектів ДДБК (табл. 4, № 1–11; рис. 4–6). Поховання з цими наборами заслуговують на окреме ретельне дослідження, обов'язково із залученням фахівців природничо-технічного циклу, і публікацію. Чимало в цьому напрямі вже зроблено українськими археологами [13; 44]. В межах цієї статті обмежимося лише загальною характеристикою і оцінкою цих комплексів, залишивши перспективу для всебічного узагальнюючого дослідження.

Зазначимо, що наповненість наборів стрілоробів різними категоріями реманенту є неоднаковою: одні з них – доволі повні за комплектністю (до 7, 10 категорій), а інші представлені лише одиничними (2–3 категорії) інструментами, що наочно демонструє трикутне поле заповнення відповідного полігону табл. 4. Виходячи з доступних джерел, можна визначити «стандарт» виробничого набору стрілороба ДДБК, який включав приблизно десяток-дюжину категорій: кам'яні випростувачі древків, абразивні плитки/бруски, товкач; крем'яні нуклеуси, відщепи, скребачки, різак, віджимники, стріли; віджимники з кістки/рогу та ікла вепра; стулки мушель; бронзові ніж та стрижень-віджимник; кам'яний брусок з проточинами⁴. Такий арсенал, серед якого виділяються як інструменти, так

коли вістря стріли (або сагайдак зі стрілами) сполучалося зі стрілоробними виробничими наборами, ми вважали за доцільне включати до таблиці цю зброю. Така логіка видається виправданою ще й через певну повторюваність (серійність) сполучуваності наконечників стріл з виробничим реманентом стрілороба: три випадки (27%). Зазначимо, що в двох з цих випадків до складу набору входили не завершені наконечники, а напівфабрикати на різних стадіях виготовлення. Подібна ситуація має місце і в численних наборах стрілоробів катакомбних культур.

⁴ Попри два випадки сполучення з виробничими наборами по виготовленню стріл кам'яних брусків з поперечними проточинами для кріплення на обох кінцях (рис. 4: 2г; б: 3у), які виступають своєрідними маркерами ДДБК і, можливо, ВДБК, автор не схильний включати ці вироби до стрілоробного інструментарію. Зумовлена ця позиція, насамперед, статистикою, згідно якої лише два зі семи відомих брусків (шість ДДБК + один ВДБК) сполучалися у похованнях з комплектами стрілоробів. Решта же здебільшого виступали чи

і сировина, вочевидь, забезпечував здійснення більшості, проте не всіх, послідовних операцій з виготовлення стріл. Щоправда, стосовно функціонального призначення деяких категорій стрілового реманенту серед дослідників немає згоди. До списку таких належать стулки мушель (віджимники, струганки, ємності для вимочування кременю), ікла вепра (віджимники-ретушери), металеві стрижні (шила-проколки, віджимники-ретушери) тощо [8. С. 155, 215; 34; 35; 38. С. 111–112; 39. С. 48–50; 37. С. 206–207; 44; та ін.]. Особливо наголосимо на рідкісній знахідці в одному з розглядуваних комплексів (Актове 7/21) решток дерев'яної скриньки-футляра, в якій власне і містився весь виробничий реманент стрілового реманенту (рис. 5: 2б). Використання таких скриньок-футлярів також є яскравою місцевою традицією, добре відомою за матеріалами катакомбних поховань.

Всі решта набори виробничого реманенту ДДБК (табл. 4, № 12–29) є малокомплектними і невиразними в сенсі спеціалізації. Вони включали здебільшого дві, рідше три категорії артефактів. У переважній більшості з них обов'язковим компонентом виступали крем'яні відщепи, з якими сполучалися інші категорії виробів. Можна назвати декілька малосерійних груп сполучень: кремій + кістяне вістря (п'ять випадків), кремій + кам'яний абразив (4), кремій + кам'яна галька (3), крем'яна скребачка + кам'яний товчач (3). Виділяються одиничні комплекси (табл. 4, № 28, 29), склад поховального приданого яких можна зв'язати з деревообробкою (Морокине 8/1 – з бронзовим теслом костромського типу, крем'яним відщепом і кістяним вістря – рис. 7: 1 [1]; Комишуваха 5/1 – з мідним долітцем [9. С. 357; 13. С. 102]) і металовиробництвом (Копані-ІІ 1/1 – з глиняною ллячкою (?) і гранітним товчачем – рис. 7: 2) [3. С. 68, рис. 50: 2–4].

Волго-донська бабинська культура. В масиві поховань ВДБК нам відомо три комплекси з виробничими наборами стрілового реманенту: табл. 4, № 1–3 [10; 22. С. 63–66; 31. С. 113–114]⁵. Всі вони за своїми кількісними та якісними характеристиками повністю демонструють стандарти, подібні до ДДБК, і які, за великим рахунком, є спадщиною катакомбних традицій. За вмістом ці комплекси можна оцінити

не єдиною категорією поховального приданого (в двох випадках сполучалися з крем'яним відщепом). Крім того, досі не з'ясовано функціональне призначення цих артефактів, які розглядаються то в якості брусків-точил (на підставі даних трасології), то в якості захисних платівок на зап'ястя лучників, за центральноєвропейськими аналогіями (англ. *Bracer or Archer's Wrist Guard*; нім. *Armschutzplatten*; слов. *Nátepni ploténka*; пол. *Płytki łucznicza*). В будь-якому випадку, ми схильні тлумачити ці вироби в якості певного соціального маркеру, притаманного дорослим чоловікам.

⁵ По ВДБК ми не володіємо всією джерельною базою її поховань, а відтак не маємо можливості навести статистику щодо поховань з виробничим реманентом загалом, зокрема з одиничними інструментами. Тому ми оперуємо лише достеменними даними по комплексах з виробничими наборами. Інформацію щодо двох із них (Петруніне 5/2, 5) нам люб'язно надав Р. О. Мимоход, за що автор йому щиро вдячний. Водночас відзначимо, що, крім цих наборів, у складі поховального приданого ВДБК згадуються одиничні виробничі знаряддя: роговий віджимник, кістяні проколка і тупик, що його пов'язують з чинбарством [31. С. 113].

як середньо- і маломісткі. Природно, привертає увагу найбільший з них – Ви-сока Гора 5/1 (рис. 8). Відзначимо, що він за деякими деталями, можливо і не суттєвими, відрізняється від аналогічних в ДДБК: а) включає два кам'яних товчачі (на тлі їхньої рідкості в ДДБК); б) містить маленьку керамічну чашечку (підкреслимо, у складі виробничого набору, а не в якості посудини для напутньої їжі/питва, які для поховального обряду ВДБК взагалі не є характерними [25; 30; 31]). Скоріш за все, функціональне призначення цієї керамічної чашечки було тотожним стулкам мушель, що відомі у половині бабинських стрілоробних комплектів, маючи на увазі варіант тлумачення останніх в якості ємностей для вимочування крем'яної сировини заради придання їй належних властивостей, необхідних для успішної обробки та нанесення витонченої струменистої ретуші [39. С. 42]. Таке припущення ґрунтується на подібності чашечки і стулок мушель (особливо рельєфно випнутих викопних екземплярів). Ще більшу впевненість у коректності такого зіставлення надає факт сполучуваності у наборі стрілороба в одному з катакомбних поховань Донеччини стулки мушлі з чашоподібною кам'яною конкрецією [11. С. 108, рис. 22: 9; 39. С. 42]. Наголосимо і на близькості метричних розмірів усіх трьох функціонально ототожнюваних категорій виробничого реманенту (рис. 7: 3).

Інтерпретація і висновки. Розглянуті матеріали засвідчують, що в межах культурної області Бабине поховальний обряд передбачав супровід деяких небіжчиків т. зв. виробничим реманентом. Ця ритуальна практика мала свої локальні особливості. У всякому разі, можна впевнено говорити про два регіональні стандарти, з яких перший (західний) практикувався в середовищі носіїв ДДБК (дніпро-дністровського і дністро-прутського локальних варіантів), а другий (східний) була притаманний носіям близьких між собою ДДБК і ВДБК.

Західний (дніпро-дністро-прутський) стандарт загалом характеризувався дуже рідкісною практикою забезпечення небіжчиків виробничим реманентом, який трапляється там у кожному п'ятдесятому похованні, а у складі виробничих комплектів – раз на 277 поховань. В ДДБК абсолютно відсутні типові для катакомбного світу, зокрема для її генетичного попередника – інгульської катакомбної культури, поховання з виробничими наборами стрілоробів. Виробничий реманент ДДБК в цілому є малочисельним і маловиразним в сенсі визначення його функціональності. Ця оцінка стосується не лише знахідок поодиноких знарядь, а і їхніх комплектів. Водночас навряд чи варто розцінювати такі комплекти в якості нічим не зумовлених, професійно індіферентних, а лише випадково зібраних наборів розрізних предметів, як іноді вважають дослідники. Цьому протирічить, нехай статистично не дуже виразна, проте реальна повторюваність як самих категорій артефактів у похованнях, так і серіація їхньої сполучуваності у виробничих комплексах (див. вище).

Ще раз звернемо увагу на унікальну наразі знахідку в похованні ДДБК керамічної форми. Важко, через її одиничність, оцінювати цю знахідку. Втім

висловимо припущення, що вона відбиває певну симптоматичність, з огляду на те, що в катакомбному середовищі керамічні сопла найчастіше трапляються в похованнях ковалів-ливарників саме інгульської культури, яка виступає генетичним підґрунтям ДПБК⁶.

Східний (дніпро-доно-волзький) стандарт вирізняється частішою практикою розміщення в захороненнях виробничого інвентарю, яким супроводжувалося, наприклад, кожне 15-те поховання ДДБК (по ВДБК ми не володіємо відповідною статистикою), а виробничі набори траплялися в кожному 43-му похованні ДДБК і кожному 47-му похованні ВДБК. Крім цього, східний стандарт відрізняється від західного іншими статистичними показниками (питома вага) спільних категорій виробничого реманенту, наприклад, кам'яних абразивів, крем'яних виробів, кістяних вістрів тощо. Є відмінності також в переліку категорій виробничого реманенту. Причому виділяються вироби, притаманні лише західному стандарту (кістяні прясла, кілочки з різними голівками), або характерні тільки для східного (скажімо, спеціальні інструменти/пристрої стрілоробів). Водночас відзначимо, що обидва бабинські стандарти мають і спільні знаменники, якими виступає переважання серед виробничого реманенту крем'яних виробів і кам'яних абразивів.

Виразною особливістю східного бабинського стандарту є присутність в похованнях ДДБК і ВДБК комплектів для виготовлення стріл. Немає сумніву, що ця традиція має місцеве катакомбне коріння (донецько-донська культура, за С. Н. Братченком) [7. С. 223; 8. С. 83; 13. С. 102–104; 19. С. 52, 55; 33. С. 204; 39. С. 68–70; та ін.]. Водночас варто відзначити, що відомі у названих бабинських культурах стрілоробні комплекти в тенденції поступаються за своїм кількісним і якісним складом аналогічним катакомбним виробничим наборам [13. С. 102; 39. С. 69], проте базові принципи і стандарти їхньої комплектації, а, вочевидь, і семіотичне навантаження в системі поховальної парадигми, зберігає місцеву ямно-катакомбну традицію. В цьому контексті залишається незрозумілою і потребує пояснення та обставина, що, зберігши норму забезпечення окремих небіжчиків стрілоробними наборами, людність ДДБК (та й бабинське, а за великим рахунком і посткатакомбне, середовище загалом) майже втратила іншу, добре відому в катакомбному поховальному ритуалі, практику включення до складу поховального приданого виробничих комплектів металовиробництва (ковалів-ливарників). Вочевидь, відповідь на це питання приховується у складних по суті й важких для розуміння процесах культурогенези, одним з проявів яких була трансформація чи навіть «зміна поховальної парадигми» [6. С. 87], що відбулася на зламі катакомбної та посткатакомбної епох, тим самим засвідчивши або позначивши захід культур катакомбної області та схід почету

⁶ За нашими підрахунками, фурми-сопла присутні у 85% поховань ковалів-ливарників інгульської катакомбної культури, тоді як для донецько-донських катакомбних груп цей показник складає лише 27%, тобто в три рази рідше.

посткатакомбних культурних утворень. Показовим є й те, що всі поховання зі стрілоробними наборами ДДБК і ВДБК належать до I (раннього) періоду цих культур, протягом якого яскраво проявлялася їх катакомбна спадщина. Також виявлено, що основний масив захоронень з наборами стрілоробів ДДБК є зосередженим між Дніпром, Сіверським Дінцем і Азовським морем, тобто в межах зони формування або первинного осередку цієї культури [15]. Одиначні ж комплекси виходять за межі первинного ареалу і, скоріш за все, відбивають проникнення військових загонів ДДБК в західному (щонайменше до Південного Бугу) і східному (до Волги) напрямках. В контексті східного просування людності ДДБК, вочевидь, варто розглядати подібні поховання ВДБК (зі стрілоробними наборами і свідченнями смертельних поранень), розосереджені в зоні контактів цих бабинських культур [22. С. 63–66; 31. С. 113–114].

Окремими аспектами розглядуваної проблеми є питання соціальної оцінки захоронень з виробничим реманентом, а також інтерпретації цих комплексів крізь призму релігійних уявлень і реконструкції поховальної обрядовості скотарів бронзового віку. Проте згадані напрями виходять за межі даної статті та заслуговують на самостійне дослідження.

На завершення хочемо звернути увагу на той факт, що практика супроводу небіжчиків виробничим інвентарем, зокрема і наборами спеціалізованого реманенту, була притаманна не лише скотарям бронзового віку степів Східної Європи, зокрема й Надчорноморсько-Каспійської області. Подібні ритуальні норми також мали місце в середовищі культур бронзового віку Європи західніше Карпат. З огляду на тему нашої статті, насамперед звернемося до культур/груп епішнурового горизонту Центральної та Південно-Східної Європи, який відповідає ранній фазі ранньобронзового віку (Br A1, за схемою П. Рейнеке). Деякі з них (Adlerberg Gruppe, Straubinger Gruppe, Aunjetitzer Kultur) також практикували покладення до могил виробничого реманенту, серед якого виділяються і набори стрілоробів, що містили кам'яні випростувачі древків стріл, в т.ч. парні комплекти; кістяні й рогові віджимники, зокрема з іклів вепра; крем'яні відщепи, скребачки та різакі (рис. 9) [43. S. 31, Taf. 59: 10–11; S. 50, Taf. 68: 19–33; 45. S. 28–29, Abb. 8: 5–6]. Показово й те, що ця традиція своїм корінням сягає передуючої доби культур шнурової кераміки та кулястих амфор. Наведені факти, разом з іншими збігами, додатково засвідчують часовий і певний культурний паралелізм у розвитку різних регіонів Європи [17. С. 228–232; 18. С. 111–112; 19. С. 59–61; 24], який заслуговує на окрему увагу науковців і, на наш погляд, розкриває чималі дослідницькі перспективи.

1. Антоненко Б. О. Курганний могильник поблизу с. Морокіно // Поховальний обряд давнього населення України. – К. : НМК В0, 1991. – С. 151–161.

2. Березуцкий В. Д., Кравец В. В., Новиков Н. Л. Древности Богучарского края Воронеж : Изд-во ВГПУ, 2005. – 130 с.

3. *Берестнев С. И.* Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). – Харьков : ПФ Амет, 2001. – 264 с.
4. *Бочкарев В. С.* Погребения литейщиков эпохи бронзы // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: тез. докл. юбилейной конф. – К. : Изд-во АН СССР, 1975. – С. 65–68.
5. *Бочкарев В. С.* Погребения литейщиков эпохи бронзы (методологический пересмотр проблемы) // Проблемы археологии. Сборник статей в память профессора М.И. Артамонова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1978. – Вып. 2. – С. 48–53.
6. *Братченко С. Н.* Соотношение каменной и бронзовой индустрий в энеолите и бронзовом веке // Донские древности. – Вып. 4. – Азов, 1995. – С. 79–92.
7. *Братченко С. Н.* Могилы бронзової доби в басейні р. Деркул // Матеріали і дослідження по археології Восточної України. – № 1. – Луганск, 2003. – С. 162–225.
8. *Братченко С. Н.* Олександрівські могили-кургани в долині Лугані // Матеріали і дослідження з археології Східної України. – № 8. – Луганськ : Вид-во СУНУ, 2008. – С. 134–217.
9. *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. // Труды XIII Археологического съезда: в 3-х т. – М., 1907. – Т. 1. – С. 211–285.
10. *Клепиков В. М.* Отчет об археологических раскопках в зоне строительства II очереди Фроловской ОС у х. Ветютнев Фроловского р-на Волгоградской обл. 1992 г. // Архив ИА РАН. – Р-1. – № 15852–15854.
11. *Кравец Д. П., Татаринов С. И.* Новые катакомбные памятники Бахмутского края // Донецкий археологический сборник. – № 7. – Донецк : Юго-Восток, 1997. – С. 77–115.
12. *Кубышев А. И., Нечитайло А. Л.* Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы исследования. – К., 1991. – С. 6–21.
13. *Литвиненко Р. А.* Погребения КМК с производственным инвентарем // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 97–105.
14. *Литвиненко Р. А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и ее место в системе бронзового века юга Восточной Европы // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 161–169.
15. *Литвиненко Р. О.* Про виділення первинного осередку культури Бабине (КБК) // Праці наук. конф. Дон НУ за підсумками НДР за період 1999–2000 рр. – Донецьк : Вид-во Дон. ун-ту, 2001а. – С. 38–40.
16. *Литвиненко Р. А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и проблемы бронзового века бассейна Дона // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж : Изд-во ВГПУ, 2002. – С. 76–85.
17. *Литвиненко Р. А.* Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 3. – Донецк : Изд-во Дон. ун-та, 2006. – С. 215–236.
18. *Литвиненко Р. О.* Обставини і чинники бабинської культурогенези // Вісник Донецького університету. – Серія Б: Гуманітарні науки. – 2007. – № 1–2. – С. 109–116.

19. *Литвиненко Р. О.* Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабинне // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ : Вид-во СНУ, 2009. – № 9. – С. 44–90.

20. *Литвиненко Р. О.* Культурне коло Бабинне (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 32 с.

21. *Литвиненко Р. А.* Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура // КСИА. – 2011. – Вып. 225. – С. 108–122.

22. *Литвиненко Р. О.* Бабинсько-криволуцьке порубіжжя // Донецький археологічний збірник. – № 16. – Донецьк : Вид-во Донецьк. ун-ту, 2012. – С. 47–76.

23. *Литвиненко Р. О.* Східна периферія дніпро-прутської бабинської культури // Старожитності Північного Азов'я: матер. наук.-практич. конф. – Маріуполь : Вид-во МДУ, 2014. – С. 28–41.

24. *Lytvynenko R. O.* Central European parallels to the Dnieper-Don centre of Babyno Culture // Bultic-Pontic studies. – Vol. 18: The Ingul-Donets Early Bronze civilization as springboard for transmission of Pontic cultural patterns to the Baltic drainage basin. 3200–1750 BC. – Poznań, 2013. – P. 121–138.

25. *Мимоход Р. А.* Погребения финала средней бронзы Нижнего Поволжья // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф. – Волгоград, 2004. – С. 108–114.

26. *Мимоход Р. А.* Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ : Шлях, 2005. – С. 70–74.

27. *Мимоход Р. А.* О верхней дате вольско-лбищенской культурной группы // Археологические памятники Восточной Европы. – Вып. 13. – Воронеж, 2009. – С. 276–278.

28. *Мимоход Р. А.* Лолинская культура. Северо-Западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периода бронзового века // Материалы охранных археологических исследований. – Т. 16. – М. : ИА РАН, 2013. – 568 с.

29. *Мимоход Р. А.* Посткатакомбный период в Восточной Европе. XXII–XVIII cal BC: докл. на Междунар. конф. «Бронзовый век в Европе. Актуальные исследования и перспективы» (СПб., 16.10.2013).

30. *Мимоход Р. А.* Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье: содержание и дефиниции // Археология восточноевропейской степи. – Вып. 10. – Саратов, 2013. – С. 167–179.

31. *Мимоход Р. А.* Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: от криволуцкой культурной группы к волго-донской бабинской культуре // Краткие сообщения Института археологии. – Вып. 232. – М., 2014. – С. 100–119.

32. *Післарій І. О.* Про ткацтво в добу міді-бронзи та раннього заліза // Археологія. – 1982. – Вип. 38. – С. 70–81.

33. *Післарій І. А.* Деревообработка в эпоху средней бронзы в лесостепи Восточной Украины // Хозяйство древнего населения Украины : в 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 196–210.

34. *Пустановалов С. Ж.* Об общественном положении мастеров-ремесленников в эпоху бронзы // Хозяйство древнего населения Украины : в 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 211–221.

35. Пустовалов С. Ж. Комплекс курганов №№ 7, 8, 9 Довгой Могили у села Барвиновка Запорожской области // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Т. IX. – Запоріжжя, 2001. – С. 115–138.

36. Разумов С. М. Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Археологія» / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2010. – 19 с.

37. Разумов С. М. Технология изготовления наконечников стрел ингульской катакомбной культуры: результаты анализа «набора стрелодела» // Матеріали і дослідження з археології Східної України. – № 9. – Луганськ : Вид-во СУНУ, 2011. – С. 198–208.

38. Разумов С. М., Шевченко Н. П. Катакомбне поховання з «виробничим набором» Північно-Західного Надазов'я // Матеріали і дослідження з археології Східної України. – № 7. – Луганськ : Вид-во СУНУ, 2007. – С. 110–118.

39. Санжаров С. Н. Стрелочные наборы инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины. – Луганск : Изд-во ВНУ, 2008. – 88 с.

40. Санжаров С. Н., Привалова О. Я. Новые материалы эпохи бронзы из Донецкого музея // СА. – 1987. – № 3. – С. 209–211.

41. Смирнов Ю. А. Погребения мастеров – изготовителей древков и кремневых наконечников стрел // Древности Дона. – М. : Наука, 1983.

42. Черных Л. А. Проблемы изучения медно-бронзового производства культуры многоваликовой керамики // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: матер. украинско-российского полевого археологического семинара. – Луганск, 1995. – С. 15–16.

43. Gebers W. Endneolithikum und Frühbronzezeit im Mittelrheingebiet. Katalog // Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. – Bd. 28. – Bonn : Habelt, 1978. – 192 S., 77 Taf.

44. Razumov S. Flint artefacts of Northern Pontic populations of the early and middle Bronze Age: 3200–1600 BC (based on burial materials) // Baltic-Pontic-Studies. – Vol. 16. – Poznań, 2011. – 325 s.

45. Torbrügge W. Die Bronzezeit in Bayern. Stand der Forschungen zur relativen Chronologie // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1959. – 40. – Berlin, 1960. – S. 1–78.

Roman Lytvynenko

BURIALS OF BABYNE CULTURAL CIRCLE WITH PRODUCTION TOOLS

The article contains characteristic and analysis of the funerary complexes of Babyne cultural circle containing the production gears. Similarities and differences were detected between ritual practice of Babyne culture group and of its local variants. Some parallels were discovered as well between Dnieper-Don and Volga-Don Babyne cultures on one side and Corded Ware culture groups of Early Bronze Age in Central Europe.

Keywords: *Bronze Age, Eastern Europe, Central Europe, Babyne cultural circle, Adlerberg group, Straubing group, burial, industrial implements.*

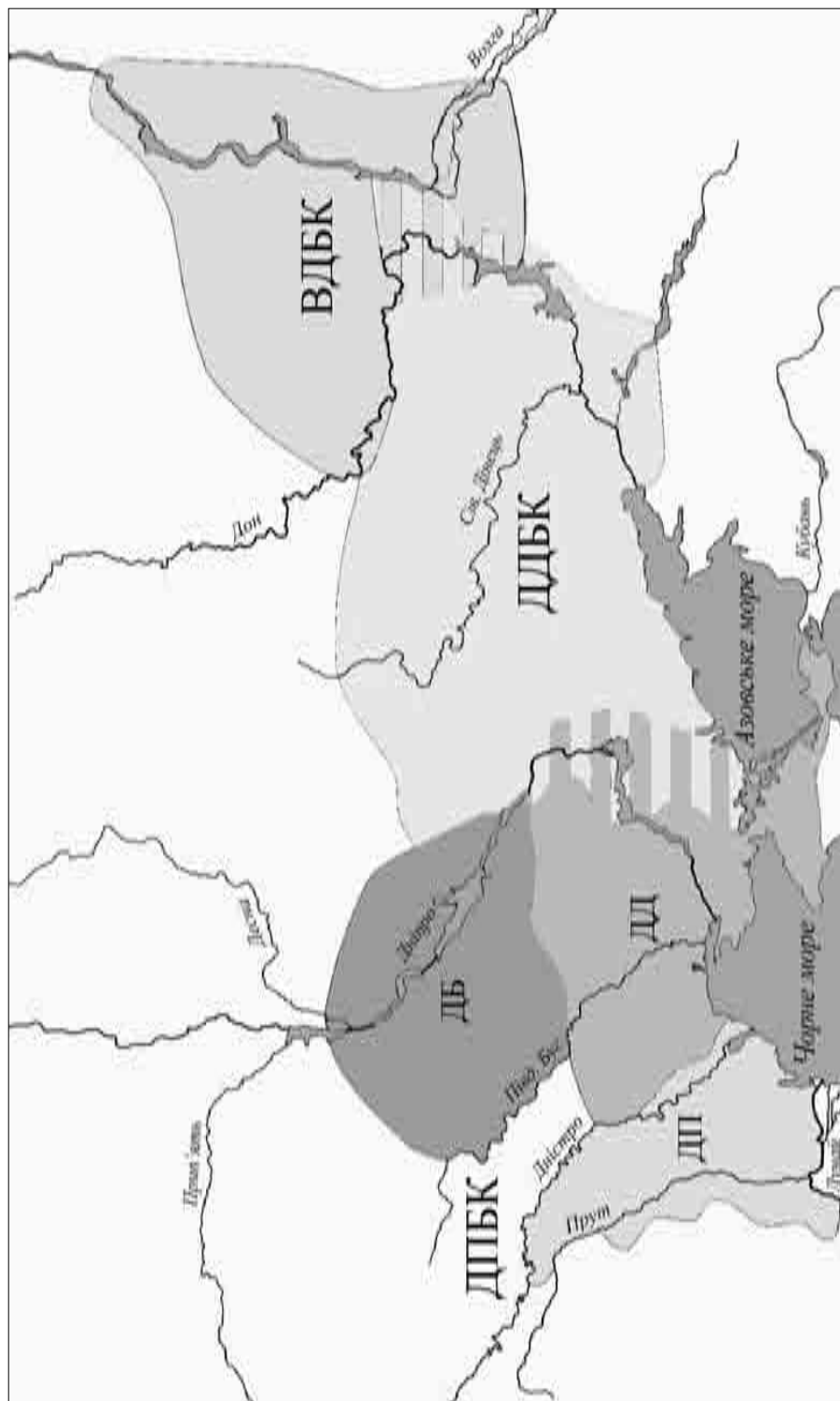

Рис. 1. Мапа-схема культурного кола Бабіне:

ВДБК – волго-донська бабинська культура; ДДБК – дніпро-донська бабинська культура; ДПБК – дніпро-прутська бабинська культура (локальні варіанти: ДД – дніпро-бузький, ДБ – дністровсько-прутський)

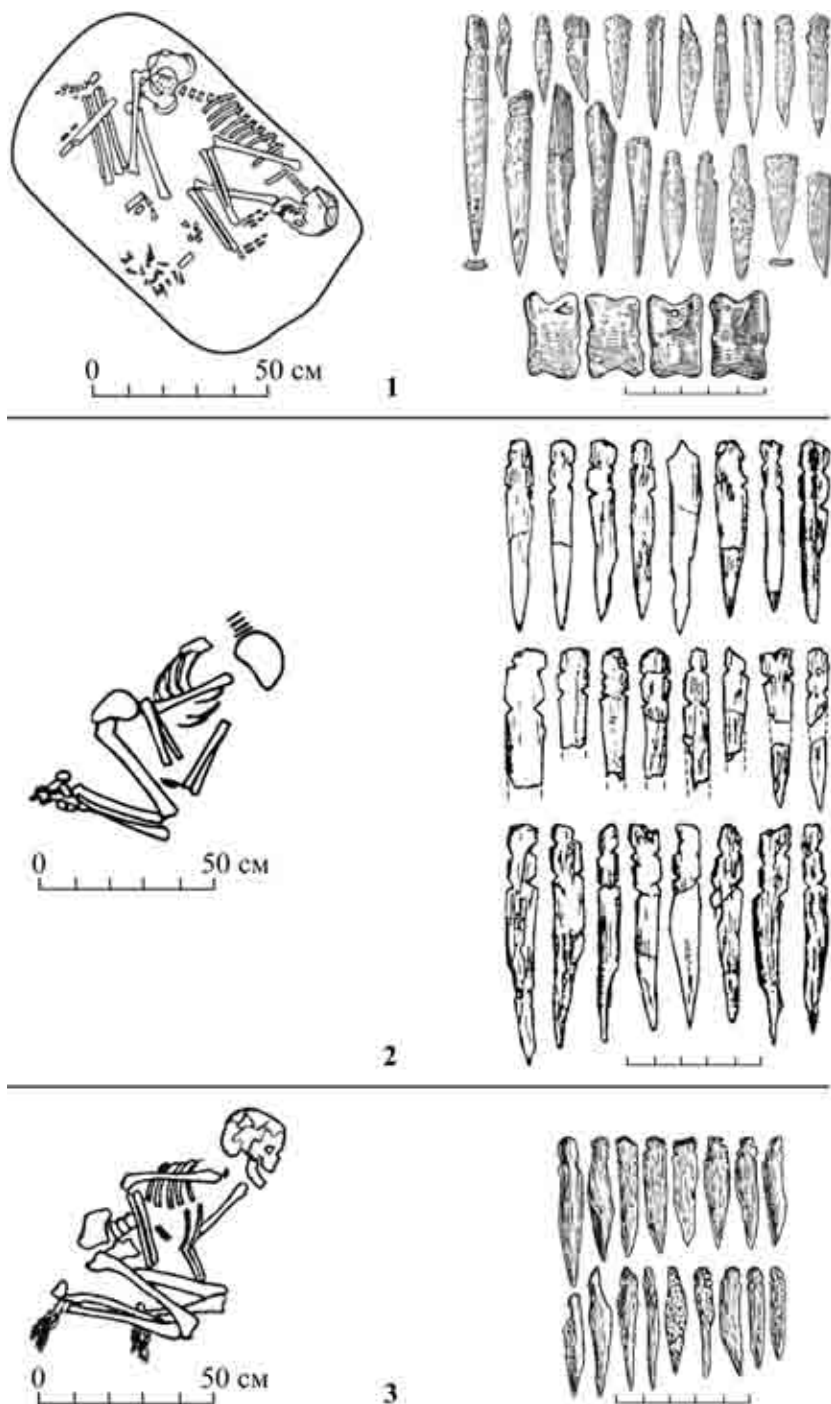

Рис. 2. Поховання з виробничим реманентом («кілочками») дніпро-дністровського локального варіанту ДПК:

1 – Пелагіївка 1/20; 2 – Чорноземне 1/7; 3 – Пивільне 2/12

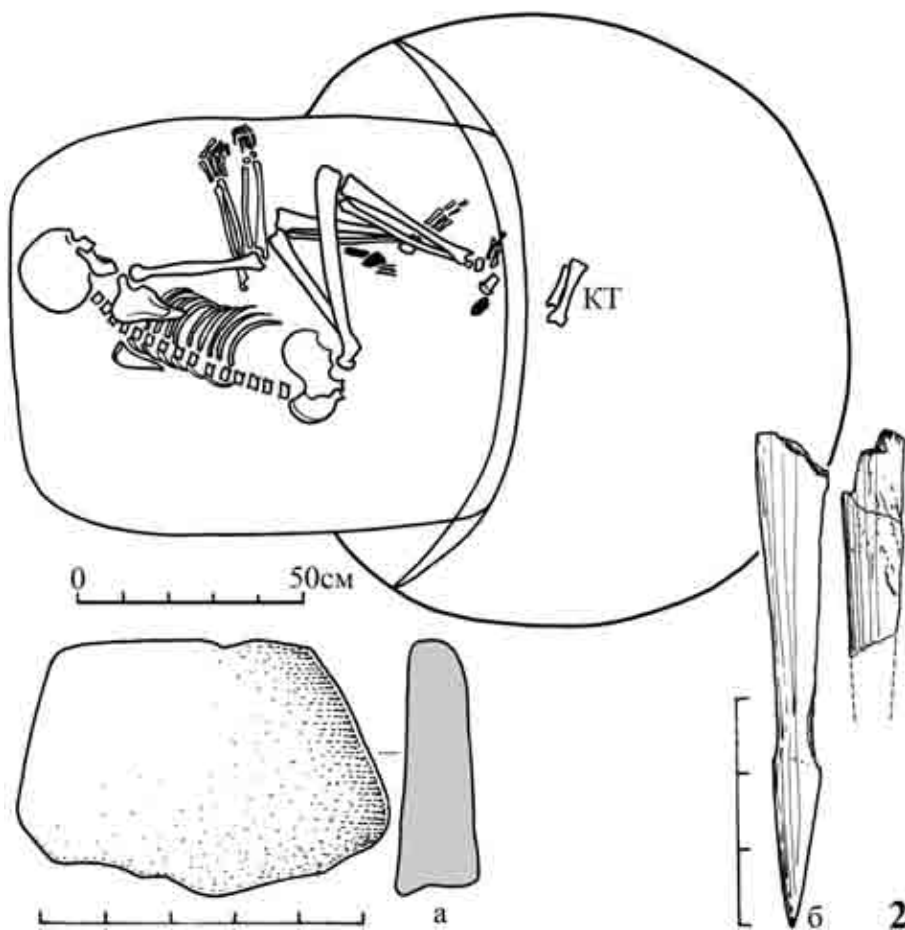
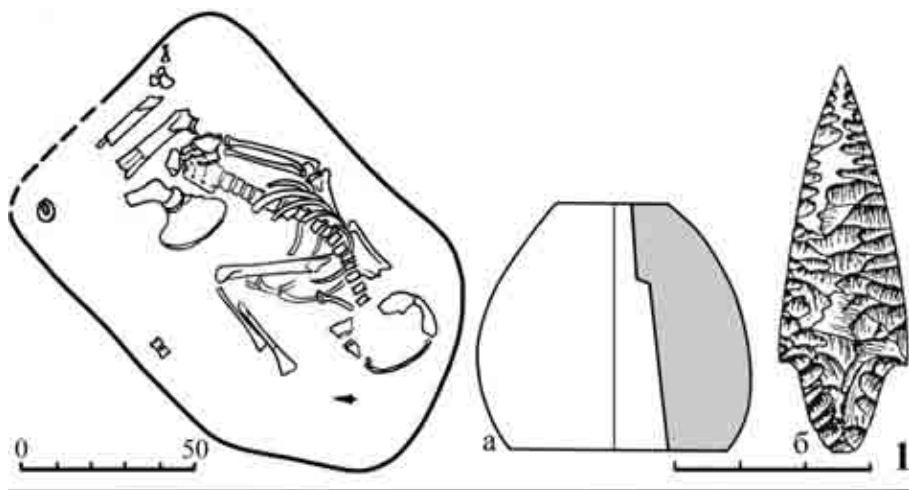

Рис. 3. Поховання з виробничим реманентом ДПБК:
1 – Калинівка 1/1; 2 – Заплавка-I 7/6

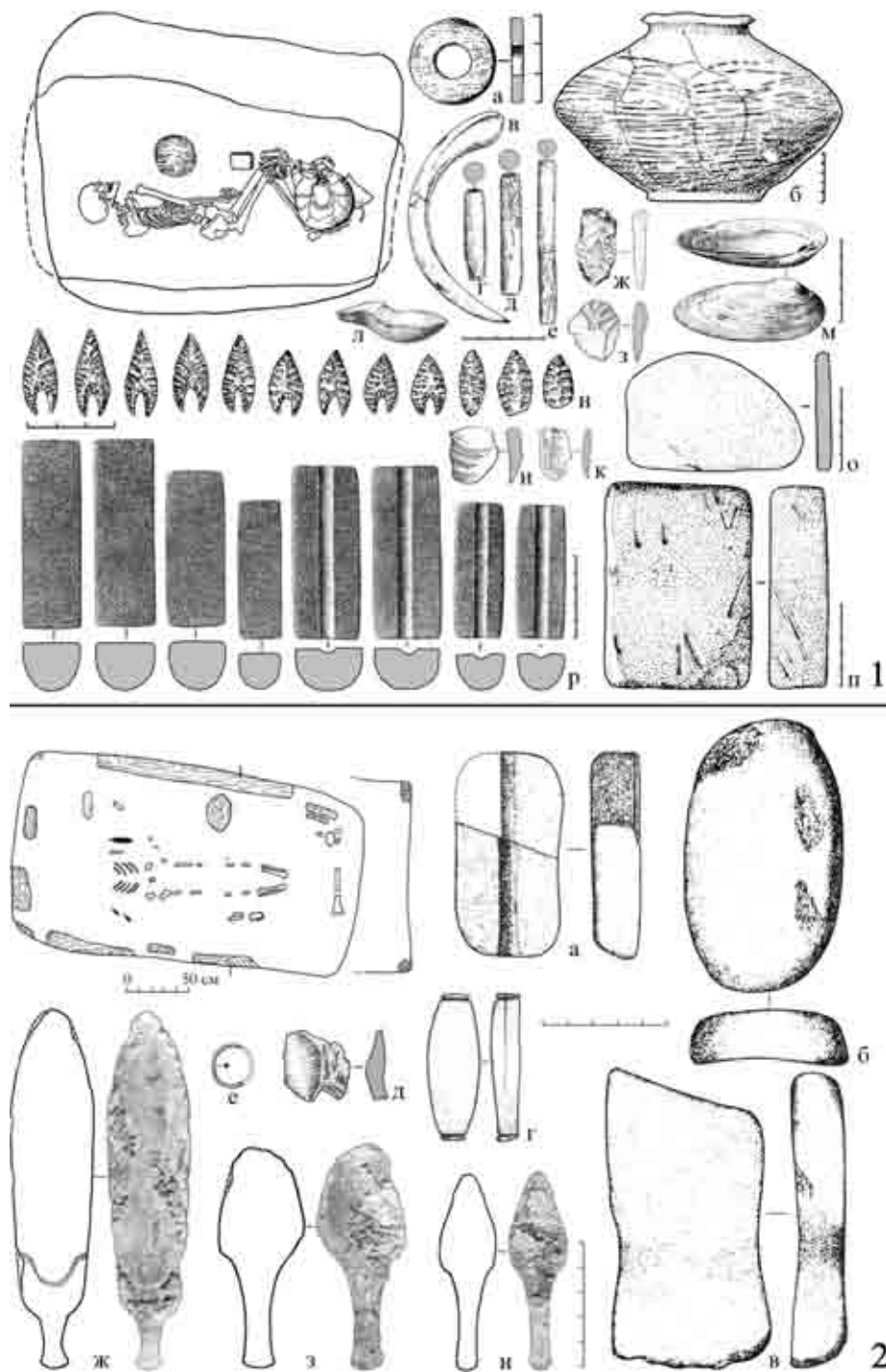

Рис. 4. Поховання ДБК зі стрілоробними наборами:
 1 – Олександрівськ 1/49; 2 – Соколовський курган п. 2

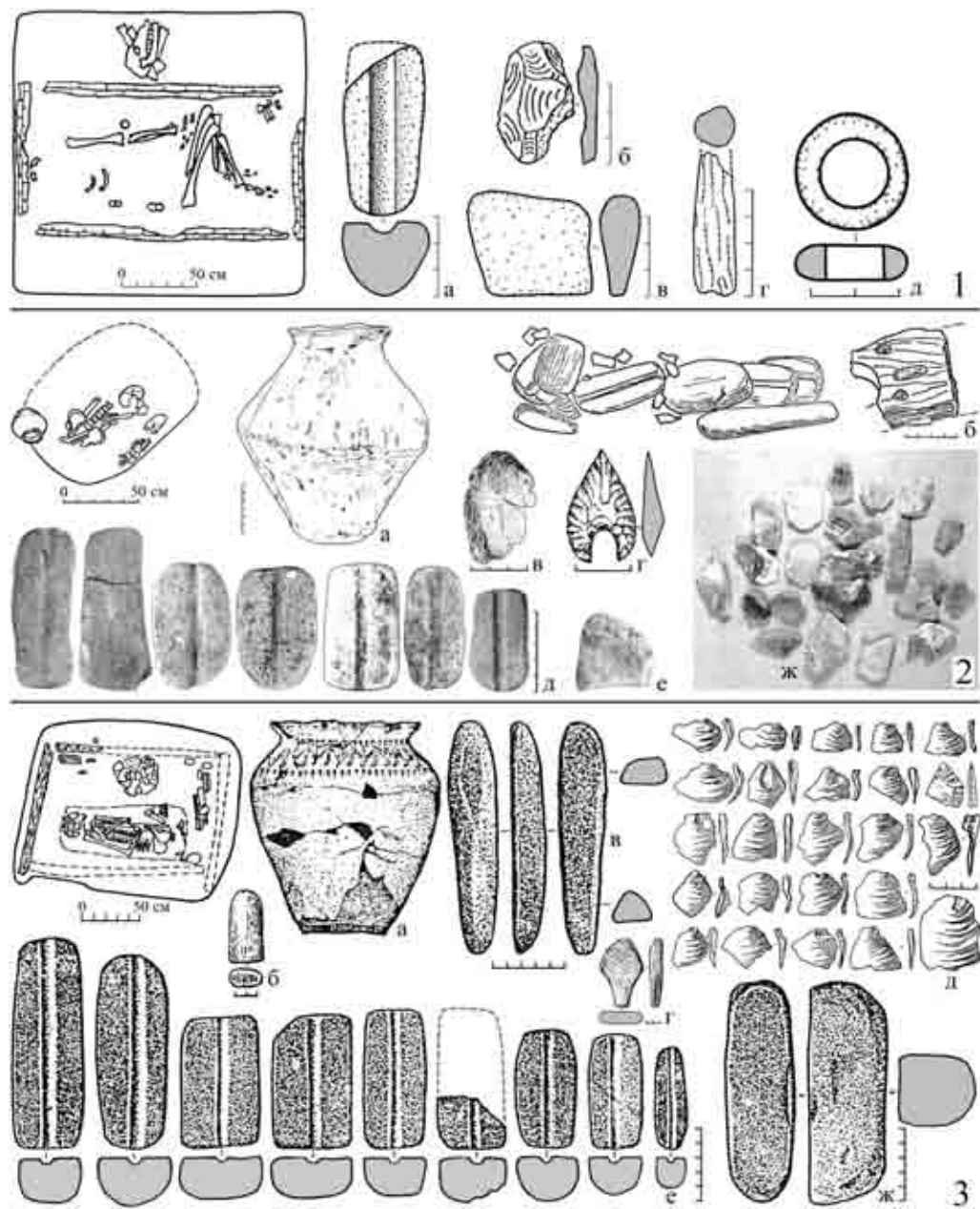

Рис. 5. Поховання ДБК зі стріларобними наборами:
 1 – Червона Гусарівка-Г 1/1; 2 – Актове 7/21; 3 – Барвинівка 8/1

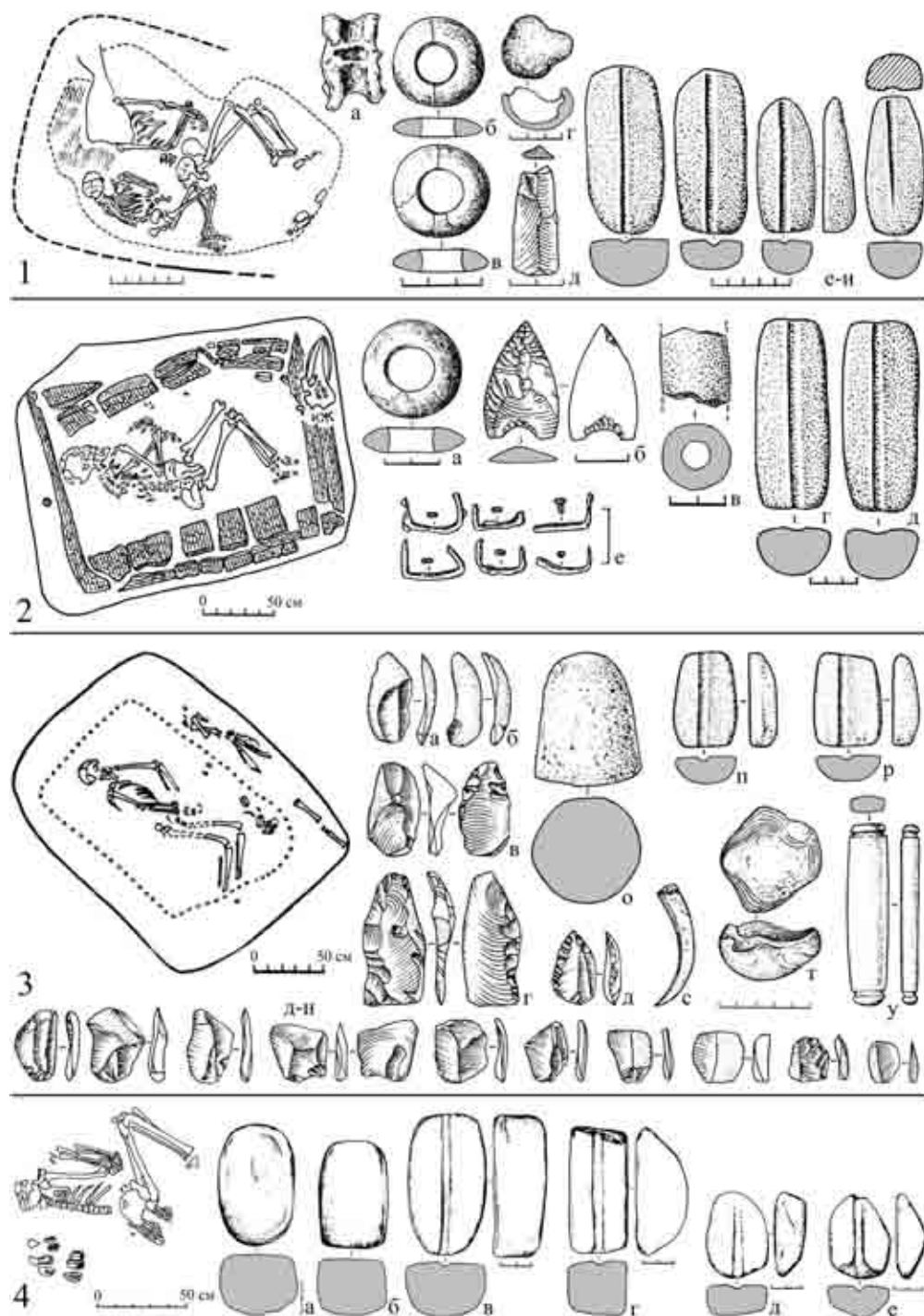

Рис. 6. Поховання ДДБК зі стрілоробними наборами: 1 – Цимлянка-ІІ 1/3; 2 – Нижня Бараниківка 5/10; 3 – Привілля 11/13; 4 – Ветютнів 2/1

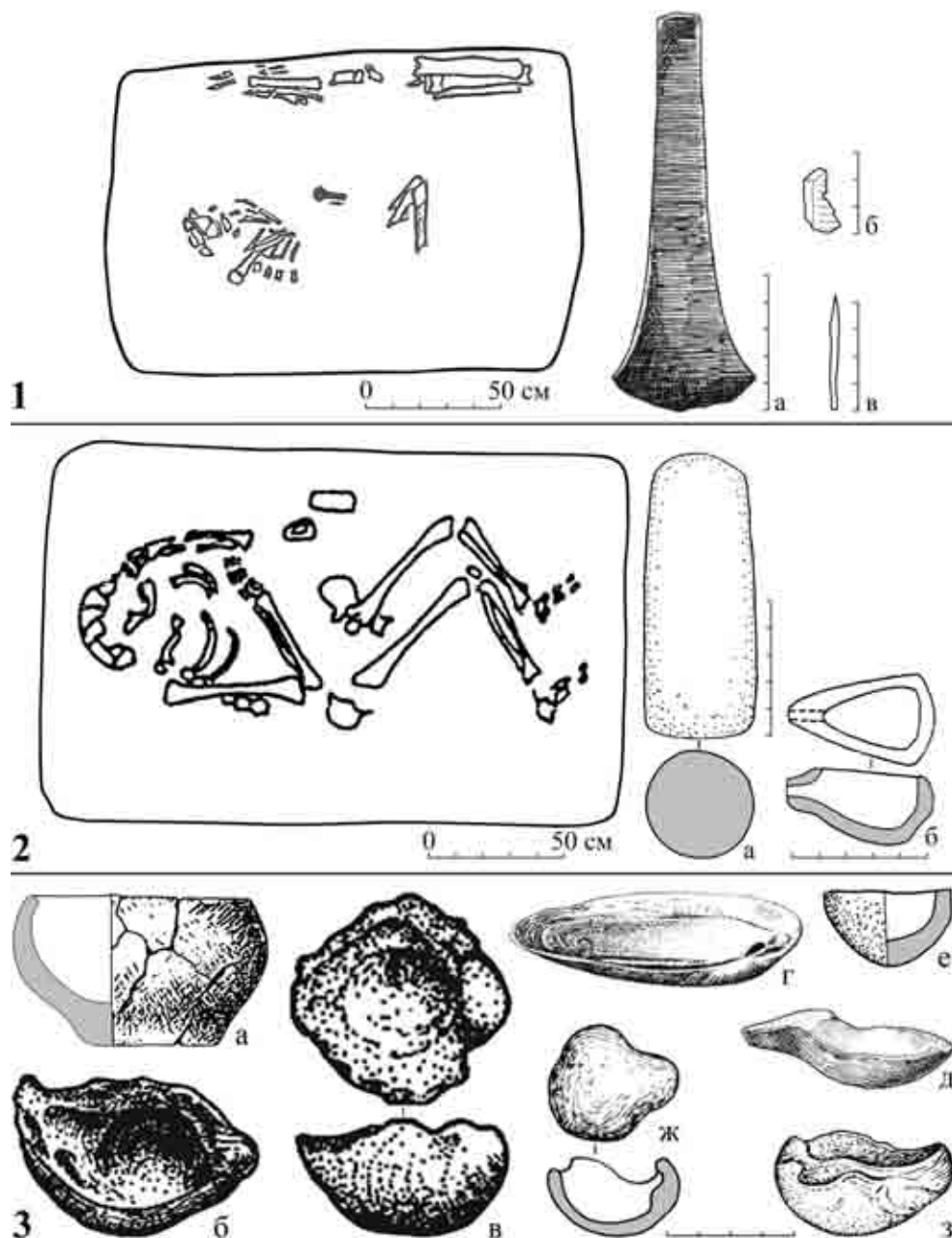

Рис. 7. Поховання ДДБК з виробничим реманентом і ємності зі стрілоробних наборів: 1 – Морокине 8/1; 2 – Копані-II 1/1; 3 – мушляні, керамічна (а) і кам'яна (е) ємності зі стрілоробних наборів ДДБК, ВДБК і катакомбної культури: а – Висока Гора 5/1, б – Комінтернове 4/4, в – Жолобок 3/1, г, д – Олександрівськ 1/49; е – Артемівськ 4/1; ж – Цимлянка-II 1/3; з – Привілля 11/13

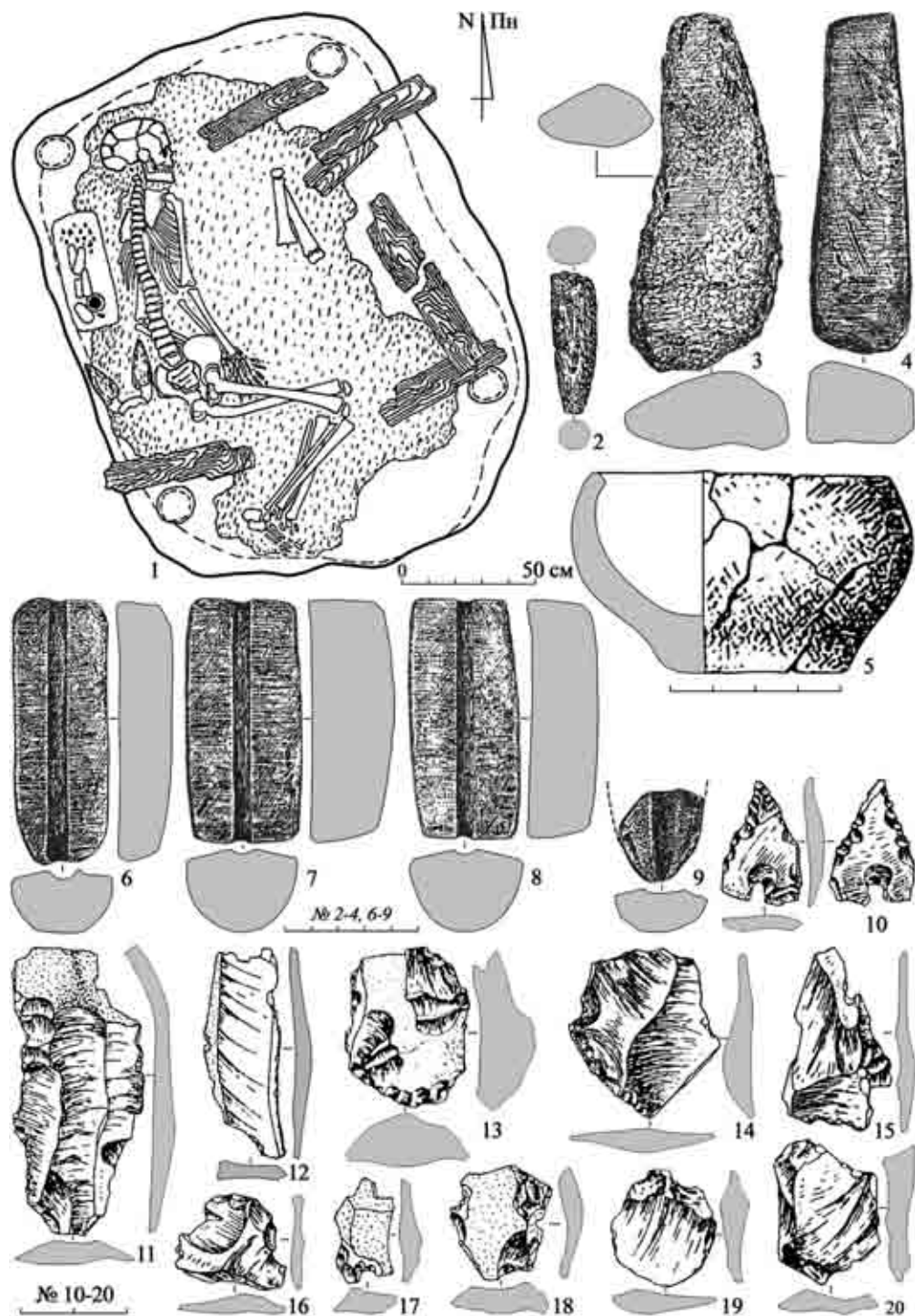

Рис. 8. Поховання ВДБК зі стрілоробним набором: Висока Гора 5/1

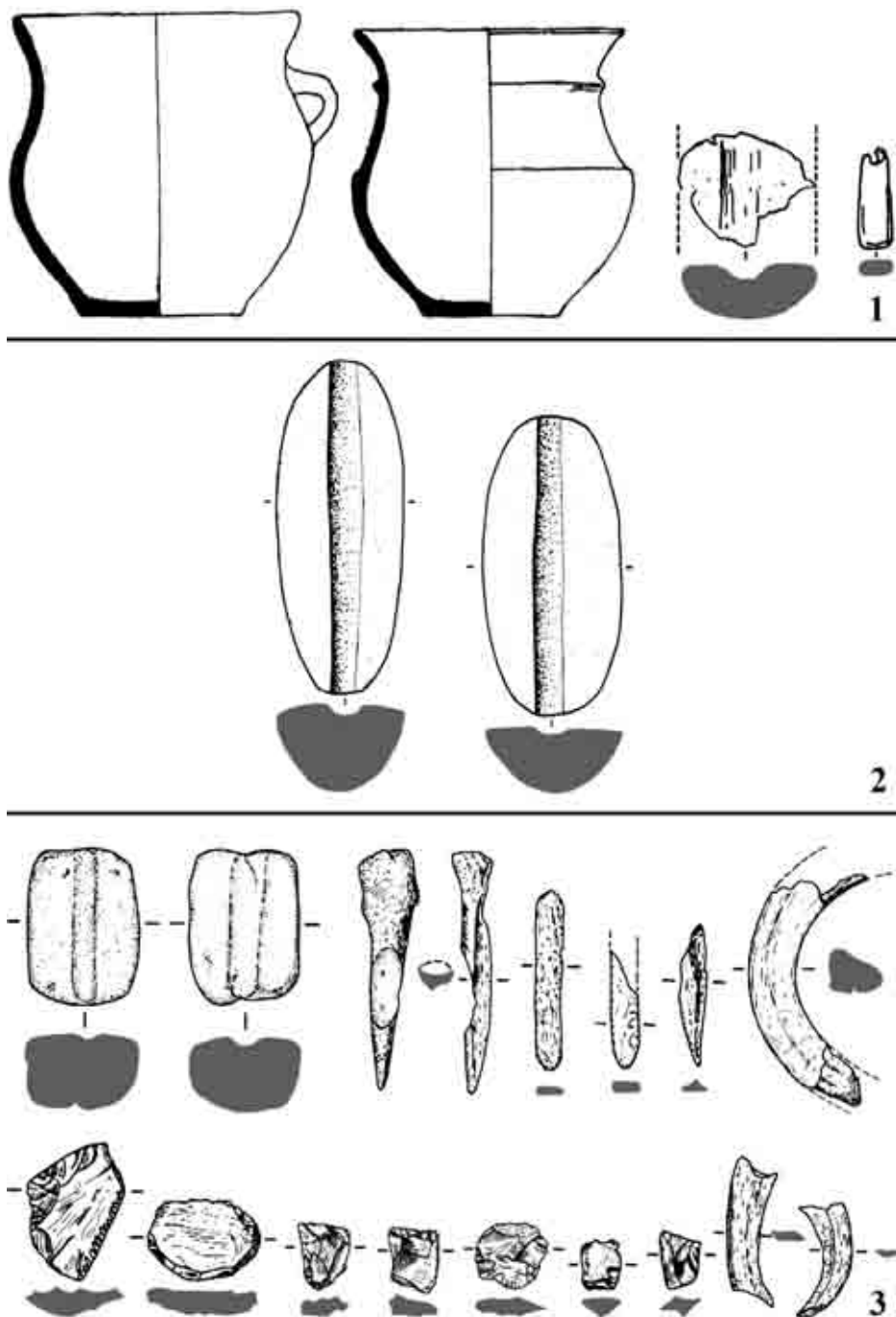

Рис. 9. Матеріали поховань ранньобронзового віку Центральної Європи з наборами стрілоробів: 1 – Ziegelei Ortner, Grab 11; 2 – Essenheim; 3 – Ludwigshafen-mundenheim

УДК 903.4.01 (477.81)“637”

Віталій Конопля, Богдан Прищепя

КРЕМЕНЕОБРОБНЕ ПОСЕЛЕННЯ СТРИЖІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МЛИНІВ-ГОРОДИЩЕ НА РІВНЕНЩИНІ

У другій половині минулого століття розкопками близько 800 м² на городищі літописної Муравиці на Рівненщині виявлено доісторичні культурно-хронологічні горизонти від доби каменю до ранньослов'янського часу. Один із них відноситься до стрижівської культури, кременеві артефакти якої у кількості 4947 екз. свідчать про існування тут вузькоспеціалізованого кременеобробного поселення, де виготовлялись біфасіальні сокири, серпи і наконечники списів. Надлишок їх продукування йшов на обмін. Аналізом знахідок із майстерень і культурного шару розкрито зміст основних етапів кременярства раннього періоду доби бронзи, що склалось на засадах добування місцевих конкрецій з відкладів турону.

Ключові слова: стрижівська культура, поселення, майстерня, кременеві артефакти, біфасіальні сокири, серпи і наконечники списів, вироби на відцехах, етапи вузькоспеціалізованого кременярства, техніко-типологічна і функціональна характеристика інвентаря, обмін.

У ранньому періоді доби бронзи України кремень все ще залишався основною сировиною для виготовлення знарядь праці і предметів озброєння, які повністю задовольняли господарські потреби різнокультурних спільнот. Це, зокрема, стосується і Західної Волині, в межах якої поширені крейдові відклади туронського ярусу з наявними в них високоякісними конкреціями [8. С. 148–152], що, подекуди, залягають на доступній для їхніх розробок глибині. Саме тоді у середовищі племен, котрі заселяли ці місця, започаткувалась і розвинулась у подальшому вузькоспеціалізована галузь у кременеобробному виробництві, вийшовши на засади проторемесла [5; 13. С. 150].

Наглядно про її існування свідчать артефакти з кременю з поселення стрижівської культури на городищі літописної Муравиці в смт Млинів Рівненської обл., де також відмічені культурно-хронологічні горизонти, пов'язані з фінальним палеолітом, енеолітом і слов'яно-руським часом [11; 12. С. 10–11]. Пам'ятка досліджувалась експедиціями Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України) у 1965 р. [13. С. 122–123] та Рівненського краєзнавчого музею у 1976–1980, 1982 і 1985 рр. [12. С. 6], якими розкопано біля 800 м² площі та виявлено рештки двох напівземлянок раннього періоду доби бронзи з розміщеними поруч скупченнями обробленого кременю. Два з них залягали на тогочасній поверхні ґрунту, а три входили до заповнень господарських ям [12. С. 10; 13. С. 123]. Більшу частину

знахідок здобуто з культурного шару. Загалом збірка нараховує 4947 артефактів, усестороннім аналізом яких розкрито послідовність етапів кременеобробного виробництва цього поселення, аналогічних за змістом до подібних комплексів з досліджених раніше пам'яток доби бронзи – ранньозалізного віку регіону [4. С. 19–20; 7. С. 29; 9. С. 29; 10. С. 50–51].

Суть їх полягає в наступному.

Добування і транспортування конкрецій до місць проживання населення цього часу визначали перший етап вузькоспеціалізованого кременярства. В обмежених випадках здійснювалась попередня обробка сировини, коли її поклади локалізувались неподалік від виробничих поселень, зокрема з Муравицького городища [13. С. 123].

Другий його етап характеризують два підетапи, що різняться між собою лише формою використаної для подальшого розщеплення конкреції. На першому з них оброблявся її плиткоподібний різновид, який відносно рідко зустрічається серед кременевої сировини турону.

Технікою оббивки, а згодом – сколювання та відтиску йому надавали обриси запланованого кременярем біфасіального виробу.

На особливості другого підетапу також впливала форма використаних для обробки конкрецій. Більші з них за розмірами, висотою, здебільшого, 12–16 см, використовувались для виготовлення однієї масивної сокири з овальним поперечним перетином. Формувати з конкреції окремо взяті лінзоподібні за січенням серп, сокиру або наконечник списа було недоцільно з огляду на економне її використання, і тому вона поздовжньо розколювалась на декілька макросколів. Опісля ці протозаготовки проходили три стадії продукування, що відповідно отримали назви початкової, проміжної та завершальної, аж до отримання в кінцевому підсумку повністю викінченого виробу.

Знову ж таки, як і на попередньому етапі, застосовувались ці три технічні прийоми, пов'язані у їх почерговості з оббивкою (т. зв. клактонська техніка розщеплення сировини), традиційними сколюванням і відтисканням за допомогою відповідного посередника, цілком можливо – металевого.

На третьому етапі кременеобробного виробництва остаточно закінчувалось виготовлення сокир шляхом їх шліфування на абразиві і здійснювалось формування іншої категорії артефактів з використанням спеціально відібраних шляхом селекції макропластин та відщепів.

Зміст четвертого етапу полягав у повторній обробці спрацьованих лез сокир і серпів та у подальшій реутилізації біфасіальних виробів і виробничого інструментарію на попередньо обумовлених сколах.

Розщеплення конкрецій на їх початковій стадії відбувалось відбійниками, знайденими у кількості 35 екз. Згідно з розміщеними на них ділянками з характерними мікрОВИБОІНАМИ від спрацьованості, ці артефакти типологічно поділені на кінцеві – 21 екз. (рис. 6: 1), протилежно-кінцеві – 8 екз. (рис. 6: 9), дископодіб-

ні – 2 екз. і полікінцеві – 4 екз. В останніх кількість оббитих від нанесення удару частин поверхні лежить в межах від трьох до п'яти. Заготовками для виробів стали три цілі конкреції та дев'ять їхніх уламків з відповідним фасетуванням площин, а також відбраковані в процесі продукування заготовки типологічно не визначених біфасіальних артефактів з його початкової та проміжної стадій, розмірами 65–98×40–63 мм.

Спеціалізоване кременеобробне виробництво поселення Млинів-Городище було спрямоване на отримання сокир (переважно лінзоподібних) і серпів, які забезпечували не тільки власні потреби його мешканців, але йшли на обмін, про що мова йтиме нижче. Продукування наконечників списів носило другорядний характер.

Заготовки сокир – 49 екз., як цілі, так і фрагментарні, представлені з трьох стадій другого етапу їх продукування. Згідно з класифікацією форм вони віднесені до типів трикутних, трапецієподібних, прямокутних із заокругленим обушком і помірно дугоподібними бічними краями та овальних.

До виробів першої стадії продукування зараховані типи трикутних (4) – 61×38×17, 75×43×18, 84×51×16, 133×68×17 мм (рис. 3: 6), трапецієподібних (2) – 76×44×15 (рис. 3: 3), 78×41×19 мм і овальних (2) – 87×66×26, 140×82×27 мм; до другої – трикутних (10) – 67×45×12 (рис. 1: 2), 69×38×16, 72×45×20, 75×57×24 (рис. 4: 3), 76×32×17, 84×41×22, 93×52×21, 119×55×25 (рис. 5: 3), 120×69×28 (рис. 4: 4) і 123×68×32 мм (рис. 3: 5), прямокутних (4) – 74×45×17 (рис. 5: 2), 82×40×18 (рис. 5: 4), 83×39×29 (рис. 4: 2) і 85×43×20 мм (рис. 4: 1), трапецієподібних (3) – 81×41×19, 94×48×21 і 102×35×22 мм та овальних (3) – 87×44×20, 96×65×41 і 98×48×23 мм (рис. 5: 1) та до третьої – трикутних (4) – 72×37×15, 82×39×14, 107×43×17 і 121×50×12 мм (рис. 3: 7), трапецієподібних (5) – 79×40×13, 87×39×17, 90×44×17, 92×39×22 (рис. 5: 6) і 98×45×15 мм (рис. 6: 3) та овальних (2) – 93×37×17 та 122×40×21 мм (рис. 4: 7).

Останню з них доповнюють уламки верхніх частин трикутних (3) – 41×20×11, 58×33×14 і 88×47×16 мм (рис. 3: 2) і трапецієподібних (4) – 29×18×10, 49×35×13, 54×37×15 і 63×42×17 мм, а також три нижні частини – 35×40×11, 41×39×13 і 51×44×16 мм типологічно не визначених заготовок.

Сокири з третього етапу кременеобробного виробництва репрезентують три обушкові (50×27×10, 51×22×10 і 63×34×14 мм) частини трикутних і дві трапецієподібних – 53×42×20 та 65×37×12 мм, нижня частина типологічно не визначеної – 62×51×12 мм (рис. 6: 6) та дві трикутні – 88×46×19, 90×41×15 мм (рис. 3: 1) і трапецієподібна – 117×53×14 мм (рис. 6: 7), яким притаманні зашліфовані бічні краї та леза.

Серпи – 38 екз., як і попередньо описані заготовки біфасіальних артефактів, також складаються з цілих та фрагментарних форм з трьох стадій їх виготовлення. З першою пов'язані повністю уцілілі знахідки (14) – 93×54×30 (рис. 2: 1), 97×65×43, 102×70×34, 106×53×29 (рис. 6: 8), 110×56×23, 115×58×39, 116×55×22

(рис. 1: 1), 119×61×34, 124×57×23, 125×80×46, 136×49×22 (рис. 1: 6), 142×69×35, 148×87×38 і 150×54×50 мм (рис. 2: 6), а також нижні (11) – 57×70×28, 62×54×46, 63×74×41, 72×82×21, 74×107×24, 85×83×21, 93×68×30, 98×58×28, 106×70×45, 118×59×34, 122×83×43 мм і верхні (3) – 72×82×21, 84×52×36, 91×87×38 мм частини; з другого – цілі предмети (2) – 105×41×18, 110×45×20 мм та їх нижні (3) – 76×51×14, 77×73×15 (рис. 2: 3), 81×60×19 мм і верхні (2) – 53×34×9 (рис. 2: 5), 78×51×17 мм частини, а з третього – нижня – 5748×9 мм (рис. 2: 4) і дві верхні – 43×39×10, 58×59×11 мм (рис. 6: 4) частини.

П'ять заготовок жнивварських знарядь сформовані на плитчастоподібних конкреціях.

Знайдено уламки двох серпів із заполірованими лезами – 72×38×9 і 96×44×13 мм.

Типологічно вироби цієї функціональної групи різняться між собою обрисами п'яток: прямими або помірно опуклими. Профіль лез також не однаковий – прямий та незначно увігнутий.

Проблемними стосовно функції є три знахідки з першої стадії продукування – 55×50×20, 57×61×33 і 67×52×19 мм, які, ймовірно, за формою ближчі до заготовок сокир.

Збірку біфасіальних виробів доповнюють заготовки і остаточно сформовані наконечники списів та вістря стріли типу зрізано-овальних з увігнутою основою, що виготовлене на відщепі зі зашліфованої сокири з фасетками від взаємонаправленого поперечного сколювання на черевці – 33×18×4 мм (рис. 10: 3). Ретуш на ньому крайова, дрібно- і середньофасеткова лускоподібна, з обох площин.

Цілі і фрагментарні заготовки списів віднесені до типу овальних безчерешкових. Початкову стадію їх виготовлення репрезентують чотири знахідки розмірами 110×53×30, 112×40×30 (рис. 1: 4), 139×65×19 (рис. 1: 5) і 160×119×36 мм, а другу (проміжну) – виріб розміром 94×63×31 мм. Два уламки заготовок: верхній – 103×95×36 мм і середній – 78×60×10 мм (рис. 2: 2) – пов'язані, відповідно, з першою та третьою стадіями.

До останньої з них належать наконечники списів з трикутним пером і прямокутним черешком з дугоподібними плічками – 100×35×9 мм (рис. 6: 5) та ромбоподібний з незначно увігнутими бічними краями черешка – 67×36×8 мм (рис. 6: 2).

Абсолютна більшість знахідок з кременю припадає на долю сколів, що утворились в процесі поетапного виготовлення біфасіальних артефактів, до складу яких зараховані парапластини – 469 екз., відщепи – 4070 екз., уламки конкрецій – 93 екз. і осколки – 218 екз. Серед останніх, розмірами 5–64×1–42 мм, наявні 72 предмети із залишком кірки.

Парапластини за видом спинок віднесені до типів первинних (А), поздовжньо-первинних (Б), поперечно-первинних (В), поздовжніх із залишком

кірки (Г), поперечних із залишком кірки (Д), поперечно-взаємонаправлених (Е), поздовжньо-поперечних із залишком кірки (Є), поздовжніх (Ж), поздовжньо-поперечних (З), поздовжніх взаємонаправлених (И) та із суцільним негативом (І), які увійшли за промірами довжини і ширини до наступних метричних класів з інтервалами поділу, відповідно, 1 см та 0,5 см. Інформація про них поміщена в табл. 1 і 2.

Таблиця 1

Довжина парапластин за класами промірів (в мм)

№ з/п	тип	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100	101-110
1	А	3	5	12	9	4	3	2	5	2	3
2	Б	7	18	13	15	8	9	1	–	1	–
3	В	2	1	4	8	11	2	3	2	7	4
4	Г	4	11	9	14	6	5	3	1	2	–
5	Д	–	3	2	5	3	1	2	3	1	1
6	Е	–	4	6	2	4	–	–	2	–	–
7	Є	1	2	–	1	5	7	3	1	–	–
8	Ж	9	23	21	19	12	4	3	2	1	–
9	З	1	9	7	11	7	5	8	5	1	2
10	И	–	–	1	3	2	8	6	2	–	–
11	І	2	5	3	6	2	1	–	–	–	–
Разом		29	81	78	93	64	45	31	23	15	10

Таблиця 2

Ширина парапластин за класами промірів (в мм)

№ з/п	тип	0-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45
1	А	1	3	8	18	5	4	5	3	1
2	Б	4	6	21	13	10	9	6	2	1
3	В	–	3	7	14	5	6	4	3	2
4	Г	3	5	12	17	9	5	3	1	–
5	Д	–	–	6	2	7	4	–	2	–
6	Е	–	–	1	3	5	6	3	–	–
7	Є	–	2	4	6	3	2	2	1	–
8	Ж	7	12	23	26	11	8	5	2	–
9	З	–	2	17	12	11	6	7	3	1
10	И	–	–	3	2	5	9	1	2	–
11	І	3	5	7	2	1	1	–	–	–
Разом		18	38	109	115	72	60	36	19	5

Розподіл парাপластин за товщиною дав такі покажчики: 2 мм (3 екз.), 3 мм (15 екз.), 4 мм (37 екз.), 5 мм (62 екз.), 6 мм (78 екз.), 7 мм (84 екз.), 8 мм (49 екз.), 9 мм (30 екз.), 10 мм (46 екз.), 11 мм (19 екз.), 12 мм (5 екз.), 13 мм (6 екз.), 14 мм (3 екз.), 16 мм (1 екз.), 20 мм (2 екз.).

Типологічна класифікація відщепів аналогічна до попередньої групи сколів, а їх номенклатурний список збільшився за рахунок артефактів з іншими видами спинок. Сумарно вони представлені типами первинних (А), поздовжньо-первинних (Б), поперечно-первинних (В), поперечних (Г), поздовжніх з залишками кірки (Д), поперечних з залишками кірки (Е), поперечно-взаємонаправлених (Є), поздовжніх (Ж), поздовжніх взаємонаправлених (З), поздовжньо-поперечних (И), із суцільним негативом (І), безсистемних (Ї) і безсистемно-первинних (Й). До цього типологічного переліку не увійшли кількісно незначні відщепові сколи, які описані нижче у групах скребків, скребел та ріжучих інструментів.

Поділ знахідок за класами промірів довжини поміщений у наростаючому цифровому порядку (від I до XX) в табл. 3: I (11–15 мм), II (16–20 мм), III (21–25 мм), IV (26–30 мм), V (31–35 мм), VI (36–40 мм), VII (41–45 мм), VIII (46–50 мм), IX (51–55 мм), X (56–60 мм), XI (61–65 мм), XII (66–70 мм), XIII (71–75 мм), XIV (76–80 мм), XV (81–85 мм), XVI (86–90 мм), XVII (91–95 мм), XVIII (96–100 мм), XIX (101–110 мм).

Значна кількість відходів виробництва, отриманих на етапах виготовлення біфасіальних артефактів, особливо на другому, давала змогу кременярям поселення стрижівської культури на Муравицькому городищі відбирати шляхом селекції необхідні за формою та розмірами парাপластини і відщепи у якості заготовок для знарядь праці.

Асортимент останніх за функціональними призначеннями наступний.

Кінцеві скребки (21 екз.) виготовлені на п'ятьох парাপластинах: поздовжньо-первинній з негативами від поперечного сколювання – 96×80×16 мм (рис. 7: 2), поздовжньо-первинні – 122×52×10 мм (рис. 7: 11), поздовжній із залишками кірки – 49×24×7 мм (рис. 7: 3), поперечно-поздовжній із взаємонаправленими негативами від сколювання – 88×43×14 мм (рис. 7: 5), поздовжньо-поперечній – 74×31×8 мм (рис. 7: 8) і 16 відщепів: поздовжньо-поперечних – 32×30×9 мм (рис. 7: 4), 37×27×5, 55×43×11, 90×47×22 мм (рис. 7: 1), 97×70×14 мм; поздовжніх – 62×38×9, 85×44×20 мм; поздовжньо-поперечно взаємонаправлених – 50×37×7 (рис. 7: 6), 56×62×16 мм (рис. 7: 12); первинному з окремими поперечними негативами – 99×63×20 мм (рис. 7: 10); первинно-поздовжніх взаємонаправлених – 85×44×12, 95×80×16 мм; поздовжньому з негативом від поперечного сколювання – 30×25×6 мм (рис. 7: 7); первинно-поперечних взаємонаправлених – 29×34×9, 67×41×15 мм (рис. 7: 9) та первинному з двома поздовжніми взаємонаправленими негативами – 96×80×16 мм (рис. 7: 13).

У десяти з них лека похилі, у семи – напівкруті і у чотирьох – круті, що оброблені нанесенням дрібно-, середньо- та крупнофасеткової лускоподібної

Таблиця 3

Довжина відщепів за класами промірів (в мм)

№ з/п	Тип	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	
1	A	1	7	19	25	11	28	19	14	16	8	14	5	3	1	8	2	-	4	-	-	185
2	B	19	28	40	69	54	43	21	19	13	18	30	24	11	7	15	13	8	5	2	3	442
3	B	-	-	2	7	24	31	28	16	18	13	20	12	14	9	13	11	6	2	1	1	228
4	Г	-	-	8	5	13	19	25	14	20	8	4	3	1	-	2	3	11	1	-	-	137
5	Д	35	51	63	47	32	38	19	14	12	7	5	4	1	2	2	-	3	1	-	-	336
6	Е	-	1	4	12	9	15	22	13	17	21	16	9	3	10	4	3	2	3	1	-	165
7	Є	-	-	-	3	10	17	24	12	6	3	8	5	1	-	-	3	4	1	-	-	97
8	Ж	71	95	216	221	157	85	73	52	48	39	23	20	18	14	11	13	9	5	1	2	1173
9	З	-	-	-	1	3	7	10	13	11	15	8	3	1	-	4	2	-	1	-	-	79
10	И	15	34	61	57	40	36	39	25	18	12	21	14	9	13	10	5	3	1	2	3	414
11	I	37	58	42	26	11	9	13	6	4	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	209
12	Ї	16	30	44	39	58	32	19	16	10	7	5	11	8	6	9	4	1	2	-	-	317
13	Й	10	27	36	45	41	25	14	23	19	12	8	10	6	2	3	-	1	-	2	-	284
Разом		204	331	535	557	463	385	326	237	212	165	160	121	76	64	81	59	48	26	9	9	

ретуші. Шість виробів віднесені до типу асиметричних, решта – до симетричних. У вісьмох скребків бічні окрайки зі сторони спинок підправлені аналогічними різновидами ретуші.

Частина сколів із вторинною обробкою функціонально близька до попередньо описаних. Ними є одно- та двобічні ретушовані скребки.

Перші з них спродуковані на чотирьох парапластинах: поздовжньо-первинній з негативами від поперечного сколювання – 76×37×10 мм, поздовжньо-первинній – 74×32×13 мм, поздовжній з окремими негативами від поперечного сколювання – 80×33×9 мм (рис. 10: 1) і поздовжньо-поперечній із взаємонаправленими негативами – 98×42×14 мм, а другі – на відщепях: поздовжньо-поперечних – 45×46×9, 56×32×9 (рис. 10: 8), 58×45×8, 62×45×9, 75×40×9 мм; поздовжньо-первинних – 55×43×14, 56×32×9 (рис. 10: 8), 65×45×9, 75×40×9, 80×54×11, 80×65×12, 87×70×22, 103×67×16 мм (рис. 9: 11); поперечно-поздовжньому взаємонаправленому з негативом від природного розколювання – 92×57×27 мм; поздовжньому із залишком кірки – 95×73×16 мм (рис. 9: 9); поздовжньо-первинних з частково збереженими негативами від поперечного сколювання – 82×53×11, 85×57×17 мм (рис. 9: 8); поперечно-поздовжніх взаємонаправлених – 41×37×7, 66×47×8 мм; поздовжніх – 50×30×8, 55×53×10 мм; безсистемному із залишком кірки – 95×73×16 мм (рис. 9: 6); поздовжньо-поперечному із залишком кірки – 82×60×15 мм; поздовжньому з негативом від поперечного сколювання – 53×47×8 мм і первинному з негативом від поперечного сколювання – 42×69×15 мм (рис. 9: 3). Лезо останньої знахідки, на відміну від інших, сформоване на її поперечному кінці.

Чотири дволезові скребла виготовлені на первинному – 57×54×17 мм, безсистемно-первинному – 40×62×13 мм, поздовжньо-первинному – 63×45×9 мм і поздовжньому взаємонаправленому з негативом від поперечного сколювання – 52×49×8 мм (рис. 8: 5).

У цій групі знярядь праці 19 артефактів оброблені за допомогою дрібно-фасеткової, дев'ять – дрібно- і середньофасеткової та три – дрібно-, середньо- і крупнофасеткової лускоподібної ретуші, нанесеної на 24 окрайках суцільно, на сімох – частково зі сторони спинок.

Частина виробів має ретушовані один або два бічні краї, а також поперечний і стрільчато-подібний кінці, які функціонально класифікуються як ріжучі інструменти.

Склад перших визначають парапластини: поздовжньо-поперечні із залишками кірки – 85×40×8, 90×40×10 мм, поперечно-первинна з окремими поздовжніми негативами – 55×22×8 мм (рис. 10: 2); поздовжня взаємонаправлена з негативом від поперечного розколювання – 63×27×9 мм (рис. 8: 9); поздовжня взаємонаправлена з негативом від природного розколювання – 126×48×22 мм (рис. 10: 12); поздовжньо-поперечна – 96×31×11 мм (рис. 10: 11); поздовжньо-первинна – 110×44×14 мм; поперечно-первинні – 51×22×6, 80×40×9 мм і поздовжня із

залишком кірки та частково збереженими негативами від взаємонаправленого поперечного сколювання – 124×40×15 мм (рис. 10: 13).

Кількісно доповнюють їх відщепи: поздовжньо-первинні – 95×50×12, 130×69×15 мм (рис. 9: 1); поздовжньо-взаємонаправлені – 38×52×12, 42×23×7 мм (рис. 8: 6), 101×52×12 мм; поздовжньо-первинний з негативом від поперечного сколювання – 88×46×11 мм; поздовжній з поперечним негативом – 35×43×6 мм; поперечно-поздовжній взаємонаправлений із залишком кірки – 60×36×5 мм; поздовжньо-поперечний – 80×44×9 мм; первинно-поздовжні взаємонаправлені – 65×36×15, 67×38×7 мм; поздовжні – 35×37×5 (рис. 8: 4), 42×48×9 мм і поздовжній із залишком кірки – 81×42×8 мм (рис. 10: 10).

Заготовками для двобічно ретушованих пластин стали парапластини: поздовжньо-первинні з негативом від поперечного сколювання – 87×33×9 (рис. 8: 13), 111×40×15 мм (рис. 8: 12); поздовжньо-первинна з негативами від взаємонаправленого поперечного сколювання – 110×55×14 мм (рис. 8: 14); поперечні взаємонаправлені – 60×29×7, 74×36×10 мм (рис. 8: 3); поздовжня взаємонаправлена – 82×25×15 мм; поздовжньо-поперечні взаємонаправлені – 74×37×11, 85×38×8 мм (рис. 8: 8); поздовжня – 92×45×13 мм; поздовжня із залишком кірки – 75×35×8 мм (рис. 8: 10), а також відщепи: поздовжньо-первинні – 58×30×5, 60×37×9 мм (рис. 8: 2); поперечний взаємонаправлений – 52×34×6 мм; поперечно-первинний – 78×49×11 мм; поздовжньо-поперечний – 50×27×5 мм; поздовжній взаємонаправлений із залишком кірки – 55×36×7 мм; поперечно-поздовжній із залишком кірки – 60×35×10 мм (рис. 8: 11); поздовжній взаємонаправлений – 52×36×7 мм (рис. 8: 1) і поздовжній – 43×42×7 мм (рис. 8: 7).

Сім крайок цих артефактів оброблені мікрозубчастю, 12 – дрібнозубчастю, сім – середньозубчастю, дев'ять – дрібно- і середньо-, шість – дрібно-, середньо- і крупнофасетковою та 21 крайка – дрібнофасетковою лускоподібною ретушшю, яка нанесена суцільно (44) і частково (18) зі спинок (48), черевця (9) та з обох площин (5).

Для інструментів з ретушованим поперечним кінцем використано парапластини: поздовжньо-первинну – 62×29×11 мм (рис. 10: 9); поздовжньо-первинну з негативом від поперечного сколювання – 47×21×6 мм (рис. 9: 7); первинно-поздовжню взаємонаправлену – 62×29×7 мм (рис. 9: 2); поздовжню – 60×23×8 мм і відщепи: поздовжньо-поперечні взаємонаправлені – 49×37×7 (рис. 7: 6), 56×29×5 мм; поздовжній – 60×27×11 мм; первинно-поперечний взаємонаправлений – 47×26×6 мм; поздовжній із залишками кірки та негативів від поперечного сколювання – 59×32×4 мм; поперечний – 42×70×11 мм (рис. 9: 5); поздовжньо-поперечний із залишком кірки – 81×44×13 мм (рис. 9: 4); поздовжній із залишком кірки і негативом від поперечного сколювання – 76×41×11 мм; поздовжній із частково збереженим негативом від взаємопоперечного сколювання – 40×27×4 мм; поперечно-взаємонаправлений – 56×50×9 мм, поздовжньо- (негативи у на-

прямку до п'ятки) первинний – 64×34×15 мм; поперечно-взаємонаправлений із залишком кірки – 45×33×5 мм і поперечно-первинний – 45×41×9 мм, які оброблені зі спинок мікро- (6) і середньозубчастою (2), дрібно- (7) та дрібно- і середньофасетковою (2) лускоподібною ретушшю суцільно (15) та частково (2). Бічні краї п'яти артефактів підправлені дрібнофасетковою лускоподібною, а трьох – мікрозубчастою ретушшю, що нанесена зі спинок.

Вироби з ретушованим стрільчастоподібним кінцем спродуковані на парапластинах: поздовжній із залишками кірки і частково уцілілими негативами від взаємонаправленого поперечного сколювання – 96×31×14 мм (рис. 10: 4); поперечно-поздовжній взаємонаправлений із залишком кірки – 71×33×8 мм і поперечно-поздовжній із залишком кірки – 72×25×7 мм (рис. 9: 10) та відщепях: поздовжньо-поперечному взаємонаправленому – 41×35×11 мм; поздовжньому взаємонаправленому з негативом від поперечного сколювання – 64×47×12 мм (рис. 10: 6); поздовжньому взаємонаправленому із залишком кірки – 78×55×9 мм; поздовжньо-первинному – 78×42×17 мм і поздовжньому із залишком кірки та негативом від поперечного сколювання – 92×53×9 мм.

Окрайки цих знахідок загострені мікро- (9), дрібно- (5), середньо- і крупнозубчастою (2) ретушшю, яка нанесена зі спинок (11), черевця (3) і з двох площин (2). У п'яти з них наявна обробка бічних країв із застосуванням лускоподібною ретуші (дрібно- та середньофасеткові її різновиди).

Розгляд номенклатури знярядь праці завершують скобелі і розтирачі. Перші з них представлені типами одно- та двосекційних. Дев'ять артефактів з однією виїмкою виготовлені на первинно-поздовжніх взаємонаправлених – 48×32×10, 52×40×20 мм (рис. 10: 5); поздовжньо-поперечному – 37×35×9 мм; поздовжніх – 41×34×12, 53×30×13, 68×42×10 мм і поздовжньо-первинних – 38×29×6, 45×31×9, 51×36×8, 60×37×11 мм, а з двома – на первинно-поздовжньому взаємонаправленому з поперечним негативом – 79×50×16 мм (рис. 10: 7), поздовжньому – 58×41×12 мм та поздовжньо-первинному – 44×32×9 мм відщепях.

Розтирачі репрезентують типи кінцевих (4), протилежно-кінцевих (2) і дискподібних (1) розмірами 57–108×49–63мм, заготовками яких стали типологічно не визначені біфасіальні вироби з першої стадії другого етапу їх виготовлення (2) та безсистемно фасетовані уламки конкрецій з частково збереженою кіркою (5).

Розглянуті вище артефакти стрижівської культури з багатошарової пам'ятки на городищі літописної Муравиці в смт Млинів Рівненської обл. наглядно висвітлюють специфіку вузькоспеціалізованої галузі в кременярстві раннього періоду доби бронзи Західної Волині. Завдяки усесторонньому технологічному, типологічному і функціональному аналізу знахідок розкрито особливості обробки кременю, добування якого здійснювалось поблизу поселення, всебічно обумовлені етапи продукування виробничого інвентарю і предметів озброєння, а також кількісно та якісно вивчено склад інвентаря майстерень, розміщених у місці проживання стрижівської общини. Варто сказати, що подібні, прина-

лежні до неї за функцією осередки, розташовані довкола поселення у кількості щонайменше дев'яти об'єктів [6; 7. С. 29; 13. С. 123].

Видається слушним зарахувати його до аналогічних кременеобробних пам'яток цієї культури, досліджених в селах Аршичин [19. С. 14], Береги [17. С. 70], Озлів [7. С. 29] та Перевередів [16. С. 391]. Всі вони локалізуються в нижній течії р. Ікви, де залягають крейдові відклади турону з конкреційним, доступним для приповерхневих розробок, кременем. Цілком ймовірно, що всі вони належали до одного з племінних центрів кременярства стрижівської культури в межах її ареалу, продукція яких забезпечувала не тільки власні потреби, але й ставала предметом обміну з іншими спільнотами раннього періоду доби бронзи Центральної і Східної Європи [14. С. 388].

В цей час, як вважає С. Березанська, настав пік в розвитку кременеобробного виробництва як в плані технології, так і в плані його суспільної організації [3. С. 9]. Саме тоді в середовищі давнього населення України професійно виокремились високоспеціалізовані майстри в окремих галузях господарства [1. С. 60; 2. С. 20; 4. С. 40, 43; 15. С. 73], наглядним прикладом чому є кременярі з поселення Млинів-Городище. Вони не тільки досконало опанували техніку обробки кременю попередніх спільностей, але, завдяки застосуванню металевих посередників [18. С. 89], підняли її на ще вищий рівень, домігшись виготовлення витончених за формою біфасіальних сокир, серпів і наконечників списів.

1. *Алекшин В.* Социальная структура и погребальный обряд раннеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока). – Л. : Наука, 1986. – 191 с.

2. *Артеменко И.* Среднеднепровская культура // Советская археология. – № 2. – М. : Наука, 1963. – С. 12–37.

3. *Березанская С.* Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство // Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 8–54.

4. *Войнаровский В., Конопля В., Филипчук М.* Лукаші. Багатошарова пам'ятка археології на Брідщині. – Львів, 2005. – 105 с.

5. *Ковалева И.* К вопросу о развитии ремесла в эпоху бронзы // Древности степного Поднепровья III–II тысячелетий до нашей эры. – Днепропетровск, 1983. – С. 40–45.

6. *Конопля В.* Рятувальні розкопки поблизу с. Млинова на Волині // Археологія. – 1978. – № 27. – С. 102–103.

7. *Конопля В.* Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді – бронзи // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 17–31.

8. *Конопля В.* Класифікація крем'яної сировини заходу України // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Вип. VII. – Львів, 1998. – С. 139–157.

9. *Конопля В.* Вироби з кременю висоцької культури // Кременярство висоцької культури. – Львів, 2010. – С. 4–44.

10. *Конопля В., Онищук Я.* Кременеобробне поселення висоцької культури Дудин-IV // Кременярство висоцької культури. – Львів, 2010. – С. 45–63.

11. Конопля В., Прищепя Б., Сілаєв О. Матеріали доби каменю з літописної Муравиці на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. – Луцьк : Волинські старожитності, 2012. – С. 137–145.

12. Прищепя Б., Нікольченко Ю. Муравицьке городище. – Маріуполь : Рената, 2001. – 79 с.

13. Свєшніков І. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К. : Наукова думка, 1974. – 207 с.

14. Свєшніков І. Стжижовская культура // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 384–391.

15. Свєшніков І. Стжижовская культура // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 68–74.

16. Свєшніков І., Конопля В. Работы Ровенской экспедиции // Археологические открытия 1975 года. – М. : Наука, 1976. – С. 390–391.

17. Свєшніков І., Нікольченко Ю. Довідник з археології України. Ровенська область. – К. : Наукова думка, 1982. – 115 с.

18. Скакун Н. Кремнеобрабатывающее производство в эпоху палеометалла Болгарии // Reports 3rd Deminar in Petroarchaeology. – Plovdiv, 1984. – S. 83–92.

19. Ткач В. Поселення та майстерня доби бронзи в с. Аршичин // Млинів: історико-краєзнавчі дослідження. Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 500-літтю першої датованої згадки про Млинів. – Млинів, 2008. – С. 14–15.

Vitaliy Konopla, Bohdan Pryshchepa

**FLINT-WORKING SETTLEMENT
OF STRZYŻOWSKA CULTURE MLYNIV-«HILL-FORT»
(RIVNE REGION)**

The excavations on 800 square meters in the second half of the previous century have uncovered pre-historic horizons on the hill-fort of ancient Muravytsia (Rivne region) which belong to different periods from Stone Age to Early Slavic times. One of them is related with Strzyżowska culture. There are exactly 4947 flint-made artifacts which witness highly specialized flint-working industrial settlement specialized in the production of bifacial axes, sickles and spearheads. The surplus of production was made for the exchange. Analysis of the findings from workshops and from cultural layers of settlement reveals the major phases of flint-working in early period of the Bronze Age with consumption of local mining nodules from Turonian deposits.

Key words: *Strzyżowska culture, settlement, workshop, flint artifacts, bifacial axes, sickles, spearheads, flake-made tools, phases of specialized flint-working, technical typology and functions of tool inventory, exchange.*

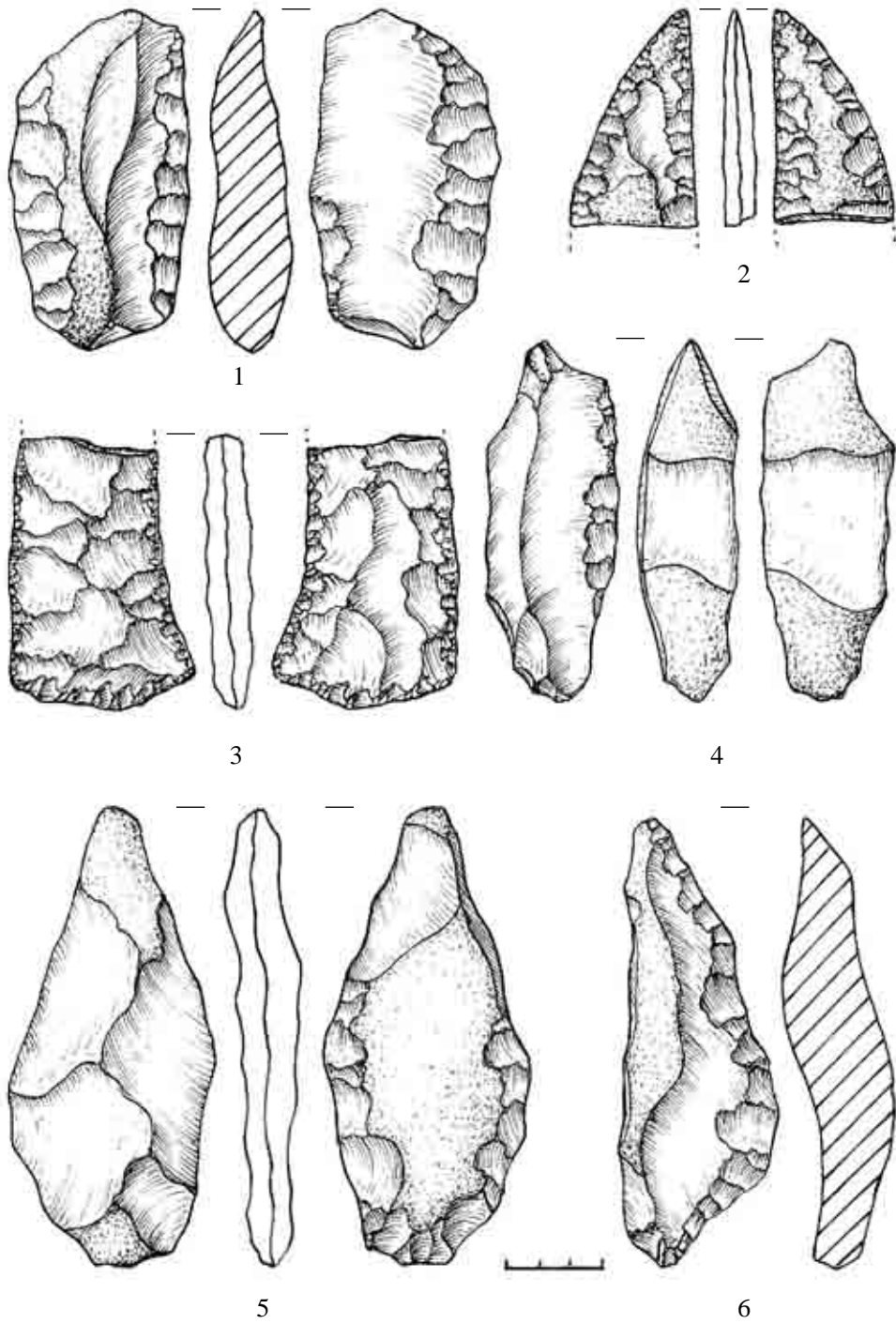

Рис. 1. Кременеві вироби з поселення Млинів-Городище

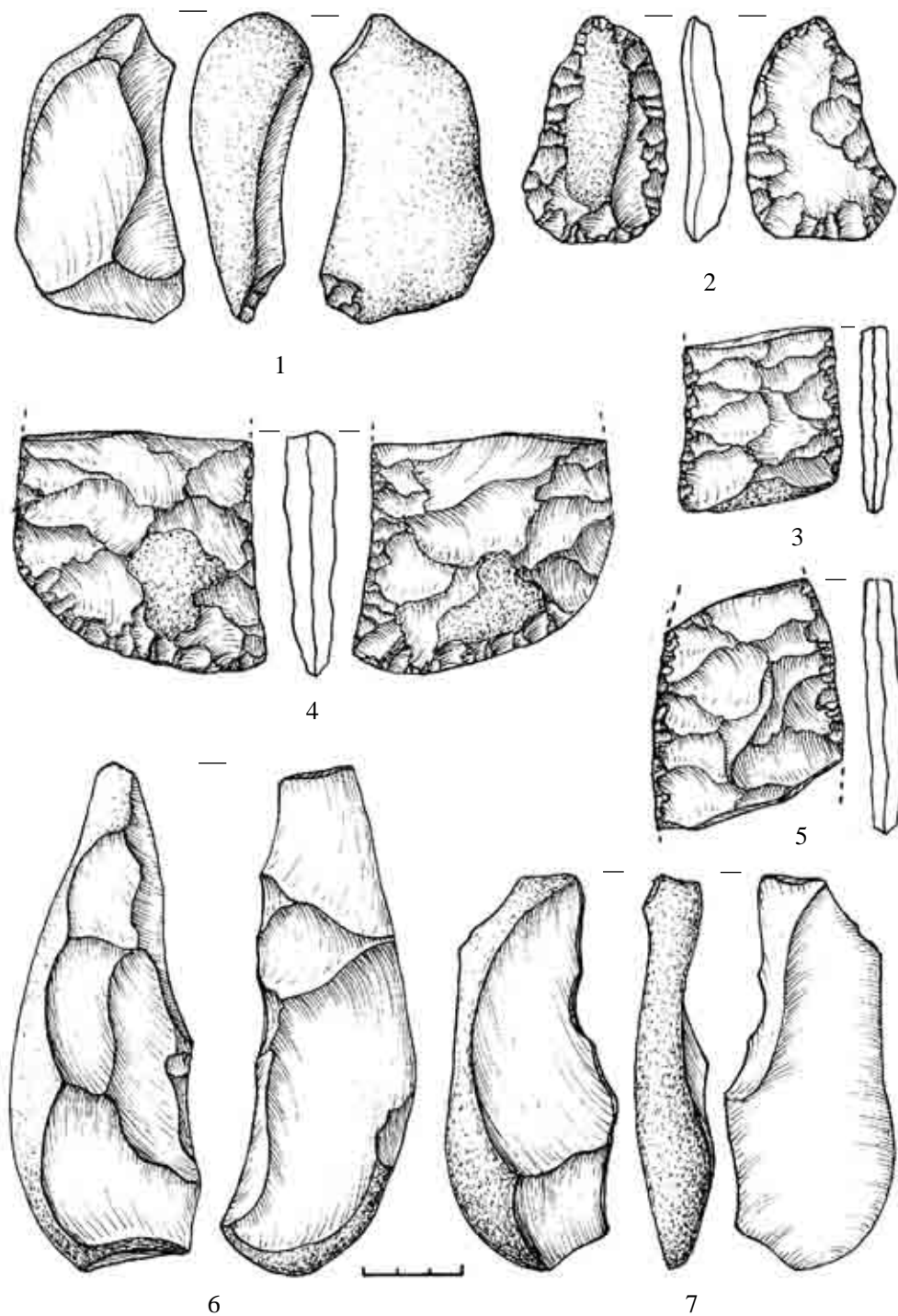

Рис. 2. Кременеві вироби з поселення Млинів-Городище

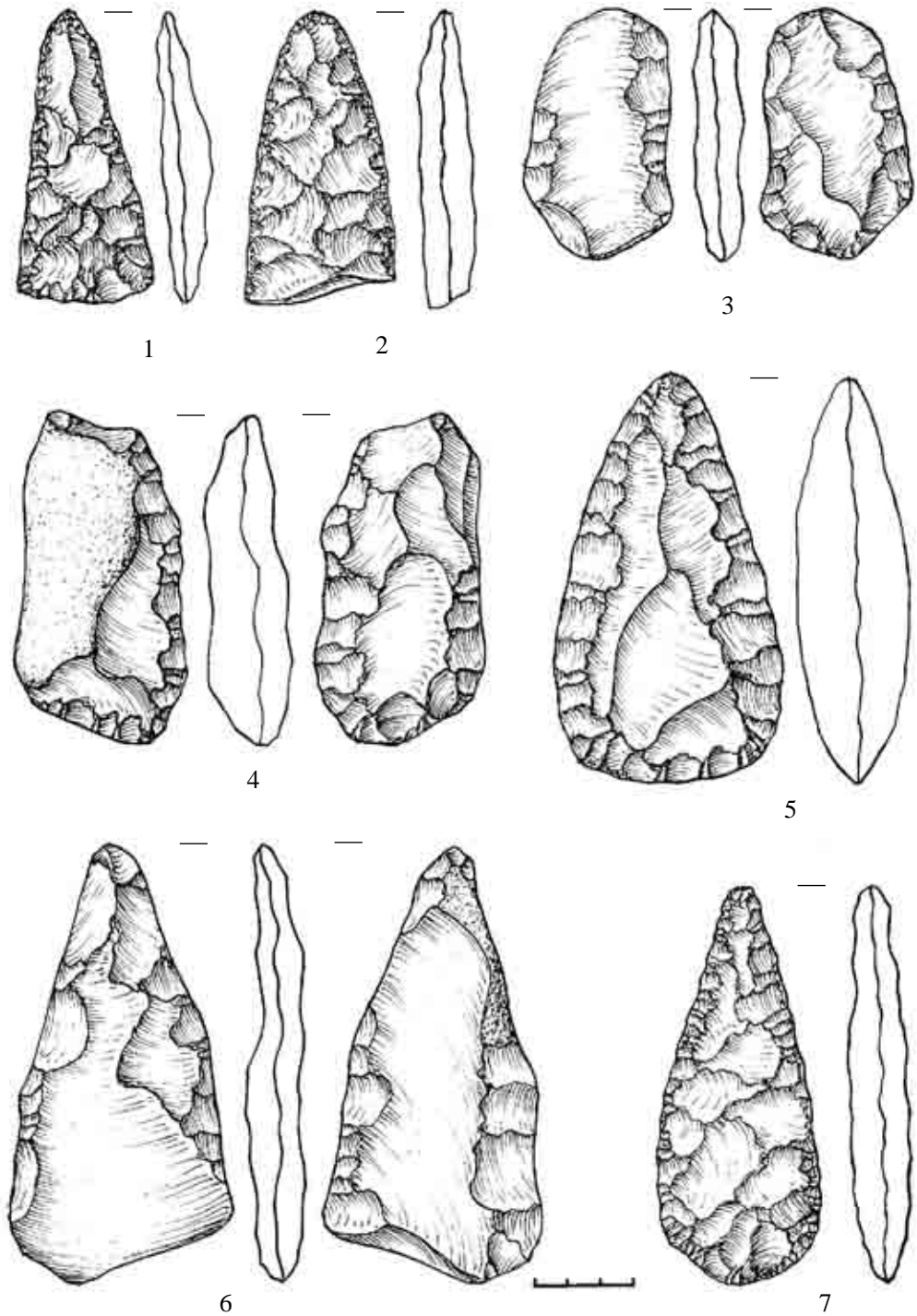

Рис. 3. Кременеві вироби з поселення Млинів-Городище

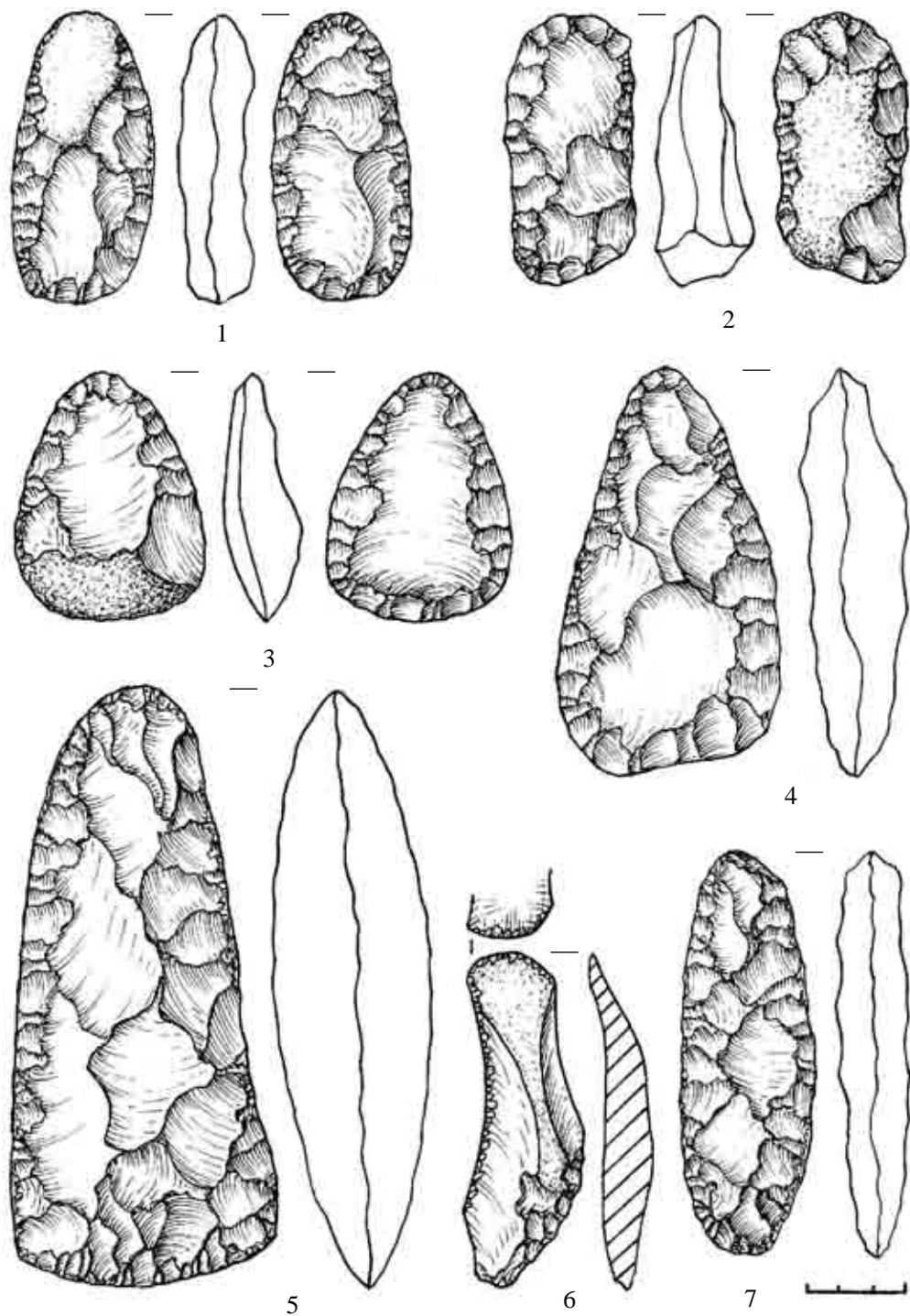

Рис. 4. Кременеві вироби з поселення Млинів-Городище

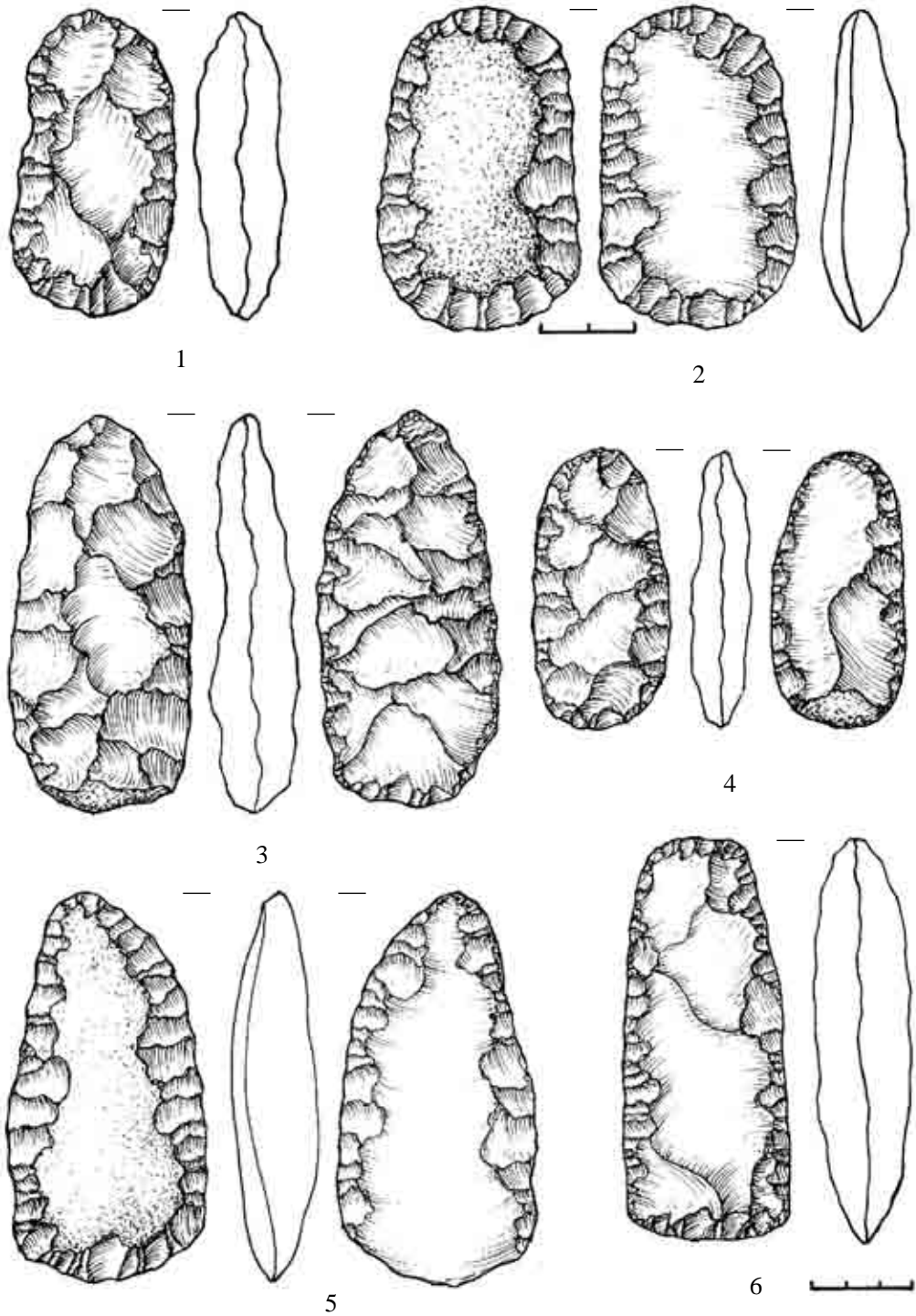

Рис. 5. Кременеві вироби з поселення Млинів-Городище

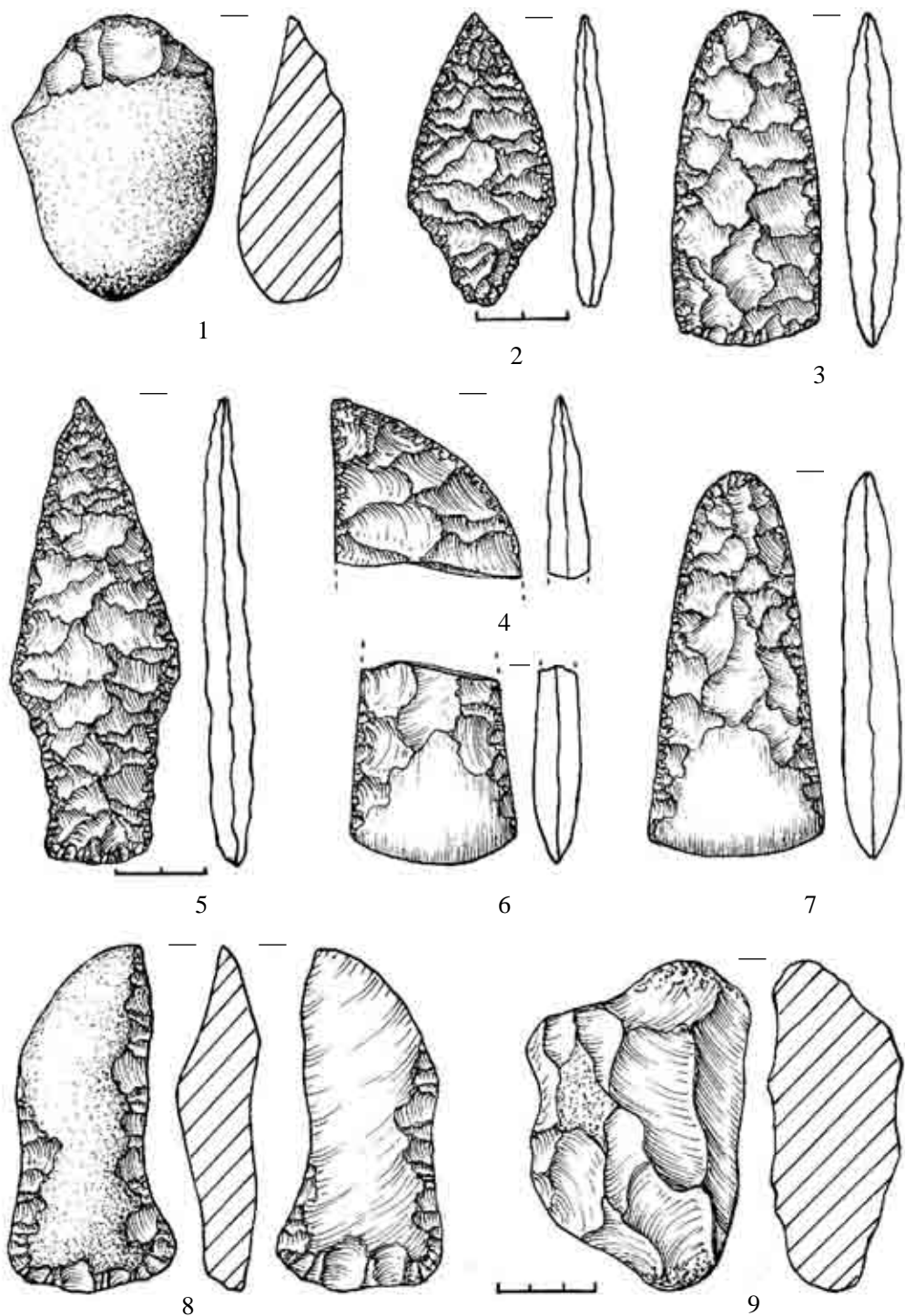

Рис. 6. Кременеві вироби з поселення Млинів-Городище

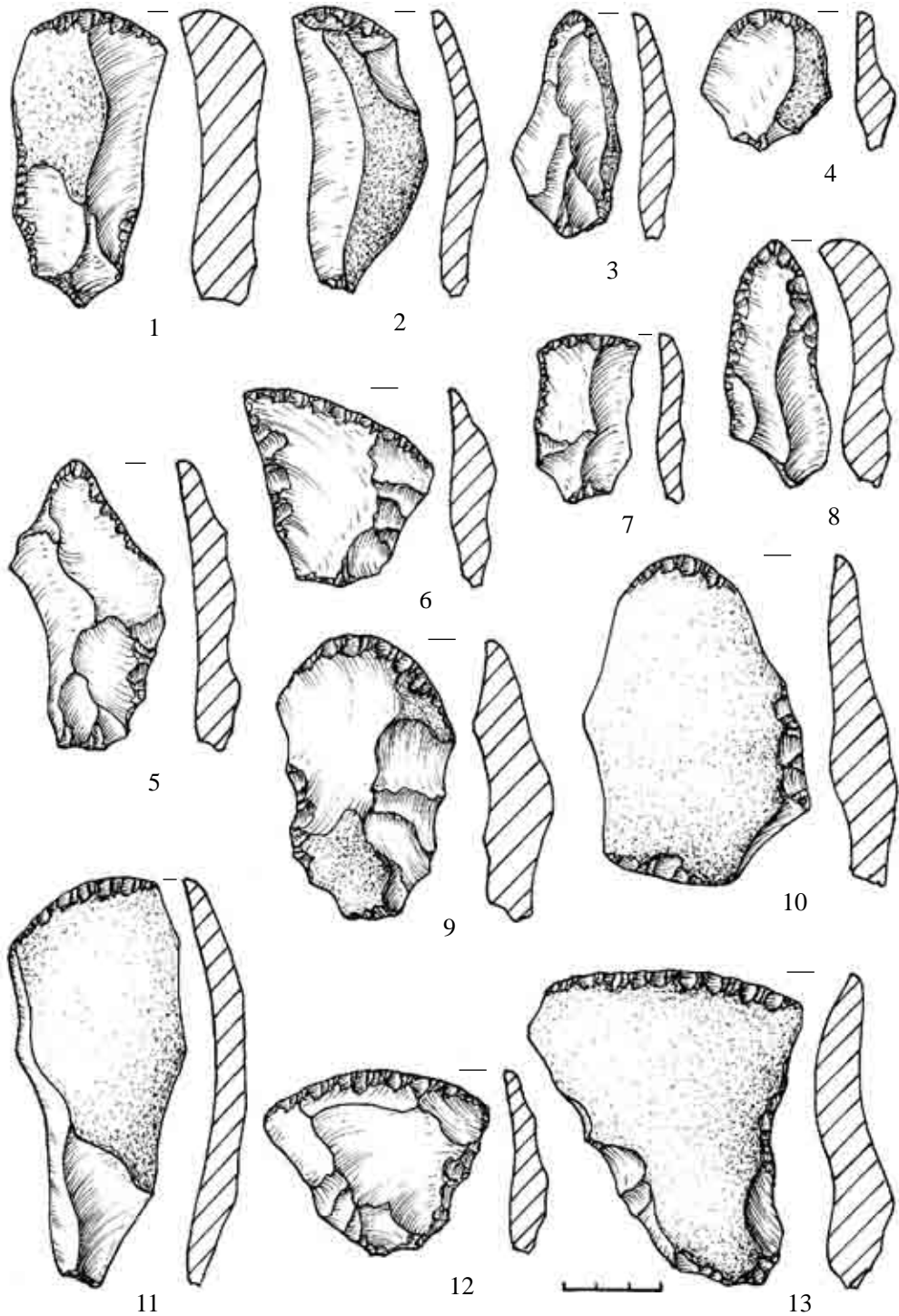

Рис. 7. Кременеві вироби з поселення Млінів-Городище

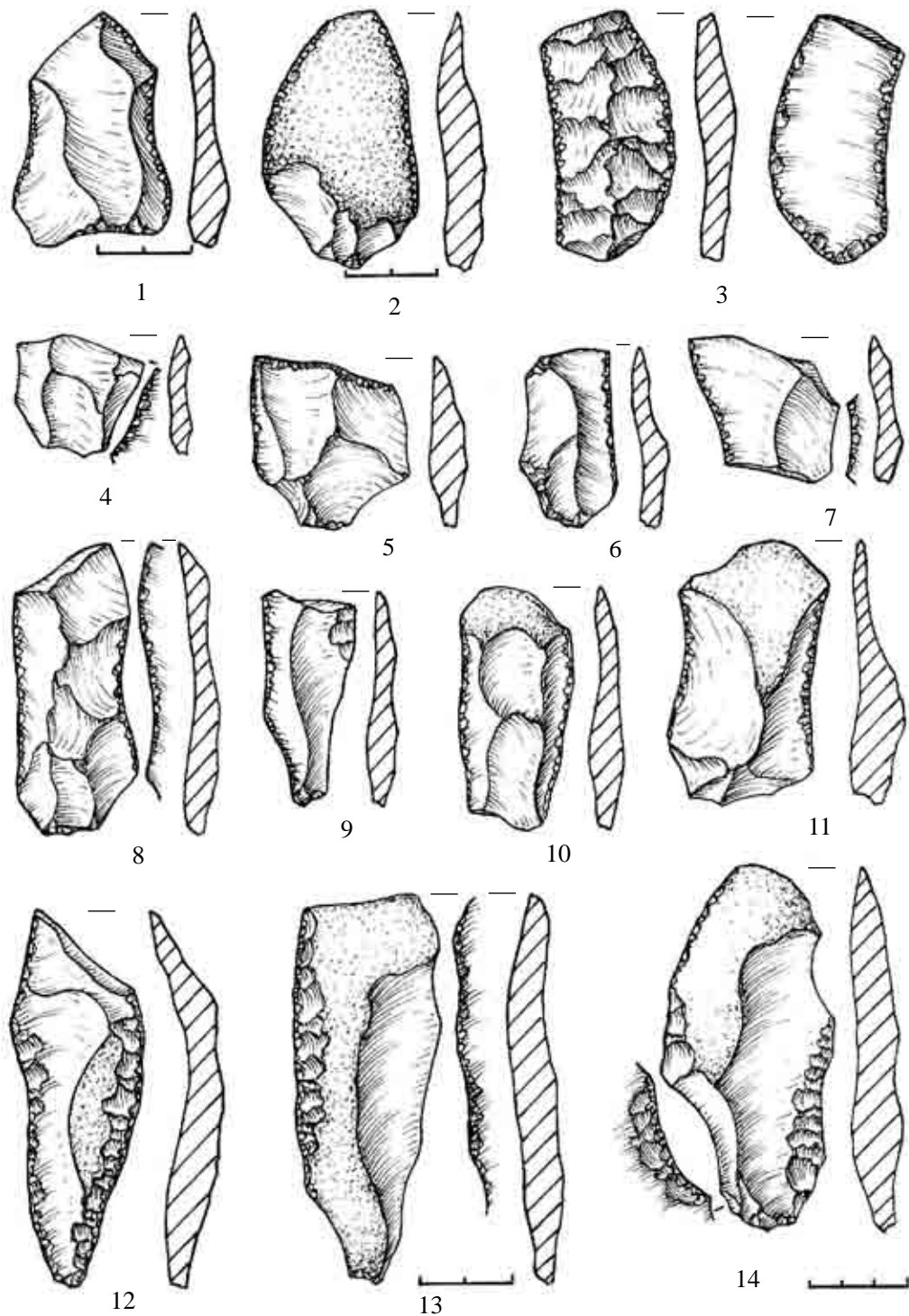

Рис. 8. Кременеві вироби з поселення Млинів-Городище

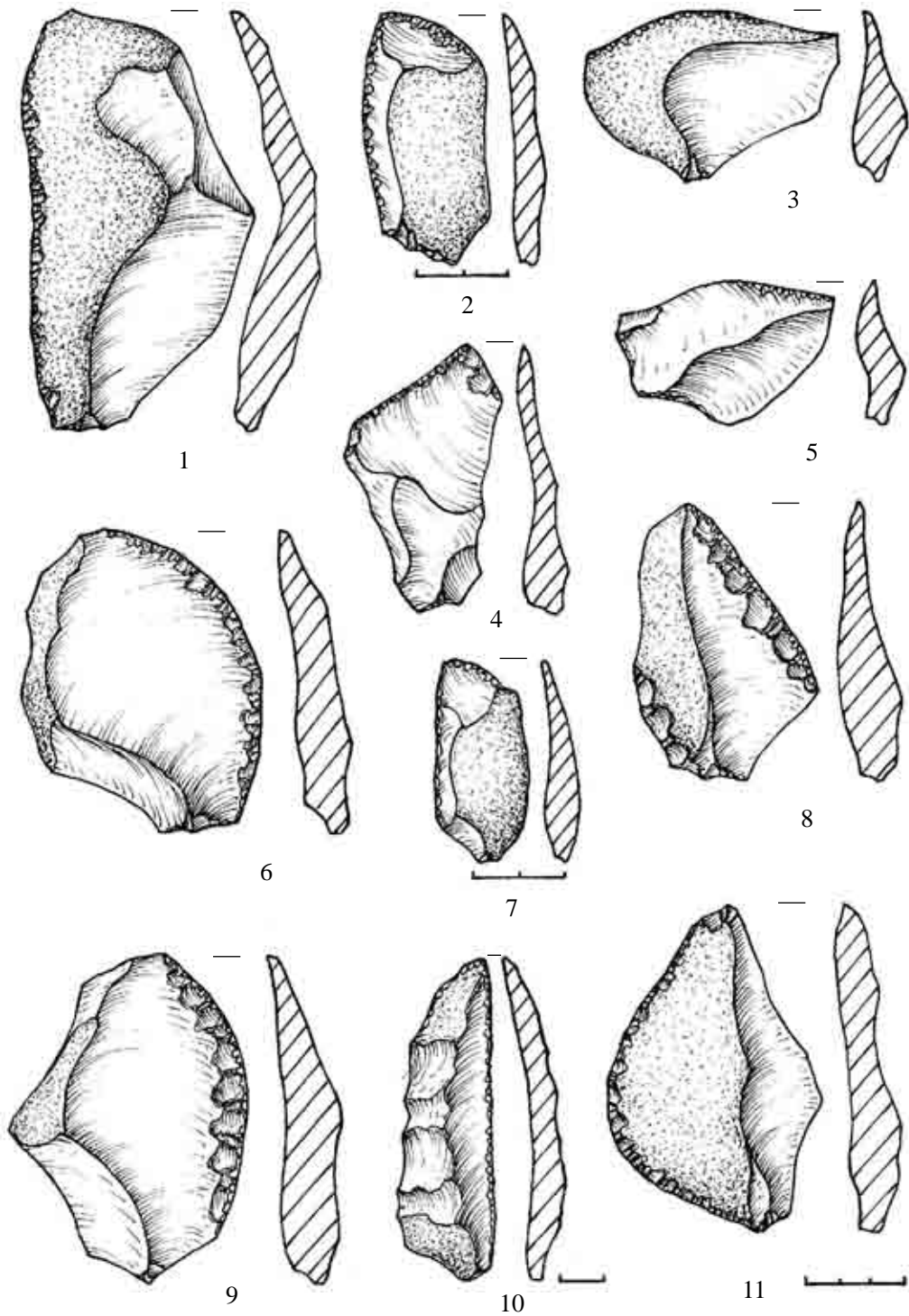

Рис. 9. Кременеві вироби з поселення Млинів-Городище

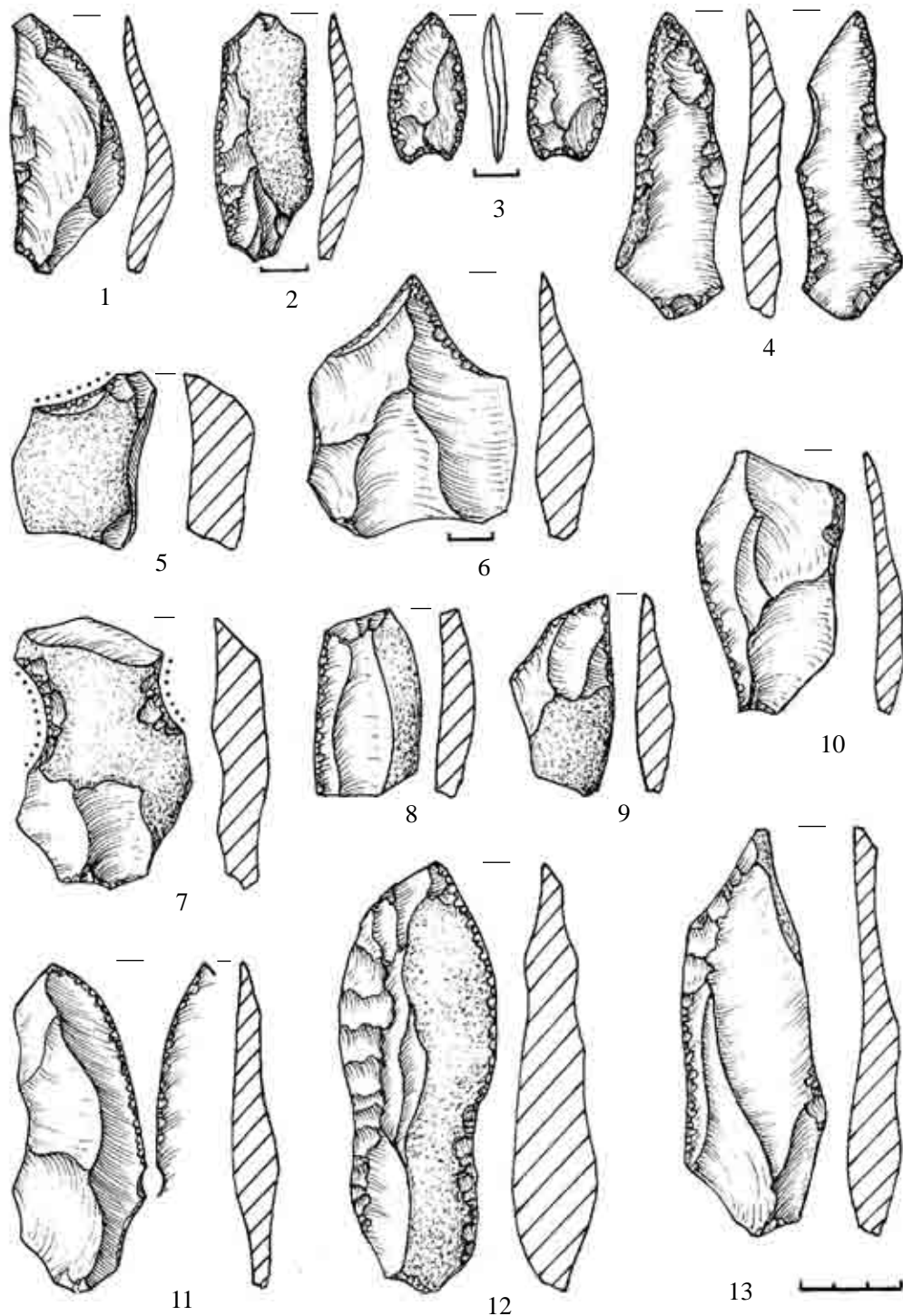

Рис. 10. Кременеві вироби з поселення Млинів-Городище

ЛОБОЙКІВСЬКА МЕТАЛУРГІЯ ТА БЕРЕЖНІВСЬКО-МАЇВСЬКА ЗРУБНА КУЛЬТУРА

У статті йдеться про тривалий процес відкриття та вивчення Лобойківського осередку металообробки, що підштовхнули дослідників до виділення адекватної йому археологічної культури – Бережнівсько-Маївської зрубної. Видобувним і виробничим базисом осередку виступав Донецький гірничо-металургійний центр. Талькову сировину для виготовлення ливарних форм та інших потреб постачав Криворізький каменедобувний центр доби пізньої бронзи, що знаходився в ареалі Сабатинівської культури. Серед споживачів продукції Лобойківської металургії виділяється населення культур Тишинецького кола Київської Наддніпрянини.

Ключові слова: *Лобойківська металургія, Бережнівсько-Маївська зрубна культура, Донецький гірничо-металургійний центр, Тишинецьке культурне коло, Сабатинівська культура, Криворізький каменедобувний центр.*

Історія дослідження Лобойківської металургії має починатися ще від 1889 р., коли Г. Оссовський видав дві талькові ливарні форми з урочища Заріччя біля с. Мазепинці, нині Фастівський р-н Київської обл. [49. С. 47–50, fig. 1–4]. Це негативи для відливання кинджалу з кільцевим упором та кельту з двома вушками та рельєфною горизонтальною драбинкою під вінцем, що зберігаються нині в Краківському археологічному музеї. Комплекси талькових ливарних форм з сіл Дерев'яна та Іванковичі (Янковичі) на Київщині, видані А. Таллгреном, істотно розширили номенклатуру знарядь: тесло, бритва з кільцевим упором, серпи, вістря спису з прорізами [50. Р. 148–149, fig. 83: 1–5; 195, fig. 108: 11]. Кабаківський скарб бронзових виробів у Кобеляцькому р-ні на Полтавщині, знайдений 1915 р., істотно посунув на південь ареал відповідних виробів. Важливо, що шість гачкуватих серпів, кинджал з кільцевим упором та два кельти знаходилися у високій ребристій посудині зрубної спільноти [31. С. 41, табл. IV: 5–15].

У рік публікації названого скарбу біля с. Борисівка Нікопольського р-ну в полі великої могили під кам'яною брилою виявлено серп-сікач кабаківського типу, бронзовий ніж з плоским ромбічним упором, відділеним від лева вузькою шийкою, та втулковий кований гак [13. С. 232, рис. 13: 7–8]. Отже, практично з кожною новою знахідкою ширилася номенклатура виробів та їхній ареал.

Під час будівництва Дніпрогесу М. Міллером та І. Спаським досліджувалось поселення Скеля Діденка на лівому березі Дніпра у Вільнянському р-ні Запорізької обл. неподалік від Вовнізького порогу [20. Карта 3]. На жаль, ця пам'ятка увійшла в літературу з прив'язкою до с. Вовніги Солонянського р-ну

Дніпропетровської обл. Це призвело до різнобою в текстах і картах пам'яток. Так, І. Шарафутдінова зазначає, що поселення Вовніги знаходиться на лівому березі Дніпра, тоді як на карті в її ж статті його розміщено на правому, біля однойменного села [43. С. 17, рис. 1]. В. Клочко, публікуючи уламок ливарної форми з негативом кельту лобойківського типу з поселення Скеля Діденка, локалізує його вже у межах Дніпропетровського р-ну й знову таки на правому березі Дніпра [13. С. 227, рис. 8: 5]. У 85 км на північний схід від Скелі Діденка, на р. Самара біля с. В'язівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., виявлено талькову ливарну форму для відливки кинджала з кільцевим упором та бритви. А це вже є регіон Західного Донбасу [13. С. 224, 227, рис. 7: 1–3].

Вже у повоєнний час уламок талькової форми для відливки кельту кабаківського типу виявлено на Суботівському городищі в Чигиринському р-ні Черкаської обл. [13, С. 227, рис. 8: 4]. О. Тереножкін ув'язував тоді комплекси талькових ливарних форм з Київської Наддніпрянщини з білогрудівською культурою, вважаючи, що металовиробництво у білогрудівських племен виникло під впливом населення пізньої зрубної культури [38. С. 106–108].

Розвідки О. Бодяньського в зоні підтоплення Каховського водосховища просували на південь ареал артефактів лобойківської металургії вздовж обох берегів Дніпра. В с. Капулівка Нікопольського р-ну виявлено дві ливарні форми кельтів і кришка ливарної форми для відливки серпів-сікачів кабаківського типу [40. С. 59–64, рис. 1: 4–7]. На протилежному боці Дніпра-Конки на поселенні доби пізньої бронзи в с. Златопіль Василівського р-ну Запорізької обл. виявлено пару негативів для відливки вістря списа з прорізним гостролистим пером, другу пару негативів для відливки металевого бруска та уламки ще чотирьох форм [6. С. 90–92, рис. 1–4]. У 25 км на захід від Златополя біля с. Благовіщенка Кам'янсько-Дніпровського р-ну цієї ж області О. Бодяньський виявив скарб бронзових речей: два кельти, серп кабаківського типу, лите втулкеве долото. Автор статті замалював перелічені речі в школі села 1972 р. Ці малюнки були видані в монографії О. Лескова [48. S. 14–15, taf. 4В: 1–4]. Уточнену публікацію артефактів Благовіщенського скарбу зробила З. Попандопуло [28. С. 16–18, рис. 1]. Вона ж видала іще один скарб речей лобойківського типу, знайдений 1975 р. на правому березі Дніпра біля с. Нижня Хориця Запорізького р-ну. Він складався з двох кельтів, прикрашених «сейминською» драбинкою поміж вушками, та трьох серпів кабаківського типу [28. С. 18–22, рис. 2]. Дослідниця віднесла ці комплекси до сабатинівської культури, хоча будь-якої прив'язки до іншого археологічного матеріалу не було.

Є. Черних видав епонімний щодо Лобойківської металургії комплекс – Лобойківський скарб, що налічував 117 предметів. Скарб був зібраний і перевезений 1966 р. до Дніпропетровського історичного музею Л. Криловою [39. С. 40–42, 267–272, табл. 10]. Зі слів свідків знахідки речі скарбу були вкриті деревинною порохнею, що дозволяє припускати перебування їх у відповідній ємності. На це

ж вказують численні фрагменти бронзових окуть з гвіздочками, опубліковані пізніше [48. Taf. 3A: 147, 53–63; 22. С. 87, рис. 1: 12–13].

Авторові статті випала нагода знайти серп-сікач кабаківського типу під час розкопок Кіровського поселення доби пізньої бронзи в Східному Криму [18. С. 31, рис. 23: 14]. Невдовзі аналогічний серп та шість ножів зі сплющеним ромбічним перехрестям були видані у складі речей Таманського скарбу (с. Батарейка Темрюцького р-ну Краснодарського краю РФ) [33. С. 147–149, рис. 1: 3, 5–9, 12].

Вагомі відкриття здійснив С. Татаринів, досліджуючи міднорудні копальні в Артемівському р-ні Донецької обл. Вони спонукали до виділення Донецького гірничо-металургійного центру (ДГМЦ) на базі покладів мідяних пісковиків Бахмутсько-Торецької міднорудної улоговини [39. С. 14–17; 34. С. 192–194, рис. 1]. С. Татаринів невдовзі виявив кам'яну ливарну форму з негативами кельту лобойківського типу та втульчатого келепа на поселенні рудокопів Пилипчатине-1 [35. С. 258–260]. На схід від родовищ мідної руди в с. Трьохізбенка Слов'яносербського р-ну Луганської обл. знайдено скарб бронзових виробів лобойківського типу (кельт з рельєфним орнаментом та втулке долото з виїмчастим лезом) [13. С. 232, рис. 13: 5–6]. Трьохізбенка знаходиться вже на лівому березі Сіверського Дінця, на шляху до р. Айдар. Вздовж Айдара та його лівої притоки р. Біла можна вийти до витоків р. Богучарка, яка вливається в Дон. Саме біля гирла Богучарки на правобережній дюні Терешківський вал воронізькі археологи знайшли черговий скарб лобойківського металу: бритву з кільцевим упором черешка, два двовушкові кельти з рельєфною орнаментациєю та три серпи кабаківського типу [29. С. 281–284, рис. 1].

У часи стрімкого накопичення артефактів лобойківського типу знову нагадала про себе Київщина відкриттям найбільшого в Лісостепу комплексу ливарних форм біля с. Гологурів у Бориспільському р-ні Київської обл., на лівому березі Дніпра [42. С. 61–65]. Пізніше знайшли ще п'ять ливарних форм, виготовлених, як і попередні, з брусків високоякісного талькового сланцю [3. С. 37–38, рис. 6]. Серед традиційних для лобойківського металу знахідок привернули увагу негативи листовидних наконечників списів з боковою петлею на втулці. Унікальна чотиригранна талькова ливарна форма з негативами кельта, тесла, втулкового долота та стамески (?) виявлена на поселенні тшинецького культурного кола біля с. Зазим'є Броварського р-ну Київської обл. [1. С. 164–165, рис. 2–3; 2. С. 77–78, рис. 25, табл. XX].

Жваве кількісне та якісне зростання комплексів лобойківської металургії в різному культурному контексті та розширення географії знахідок вимагало вже узагальнень. Серед них виділимо велику статтю О. Лескова, де обґрунтоване виділення північнопричорноморського осередку металообробки та позначено групу пам'яток передсабатинівського часу, пов'язаних з «ранньозрубними племенами». Серед них згадувані вище ливарні майстерні Київщини, Кабаковський скарб та комплекс ливарних форм з Малих Копанів на Херсонщині [17. С. 163–167,

рис. 11–13]. Є. Черних, опрацювавши матеріали Лобойківського скарбу, виділив хімічну групу металу Лб (Лівобережну) та Лобойківсько-Завадівський осередок металообробки в Надчорномор'ї [39. С. 24–27, табл. 1-II, с. 190–195]. Проте відкритими залишалися проблеми його хронології та культурної ідентифікації, а також джерел постачання необхідної для металургії сировини.

В. Бочкар'єв та О. Лєсков оперативно звернули увагу на хронологічну неоднорідність Лобойківсько-Завадівського металу, віднісши Лобойківку, Кабакове та Гологурів до ранньосабатинівського часу, а комплекс ливарних форм із Завадівки на Херсонщині – до пізньобілозерського [8. С. 24]. Вони традиційно розглядали згадані пам'ятки доби пізньої бронзи в системі старожитностей зрубної культури. Виділення окремої білозерської культури з власним Нижньодніпровським центром металообробки (за О. Лєсковим) дозволило остаточно встановити, що Лобойківська та Завадівська металообробки розвивалися в різночасових культурних утвореннях [4. С. 145–146].

Впродовж 1980-их рр. більшість дослідників (О. Лєсков, М. Чередниченко, В. Бочкар'єв, С. Татаринів, В. Отрощенко) розглядали лобойківські бронзи в контексті пам'яток зрубної спільноти. О. Лєсков, зокрема, запропонував називати центр металообробки, що розглядається, «Гологурово-Лобойківським» [48. С. 91], а В. Ключко спочатку закріпив за ним назву «Лобойковський очаг металлообработки» [12. С. 73], а пізніше – «Лобойківський металургійний центр» [45. Р. 64]. В 1990-ті рр. дослідник пов'язав цю металургійну традицію зі сосницькими племенами, спираючись на згадувану вище знахідку ливарної форми на поселенні Зазим'є. Далі В. Ключко ставить питання щодо участі названих племен (Сосницької культури) у формуванні та розвитку лобойківської металургійної традиції [5. С. 119, 123–124]. Тоді він ще остаточно не визначився з культурною належністю так званої «лобойківської групи». Якщо у тексті фігурує «сосницька культура», то в ілюстраціях ключові знахідки, включаючи Зазим'є, подаються під вивіскою «східнотшинецька культура» в регіоні Середньої Наддніпряни [5. С. 116, рис. 33; с. 118, рис. 34]. Натомість у степу лобойківська група панує серед металу зрубної культури, носії якої нібито прийняли її від сосницьких племен [5. С. 122–124, рис. 36].

Таксон «Лобойківська металургія» В. Ключко виніс у назву доповіді на Тшинецькому симпозиумі 1997 р. в м. Обжистко (Польща). Хронологічні межі Лобойківської металургії визначені ним у діапазоні XVI–XIII ст. до н. е. [13. С. 232–237]. Отже, часової лакуни між Лобойківською металургією та Завадівською Білозерської культури, як припускали В. Бочкар'єв та О. Лєсков [8. С. 24], не спостерігається.

Дещо раніше М. Чередниченко, усвідомлюючи своєрідність лобойківського металу, поставив питання щодо доцільності виділення в межах зрубної спільноти самостійних культур [4. С. 45–49]. В. Ключко, реконструюючи системи озброєнь населення України за доби пізньої бронзи, виокремлює систему озброєння

Лобойківського осередку металообробки, а не конкретної культури. Він також зазначав, що своєрідність лобойківського металу дозволяє ставити питання щодо приналежності цього осередку окремії самостійній культурі, але не бачив тоді поховальних та поселенських пам'яток, які можна було б пов'язати зі згаданим осередком [12. С. 73–75].

Автор, висунувши концепцію культур зрубної спільноти, виділив у її межах Бережнівсько-Маївську зрубну культуру (БЗМК), ареал якої збігається з проявами Лобойківської металургії [24. С. 151–153]. Сировинною базою для неї названо поклади мідяних пісковиків Донбасу [26. С. 12]. В англійській версії своєї статті щодо Лобойківської металургії В. Ключко вже пов'язує її з БЗМК [46. Р. 72].

Впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. сталася низка подій, які вкотре похвалили інтерес до Лобойківської металургії. Насамперед були проведені розкопки на поселеннях Лобойківка 1 та 2, важливі, зокрема, тому, що на площі останнього під час копання колодязя й було знайдено Лобойківський скарб. Матеріали з обох поселень віднесені до другого періоду БЗМК [30. С. 216, рис. 1–6]. Таким чином одержано відповідь на питання: з якими поселеннями доби пізньої бронзи варто пов'язувати Лобойківську металургію.

Матеріали розкопок гірничо-металургійного комплексу Картамиш у межах Донецького ГМЦ впродовж першої декади ХХІ ст. підтвердили гіпотезу С. Тараринова щодо зв'язку Лобойківської металургії саме з цим ГМЦ, створеним носіями «степової Східно-Української зрубної культури» [36. С. 113–115; 37. С. 82–84, 95–105]. На поселенні БЗМК Червоне Озеро-3 рудопрояву Картамиш виявили уламки кам'яної ливарної форми для відливки заготовок для виготовлення доліт зі згорнутою втулкою – знакових виробів Лобойківської металургії [10. С. 97, рис. 8: 5]. Там само знайдено серію уламків талькових матриць та брусків для виготовлення негативів дрібних прикрас. У результаті мінералогічного петрографічного вивчення цих зразків встановлено, що хлорит-талькові породи походять з покладів Українського кристалічного щита, «найімовірніше [...] з території Кривбасу, де існував стародавній каменедобувний центр зазначеного періоду» [21. С. 103, табл. 1].

Свого часу В. Ключко нарікав на відсутність чітких поселенських та поховальних комплексів з лобойківським металом та показовою керамікою [12. С. 73–75]. Відтоді ситуація істотним чином змінилася. Видані вже комплекси поховань БЗМК з бритвами лобойківського типу. Так, у пох. 1 кург. 5 біля с. Високе Михайлівського р-ну Запорізької обл. бритву з плоским ребристим упором знайдено в комплексі з керамічним кубком на конічному піддоні [25. С. 193, рис. 1: 2, 4]. Ще виразніший матеріал має пох. 16 ґрунтового цвинтаря Комсомольське в Харабалінському р-ні Астраханської обл. РФ (розкопки А. Плахова), де в комплексі з лобойківським металом (ніж-кинджал з наміченим упором, бритва з плоским ребристим упором) стояв бронзовий клепаний казан на коніч-

ному піддоні, що повторює форму керамічного кубка з Високого [44. S. 74, abb. 47: 1–9]. Хоча відстань між Високим і Комсомольським становить із заходу на схід за прямою майже 1000 км, впадає в око схожість ритуалу в обох похованнях (правий бік, головою на північ-схід-схід). Автор реконструював позицію небіжчика з Комсомольського за рештками кісток скелета, що збереглися, та розташуванням речового супроводу [27. С. 115–117, рис. 1: 10a]. Бритви в обох похованнях знаходилися в дерев'яних футлярах. До того ж у Комсомольському виявлено серед речей супроводу бронзові шило та намистина, золота дротяна сережка, кам'яний товкачик з круглою ступкою. Загалом, пох. 16 є еталонним за набором речей серед поховань БМЗК.

Важливо також, що Комсомольське знаходиться в Пониззі Волги, просуваючи ареал виразних лобойківських артефактів на її правий берег, ближче до дельти. Але скарб з восьми серпів кабаківського типу виявлено вже й на лівому березі Волги, на краю селища Приморське в Биковському р-ні Волгоградської обл. [32. С. 113–115, рис. 1]. Складові комплексу Комсомольське доводять, що наймасивніші металеві артефакти доби пізньої бронзи (клепані казани) також мають певний стосунок до Лобойківської металургії. За ритуалом та речовим супроводом пох. 16 може бути віднесене до другого періоду БМЗК [27. С. 115, рис. 1]. Картографування клепаних казанів на конічному піддоні засвідчує, що їх знахідки позначають, ймовірно, межі збуту продукції ливарників БМЗК поміж лісом і морями від Карпат до Уралу.

Привертають увагу в контексті лобойківської теми також матеріали розкопок ґрунтового цвинтаря Малополовецьке-3 біля Фастова на Київщині, що засвідчили переважаючу складову БМЗК у керамічних комплексах поховань доби пізньої бронзи в, здавалось би, суто тшинецькому ареалі [19. Рис. 8: 1–12; 11: 1–16; 15: 1–14; 16: 4–17]. До того ж, серед небіжчиків із чітко фіксованим ритуалом інгумації переважає позиція на правому боці головою до сходу, що є показовим для поховань другого періоду БМЗК. С. Лисенко датує ці поховання третім етапом функціонування цвинтаря (МП-III 1500–1400 cal BC), а кераміку – другим (МП-II 1600–1500 cal BC) [19. С. 95]. Така рішучість у розподілі комплексів, які, попри позицію автора розкопок, не можна вважати закритими, є не надто виправданою. Наразі з'явилися перспективи для глибшого вивчення взаємин населення тшинецького культурного кола та зрубної спільноти в плані організації металовиробництва в зоні жвавих міжкультурних контактів, особливо показових для регіону Київщини.

На початку 2012 р. І. Сапожников люб'язно познайомив автора з матеріалами скарбу, виявленого на Тарханкутському півострові Автономної республіки Крим і викладеного в Інтернеті. Комплекс містить зразкову комбінацію керівних виробів Лобойківської металургії: вістря списа з ажурним оформленням прорізів, ніж-кинджал з кільцевим упором, бритва з плоским упором, двовушний серп кабаковського типу з гаком, втульчастий гак, втульчате долото та круглі бляхи

різного діаметру. Негативи перелічених артефактів вирізьблені на площинах талькових ливарних форм, виявлених вздовж Дніпра, його лівих приток та на міднорудних копальнях Донецького кряжу. Саме комплекси ливарних форм (так звані майстерні) окреслюють нині зону Лобойківської металообробки. В. Бочкар'єв поставив питання щодо функціонування ширшої лобойківсько-дербеденівської зони металообробки [7. С. 4]. Названа зона позначає просування лобойківських форм та технологій ливарної справи з теренів Лівобережної України на схід, до Ками та Уралу.

Ареал металевих скарбів та окремих артефактів Лобойківської металургії фіксується від Поділля, Молдови, Одещини на заході до Приуралля, Нижньої Волги та Північного Кавказу на сході. Він істотно виходить за межі БМЗК на терени культур Ноуа, сабатинівської, тшинецького культурного кола, приказанської, сусканської. Варто зазначити, що на лісостеповому сході Східної Європи продукція Лобойківської металургії чи її впливи поширювалися вже у постзрубному культурному середовищі, після завершення розвитку покровсько-мосоловської зрубної культури [15. С. 56–70, рис. 5–10; 14. С. 163–181].

В. Клочко, визнаючи належність Лобойківської металургії до БМЗК на пізнішій фазі її розвитку, наголошує на пріоритетній ролі в її формуванні Сосницької культури Лівобережжя [47. Р. 223–245]. Близької точки зору дотримуються дослідники доби бронзи Середньої Наддніпрянищини [16. С. 228]. Але С. Лисенко дещо змінює акценти, віддаючи перевагу в формуванні Лобойківської металургійної традиції населенню Правобережжя, що залишило кераміку малополовецького типу, визнаючи разом з тим і факт появи в тамтешньому регіоні й «зрубної» кераміки з валиком на час формування Лобойківського осередку [19. С. 98]. У зв'язку з цим наголосимо, що порівняння каліброваних дат трьох етапів функціонування Малополовецького цвинтаря (1700–1400 BC cal) з датами виробничої зони Червоне Озеро I та поховання рудокопа з виробітки Червоне Озеро I дає діапазон дат (1685–1447 BC cal) [9. С. 16–20]. Отже, коли на Київщині в XVII ст. до н. е. ще доживав віку пізній дериват культурного кола Бабіне (кераміка малополовецького типу), то на Донецькому кряжі вже активно йшов процес видобутку, збагачення й транспортування мідної руди. Ю. Бровендер зазначає, що «за середніми показником калібровані дати укладаються в XVII ст. до н. е.» [9. С. 20]. Усі дати одержані з Київської лабораторії М. Ковалюха. У XVI ст. до н. е. на цвинтарі в Малополовецькому-3 з'являється посуд з різновиду тальку (стеатиту) з Криворізького родовища [16. С. 226–228, рис. 1–2], що непрямо вказує на час надходження сировини для виготовлення ливарних форм лобойківських типів.

Додаткового пояснення вимагає щільна концентрація гіпотетичних майстерень ливарників на Київщині (Зазим'є, Гологурів, Дерев'яне, Іванковичі, Мазепинці) у зоні пам'яток Тшинецького культурного кола. Проте пов'язувати створення Лобойківської металургії з Тшинцем важко, за відсутності в цьому

регіоні джерел сировини (мідь, олово, талькові сланці) та традицій металообробки. Форми речей, виготовлених лобойківськими металургами, мали прототипи в східних Турбинсько-Сейминській та Покровсько-Мосоловській зрубній культурах. Посилання на можливість розробки рудних проявів Сквирського металогенічного району [5. С. 104, 119; 16. С. 228] сьогодні археологічно не підкріплені.

Тому пильнішої уваги заслуговує гіпотеза М. Чередниченка щодо циркуляції майстрів-ливарників зі сировиною та необхідним виробничим реманентом у пошуках нових ринків збуту та готовністю до оперативного виконання замовлень на місцях [4. С. 54–55]. На Середній Наддніпрянщині фіксується найбільша щільність випадкових знахідок бронзових виробів, помічена ще А. Таллгреном, зокрема серпів та мотик, а також зброї лобойківських типів. Наявність кераміки БЗМК не лише на цвинтарі Малополовецьке-3 на Правобережжі, але й на поселеннях сосницького типу Лівобережжя, відзначається С. Березанською [2. С. 113–115, рис. 44: 6, 9]. Це лише підтверджує припущення М. Чередниченка щодо ймовірної присутності «зрубного» населення в ареалах культур Тшинецького кола.

Карта поширення ливарних майстерень та скарбів Лобойківської металургії, складена В. Клочком, свідчить, що магістральним шляхом циркуляції майстрів та розповсюдження її продукції був Дніпро. Уздовж Самари та Орелі ланцюжок знахідок спрямовано на рудну базу ДГМЦ, а звідти, через Айдар, до басейну Дону та далі на схід [13. С. 218, карта]. Просочуючись на широту Києва, мандрівні майстри БМЗК могли задовольняти потреби і носіїв Тшинецької культури, і населення Сосницької, передаючи північним сусідам навички розвиненої металургії та металообробки.

Ну й, на останок, аргумент із ниви духовної культури. Населення БМЗК та й зрубної спільноти загалом мало розвинену знакову систему, монографічно узагальнену О. Захаровою [11. С. 62–71, рис. 2–61]. Зважаючи на роль гірничої справи, металургії та металообробки в їхньому житті, можна припустити, що вони відбилися, певним чином, у знаковій системі. У зв'язку з цим звернемо увагу на піктограми у формі серпів [23. С. 178, рис. 17: 31], які своїми обрисами нагадують серпи типів I та II, за І. Шарафутдіновою [41. С. 31–34, рис. 3: 1–7], або ж, відповідно, С-16 та С-14, за Є. Чернихом [39. С. 221, табл. XVII, XVIII]. Понад те, на бронзовому серпі типу II (С-14) з Лисої гори біля м. Василівка Запорізької обл. викарбовано рядок з шести хрестів (трьох навскісних і трьох прямих) [23. С. 170–171, рис. 11: 6]. С. Татаринов вважає, що серпи названих типів мали бути продукцією металургів ДГМЦ [36. С. 113]. Пара мініатюрних серпиків близького типу (підвісок) вирізьблені на тильному боці ливарної форми кинджалу з Дерев'яної [41. С. 33, рис. 5: 8].

Загалом же, нові матеріали та переосмислення вже відомих посилюють аргументацію на користь зв'язку Лобойківської металургії саме з населенням

БМЗК та особливої ролі ДГМЦ як її сировинної та виробничої бази. Нові перспективи в цьому напрямку обіцяють аналізи хімічного складу лобойківської металевіої продукції, зокрема клепаних казанів, що наразі здійснює Т. Гошко.

1. *Барбон М. Б., Березанська С. С.* Поселення сосницького типу біля с. Зазим'є на Київщині // *Археологія*. – 1970. – Т. XXIII. – С. 162–165.

2. *Березанская С. С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. – К. : Наукова думка, 1972. – 266 с.

3. *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. – К. : Наукова думка, 1982. – 212 с.

4. *Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К. : Наукова думка, 1986. – 166 с.

5. *Березанская С. С., Цвек О. В., Клочко В. І., Ляшко С. М.* Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине. – К. : Наукова думка, 1994. – 190 с.

6. *Бодянский А. В., Шарафутдинова И. Н.* Бронзолитейная мастерская у с. Златополь на Нижнем Днепре // *Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг.* – К., 1967. – С. 90–93.

7. *Бочкарев В. С.* Факторы развития металлообрабатывающего производства южной половины Восточной Европы в эпоху поздней бронзы // *Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии (эпоха бронзы и раннего железа)*. – Ленинград : Гос. Эрмитаж, 1990. – С. 4–5.

8. *Бочкарев В. С., Лесков А. М.* О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом // *Древние культуры Поволжья и Приуралья*. – Научные труды КуйБГПИ. – Куйбышев, 1978. – Т. 221. – С. 23–26.

9. *Бровендер Ю. М.* Картамышский производственный комплекс Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы // *Проблеми гірничої археології (матеріали II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. – Алчевськ : ДонДТУ, 2005. – С. 11–23.

10. *Бровендер Ю. М., Отрощенко В. В., Пряхін А. Д.* Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі // *Археологія*. – 2010. – № 2. – С. 87–101.

11. *Захарова Е. Ю.* Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы. – Воронеж: ЦЧКИ, 2000. – 163 с.

12. *Клочко В. І.* Система вооружения Лобойковского очага металлообработки // *Проблемы охраны и исследования памятников археологи в Донбассе*. – Тез. докл. обл. науч.-практ. семинара. – Донецк, 1987. – С. 73–75.

13. *Клочко В. І.* «Лобойківська металургія» (до проблеми східного кордону Східнотшинецької культури) // «Trzciniec» – system kulturowy czy interkulturowy proces? – Poznań : Wydawnictwo Poznanskie, 1998. – S. 239–251.

14. *Колев Ю. І.* Новый тип памятников конца эпохи бронзы в Лесостепном Поволжье // *Древности восточно-европейской лесостепи*. – Самара : СамГПИ, 1991. – С. 162–206.

15. Кузьминых С. В. Металлообработка срубных племен Закамья // Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой. – Казань : Казанский филиал АН СССР, 1981. – С. 41–70.

16. Куштан Д. П., Лисенко С. Д. Стеатитові кухлі доби пізньої бронзи із Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 226–231.

17. Лесков А. М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 143–168.

18. Лесков А. М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 7–59.

19. Лысенко С. Д. Результаты исследования могильника Малополовецкое-3 на Киевщине в 1993–1997 годах // «Trzciniec» – system kulturowy czy interkulturowy proces? – Poznań : Wydawnictwo Poznanskie, 1998. – S. 95–117.

20. Миллер М. А. Первобытный период в изучении Нижнего Днестра (до появления железа). – Институт по изучению СССР. – Мюнхен, 1965. – Серия II. – № 92. – 152 с.

21. Нікітенко І. С. До питання про виділення каменедобувної гірничої провінції доби бронзи у зоні розповсюдження центральних та східних блоків Українського щита // Проблеми гірничої археології (Матеріали VIII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ : ДонДТУ, 2011. – С. 80–88.

22. Отроценко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск : ДГУ, 1984. – С. 84–96.

23. Отроценко В. В. Письмена племен срубной культуры // Studia Praehistorica. – Sofia. – 9. – С. 151–178.

24. Отроценко В. В. О двух линиях развития культур племен срубной общности // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья : тез. докл. – Запорожье, 1994. – 2. – С. 150–153.

25. Отроценко В. В. До питання про фінал культур зрубної спільності // Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причерномор'я (к 100-літтю Б. Н. Гракова). – Запорожье, 1999. – III. – С. 191–194.

26. Отроценко В. В. О культурах срубной общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж : Изд-во ВорГУ, 2000. – С. 10–14.

27. Отроценко В. В. Найпізніші поховання бережнівсько-маївської зрубної культури // Проблеми гірничої археології (Матеріали VII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ : ДонДТУ, 2009. – С. 114–126.

28. Попандопуло З. Х. Клады бронзовых изделий из коллекций Запорожского краеведческого музея // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 1. – С. 16–23.

29. Пряхин А. Д., Синюк А. Т., Матвеев Ю. П. Терешковский клад эпохи поздней бронзы в Среднем Подонье // Советская археология. – 1981. – № 3. – С. 281–285.

30. Ромашико В. А. Результаты исследования поселений позднего бронзового века в окрестностях местонахождения Лобойковского клада // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2007. – Вип. 7. – С. 209–216.

31. Рудинський М. Я. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник (Полтавський державний музей). – Полтава, 1928. – Т. I. – С. 29–62.

32. *Сергацков И. В.* Клад бронзовых серпов из поселка Приморск // Древности Волго-Донских степей. – Волгоград, 1995. – Вып. 5. – С. 113–117.
33. *Сокольский Н. В.* Таманский клад бронзовых орудий // Советская археология. – 1980. – № 2. – С. 144–150.
34. *Татаринов С. Й.* О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе // Советская археология. – 1977. – № 4. – С. 192–207.
35. *Татаринов С. Й.* Металлообработка в эпоху поздней бронзы на Среднем Донце // Советская археология. – 1979. – № 4. – С. 258–265.
36. *Татаринов С. Й.* Донецкий горно-металлургический центр эпохи бронзы и металлообработка в Восточной Украине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини / Третій обласний науково-практичний семінар : тези доповідей. – Полтава, 1990. – С. 112–115.
37. *Татаринов С. Й.* Древний металл Восточной Украины. – Артемовск, 1993. – 1993. – 154 с.
38. *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К. : Изд-во АН УССР, 1961. – 248 с.
39. *Черных Е. Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М. : Наука, 1976. – 302 с.
40. *Шарафутдинова И. Н.* Литейные матрицы на поселениях эпохи поздней бронзы в Нижнем Поднепровье // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К., 1960. – Вып. 10. – С. 62–70.
41. *Шарафутдинова И. М.* Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II – початок I тисячоліття до н. е.) // Археологія. – 1971. – Вип. 1. – С. 26–43.
42. *Шарафутдинова И. М.*, Бронзоліварна майстерня з Головурова на Київщині // Археологія. – 1973. – Вип. 12. – С. 61–70.
43. *Шарафутдинова И. Н.* Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К. : Наукова думка, 1982. – 160 с.
44. *Boroffka N., Sava E.* Zur den steinernen «Zeptern/Stossel-Zeptern», «Miniatursaulen» und «Phalii» der Bronzezeit Eurasiens // Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan. – Berlin, 1998. – Band 30. – S. 17–113.
45. *Klochko V. I.* Weapons of the tribes 1993 of the Northern Pontic zone in the 16th–10th centuries B.C. // Baltic-Pontic studies. – Poznań, 1993. – Vol. 1. – 138 p.
46. *Klochko V. I.* The issue of the Eastern border of the Eastern Trzciniec culture (Lobokivka metallurgy) // Baltic-Pontic studies. – Poznań, 1998. – Vol. 6. – P. 48–73.
47. *Klochko V. I.* Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle: 5000–700 BC // Baltic-Pontic studies. – Poznań, 2001. – Vol. 10. – 376 p.
48. *Leskov A. M.* Jung- und spatbronzezeitliche Depotfunde in Nördlichen Schwarzmeergebiet // Prahistorische Bronzefunde. – München, 1981. – Abt. 20. – Bd. 5. – 113 s.
49. *Ossowski G.* Osada i odlewiarnia bronzów przedhistorycznych w Zariczu // Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1889. – T. XIII. – S. 47–50.
50. *Tallgren A. M.* La Pontide Préscythique après l'introduction des métaux // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsingfors, 1926. – II. – 248 s.

Vitaliy Otroshchenko

LOBOIKIVKA METALLURGY AND BEREZHNIVS'KO-MAYIVS'KA ZRUBNA CULTURE

The article refers to the results of extensive studies on Loboikivka center of metalwork (17th–13th centuries BC) which led experts to excretion of an adequate archaeological culture namely Berezhnivsko-Mayivska. Raw ores as a manufacturing basis of Loboikivka workshop came from Donetsk Ore Mining and Metallurgical Center. The raw talc for the molds and other needs originated from Kriviy Rig stone quarrying center of Late Bronze Age which was located in the area of Sabatynivka culture. Major consumers of Loboikivka metallurgy production were located among the population of Tshynetska culture circle of Kyiv Dnieper region.

Key words: *Loboikivka metallurgy, Berezhnivka-Mayivka Zrubna culture, Donetsk Ore Mining and Metallurgical Center, Trzcieniec Culture Circle, Sabatynivka culture, Kriviy Rig Stone Quarrying Centre.*

ВИГОТОВЛЕННЯ ЖЕЗЛА-«СТИЛЕТА» ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

На території України знайдені дві пари бронзових виробів, які археологи називають або довгими шпильками, або жезлами. Автор цієї статті пропонує назвати їх жезли-«стилет» і обґрунтовує причину такої назви. Та найцікавішим у цих виробах є внутрішня порожнина на 2/3 їхньої довжини. В середині жезлів-«стилетів» були знайдені залишки дерева й обвуглена органіка. Було висловлене припущення, що для отримання порожнини у відливці використані дерев'яні ливарні стрижні. Використання дерева в бронзоливарній справі викликає недовіру, тому впродовж декількох років провадився експеримент, щоб зрозуміти технологію відливання подібних предметів.

У результаті можна стверджувати, що лиття пустотілих виробів за восковою моделлю із застосуванням дерев'яного ливарного стрижня можливе, але за умови просочення дерева антипіреном, щоб забезпечити захист його від вогню. Це унікальна, досі невідома технологія.

Ключові слова: доба пізньої бронзи, експеримент, унікальні ливарні технології.

Сьогодні експериментальна археологія – складний науково-дослідницький напрямок. Експеримент давно вже став необхідною процедурою у вивченні давніх технологій. Щоб результат наукового експерименту був близьким до давньої дійсності, його необхідно програмувати відповідно до кожного конкретного завдання. Основні вимоги до побудови програми наукового експерименту сформулював Ю. Б. Цетлін [7. С. 31–36]. І хоча вони стосувалися давньої кераміки, та виділені основні моменти з планування й побудови наукового експерименту є універсальними. Основною рисою, яка вирізняє науковий експеримент серед інших, є його спрямованість на отримання нової, досі невідомої інформації, тобто на отримання нових знань.

Отже, перший етап таких досліджень – це вивчення й аналіз усіх даних про предмет, за якими можна з'ясувати, як він був виготовлений і використовувався. Лише на основі таких знань устанавлюється завдання. Чим повнішою буде інформація про об'єкт, тим швидше дослідник прийде до розв'язання поставленого завдання. Під час експерименту треба намагатися застосовувати методики та матеріал, схожі до тих, які міг використовувати давній майстер.

Для вивчення давньої металообробки мало знати форму виробів. Треба розуміти весь процес у комплексі – від виплавлення металу з руди до виготовлення окремого предмета. Більшість інформації з часом втрачено, бо археологізації не піддаються, за поодинокими винятками, теплотехнічні споруди (плавильні

підки, ковальські горна тощо). Для доби палеометалу майже невідомі міхи та ковальські знаряддя. Що вже казати про технологічні прийоми. І тут у пригоді стають візуальне спостереження предмета, природничі науки (металографія, спектральний аналіз) та експеримент. За допомогою експерименту ми можемо не тільки підтвердити чи спростувати наші припущення, але й отримати відповіді на багато питань.

Тепер безпосередньо перейдемо до одного експерименту, який провадився впродовж декількох років. Існує дві пари бронзових виробів, одна з яких знайдена в похованні кургану №16 Гордіївського курганного могильника і датується 1300–1100 рр. до н. е., друга – безпаспортна, орієнтовно походить із Придніпров'я і зберігається у Національному музеї історії України [1. С. 235–240]. Це жезли-«стилети» (рис. 1). Через непорозуміння з колегами, що вважають їх гіпердовгими шпильками [3. С. 56 та ін.], я змушена трохи відступити від теми статті й пояснити ще раз, чому наполягаю на такій назві цих предметів.

Гіпердовгі шпильки відомі в жіночих похованнях Німеччини, де вони лежали на плечах похованих вістрями догори, чи донизу [8. fig. 1] (рис. 3). Трохи коротші могли розташовуватися поперек грудей. Що важливо – яку б форму не мали їхні голівки, в усіх – рівний стрижень без виступаючих деталей. Тобто, такі шпильки були призначені для закріплення одягу на плечах. Наші жезли-«стилети» покладені в поховання у дерев'яному футлярі біля рук небіжчиці (стать автори розкопок визначили лише за великою кількістю розсипаних по кістяку й навколо нього бурштинових намистин та двох довгих шпильок), яка лежала на лівому боці, та мають чітко виражені руків'я із перехрестям (рис. 4). Із цього випливає, що предмети не були елементом костюма – шпильками. Отже, це було щось на кшталт жезлів, які тримали в руках, для чого й зроблені руків'я. Чому ж іще й «стилети»? Бо мають навмисне загострені куванням вістря. Металографічне дослідження у цих місцях показало, що кування вістря закінчувалося у всіх випадках по охололому металу, що підвищує його твердість. До того ж на одному з жезлів-«стилетів» наявні сліди проколювання якогось твердого матеріалу [2. Рис. 32: 8, 33: 1–2]. І хоч стилети відомих тепер обрисів з'явилися у XV ст. в Італії, та можна стверджувати, що така зброя була відомою задовго до цього. Як приклад, наведемо два шпилькоподібних кинджали-стилети з поховань Старшого Ахмилівського могильника Ананьїнської культури доби раннього заліза [6. Рис. 66]. За А. Х. Халіковим, це II тип, що має оформлене грибоподібною голівкою та перехрестям руків'я. Кинджали-стилети знайдені в похованнях чоловіків-воїнів біля пояса зліва чи разом зі зброєю в узголів'ї, як й інші типи кинджалів [6. С. 174–175]. Стилет із поховання № 500, завдовжки 32 см, має ще й портупейний ремінь (рис. 5: 7).

Існують іще два вироби, які, без сумніву, мали те ж саме призначення, що й жезли-«стилети». Ця пара (рис. 5: 1–2) походить зі скарбу, знайденого під час земляних робіт поблизу селища Опай (Öpalyi), що в Східній Угорщині, в 1952 р.

[9. S. 65]. Вони мають руків'я, наверхшя-упори у вигляді кулястих голівок із широким диском під ними, перехрестя у вигляді чотирьох виступів-шишечок. На руків'ях є по три ребристих валики. На цілому примірнику нижче перехрестя розташовані такі самі валики з маленькою петлею (чи не для портупейного ремінця?). Довжина виробів – 908 та 895 мм [9. S. 67, taf. V, 6]. Руків'я завдовжки 147,42 мм, товщина руків'я – 16,75 мм. Вістря, ймовірно, обламані. Відлиті в одноразових ливарних формах. Безперечно, ці вироби не можна назвати «стилетами», бо за розмірами вони ближчі до рапіри. Цікавим є те, що до скарбу входили предмети військового спорядження: спис, бойові сокири та кельт.

До складу скарбу, знайденого біля с. Худлов Ужгородського р-ну Закарпатської обл., разом із чотирма шпильками подібної до виробів із скарбу Олай форми, але меншими за розмірами, теж входили предмети озброєння: мечі, бойові сокири та рукозахисні спіралі [4. Рис. 1–3].

Наразі, повернімося до експерименту. Жезли-«стилети» з Гордіївки та НМІУ відлиті за восковою моделлю в одноразовій ливарній формі. Основну інтригу їхнього виготовлення складає внутрішній отвір, який сягає 2/3 довжини. Як же вони відливалися? Свою гіпотезу про технологію їхнього лиття я висловлювала неодноразово. Вона базується на знайдених всередині жезлів залишках дерева й обвугленої органіки. Тобто для отримання порожнини були використані, ймовірно, ливарні стрижні, зроблені з дерева. Ливарний стрижень – це елемент ливарної форми для утворення порожнини в литві. Та важко було припустити, що дерево може витримати температуру розплавленої бронзи, бо стрижень витримує високі температурні й механічні навантаження, адже знаходиться всередині розплавленого металу. Тому був потрібен експеримент.

Програма експерименту вибудувана таким чином, щоб можна було дати відповідь на такі запитання:

- 1) із якого матеріалу були стрижні;
- 2) чому для стрижнів вибране лише дерево;
- 3) чи може стрижень бути з якогось іншого матеріалу;
- 4) що може захистити дерево від вогню;
- 5) як міг кріпитися стрижень у формі, щоб його не змістив розплавлений метал;
- 6) звідки треба заливати метал у форму;
- 7) як розмістити на моделі випори;
- 8) чи можна відлити пустотілий виріб, використовуючи дерев'яний стрижень.

Отже, чому ж матеріалом для стрижня вибране лише дерево. Були проаналізовані декілька варіантів матеріалу для стрижня: глина, шнурки органічного походження і дерево. Хід думок наступний. Глина не підходить тому, що виліпити стрижень завтовшки 5 мм і завдовжки від 21,5 до 263 мм складної конфігурації мало ймовірно. До того ж, при zalиванні розплавленого металу в форму він зламається. Застосування органічного матеріалу, на кшталт шкіряних ремінців

чи мотузок, просочених якимось вогнетривким розчином, теж мало ймовірно, бо лишається проблема жорсткості стрижня.

Як говорилося вище, всередині двох жезлів-«стилєтів» знайдені залишки деревини (Гордіївка) та органіки (НМІУ). На виробках із НМІУ спостерігалися перекошення стрижня при заливанні металу в форму та горбкувата й нерівна з напливами порожнина, яка в деяких місцях повністю заповнена металом. Додаткову інформацію надало металографічне дослідження. Метал цих жезлів дуже пористий, із великою кількістю вкраплень закису міді, що є результатом реакції дерева на розплавлений метал – обвуглювання і виділення кисню, який розчинився у металі при його застиганні [1. С. 236].

І хоча використання дерева в бронзолivarній справі піддають нещадній критиці [5. С.187], з огляду на сказане впливає, чому матеріалом для ливарних стрижнів було обране дерево.

У ході експерименту декілька спроб залити метал у форму закінчилися активним горінням дерева, в результаті чого литво мало значні недоливи. Тоді постало питання, чим могли захищати деревину від високої температури в давнину? Або обмазуючи її рідкою глиною, або просочуючи відомим на той час природнім антипіреном.

Спроба покрити стрижень рідкою глиною не дала результатів, бо вона розтріскувалася й при накладанні воску – обсипалася.

Які ж антипірени могли мати у своєму розпорядженні давні майстри? Серед найбільш підходящих природних антипіренів, на мій погляд, є сода й зола.

Задовго до н. е. в Давньому Єгипті використовували соду, яку добували з содових озер для виробництва скла. В Європі такі озера є в Угорщині, на території ж України найбільша сировинна база соди – озеро Сиваш. Іще одним джерелом видобутку соди впродовж багатьох століть аж до початку ХІХ ст. була зола деяких морських водоростей і прибережних рослин. Найпоширеніша з них солянка содоносна (*Salsola Soda*) росте на засолених ґрунтах на узбережжі Чорного моря (рис. 7). Також сода присутня і в деревній золі. Для нас вона цікава тим, що забирає тепло й відтісняє кисень від місця горіння.

Якщо залляти золу гарячою водою, то отримаємо розчин поташу. Це карбонат калію. У пожежній справі ним і досі обробляють дерев'яні конструкції.

Отже, для початку я зупинилася на поташі (золі). Стрижень, вирізаний із сосни, вимочувався впродовж тижня у водно-золистому розчині з розрахунку 250 мл попелу на 1000 мл води. При цьому деревина стала значно міцнішою (рис. 8). Коли стрижень висох, на ньому була сформована модель жезла з воскової суміші, що складалася з воску, живиці, лляної олії та вугільного пилу. Така суміш дуже пластична й дає можливість відпрацювати дрібні деталі на моделі.

Наступним кроком необхідно було продумати кріплення стрижня у формі, бо це один з дуже важливих моментів. Стрижень не має зсуватися після витоПЛення воску й під час заливання металу. Від цього залежить якість литва. У сучасній

металургії опорні частини стрижня називаються знаками. Метал планувалося заливати від вістря, тому один знак було вставлено в наверх, щоб він утримував стрижень у вертикальному положенні. Два бокових горизонтальних знаки вставлені одним кінцем у виступи перехрестя стрижня, а вільні кінці загнуті спіраллю. Вони мають утримувати стрижень від зсувів убік.

Для виводу газів з робочої порожнини форми та контролю заповнення форми розплавленим металом також необхідні отвори – випори. Правильне розташування на ливарній формі випорів – теж дуже важливий момент. Найкращий результат дали два довгих випори, які проходили від наверх до 2/3 висоти моделі. Ще чотири випори розташовані на протуберанцях перехрестя для кращого заповнення порожнини форми металом. Водночас ідея додаткових тонких вентиляційних каналів вище перехрестя була відкинута через посилення горіння дерев'яного стрижня (рис. 9).

У результаті проведеного експерименту було отримано пустотіле литво (рис. 10), близьке за якістю жезлам-«стилетам» із НМІУ, що має високу пористість і дуже насичене киснем (рис. 6)¹. Та, незважаючи на незначний гандж у литві, що полягав у недоливі протуберанця на перехресті через один не вставлений випор, доведено, що майстри за доби пізньої бронзи володіли унікально складною технологією лиття пустотілих предметів із застосуванням дерев'яного стрижня.

1. Гошко Т. Ю. Два бронзових вироби з фондів Національного музею історії України // На пошану Софії Станіславни Березанської / зб. наук. праць. – К. : Шлях, 2005. – С. 235–240.

2. Гошко Т. Ю. Металообробка у населення правобережної лісостепової України за доби пізньої бронзи. – К., 2011. – 127 с.

3. Березанська С. С., Ключко В. І. Гордіївський могильник // Гордіївський могильник. – Вінниця : Вістка, 2011. – С. 56.

4. Кобаль Й. В. Скарб доби пізньої бронзи із Худлова // Археологія. – № 3. – К., 1999. – С. 108–112.

5. Минасян Р. С. Металлообработка в древности и средневековье. – СПб : Государственный эрмитаж, 2014. – 472 с.

6. Халиков А. Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа VIII–VI вв. до н. э. – М. : Наука, 1977. – 262 с.

7. Цетлин Ю. Б. Древняя керамика в системе научного эксперимента // Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век : материалы международной полевой научной конференции «Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век», 6–12 августа 2012 г. – Ульяновск, 2013. – С. 31–39.

8. Matthews S. G. The Instantiated Identity: Critical Approaches to Studying Gesture and Material Culture // The Materialization of Social Identities session at the annual Theo-

¹ Висловлюю глибоку вдячність колегам С. О. Агапову, Д. С. Агапову, Н. Агаповій (м. Самара, Російська Федерація), які брали активну участь у експерименті.

retical Archaeology Group conference, University of Glasgow, Scotland, 17–19 december 2004. – S. 1–22.

9. *Mozsolics A.* Der Bronzefund von Ópályi // *Acta Archaeologica Hung.* – 1963. – XV/I–IV. – S. 65–83.

10. *Wels-Weyrauch U.* Mittelbronzezeitliche Frauentrachten in Süddeutschland, Beziehungen zur Hagenauer Gruppierung // *Dynamique du Bronze moyen en Europe occidentale. Actes du 113ème congrès national des sociétés savantes.* – Strasbourg, 1988; Commission de Prè- et Protohistoire. – Paris, 1989. – S. 117–134.

Tetyana Goshko

MAKING OF THE «STILETTO» ROD IN LATE BRONZE AGE

There are two pairs of bronze items from the territory of Ukraine which archaeologists call long pins or rods. The author proposes to name them «stiletto» rods given the practical reasons. The most interesting element of such items is the inner cavity in 2/3 of their length. Some remains of wood and charred organics were discovered inside «stiletto» rods. It presumes that the casting utilised wooden stalk to receive the cavity inside rod. Applying wood in bronze casting raise doubts. Therefore authors conducted experiments for several years in order to clarify the casting techniques for such items.

As a result, firm evidence exists that casting of hollow artifacts is possible by applying wax model with a wooden stalk inside provided the wood was previously treated by flame retardant substance to protect it from fire. This technology is unique and unknown until recently.

Key words: *Late Bronze Age, experiment, unique casting techniques.*

Рис. 1. Жезли-«стилети»: 1–2 – Гордіївка, кург. 16; 3–4 – НМІУ

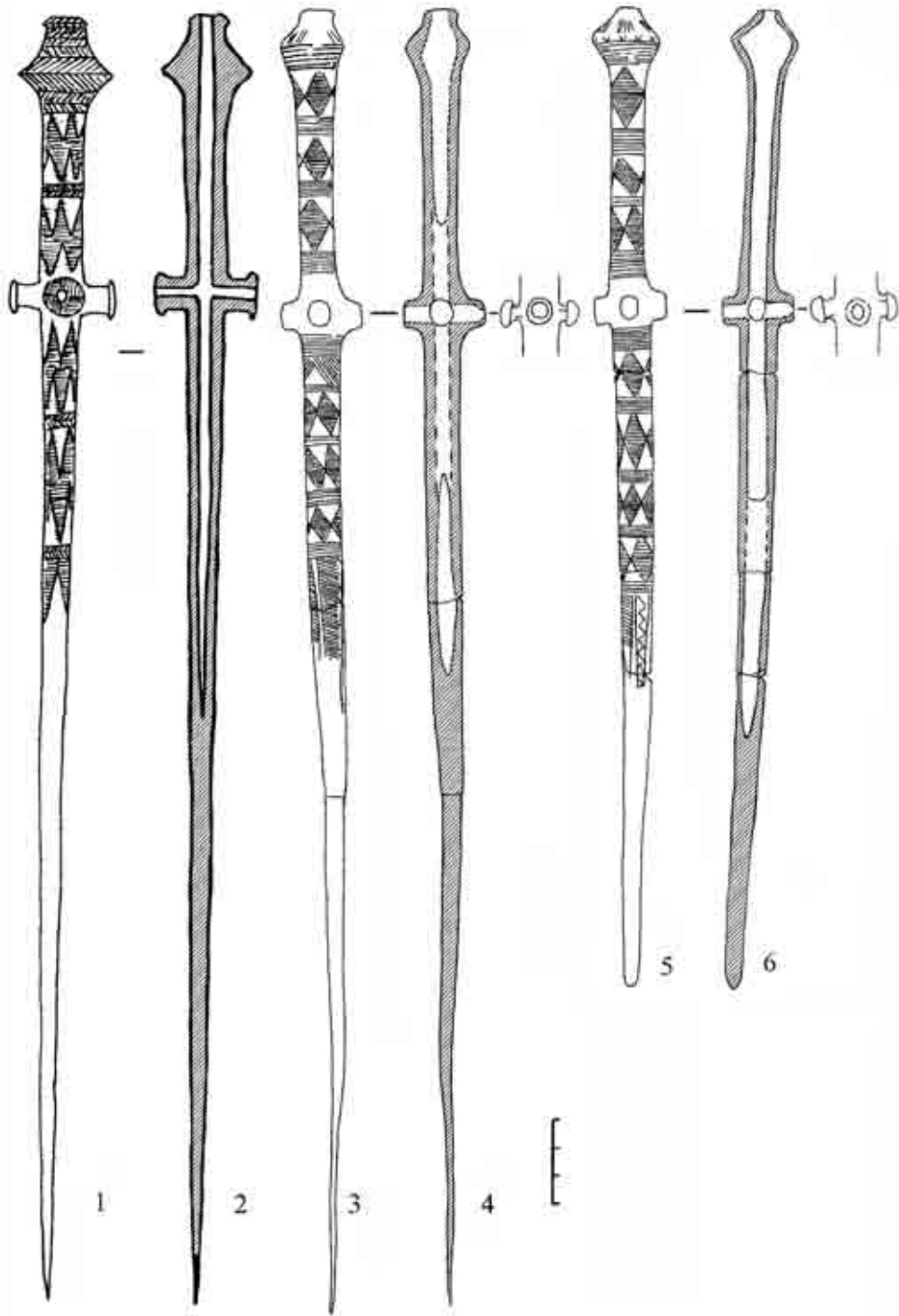

Рис. 2. Внутрішні порожнини жезлів-«стилетів»:
 1-2 – Гордіївка, кург. 16; 3-6 – НМІУ

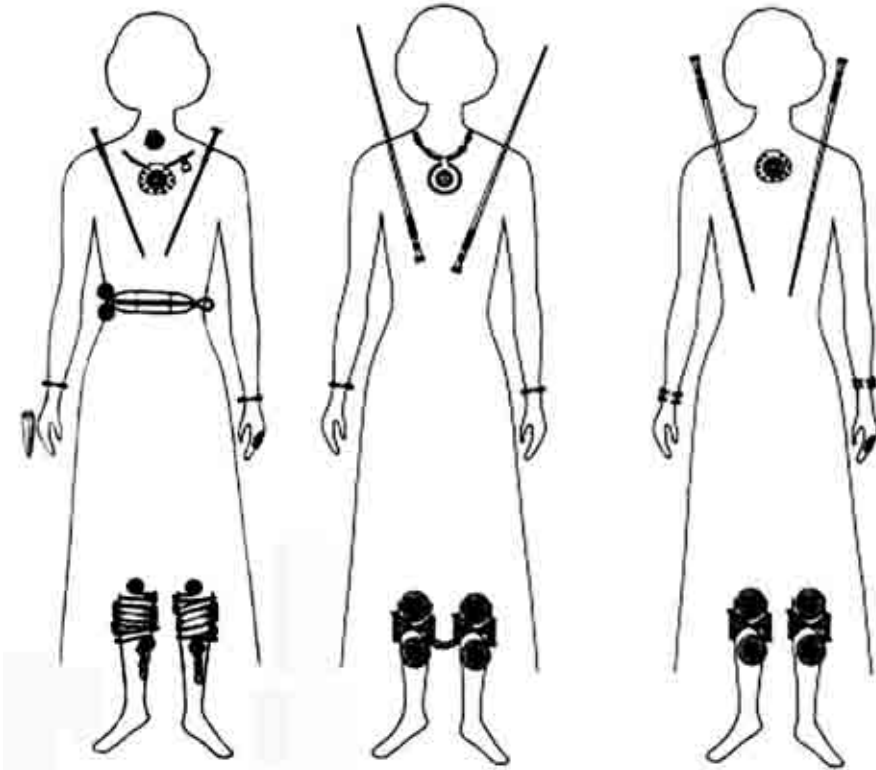

Рис. 3. Гіпердовгі шпильки з жіночих поховань Німеччини
[за: 8. Fig. 1; 10. Taf. 105–114]

Рис. 4. Розташування жезлів-«стилетів»
у похованні з кург. 16 Гордіївського
могильника [за: 3. Рис. 26]

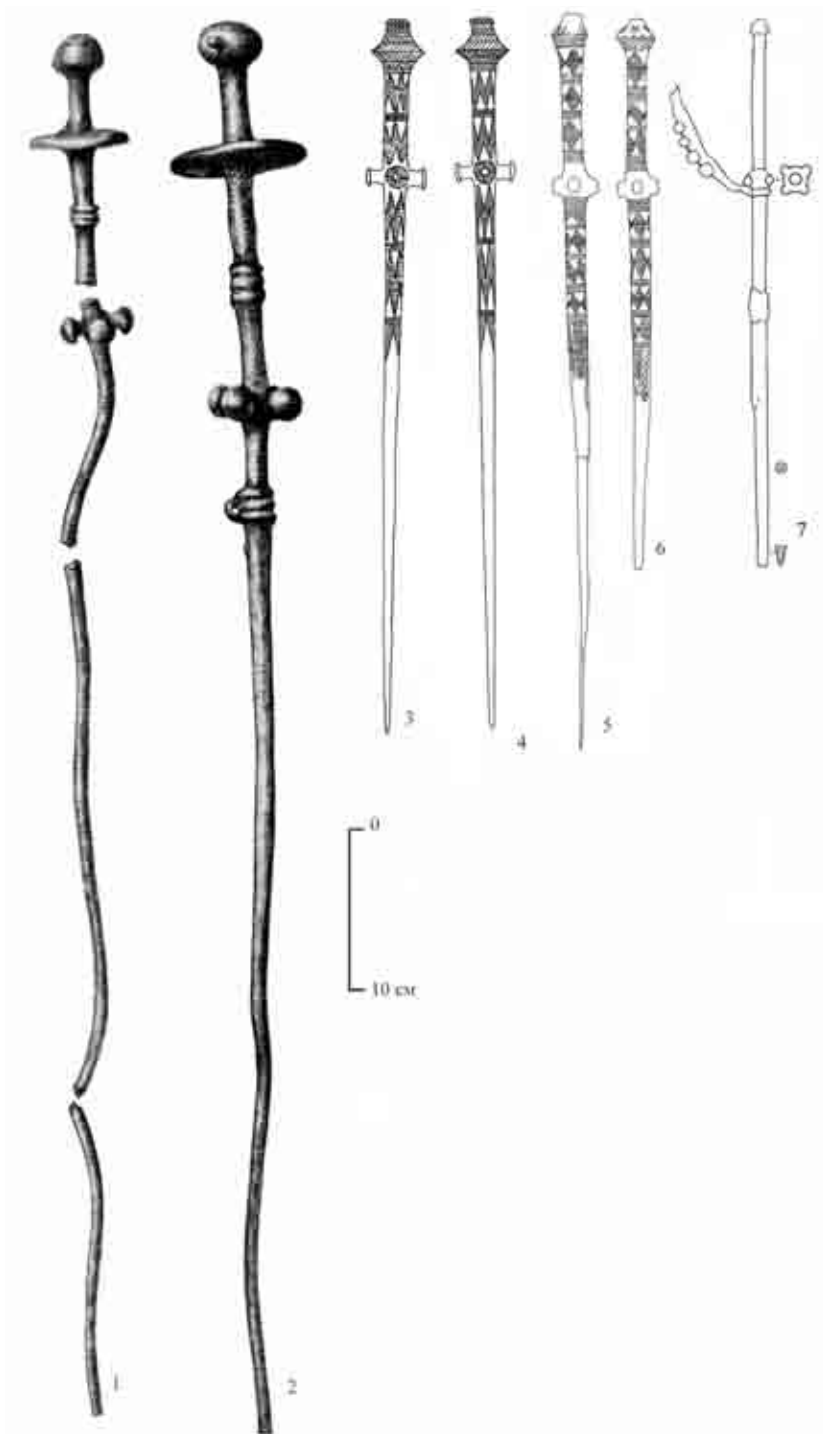
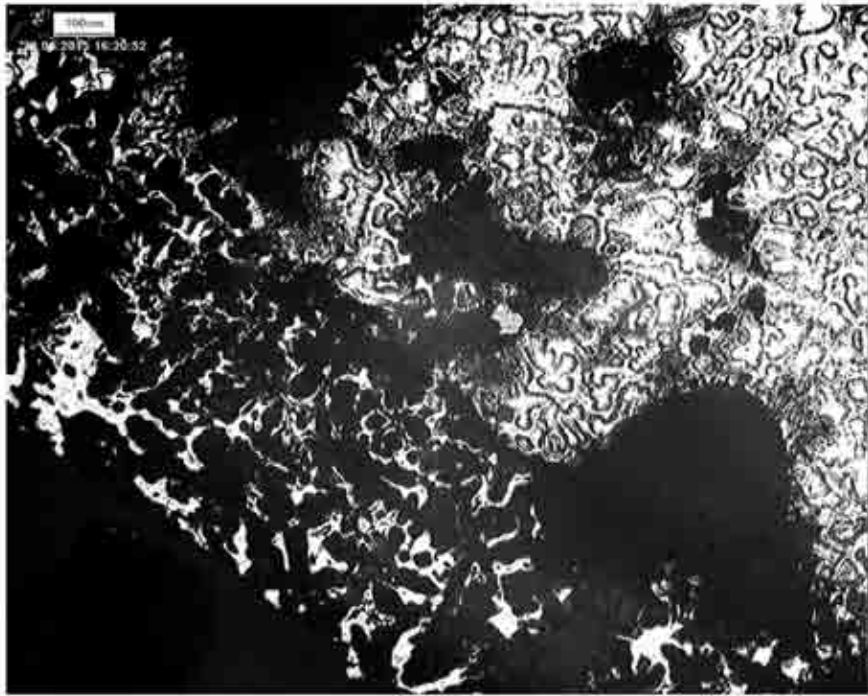
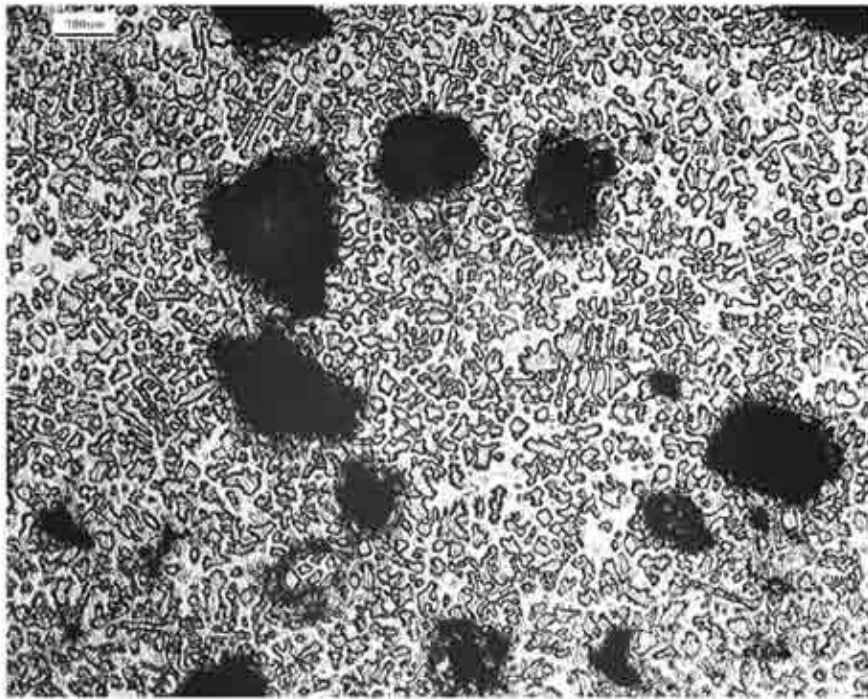

Рис. 5. Бронзові вироби з чітко вираженим руків'ям: 1–2 – Опай; 3–4 – Гордівка, 5–6 – НМІУ; 7 – Старший Ахмилівський могильник, пох. 500

1

2

Рис. 6. Мікроструктури:
1 – жезл-«стилет» із НМІУ; 2 – експериментальне литво

Рис. 7. Солянка содоносна (*Salsola Soda*)

Рис. 8. Дерев'яний
стрижень для експери-
ментальної відливки

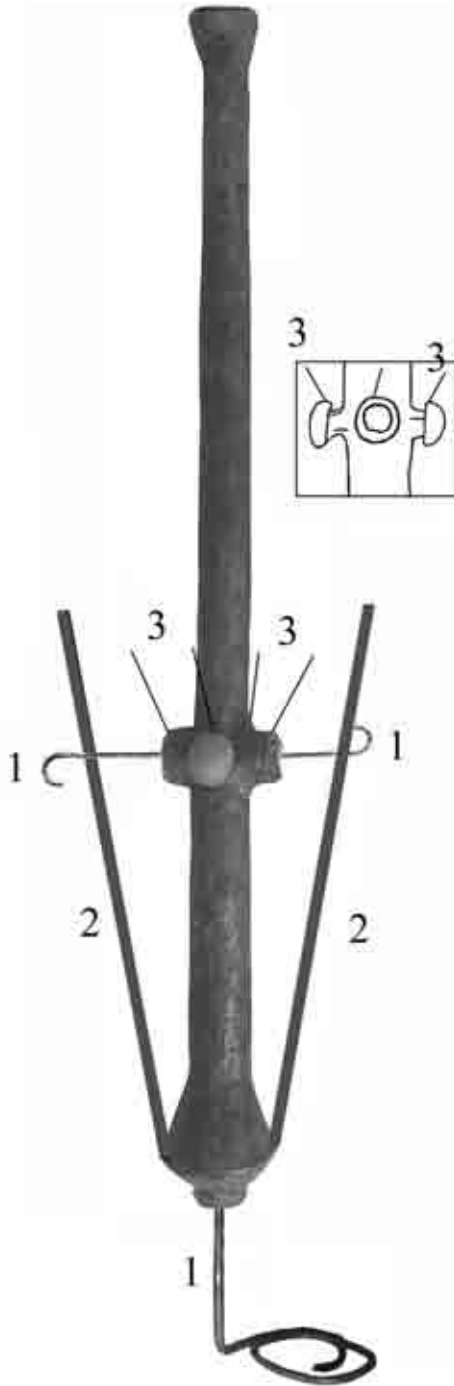

Рис. 9. Модель жезла-«стилєта» з воскової суміші та розташування на ній знаків і випорів:
1 – ливарні знаки; 2–3 – випори

Рис. 10. Експериментальна відливка

ВИРОБИ З КАМЕНЮ У КОНТЕКСТІ ГОСПОДАРСТВА ПОСЕЛЕННЯ УЧ-БАШ

У статті публікується і аналізується колекція виробів з каменю з поселення Уч-Баш. Розглядається типологія кам'яних виробів, контекстність у комплексах, спосіб застосування і прийоми виготовлення. Наведено широке коло аналогій учбаським виробам в інших культурах.

Ключові слова: *вироби з каменю, Уч-Баш, кизил-кобинська культура, Крим.*

Приступаючи до розгляду виробів з каменю, знайдених в шарах і комплексах Уч-Башу, варто вказати, що ця категорія археологічного матеріалу незаслужено слабо вивчена дослідниками епохи пізньої бронзи – раннього заліза Північного Причорномор'я. У публікаціях найчастіше наводяться поодинокі речі, які презентують так званий «образ» культури. Тому, приводячи аналогії з публікацій інших пам'яток, ми робимо поправку на епізодичність публікацій такого матеріалу, який насправді набагато численніший. І застерігаємо читача від передчасних глобальних висновків про переважання того чи іншого типу в тих чи інших археологічних комплексах або культурах. Проводячи розкопки на Уч-Баші, ми гранично ретельно підійшли до процесу фіксації та відбору археологічного матеріалу, описуючи не тільки ті кам'яні вироби, які можна визначити, а й уламки виробів, які неможливо віднести до тієї чи іншої функціональної категорії унаслідок сильної фрагментації. Під опис також бралися камені, що не зустрічаються в природному ґрунті археологічної пам'ятки, всі камені, що потрапили в шари ззовні. Статистика показала, що на кожен визначений виріб або фрагмент з комплексу чи шару припадає близько п'яти, а то й більше невизначених фрагментів, утім практично всі, на перший погляд, природні камені (принесені) мали сліди використання. Ці первинні польові спостереження підтвердилися і при аналізі речей. Аналіз показав, що камінь залишався одним з основних матеріалів, що використовувалися для виготовлення речей різного застосування в господарстві перехідних від бронзи до заліза суспільств. Тим більше важливо розглянути набори інструментів і пов'язані з ними відходи та брухт відповідно до їх накопичення в різних горизонтах Уч-Башу за функціональним призначенням.

Категорія булави. На Уч-Баші знайдено три булави – одна ціла і дві фрагментовані. Всі вони були кулястої форми, трохи сплюснуті по висоті або круглі зі шліфованою поверхнею і круглим отвором для держака по центру (рис. 1). На одному виробі з вапняку з відполірованою до блиску поверхнею

(рис. 1: 1) [див. також: 29. С. 102] від нижнього отвору симетрично відходять два заглиблення-«пази», мабуть, для фіксації кріплення виробу на руків'ї. Цей виріб має потертості на місці кріплення, на поверхні головки булави незначні подряпини. Навершя знайдено в шарі поселення, що перекриває ранні горизонти, на центральному розкопі. Мабуть, виріб використовувався не як бойова зброя, а як парадна річ або символ влади. На фрагменті іншої булави, виготовленої з сірого діориту (рис. 1: 3), на її випуклій «робочій» поверхні залишилися сліди від ударів об щось не дуже тверде. Збереглася половина виробу. Отвір для руків'я було просвердлено трохи вбік. Цей фрагмент булави був знайдений у шарі пожежі і, мабуть, потрапив в нього, розколовшись в процесі використання як бойової зброї. Ще один фрагмент булави був знайдений в осипу підірваної в 1942 р. частини поселення в дерновому шарі. Це фрагмент маленької сплюснутої форми булави з відшліфованого чорного діориту (рис. 1: 2), яка, мабуть, також служила ієрархічною ознакою.

Кам'яні навершя у вигляді булав, сокир і сокир-молотів відомі в поховальних комплексах зрубної культурно-історичної спільноти і поширені на широких степових просторах від Уралу до Дніпра, найбільше на правобережжі Волги і відсутні в Передкавказзі [31. Рис. 60]. Автори дослідження акцентують увагу на тому, що ареали поширення булав і сокир-молотів не перетинаються, а також роблять висновок про значення таких наверш у зрубному суспільстві як інсигній влади, а не видів озброєння. Знахідки булав у передкавказьких пам'ятках Причорномор'я вкрай поодинокі. Кам'яна булава відома в інвентарі Ніколаєвського могильника в Передкавказзі [2; 29. Рис. 84], у похованні біля с. Лугове в Східному Криму [29. Рис. 20], в інвентарі кургану 524 біля с. Жаботин [10. С. 107. Таб. VII: 9; 27], фрагмент розколотої булави з каменю твердої кристалічної породи знайдено в шарах Жаботинського поселення [29. С. 138, 141; 9. С. 49]. Недосвердлена кам'яна булава походить з шарів поселення Вишенька-2 на Південному Бузі, що датуються серединою VIII ст. до н. е. [5. С. 33. Рис. 1, 11], ще один такий виріб відомий у матеріалах раннього зольника 19 західного укріплення Більського городища [33. С. 117. Рис. 11, 12; 34. С. 101]. Подібний виріб знайдено на пізньобронзовій пам'ятці Правобережного лісостепу [20. С. 76. Рис. 42, 18]. Звертає на себе увагу також факт, що свердління цих виробів припинено на однакову глибину виїмки. Аналогія з посиланням на матеріали Азербайджану в роботі В. А. Ільїнської при перевірці виявилася такою, що не відповідає дійсності – у Мінгечаурі булави грушоподібної форми були знайдені в шарі бронзи [10. С. 107; порівн.: 4. С. 31]. Проте в епоху раннього заліза в Передкавказзі відомі знахідки наверш біконічних бронзових булав [3. С. 176] на пам'ятках, які А. Н. Тереножкін синхронізував з новочеркаськими старожитностями [29. С. 144].

Кам'яні булави, кулясті і грушоподібні, відомі в поховальному інвентарі ранньоананьїнської культури Волго-Кам'я – в п. 23 І Новомордовського могиль-

ника (куляста) і п. 3 Волосовського могильника (грушоподібна). Поховання, з яких вони походять, широко датовані А. Х. Халиковим в межах VIII–VII ст. до н. е. [30. С. 182. Рис. 70: 1, 2], що цілком укладається в хронологію шару пожежі Уч-Баша, де була знайдена розбита бойова булава, і перекриваючого горизонту, де було знайдено навершя з вапняку, близько середини VIII ст. до н. е. Тенденція до подавлення ранньонаньїнських старожитностей до рубежу II–I тис. до н. е. і обмеження перехідного до заліза етапу VIII ст. до н. е. [32. С. 41–45] не викликає протиріч у наведенні аналогій, оскільки перетин хронологічних схем так чи інакше припадає на VIII ст. до н. е., а присутність аналогічних деяким учбаським типам речей у Волго-Камський пам'ятках, про що піде мова нижче, скоріше говорить про привнесені в Крим ззовні типи артефактів, ніж про їх раніше датування в Криму.

Привертає увагу факт знахідки діоритової булави, що використовувалася як зброя в шарі пожежі Уч-Башу поряд із знахідкою подібної булави-навершя, що має символічне значення, а також подібна «парна» знахідка у Середньому Подніпров'ї – на Жаботинському поселенні і в сусідньому кургані. Також варто зазначити, що знахідок ні бойових, ні символічних булав у шарах і комплексах Північного Причорномор'я раніше VIII ст. до н. е., як про це пишуть деякі дослідники, невідомо. Цілком імовірно, що ці предмети не належали місцевому населенню і залишені під час короткочасного історичного періоду, що фіксується археологічно по невеликій групі «новочеркаських» поховань [17].

Варто також згадати фрагмент невеликої кам'яної булави з п. 9 могильника Дружне-2 [13. Рис. 52, 27]. Поховання за знахідками кераміки відноситься до фіналу горизонту V-УБ – горизонту VI-Г, тобто є синхронним фіналу горизонту, що слідує за зруйнуванням Уч-Башу. В. А. Колотухін припускає потрапляння цього фрагмента в могилу у вторинному використанні, проте ми не виключаємо синхронність її з похованням, допускаючи, що носії нових матеріальних типів Уч-Баша з'явилися там після випадання в шар також не характерних для попередніх горизонтів Причорномор'я булав і спалення поселення. Поява цього фрагменту в похованні могло мати символічне значення, продовжуючи семантичний ряд булав як символів влади або місця в ієрархії.

Категорія сокири. *Тип 1.* Сокири-молоти, підквадратні в перетині з одною клиноподібною або заокругленою і обушковою сплющеною робочою частиною (рис. 2: 1–7). Цей тип виділяють плавні, злегка закруглені обриси виробу. Знайдені як цілі вироби цього типу, так і фрагменти. Розміри виробів різні, зустрічаються як великі, так і невеликі, усі виготовлені з сірого, чорного або зеленого діориту і на всіх є сліди від використання. Сокири цього типу знайдені як в комплексах і шарах Уч-Баша, так і в осипу, що утворився після вибуху 1942 р. Проте всі «контекстні» речі знайдені в ранніх горизонтах дотаврських періодів. Тип міг використовуватися і в побуті, і як зброя. Один з фрагментів цього типу був знайдений у кладці зовнішньої стіни фортифікації Уч-Баша,

можливо, застосовувався при її спорудженні (рис. 2: 7), одна ціла сокира і два фрагменти походять з підлоги споруди 1 Східного розкопу, що представляє, можливо, майстерню (рис. 2: 1–3).

Тип найпоширеніший на пам'ятках епохи пізньої бронзи і передкіфського часу Північного Причорномор'я [докладніше див.: 12. С. 321]. М. Т. Кашуба абсолютно справедливо приходить до висновку, що цей тип виробів корінням сягає в місцеві культури середньої та пізньої бронзи у всіх культурах Північного Причорномор'я, питання його появи в Криму в кизил-кобинській культурі обумовлено цим же. Вироби знайдені в культурі Козія-Сахарна, наприклад, на поселенні Матеуц-Ла Башне [12. С. 441. Рис. ХСVI: 13]. Цей тип є одним з основних в білозерській культурі [7. С. 102. Рис. 38: 14–17; 6. С. 90. Рис. 2: 17], знахідки виробничого браку – заготовок з недосвердленим отвором – відомі в матеріалі непоротівської групи поселень чорноліської культури [19. С. 61. Рис. 30: 3; С. 71. Рис. 38: 14; С. 106. Рис. 63: 26; С. 121. Рис. 75: 1]. Варто уточнити, що непоротівські матеріали відносяться саме до даного типу сокир-молотів, а не до циліндричних молотів, як вважає автор дослідження, що видно з форми заготовок [19. С. 172].

У Криму знахідки таких сокир-молотів є на поселенні Кизил-Коба [13. Рис. 27: 27, 28].

Тип 2. Фрагменти сокир-молотів, овальних у перетині, з клиноподібною загостреною робочою частиною, з подовженим брускоподібним клином, середніх розмірів, поверхня зашлифована (рис. 2: 8–10). Вироби виготовлені з діориту, одне з них розколося в процесі виготовлення, на інших фрагментах є сліди використання. Виріб, що розколовся у процесі виготовлення, знайдено в шарах зольника початку таврського періоду (рис. 2: 8), решта походять з осипів від вибуху (рис. 2: 9, 10). Можна припустити, що цей тип змінює попередній після руйнування Уч-Баша.

Овальні або круглі в перетині сокири-молоти відомі з шарів Жаботинського поселення [9. С. 49], в похованнях могильника 1 на Кисловодській меблевій фабриці разом з двокільцевими вудилами і трьохпетельними псаліями [8. Рис. 3], в інвентарі Ніколаєвського могильника [29. С. 144. Рис. 84: 13] на Північному Кавказі, в кургані біля Камбурліївки [29. С. 48. Рис. 19: 9] в Степовому Причорномор'ї, в шарах поселення Алчедар III культури Козія-Сахарна [12. С. 321. Рис. XXVIII: 18], на поселенських пам'ятках чорноліської культури Середнього Подніпров'я – Суботівське, Московське городище [27. С. 85. Рис. 4: 6, рис. 56]. Є вони у значно віддаленому від Північного Причорномор'я Волго-Кам'ї – такий виріб знайдено біля поховань 94, 95, 96 Тетюського могильника [30. С. 55. Рис. 21: А3], а також у похованні 26 [30. С. 65. Рис. 27: В4], в шарі Старшого Ахмиловського могильника [30. С. 141. Рис. 51: 1], в Новомордовському могильнику [30. С. 141. Рис. 51: 2], а на городищі Казанка I була знайдена дволезова кам'яна провушна сокира [30. С. 141: Рис. 51: 4]. З усіх кам'яних со-

кир ранньоананійських пам'яток найближчим до учбаського типом овальних або круглих в перетині сокир є вироби, знайдені в Тетюському могильнику, датованому VIII ст. до н. е. А. Х. Халіков не приводить аналогій цьому типу в попередніх і синхронних культурах Волго-Кам'я і Приказанських степів.

Категорія молоти. *Tun 1* представлений фрагментами молотів брускоподібною форми, підквадратних в перетині з уплощеною ударною частиною (рис. 3: 1–3) і висвердленим отвором, розташованим по центру або зі зсувом до обухової частини. Всі вироби були у використанні, виготовлені з діориту. Поверхня ретельно відшліфована, отвори відцентровані, ударна частина також ідеально пласка. Один з фрагментів молотів (рис. 3: 2) був знайдений на підлозі споруди 1, яка, імовірно, була майстернею (Східний розкоп), фрагменти іншого розбитого молота походять з поверхні шару суглинку безпосередньо під шаром пожежі біля пролому внутрішньої оборонної стіни Західного розкопу (рис. 3: 1, представлений один найбільший фрагмент). Контекст обох виробів – дотаврські горизонти.

Подібні молоти – підквадратні в перетині [порівн.: 12. С. 321. Рис. XXVIII: 6, 12, 15] – знайдені на поселеннях Солончени-Хлін і Алчедар III культури Козія-Сахарна, відомі вони в матеріалі Суботівського городища [27. С. 85. Рис. 55: 1], поселення Балта [6. С. 90. Рис. 2: 16]. На нашу думку, такі вироби можна відносити саме до категорії молоти за функціональним призначенням (пласка ударна частина, брускоподібна, а не округла в плані форма), на відміну від сокир-молотів, що мають і дещо інші сліди від ударів на обусі, і більш скруглену в плані форму, в тому числі і обуха. Молоти з міцного каменю кристалічних порід (діорит), підквадратні в перетині з плоским рівним ударним краєм, імовірно, призначалися для кування.

У Криму фрагмент такого молота знайдено на поселенні Кизил-Коба [13. Рис. 27: 24].

Tun 2 представлений одним фрагментом ударної робочої частини великого молота (рис. 3: 4), овальної в перетині форми зі злегка скошеним і округленим робочим краєм і висвердленим отвором для ручки. Виріб виготовлено з вапняка-черепашника. Фрагмент знайдений в шарі суглинку – підсипання під фортифікацію над залишками металургійної майстерні – і датується горизонтом IV-УБ. Молоти з м'якого неважкого каменю овальні або прямокутні в перетині з заокругленим сплюсненим ударним краєм, можливо, використовувалися для обробки криць в металургії.

Tun 3. Фрагменти молотів, круглі з перетині, циліндричної форми, середніх розмірів, із висвердленими отворами для ручки, розташованими із зсувом до обухової частини або по центру (рис. 3: 5–8). Вироби виготовлені з діориту, поверхню в більшості випадків шліфували. Два фрагменти цього типу знайдені в шарі пожежі (рис. 3: 5, 6), ще два – в заповненні зольника на Західному розкопі (рис. 3: 7, 8). Ймовірно, цей тип змінює попередні після зруйнування Уч-Башу, що підтверджує і хронологія комплексів з аналогіями, наведена нижче.

Молоти циліндричної форми в основному відомі в похованнях передскіфського часу з двукольчатими вудилами і трьохпетельними псалиями, як, наприклад, в могильнику 1 на Кисловодській меблевій фабриці [8. Рис. 1, 2], разом з мечами і кинджалами кабардино-п'ятигорського типу, стелами типу новочеркаського скарбу з полум'яподібною головою та ін. Такий молот був присутній в інвентарі скорченого безкурганного поховання в Ставрополі [24. С. 131–133. Рис. 42: 5; 27. С. 87; 29. С. 61. Рис. 25: 13], в інвентарі Каменномоєтського могильника [18. С. 147–252. Рис. 250; 27. С. 87] на Кавказі, в п. 1 к. 5 у с. Зелений Яр [29. С. 41. Рис. 14: 4; 23. С. 332. Рис. 88: 6] в Криму, в інвентарі кургану на Дніпробуді [29. С. 41. Рис. 14: 5], п. 2 к. 15 у с. Звонецьке [23. С. 330–331. Рис. 87: 2] в Причорноморському Степу, випадкова знахідка подібного молота, виготовленого з пісковика, відома у Подонні [29. С. 52. Рис. 20: 9], а на Слобожанщині знайдено недосвердлений циліндричний молот [29. С. 58. Рис. 24: 15]. У Середньому Подніпров'ї вони присутні в матеріалі Московського городища пізньочорноліського часу [27. С. 86. Рис. 55: 5].

Категорія товчачі. *Тип 1.* Циліндричні і брускоподібні вироби, круглі або підквадратні в перетині, що звужуються до робочого краю (рис. 4: 1–3). Робочий майданчик сплющений. Один виріб застосовувався без надання йому правильної геометричної форми (рис. 4: 1), фактично будучи фрагментом м'якого інкерманського вапняку з підправленим робочим майданчиком. Два інших – брускоподібної форми, були ретельно оброблені. Один з них також виготовлено з інкерманського вапняку (рис. 4: 2), причому його робочий майданчик має сліди перекалу і іржі, другий – з твердого габра або габродіобаза (рис. 4: 3). Всі вироби цього типу походять із заповнення зольника Західного розкопу Уч-Баша, що датується таврським періодом.

Тип 2. Циліндричні брускоподібні товчачі-молоти, підквадратні або круглі в перетині, з обома робочими краями, ретельно відшліфованою поверхнею (рис. 4: 4–7). Один робочий майданчик сплющений, але не ідеально плоский, інший – опуклий. Всі вироби цього типу виготовлені з діориту. На робочих майданчиках чітко простежуються сліди від ударів об твердий матеріал – дрібні часті вищерблени, а також сліди від відколів невеликих фрагментів товчача в процесі використання. На кількох виробах простежено такі ж дрібні, але рідше розташовані вищерблени по центру на бічних поверхнях (рис. 4: 4, 5). Можна припускати, що ці вироби використовувалися для проковування металу, причому, можливо, кували як ними, так і на них, використовуючи як маленькі ковадельця. Найвиразніше такі маленькі вищерблини на бічних поверхнях виражені на брускоподібних виробах, котрі стійко лежать на пласкій поверхні (рис. 4: 5). З'ясувати приналежність цього типу до певного горизонту, на жаль, неможливо, оскільки всі вони походять з осипу від вибуху на східній частині городища. Очевидно, вони належать до одного комплексу виробничого характеру, ймовірно, становлять собою набір.

Подібні товчачі відомі на поселенні Бай-Кият в Північно-Західному Криму [14. Рис. 63: 1, 4, 5], деякі з них також візуально схожі на невеликі ковадла [14. Рис. 63: 2, 4, 5], є подібний виріб на ранньому поселенні кизил-кобинської культури Дружне-1 [13. Рис. 33: 14], в культурі Козія-Сахарна вироби цього типу зустрічаються в якості товчачів з однією робочою поверхнею, ковадельцями в цій культурі служили невеликі природні гальки [12. С. 320–321].

Тип 3. Цей тип представлений декількома знаряддями (рис. 4: 8, 5), форма яким або взагалі не надавалася, або камінь злегка підправляли для зручності утримування в руці. Найчастіше це велика морська галька, на одному або декількох сторонах якої є характерні вищерблини від ударів, ідентичні таким слідам на товчачах і молотах. Один примірник виготовлений зі шматка діориту (рис. 5: 1), дуже грубо підправленого для використання. Він походить з ями пізнього горизонту північного розкопу Уч-Башу. Решта знарядь на морських гальках (рис. 4: 8; 5: 2) знайдені у верхніх шарах Уч-Башу, що перекривають ранні комплекси. Ймовірно, тип відноситься до початку таврського періоду кизил-кобинської культури.

Категорія «пращові камені». *Тип 1.* Вироби представлені ідеально круглими, ретельно оббитими кулями, діаметром близько 5–6 см, виготовленими з кременю методом пікетажу (рис. 6: 1, 2). Такі «пращовики» відомі в матеріалі Уч-Башу з найраніших його горизонтів і, ймовірно, використовувалися його жителями традиційно. Виготовлення такого виробу з кременю потребувало чимало зусиль, тому варто припускати, що вони використовувалися не як метальна зброя, а як кистені або якось інакше. На користь такого припущення свідчить дуже шорстка поверхня цих крем'яних куль, велика кількість знайдених на поселенні розбитих і розколотих виробів і невелика кількість цілих. Такі вироби за специфікою матеріалу досить важкі, набагато важчі за поширені в цій місцевості вапняки, що також, мабуть, було однією з основних необхідних характеристик їх використання.

Такі «пращові» камені знаходять на багатьох поселеннях передскіфського і ранньоскіфського часу, наприклад, Більське городище [34. С. 52. Рис. 18: 18. Рис. 43: 16–19, 23, 24], також Б. А. Шрамко наводить знахідку такого «пращовика» в кургані 9 могильника Осняги з розкопок В. А. Городцова [34. Рис. 73: 16].

Тип 2. Вироби також виготовлені з кременю, але в переважній більшості вони мають округлу, але неправильну форму (рис. 6: 3–8). Крем'яний желвак підправляли для надання форми кулі, але до ідеальних пропорцій не доводили.

Подібний виріб знайдено в матеріалі землянок Бельського городища [34. Рис. 25: 18].

Тип 3 представлений необробленими річковими і морськими гальками середніх розмірів 5/6×4/5 см (рис. 6: 9). Такі камені віднесені до категорії «пращовики», оскільки масово були зустрінуті на давній денній поверхні в шарі пожежі та супіску у залишках зруйнованих фортифікаційних споруд Західного розкопу

Уч-Башу. Морські гальки всі були приблизно одного розміру і ваги. Особливо виділяється група таких каменів з балаклавського рожевого мармуроподібного вапняку, що і послужило поштовхом для розгляду цих каменів, як окремої категорії матеріалу при камеральній обробці. Такий камінь залягає тільки в геологічних нашаруваннях Балаклави, що знаходиться на південному березі Гераклейського півострова, а значить, був принесений на Уч-Баш звідти. Ким вони були використані як метальна зброя – обложеними або нападниками, – залишається неясним. На багатьох таких каменях залишилися сліди від ударів об тверду поверхню. Ці камені, без сумніву, застосовувалися як «пращові» для одноразового закидання.

Категорія розтиральники. *Tun 1.* Сплющені або круглі вироби з однією або декількома сплющеними робочими поверхнями зі слідами спрацьованості, розмірами і формою такі, що відповідають зручному утриманню в долоні (рис. 7: 1–5). У переважній більшості виготовлені з фрагментів поламаних діоритових сокир або молотів, по залишках свердлених отворів на виробі (рис. 7: 1, 3, 4). Один примірник представлений природною, злегка підправленою крупною річковою галькою (рис. 7: 2). Всі вироби належать до ранніх горизонтів Уч-Башу старшого дотаврського періоду і датуються не пізніше початку IX ст. до н. е.

Tun 2. Сплющені з однієї або з обох сторін округлі камені підправлені для зручності використання або відшліфовані (рис. 7: 6, 7). Один примірник, виготовлений з інкерманського вапняку (рис. 7: 6), знайдений в перекриваючому ранні горизонти шарі, другий, з конгломерату (рис. 7: 7), походить із заповнення зольника, що відноситься до раннього Таврського періоду.

Подібні розтиральники знайдені на Жаботинському поселенні [9. С. 49. Рис. 7: 5], на Більському городищі [34. Рис. 36: 4–6] та ін.

Категорія абразиви. *Tun 1.* Брускоподібні сплющені вироби, правильної форми, з відшліфованою поверхнею (рис. 8: 1–3). На цілих речах збереглися висвердлені отвори для підвішування (рис. 8: 1) або недосвердлені через неточний початок свердління з двох сторін (рис. 8: 2). Такі вироби злегка звужуються донизу, їх нижній край злегка заокруглений. Всі ці вироби виготовлені з діориту, мають сліди спрацьованості, використовувалися, мабуть, для тонкого гостріння і полірування, т.зв. «доведення» металевих виробів. Всі вироби походять з ранніх горизонтів Уч-Башу дотаврських періодів.

Вироби подібної форми відомі на Жаботинському поселенні [9. С. 47], де вони також використовувалися для тонкого гостріння і полірування, схоже точило походить з п. 1 і 2 к. 5 біля с. Суворове [29. Рис. 32: 3; 33: 4. 23. С. 362. Рис. 148: 6, 10]; речі подібної форми, але виготовлені з пісковика або сланцю, знайдені на Більському городищі [34. Рис. 43: 1–3].

Tun 2. Природні камені, злегка підправлені по краях для використання або без підправлення зі слідами спрацьованості на робочій поверхні (рис. 8: 5–12). Сировиною для таких точил найчастіше був сланець або пісковик, рідше – вап-

няк, ще рідше – твердіші породи каменю. Такі абразиви використовувалися, швидше за все, для первинного та основного гостріння металевих виробів. Всі предмети походять також з горизонтів дотаврських періодів.

Абразиви з пісковика, що використовувалися без надання виробу правильної «типоутворюючої» форми, також присутні в матеріалі Жаботинського поселення [9. С. 47], так само, як і на Суботівському городищі [27. С. 88. Рис. 58: 1, 2, 4]. У культурі Козія-Сахарна основною породою для виготовлення точильних каменів був сланець [12. С. 321].

Також зазначимо, що в матеріалі залізоробної майстерні Західного розкопу Уч-Башу немає жодного точила правильної форми (у вигляді бруска) [16. С. 258–288]. Всі знайдені тут абразиви представлені каменями сланцевих або пісковикових порід зі слідами спрацьованості (рис. 8: 6–10), але цим каменям попередньо не надавали яку-небудь форму. У цьому їх основна відмінність від брускоподібних точил шару пізнішого зольника, часто з отвором на кінці (рис. 9), виготовлених зі сланцевих порід, що зустрічаються, в основному, на східному закінченні Кримських гір.

Тун 3. До цього типу належить усього один предмет – брусок для загострювання голок або вістер (рис. 8: 4). Являє собою підквадратну, ретельно оброблену пісковикову плитку з видовженим заглибленням для заточування по центру. На виробі є сліди спрацьованості. Точило походить зі шару пожежі Західного розкопу, мабуть, співвідноситься з матеріалом дотаврських горизонтів, хоча аналогічні знаряддя на Уч-Баші не знайдені.

Щось подібне знайдено серед матеріалу землянок Більського городища [34. С. 61. Рис. 23: 9], точильні камені з жолобками для заточування вістер знайдені на поселенні Козія культури Козія-Сахарна [12. С. 321. Рис. XXVIII: 4], на Суботівському городищі [27. С. 88. Рис. 57: 6, 58: 3], хоча інша функція для них також не виключається [21].

Тун 4. Брускоподібні сплюснені вироби з зеленого сланцю, іноді мають отвори для підвішування, відносно однакові за розмірами і формою (рис. 8: 1, 4–7, 9–11). Всі фрагментовані і мають сліди спрацьованості. Знайдені бруски цього типу в заповненні зольника раннього Таврського періоду і синхронних йому ямах із сміттево-попеловим заповненням. Враховуючи, що подібні сланці поширені в східній частині Кримських передгір'їв і гір, а також враховуючи «стандартність» цих виробів, можна вважати, що вони були предметами експорту з Східного Криму в зазначений період.

Знахідки подібних брусків зі сланцю або пісковика чисельні: курганный могильник Зелений Яр, к. 4, п. 6 [29. С. 41. Рис. 14: 3; 23. С. 331. Рис. 88: 7], Зольний курган [29. С. 44. Рис. 17: 23] в Криму, курган Висока могила [29. С. 31. Рис. 5: 4, 6: 2], Камбурліївка [29. С. 49. Рис. 19: 8], к. 1. п. 1 біля Великої Олександрівки [23. С. 320. Рис. 65: 2], п. 2 к. 15 біля с. Звонецьке [23. С. 330–331. Рис. 87: 6], п. 11 к. 12 біля с. Костянтинівка [23. С. 338. Рис. 102: 18], п. 2 к. 8 біля с. Плавні

[23. С. 351. Рис. 125: 5, порода каменю не визначена], п. 25 к. 25 у с. Пришиб [23. С. 353. Рис. 129: 2, порода каменю не визначена], п. 5 к. 40 у с. Софіївка [23. С. 360–361. Рис. 144: 8], в п. 2 Високої могили знайдений брусок виготовлений з кварциту [23. С. 323. Рис. 71: 3], брусок з кварциту знайдено також в п. 1 к. 7 біля с. Родіонівка [23. С. 354. Рис. 133: 11] в Причорноморському Степу; такі бруски зустрічаються в багатьох чоловічих похованнях у Миколаївському могильнику [3. С. 173], у х. Кубанському [3. С. 176], в похованні в Ставрополі [29. С. 61. Рис. 25: 14], п. 8 на горі Гаудіху [11. С. 39. Рис. 7] на Північному Кавказі, у кургані біля Верхньопогромного [29. С. 36. Рис. 10: 8] у Волго-Донні, представлено в інвентарі поховання 1921 р. у Каменноостському могильнику [28. Рис. 12], у матеріалі землянок Більського городища [34. Рис. 23: 1, 12; 43: 4–6, 8, 9, 11], на цій же пам'ятці знайдені і заготовки таких брускоподібних точил зі сланцю [34. Рис. 43: 12, 13]. У культурі Козія-Сахарна, мабуть, цей тип має поширення, хоча в літературі не уточнюється, з якої породи каменю вони виготовлені [12. С. 321. Рис. XXVIII: 3, 5, 11], сланцевий брусок супроводжував також, ймовірно, Новочеркаське поховання 1 к. 43 біля Василівки [23. С. 319. Рис. 62: 7] і п. 3 к. 3 біля Слободзеї [23. С. 356–359. Рис. 140: 11] в Молдові. Часто зустрічаються такі точила і в Середньому Подніпров'ї, де вони виготовляються також зі сланцю на Суботівському, Московському, Адамовському городищах [27. С. 88. Рис. 57: 1–4. 29. С. 69. Рис. 36: 4] – в комплексах і шарах пізньочорноліського часу. Є такі бруски і в черногорівських похованнях – к. 14 п. 3 біля с. Астахове [23. С. 315. Рис. 53: 2], к. 5 п. 1 біля с. Високе [23. С. 324–325. Рис. 66: 8, порода каменю не визначена] в Причорноморському Степу, к. 2 п. 10 біля с. Володимирівка [23. С. 323. Рис. 68: 4, порода каменю не визначена] і к. 16 п. 3 біля с. Цілинне [23. С. 365. Рис. 153: 6, порода каменю не визначена] в Криму, п. 2 до 1 біля с. Висунськ в Причорноморського Степу [23. С. 322. Рис. 70: 13, порода каменю не визначена], в степовій пам'ятці п. 2 к. 1 біля с. Калинівка [23. С. 334. Рис. 97: 8, порода каменю не визначена], в степовому ж регіоні в п. 5 Високої могили поряд з декількома речами кавказького типу знайдено сланцевий брусок [23. С. 324. Рис. 72: 5], к. 5 п. 3 біля с. Високе [23. С. 325. Рис. 74: 8, порода каменю не визначена], брусок з пісковіку знайдений в похованні 3 к. 6 біля с. Голоківка [23. С. 327. Рис. 79: 2], п. 1 к. 7 біля с. Мар'янське [23. С. 345. Рис. 114: 10], п. 1 к. 2 біля с. Долинно-Кам'янка [23. С. 328. Рис. 82: 2], п. 4 к. 1 біля с. Миколаївка [23. С. 345–346. Рис. 116: 4, порода каменю не визначена] в степовому регіоні, брусок з пісковіка також знаходився в інвентарі п. 5 Західно-Донузлавського кургану [22. С. 160], в п. 3 к. 3 біля с. Ізобільне [23. С. 334. Рис. 94: 34, порода каменю не визначена] в Криму.

Бруски також є в інвентарі Акозінського могильника (п. 21), Тетюського могильника (п. 183), Старшого Ахмиловського могильника (п. 126, 226б, 276, 358, 433) Волго-Кам'я ранньоананьїнського часу. Там вони представлені також сланцевими породами і мають спрацьованість на робочих поверхнях [30. С. 31.

Рис. 9: 5; С. 67. Рис. 28: Б5; С. 158. Рис. 58]. Крім того, А. Х. Халіков наводить ряд комплексів з ранньоананьїнських могильників – Старшого Ахмиловського, Акозінського, Тетюського, I Новомордовського, Ананьїнського, Пусто-Морквашинського (всього – 83 примірники), де виявлені вироби у вигляді брусків, проте не застосовувалися, і, на думку автора, не годилися для застосування для гостріння. Також автор зазначає, що відсутні бруски як на ананьїнських поселеннях цього часу, так і в матеріалі подальших етапів на вказаній території, і робить висновок про їх призначення як підвісних «запорів» пояса [30. С. 158]. Враховуючи, що в матеріалах Уч-Башу це чи не найпоширеніший вид кам'яних виробів для пізнього горизонту, тобто для другої половини VIII – рубежу VII ст. до н. е., варто все-таки припустити їх значення як точил, які отримали на Волго-Кам'ї символічне значення і таким чином з'явилися в інвентарі поховань, або ж все-таки використовувалися для гостріння. Відсутність же таких точил на поселеннях свідчить, скоріше, про неоднорідність населення Волго-Кам'я в ранньоананьїнський час, про що, зокрема, пише А. Х. Халіков [30. С. 257–259].

У Криму бруски цього типу знайдені на поселенні Кизил-Коба, Таш-Джарган-1, на досить пізніх пам'ятках скіфського часу – у могильнику Дружне-2, мог. 5, 8, 18 [13. Рис. 27: 23; 40: 12; 51: 32; 52: 13; 55: 41].

Тун 5. Природні камені-діорити та їх фрагменти зі слідами спрацьованості на поверхні (рис. 8: 3, 8, 12). Ймовірно, також, як і тип 1, використовувалися для тонкого гостріння і полірування металевих виробів, проте, на відміну від типу 1, їм не надавалася певна форма. Всі походять з заповнення зольника Західного розкопу Уч-Башу.

Абстрагуючись від широкого кола аналогій, учбаський набір абразивів дає нам можливість виявити певну закономірність: у ранніх горизонтах точило з типоутворюючими рисами (тип 1) було знаряддям для тонкого гостріння металу, а сланцеві і пісковикові абразиви представлені непідправленими до правильної геометричної форми каменями, тоді як горизонти після руйнування городища демонструють протилежну картину – непідправлені камені для тонкого гостріння металу і типологічно однорідні сланцеві брускоподібні точила для основного гостріння. Причин тому може бути декілька. Можливо, це пов'язано з доступністю сировини, але найімовірніше, що на цьому етапі дещо змінюються властивості металу, можливо, з причини зміни технології його отримання або прийомів виготовлення виробів.

Це підтверджується і загальновідомими прийомами гостріння залізних і сталевих лез, які використовуються у побуті дотепер. Для гостріння залізного леза використовується три основні типи абразивів – крупнозернисті, що використовуються для відновлення правильного кута заточування і форми ріжучої кромки, середньозернисті, гостріння якими відновлює ріжучу кромку леза, і дрібнозернисті для чистового доведення, виправлення і полірування леза, що надає йому гостроту бритви. Використання цих видів абразивів залежить від

твердості металу. Причому м'який метал вимагає відновлення ріжучої кромки, відповідно, обов'язкового використання крупнозернистих і середньозернистих точил, якості яких мають пісковикові і сланцеві породи (особливо зелений сланець Східнокримських передгір'їв), тоді як використання дрібно- і мікрозернистих абразивів, наприклад з діориту, має бути дуже обережним, оскільки може загнути кут леза, що загострюється. У лез з металу з високою твердістю при використанні викришується ріжуча кромка, відповідно, для заточування мають бути використані середньозернисті і дрібно чи мікрозернисті або тільки дрібнозернисті абразиви, залежно від об'єму пошкодження леза. Відповідно, можемо припускати, що виготовлення точил із типотворюючими ознаками і отримання ними статусу речей особистого користування (отвір для підвішування) диктувалися елементарною фізикою – якостями металу, що залежить від алгоритму його отримання і виготовлення речі. Цікаво, що одні з найраніших діоритових точил, овальної і круглої форми, обрамлені наверхами, призначені для носіння на поясі, відомі у Закавказзі, тоді як одні з найраніших сланцевих брусків з отворами для підвішування походять із поховань у Волго-Кам'ї, про що йшлося вище. Використання ж каменів-точил без надання їм відповідної форми бруска чи мусата скоріше вказує на стаціонарний характер виробництва, коли велика робоча поверхня точила зменшує ризик пошкодження леза, що загострюється, є зручнішою для гострильника, оскільки вимагає меншої кількості проведень леза по точилу.

Тип 6. Брускоподібні масивні вироби з щільного вапняку, правильної форми з відшліфованою поверхнею (рис. 8: 13, 14). На виробах сліди використання, мабуть, для полірування або для тонкого заточування виробів. Походять із шару зольника Західного розкопу Уч-Башу.

Тип 7. Цей тип виділений по одній речі – квадратному пласкому бруску з округленими кутами і чітко відцентрованим отвором, виготовленим зі сланцю (рис. 8: 2). Враховуючи, що сліди спрацьованості на цьому виробі простежуються на ребрі, а навколо отвору є сліди від обертання, можливо, воно було частиною якогось пристосування для гостріння або полірування, а утилізовано після того, як на одному з ребер утворилася велика вищерблена. Виріб знайдено у ямі з відходами виробництва Північного розкопу, що датується раннім Таврським періодом. Аналогії виробу нам не відомі.

Категорія важки. *Тип 1.* Вироби дископодібної форми, виготовлені з інкерманського вапняку, до 0,10 м в діаметрі з невеликим близько 0,01 м отвором по середині (рис. 10: 1–3, 11, 13–15, 17–19, 21). Такі важки не шліфувалися, рівна поверхня деяких з них обумовлена, ймовірно, знаходженням у воді, використання їх для риболовецьких сіток припускається за відбитками їх ниток на характерній для знаходження у воді рівній поверхні (рис. 10: 3, 11, 13, 17, 19, 21). Вироби цього типу зустрічаються у всіх горизонтах Уч-Башу, але особливо багато їх у комплексах останнього, що відноситься до початку Таврського періоду (рис. 10: 13–15, 17–19, 21).

Такі важки простої і, мабуть, оптимальної форми є практично на всіх пам'ятках, де використовувалися рибальські сітки або загородки, наприклад, Більське городище [34. Рис. 43: 15], а на Уч-Баші добре корелюють з кістковими залишками і лускою морських риб в сміттєвих відкладах¹.

Тун 2. Вироби правильної кулястої форми з отвором посередині, також виготовлені з вапняку, розміром від 0,07 м в діаметрі в ранніх горизонтах (рис. 10: 4, 5) до 0,04 м – в шарі супіску Західного розкопу (рис. 10: 12), що містить і матеріал дотаврських періодів, і зольника, що відноситься до ранньотаврського часу. Заглиблення, що утворилися від ниток на вантажах цього типу, дозволяє припускати для них функцію важків для пристосування для ткацтва.

Тун 3. Вироби дископодібної форми, виготовлені з вапняку, розміром до 0,05 м, відшліфовані, з відцентрованим отвором (рис. 10: 7, 9). Навколо отвору, на ребрах і сторонах – сліди від ниток. Можливо, частина пристосування для прядіння або ткацтва. Знахідки відомі в комплексах горизонтів дотаврських періодів.

Тун 4. Тип представлений одним виробом – фрагментом напівсферичного пряслиця (рис. 10: 8) з ретельно відшліфованою поверхнею діаметром 2,5 см, виготовленим також, як і всі попередні, з вапняку. Виріб знайдено над горловиною ями раннього горизонту на Північному розкопі. Найімовірніше, відноситься до ранніх комплексів.

Тун 5. Тип представлений одним виробом – сплющеною катушкою (рис. 10: 10) з відшліфованою поверхнею, діаметром 2,5 см, виготовленою з вапняку. На одній з плоских сторін виробу прокреслено солярний знак – восьмипроменева зірка. Катушка знайдена в шарі пожежі, має сліди впливу вогню. Ймовірно, відноситься до дотаврських горизонтів. Її функціональне призначення до кінця не зрозуміле, хоча вона типологічно близька виробам, які ми схильні інтерпретувати, як частини прядильних і ткацьких пристроїв.

Дещо інша за формою, але теж кам'яна катушка знайдена на ранньому поселенні кизил-кобинської культури Дружне-1 [13. Рис. 33: 9].

Тун 6. Тип представлений одним виробом – плоским шестикутним якорем-важком з жолобом для кріплення посередині (рис. 10: 6), витесаним з вапняку. Виріб невеликий, до 0,5 м в діаметрі, по потертостям в районі перехоплення видно, що виріб був у використанні. Якір знайдено в ямі ранніх горизонтів на Північному розкопі.

Тун 7. Вироби кільцеподібної форми (рис. 10: 16, 20), лента кільця овальна в перетині, важки виготовлені з інкерманського вапняку, мають ретельно відшліфовану поверхню, заокруглені ребра і отвір великого діаметра посередині. Є як великі грузила до 0,2 м в діаметрі, так і маленькі, – до 0,07 м. Великі, напевно, використовувалися для риболовних сіток, мають гладку зовнішню поверхню,

¹ Матеріал готується до публікації.

властиву для шліфування у воді. Всі вироби цього типу знайдені в горизонтах початку таврського періоду.

Категорія відходи свердління. *Тип 1.* Вапнякові камені неправильної округлої форми 0,04–0,07 м в діаметрі з штучно утвореним заглибленням, діаметром близько 0,05 см, або заглибленнями на протилежних сторонах (рис. 11: 1, 2, 4). Можливо, являють собою частину пристосування для свердління, оскільки заглиблення мають специфічну форму, яка може бути отримана від обертання в ньому якогось твердого предмета. Всі такі камені знайдені в комплексах дотаврських горизонтів Уч-Башу (рис. 11: 1, 2) і шару пожежі Західного розкопу (рис. 11: 4).

На жаль, описів таких знахідок на поселеннях кизил-кобинської і дотичних культур у літературі немає, проте в публікації матеріалу поселення Бай-Кият наведені малюнки подібних каменів [14. Рис. 63: 7, 26, 27].

Тип 2. Вироби з вапняку у вигляді плитки округлої або неправильної форми з штучно утвореним заглибленням (рис. 11: 5, 6). Можливо, мають ту ж функціональну належність, що і тип 1. Вироби цього типу знайдені в шарі пожежі Західного розкопу Уч-Башу (рис. 11: 5) і в перевідкладених шарах (рис. 11: 6).

Тип 3. Брускоподібні в перетині вироби з вапняку (рис. 11: 3, 7), на широких поверхнях яких зроблені кілька заглиблень методом свердління (по залишках канавок від обертання). Заглиблення мають діаметр близько 0,01 м по верхні, до 0,005 м по дну і глибиною близько 0,05 м. Функціональне значення цих виробів не зрозуміле. Оскільки відомі тільки фрагменти, можливо, вони були частиною якогось складного пристрою. Версія розгляду їх як форм для відливання була відкинута, оскільки, по-перше, для витягання виробу форму довелося б розбити, по-друге, без випарів в такій формі лиття буде невдалим. Ймовірно, вироби якимось пов'язані зі свердлінням або обертанням у якомусь виробничому процесі. Один з фрагментів знайдено в шарі суглинку (рис. 11: 3), інший – в шарі супіску (рис. 11: 7) Західного розкопу Уч-Башу.

Крім того, в шарах і комплексах Уч-Башу всіх горизонтів, окрім останнього, зустрічаються висвердлені серцевини, в основному, діоритові, від отворів свердлених кам'яних знарядь.

Категорія ливарні форми. Представлена одним виробом – формою з вапняку для відливання стрижнів-заготовок (рис. 12: 1). Робоча сторона форми відполірована, тильна – не оброблена. Можливо, форма була поліфункціональною, в ній могли відливати як відкритим способом (нижній стрижень без литка), так і з кришкою через литок (верхній стрижень). Виріб було знайдено на підлозі будівлі 1 Східного розкопу, що визначається як майстерня. Будівля датується старшим дотаврським періодом.

Категорія модельки або шаблони інструментів. *Тип 1.* Вироби з інкерманського вапняку, утилізовані після фрагментації в процесі виготовлення, найчастіше – лопнули в процесі свердління отвору (рис. 13: 1–8). Виробам, як

видно з заготовок, надавали форму сокир, молотів або сокир-молотів. Робоча частина всіх інструментів оброблена початково, остаточна форма цим частинам інструментів не надана. Деякі речі взагалі не піддавалися шліфуванню (рис. 13: 4, 6, 8). Мабуть, свердління таких речей давало найбільшу кількість браку, тому остаточну форму їм надавали після свердління отвору. Речі з відшліфованою поверхнею мають круглу в перетині форму (рис. 13: 1–3, 5, 7). Всі вироби цього типу, яким надана остаточна форма, відповідають типу 2 категорії сокир і типу 3 категорії молотів. Розміри виробів були, мабуть, різні, але вони також відповідають розмірам таких виробів з міцнішого каменю зазначених типів категорій сокири або молоти. Такі фрагменти моделей і заготовок знайдені, в основному, в заповненні зольника Західного розкопу Уч-Башу, за винятком одного, який був знайдений під опалим каменем внутрішньої оборонної стіни на поверхні шару горіння (рис. 13: 1). Оскільки камінь був обпалений до червоного знизу і лежав на великих вуглинах від якоїсь згорілої конструкції, є підстави розглядати його *terminus post quem* руйнування оборонних споруд, відповідно, попадання утилізованого фрагмента моделі сокири або молота на шар горіння сталося вже після пожежі, оскільки модель не має слідів дії вогню. Все це вказує, що феномен випадання в сміттевий шар зольника фрагментів моделей або шаблонів таких інструментів як сокири та молоти припадає на початок таврського періоду, в попередніх горизонтах такі предмети відсутні. Варто зауважити, що властивості інкерманського вапняку – м'якого, але крихкого каменю, який при цьому легкий в обробці, вказує, що такі вироби не могли застосовуватися за їх прямим призначенням, як ударні. З іншого боку, велика кількість відходів у звичайному сміттевому шарі і їх повна ідентичність таким виробам з діориту свідчить, що це, швидше за все, повні аналоги знярядь, що виготовляються для основного застосування з іншого матеріалу, фактично, це шаблони. Питання, навіщо їх виготовляли, ще належить розглянути.

Тун 2. Виріб з інкерманського вапняку у формі сокири з горизонтальним отвором, розширеним лезом кавказького типу, овальний в перетині з незначними заглибленнями-нервюрами у верхній частині (рис. 13: 9). Ця річ була відшліфована, і по заліскованій й перекаленій зовнішній поверхні можна сказати, що якое використовувалася. Виріб піддавався впливу високої температури, від чого, ймовірно, і розколовся, після чого його було утилізовано також в зольнику Західного розкопу.

Повних аналогій таких речей знайти не вдалося, але найближчі представлені зображеннями сокир на камяних стелах Новомордовського могильника [30. С. 180. Рис. 68: 2, 3; 28. Рис. 15: 1, 2]. Поховання по набору інвентарю датується VIII–VII ст. до н. е. На стелах зображені такі ж за формою вироби з боковим горизонтальним отвором для утримування руків'я, єдина відмінність – за малюнками видно, що навершя одягалися на древко через вертикальний отвір, чого немає на моделі з Уч-Башу. Можливо, це обумовлено тим, що виріб був

незакінчений, в такому випадку варто вважати, що він не використовувався. Можливий також і інший варіант. Тоді варто припустити, що шаблон відповідає типу втульчастих сокир, наприклад, хут. Кубанського [2. Рис. 2], а на шаблоні нижня частина з втулкою загублена, або ж первинно була окремою складовою для виготовлення формочки.

Варто також зазначити знахідку фрагмента кам'яної сокири – його лезову частину, за формою схожого на виріб з Уч-Башу в пізньому зольнику Непоротова, проте непоротівський виріб набагато більший за розмірами [19. С. 172. Рис. 105: 13].

Група невеликих і мініатюрних інструментів – сокир, молотів, сокирок, виготовлених із м'якого мергелю, по кавказьким матеріалами може бути інтерпретована як набір коваля, зменшені моделі ковальських інструментів [1]. Але низка особливостей контексту знахідки цих речей викликає заперечення проти такого пояснення. По-перше, на відміну від кавказьких, мергелеві моделі було знайдено не в поховальному інвентарі, а в шарі зольника – звичайного сміттевого шару на краю житлової зони, який перекривав раніший залізобудівний комплекс і залишки фортифікації, ймовірно, з невеликим хронологічним розривом. По-друге, практично всі вони розламані в процесі виготовлення – свердління отвору. Враховуючи таку значну кількість відходів, виникає питання, навіщо населенню, що залишило культуру V горизонту Уч-Башу, була потрібна така кількість вотивних речей, пов'язаних з металургією? Ми припускаємо, що ці предмети не мали вотивного значення, а були чимось на зразок шаблонів, можливо, для виготовлення форм для відливки з пластичного або іншого матеріалу, що не зберігся. Тим більше, що багато з них відповідають функціональним категоріям, представленим типами діоритових виробів попереднього горизонту, а в синхронних зольнику комплексах їх діоритові аналоги не зустрічаються.

Тун 3. Представлений одним виробом – свердленою сокиркою-молоточком з пісковика специфічної форми (рис. 13: 10): двостороннім знаряддям із заокругленими закінченнями і розширеннями-виступами по середині на рівні свердління отвору. Виріб був сильно обпалений та утилізований в господарській ямі, що відноситься до дотаврського горизонту. Цей виріб, можливо, виконував якусь вотивну функцію, оскільки за нашими спостереженнями на дотаврському Уч-Баші був певний звичай залишення побутового об'єкту – у всіх кинутих ямах-льохах знайдена як мінімум одна ціла річ.

Категорія зернотерки. *Тун 1.* Вироби з крупнозернистого пісковика, судячи зі збережених частин, овальної форми з однією або двома протилежними робочими поверхнями (рис. 14: 1, 2, 4, 5). Вироби ретельно оброблені, їм надана правильна форма, робочі поверхні відполіровані. Вузькі частини овалу зернотерок мали ободок-підвищення, що свідчить про рухи каменю вздовж зернотерки, коли відпрацьований продукт зсипається по сторонах. Одна зернотерка використовувалася для розтирання з обох поверхонь (рис. 14: 1). Одна з них

ідентична іншим зернотеркам, а з іншої сторони зроблено кругле заглиблення без обідка під нахилом до краю виробу. Мабуть, воно використовувалося для розтирання якогось специфічного продукту. Всі фрагменти зернотерок, наведені на рис. 14, знайдені на Північному розкопі Уч-Башу, кілька великих фрагментів знайдено на материковій поверхні, решта походить з пошкоджених вибухом або перевідкладених шарів на території, ймовірно, господарського двору, розкопаного в 2009–2012 рр. Ймовірно, зернотерки відносяться до одного з ранніх горизонтів Уч-Башу. За стратиграфічними спостереженнями на рівні материка Північного розкопу матеріал з комплексів відповідає найранішим горизонтам і синхронізується з матеріалом з найраніших комплексів Східного розкопу, де фрагменти зернотерок зустрічаються досить часто, проте відомі зі звітних описів, але не були взяті у колекцію С. Ф. Стржелецьким.

Варто також зазначити, що інша категорія знарядь – серпи, що фіксується за знахідками крем'яних вкладнів – сегментоподібних і підтрикутних [25], також масово зустрічається в матеріалі I–III дотаврських горизонтів Уч-Башу (рис. 15, 16), практично повністю відсутні в IV горизонті, на який припадає функціонування металургійної майстерні, а в матеріалі зольника початку таврського періоду Західного розкопу їхні уламки зустрінуті у вторинному використанні. Комплекс знарядь, пов'язаних з вирощуванням і переробкою злаків, їх масовість, вказує на землеробство, як одну з основних галузей господарської діяльності жителів Уч-Башу дотаврських періодів.

Зернотерка, подібна учбаським, судячи з малюнку, знайдена на пізньобронзовому поселенні Бурун-Елі в Північно-Західному Криму [14. Рис. 62: 4], на сусідньому поселенні Бай-Кият [14. Рис. 63: 13, 34], зернотерки овальної форми знайдені на практично всіх поселеннях Козія-Сахарна [12. С. 321. Рис. XXVIII: 16]; видовженої підпрямокутної форми зі скругленими кутами зернотерки характерні для чорноліської культури Середнього Подніпров'я [27. С. 88–89. Рис. 59, 60], що властиве культурам цього регіону епохи пізньої бронзи. Матеріали чорноліської культури Середнього Подністров'я, навпаки, показують переважання овальних нижніх каменів зернотерок [19. С. 172]. Всі учбаські нижні камені зернотерок реконструюються як округлі в плані, що наближаються до форми жорна і, ймовірно, з'явилися на поселенні разом з усім комплексом господарства у сформованому вигляді.

Тун 2. Вироби з важких кристалічних порід каменю або мармуроподібного вапняку, довгасті або округлі (рис. 14: 3), з ідеально пласкою робочою нижньою поверхнею і незначно обробленою для зручності утримання в руці верхньою природною поверхнею. Ці вироби використовувалися для розтирання, що видно і по поздовжнім подряпинам, розташованим перпендикулярно до довгої сторони каменів. Один з виробів знайдено так само на Північному розкопі Уч-Башу в районі господарського двору, недалеко від уламків нижніх каменів зернотерок.

Схоже на те, що подібний верхній камінь походить з селища Стара Ігрень [26. Рис. 111: 19], можливо, з поселення Хліжень II-Ла Шанц культури Козія-Сахарна [12. Рис. XXVIII: 16]; подібний камінь, інтерпретований, як товкач, знайдено на поселенні Солончень-Хліная [12. С. 428. Рис. LXXXVI: 28].

Підсумовуючи аналіз набору виробів з каменю, знайдених на Уч-Баші, варто зазначити серйозні відмінності типів в наборах дотаврських і таврського періодів щодо функціонального значення виробів і способу їх функціонального використання (рис. 17, 18).

1. Булави, знайдені на Уч-Баші, за контекстом знахідки є, найімовірніше, привнесеною ззовні категорією і випадають в шар в кінці горизонту IV-УБ.

2. Серед кам'яних інструментів таврського періоду відсутня одна з обов'язкових функціональних категорій необхідних у господарстві інструментів – традиційні діоритові сокири (тип 1), що мали широке застосування в попередній час, ймовірно, заміщені надалі металевими виробами.

3. У комплексах таврського періоду відсутні важкі кам'яні молоти (тип 1 і 2) і товкачі-молоти (тип 2), які частково заміщуються примітивнішими знаряддями для кування у вигляді морської гальки або злегка підправлених для утримування в руці каменів твердих гірських порід. Поява в наборі інструментів початку таврського періоду товкачів з м'якого каменю (тип 1 товкачів), призначених для розтирання або подрібнення органічних матеріалів і м'яких мінералів, для чого в дотаврських горизонтах використовувалися розтиральники у вторинному використанні, тобто перероблені з поламаних діоритових знарядь (тип 1 розтиральників).

4. На тлі зникнення сокир, молотів і товкачів з діориту на початку таврського періоду з'являється такий феномен, як моделі сокир і молотів, виготовлені з вапняку, за розмірами менші, ніж основні типи таких знарядь раніших горизонтів, але ідентичні таким же синхронним виробам з габру і діобазу або конгломерату. Гіпотетично можна припустити, такі вироби з вапняку використовувалися як шаблони для виготовлення форм для відливки з пластичного матеріалу, хоча підтвердження використанню такого технологічного прийому на початку Таврського періоду на Уч-Баші поки немає.

5. Заміна на початку таврського періоду ідеально круглих ретельно виготовлених «пращовиків-кистенів» з кременю на злегка підправлені або природні крем'яні конкреції, мабуть, використаних як металеві зброя.

6. Заміна на початку таврського періоду розтиральників з уламків діоритових знарядь (сокири, молоти і т. д.) на масивніші округлі з більшою площею робочої поверхні розтиральники з типоутворюючими ознаками (тип 2 розтиральників) при відсутності знахідок у цьому горизонті традиційних для попередніх горизонтів овальних зернотерок і масивних дворучних курантів до них. Імовірно, такі розтиральники з твердих порід каменів могли використовуватися і для переробки зерна в тому числі.

7. Співзамінні типи абразивів в обох наборах демонструють типоутворюючі ознаки у брусків для тонкого гостріння в дотаврських горизонтах і для основного заточування в таврський період. Можливо, така закономірність обумовлена властивостями металу, що піддавався гострінню, хоча не варто виключати і доступність сировини для абразивів.

8. Відсутність відходів свердління в комплексах початку таврського періоду, що, в комплексі з відсутністю свердлених інструментів з діориту, свідчить про, ймовірно, втрату технології свердління й виготовлення в цілому інструментів з твердих порід каменів (ручні молоти-товкачі з необробленої або грубо обробленої діоритової гальки і породи в матеріалі горизонту V-УБ с).

9. Скорочення різноманітності функціонального призначення важків у порівнянні з дотаврськими горизонтами: на початку таврського періоду залишаються тільки важки для риболовецьких сіток, зникають кам'яні важки, пов'язані з прядінням, ткацтвом і такі, що, ймовірно, застосовувалися в якості якорів.

10. На початку таврського періоду кам'яні ливарні форми в матеріалі Уч-Башу також відсутні.

11. На початку таврського періоду відомі знахідки крем'яних відбійників, перероблених з розбитих «прашовиків-кистенів», знахідки таких виробів в попередніх горизонтах невідомі.

Крім того, учбаський матеріал показує ключові категорії виробів з каменю та зміни, пов'язані з ними, що констатують практично повну зміну спрямованості і способу господарства. Відсутність масивних кам'яних сокир в горизонті початку таврського періоду, напевно, є одним з основних непрямих свідчень переходу на металеві вироби, навіть якщо знахідки їх відсутні, оскільки будь-яка господарська діяльність без цього знаряддя практично неможлива. Другою провідною групою речей є пов'язані з куванням і литтям інструменти та їх супровід. Учбаські комплекси також демонструють майже повну зміну типів інструментів, пов'язаних з металургією, мабуть, викликане з появою в пізньому горизонті іншої, відмінної від попередньої технології виробництва металевих виробів. Третьою основною групою, типологічно стійкою впродовж чотирьох дотаврських горизонтів і зникаючою на початку таврського, є знаряддя, пов'язані із землеробством і переробкою зерна.

1. *Авилова Л. И.* Металл Ближнего Востока. Модели производства в энеолите, раннем и среднем бронзовом веке. – М. : ИА РАН, 2008. – 365 с.

2. *Анфимов Н. В.* Новый памятник древнемеотской культуры (могильник хут. Кубанского) // Скифский мир. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 35–51.

3. *Анфимов Н. В.* Сложение меотской культуры и связи ее со степными культурами Северного Причерноморья // МИА. Проблемы скифской археологии / ред. П. Д. Либеров, В. И. Гуляев. – № 177. – М., 1971. – С. 173–177.

4. *Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И.* Древний Мингечаур (Эпоха энеолита и бронзы) / ред. А. А. Йессен. – Баку : Ан АзССР, 1959. – 190 с., XLVII табл.

5. *Бойко Ю. Н.* О связях населения Поднестровья, Побужья и Поворскля в VIII–VII вв. до н. э. (по материалам селища Вишенка-2) // ССПК. – Вып. XI. – Запоріжжя, 2004. – С. 31–37.

6. *Ванчугов В. П.* Балтская группа памятников эпохи поздней бронзы // Материалы по археологии Северного Причерноморья / ред. Г. А. Дзис-Райко. – К., 1983. – С. 88–101.

7. *Ванчугов В. П.* Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1990. – 166 с.

8. *Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П.* Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ. – К., 1980. – С. 184–199.

9. *Дараган М. Н.* Палеоэкономика населения Жаботинского поселения // Палеоэкономика раннего залізного віку на території України / ред. Н. О. Гаврилюк. – К., 2004. – С. 32–65.

10. *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна на р. Тясмин VII–VI вв. до н. э. / ред. Г. Т. Ковпаненко. – К., 1975. – 210 с.

11. *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII–IV вв. до н. э. / ред. И. И. Артеменко. – К., 1983. – 398 с.

12. *Кашуба М. Т.* Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // *Stratum plus.* – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2000. – № 3. – С. 241–488.

13. *Колотухин В. А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы – начале железного века. – К., 1996. – 157с.

14. *Колотухин В. А.* Поздний бронзовый век Крыма. – К., 2003. – 140 с.

15. *Кравченко Е. А.* Кизил-кобинська культура у Західному Криму. – К., 2011. – 272 с., 196 рис.

16. *Кравченко Э. А.* Раннее железо в Северном Причерноморье и поселение Уч-Баш: технология и традиция // РАЭ. – 2013. – № 3. – С. 258–288.

17. *Кравченко Э. А.* Кто сжег Уч-Баш? (К вопросу о финале предскифского периода в Северном Причерноморье) // *Revista Arheologica.* – Vol. X. – Nr. 1–2. – Chişinău, 2014. – P. 49–71.

18. *Крупнов Е. И.* Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1948 г. // УЗКНИИ. – Вып. V. – Нальчик, 1950. – С. 38–45.

19. *Крушельницька Л.* Чорноліська культура Середнього Придніпров'я. – Львів, 1998. – 224 с., 113 рис.

20. *Куштан Д. П.* Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи // Археологічний альманах. – № 29. – Донецьк, 2013. – 230 с.

21. *Литвиненко Р.* Поховання культурного кола Бабине з виробничим реманентом / Стаття публікується у даному збірнику.

22. *Махортых С. В.* Черноговорские древности Крыма // ССПК. – Вып. XI. – Запоріжжя, 2004. – С. 158–163.

23. *Махортых С. В.* Киммерийцы Северного Причерноморья. – К., 2005. – 380 с.

24. *Минаева Т. М.* Могила бронзовой эпохи в г. Ворошиловск // КСИИМК. – Вып. XVI. – М., 1947. – С. 86–91.

25. *Разумов С. Н.* Изделия из горных пород / Кравченко Э. А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2012 г. // НА ІА НАНУ. – Донецьк, 2012.

26. Ромашко В. А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). – К., 2013. – 590 с.
27. Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – 248 с.
28. Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир / ред. А. И. Тереножкин. – К., 1975. – С. 3–34.
29. Тереножкин А. И. Киммерийцы. – К., 1976. – 223 с.
30. Халиков А. Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа (VIII–VI вв. до н. э.). – М., 1977. – 264 с.
31. Цимиданов В. В., Евглевский А. В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах. – № 2. – Донецк, 1993. – С. 99–112.
32. Чижевский А. А. Начало раннего железного века в Волго-Камье // Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии. Материалы Круглого стола 23–24 июня 2011 г. – СПб., 2011. – С. 41–45.
33. Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир / ред. А. И. Тереножкин. – К., 1975. – С. 94–132.
34. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987. – 210 с.

Evelina Kravchenko

STONE WARES IN HOUSEHOLD CONTEXT OF UCH-BASH SETTLEMENT

The material of Uch-Bash settlement contains a complete set of products made from stone and there is evidence of its widespread use among of populations of Late Bronze and Early Iron Age. Products are divided into functional categories: maces, axes, hammers, choppers, sling stones, tools for grinding, abrasives, small weights and plumbs, waste drilling, molds, models or templates of tools, grain graters.

Analysis of Uch-Bash material established key categories of stone wares and their improvement that have determined an almost complete transformation of directions and methods of domestic economy. The absence of massive stone axes in the horizon of the early Tauric period gives a major indirect evidence of the evolution in the use of metal items. For if such items are missing any economic activity implying this tool is virtually impossible. The second important group of stone items involves forging and casting tools and their maintenance. The complexes of Uch-Bash also exhibit almost complete alteration of tools types related with metallurgy in the late horizon probably caused by the emergence of new metal wares production technology different from previous one. The third main group is stone tools applied for agricultural uses such as processing of grain which were typologically stable for four Pre-Tauric horizons and disappeared in early Tauric period.

Maces from in Uch-Bash are contextually most likely hosted from outside and fall into the cultural layers at the end of the IV-UB horizon.

Key words: *stone wares, Uch-Bash, Kyzyl-Koba culture, Crimea.*

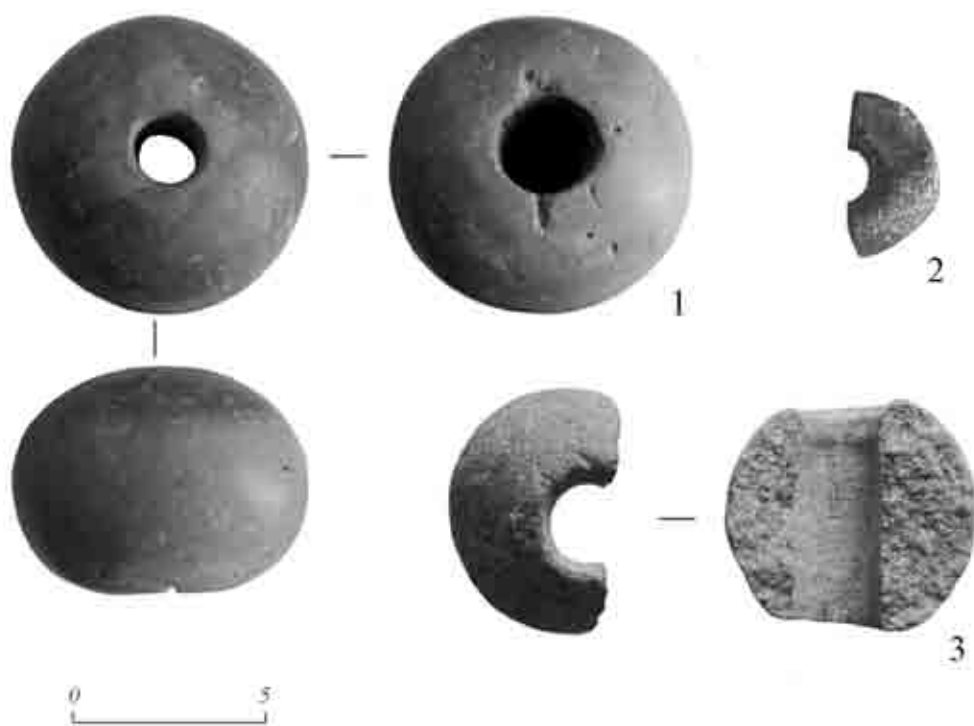

Рис. 1. Булави: 1 – шар, що перекриває комплекси I-IV горизонтів центрального розкопу Уч-Башу (V-УБ)¹; 2 – підйомний матеріал, осипання північно-східного схилу плато; 3 – шар пожежі Західного розкопу (IV-УБ)

¹ Стратиграфію горизонтів, планіграфію поселення Уч-Баш і хронологію детальніше див.: [15. С. 45–84; 17].

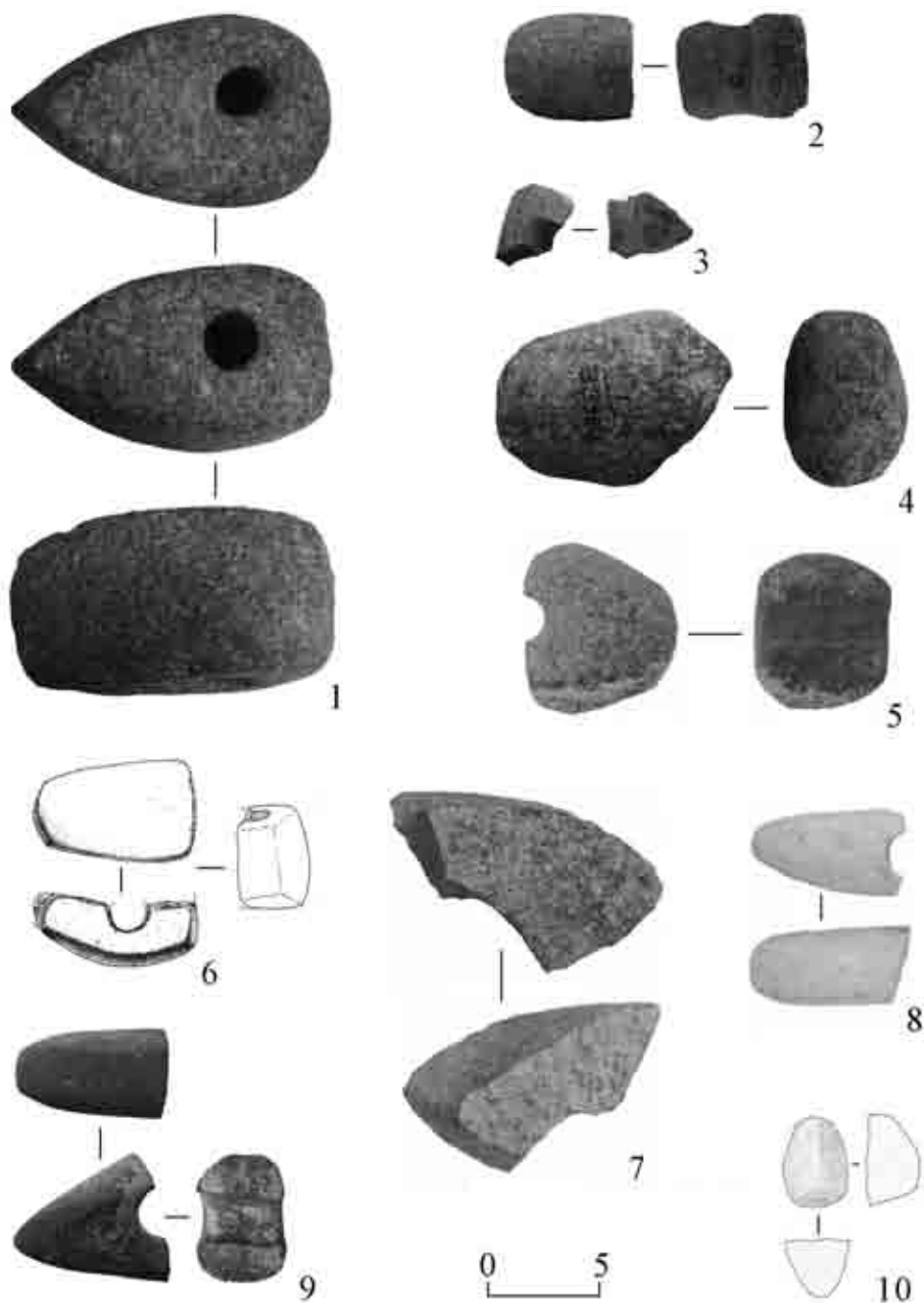

Рис. 2. Сокири-молоти: 1–3 – будівля 1 Східного розкопу, долівка (II-УБ); яма 14 Східного розкопу (II-УБ); 5, 6, 9, 10 – підйомний матеріал; 7 – кладка зовнішньої оборонної стіни, Західний розкоп (IV-УБ); 8 – шар зольника Західного розкопу (V-УБ)

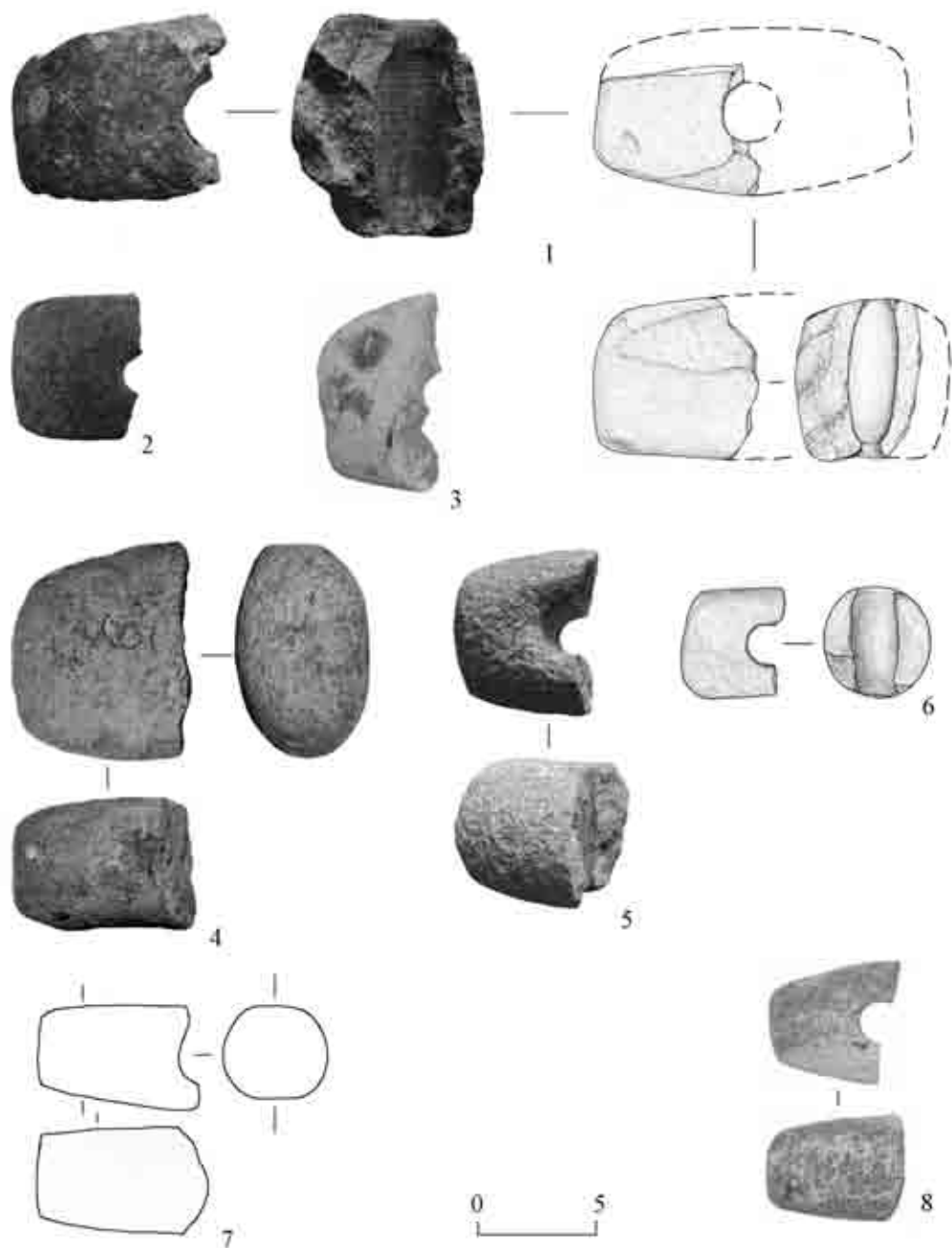

Рис. 3. Молоти: 1, 4 – шар суглинку Західного розкопу (IV-УБ);
 2 – будівля 1 Східного розкопу, долівка (II-УБ); 3 – підйомний матеріал
 Західного розкопу; 5, 6 – шар пожежі Західного розкопу (IV-УБ);
 7, 8 – зольник Західного розкопу (V-УБ)

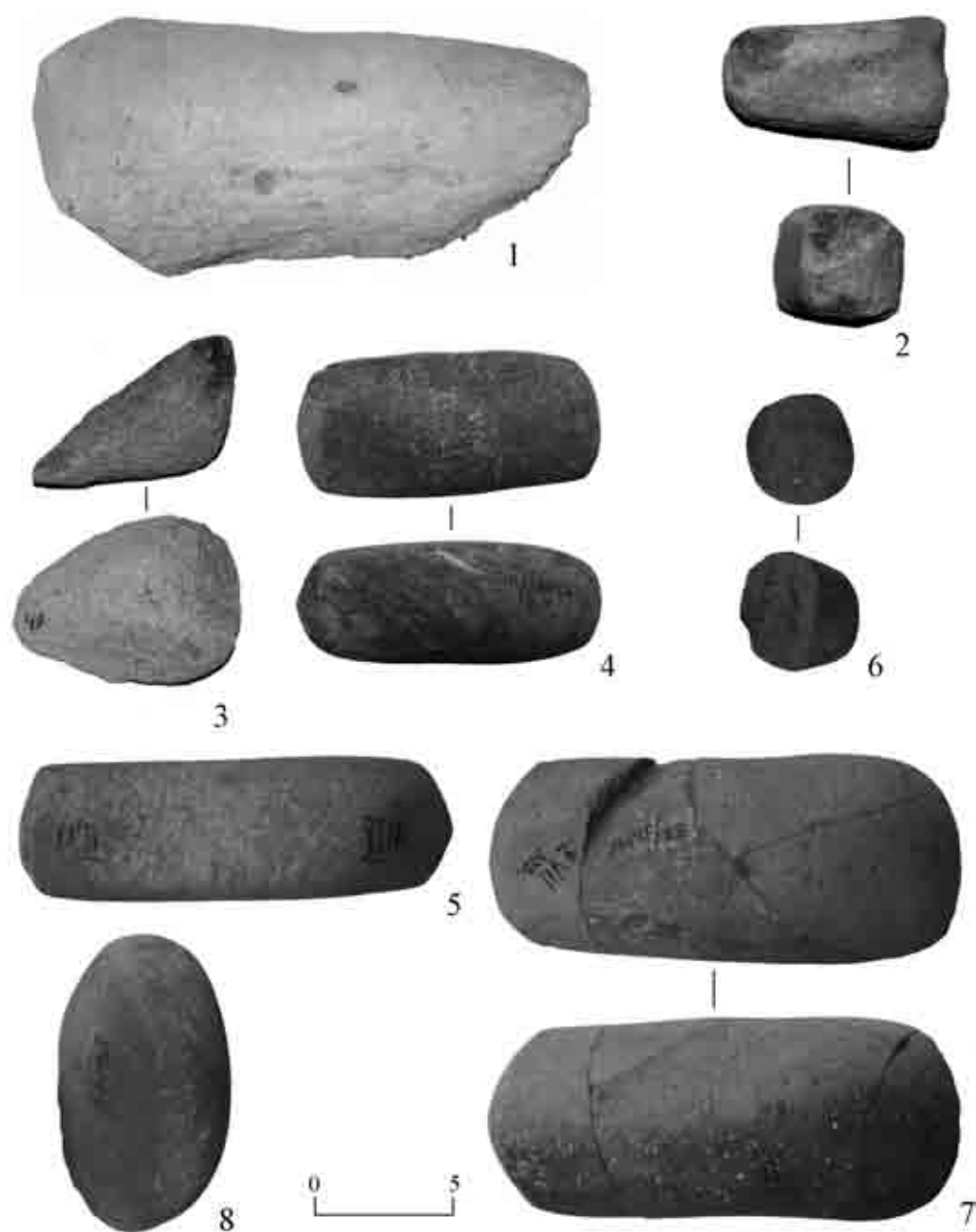

Рис. 4. Товкачі: 1–3 – шар зольника Західного розкопу (V-УБ);
4–7 – підйомний матеріал, осипання на схилі під східним розкопом;
8 – підйомний матеріал поселення Сахарна Головка

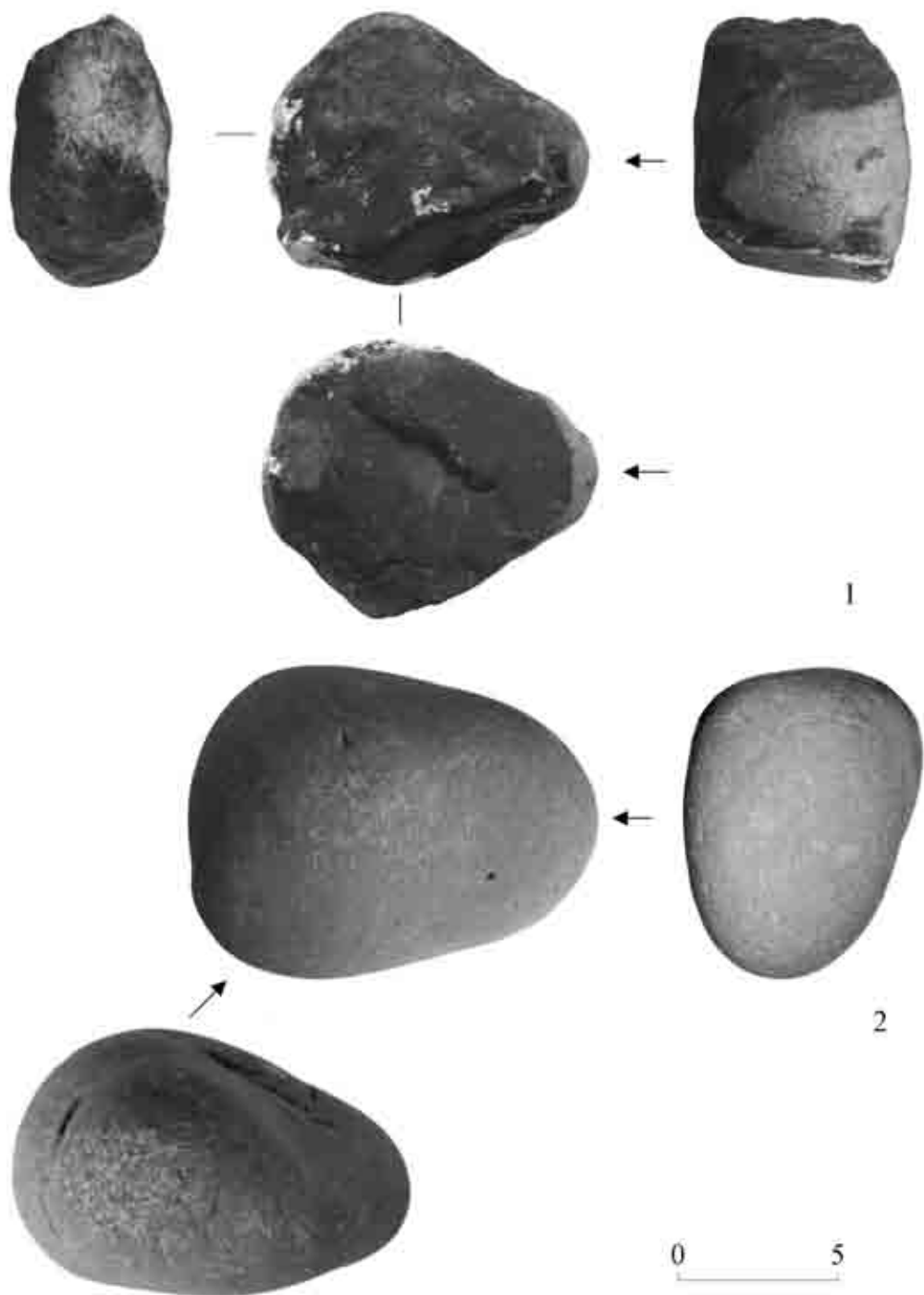

Рис. 5. Товкачі: 1 – яма 24 північного розкопу (V-УБ); 2 – шар, що перекриває комплекси горизонтів I–IV Північного розкопу Уч-Башу (V-УБ)

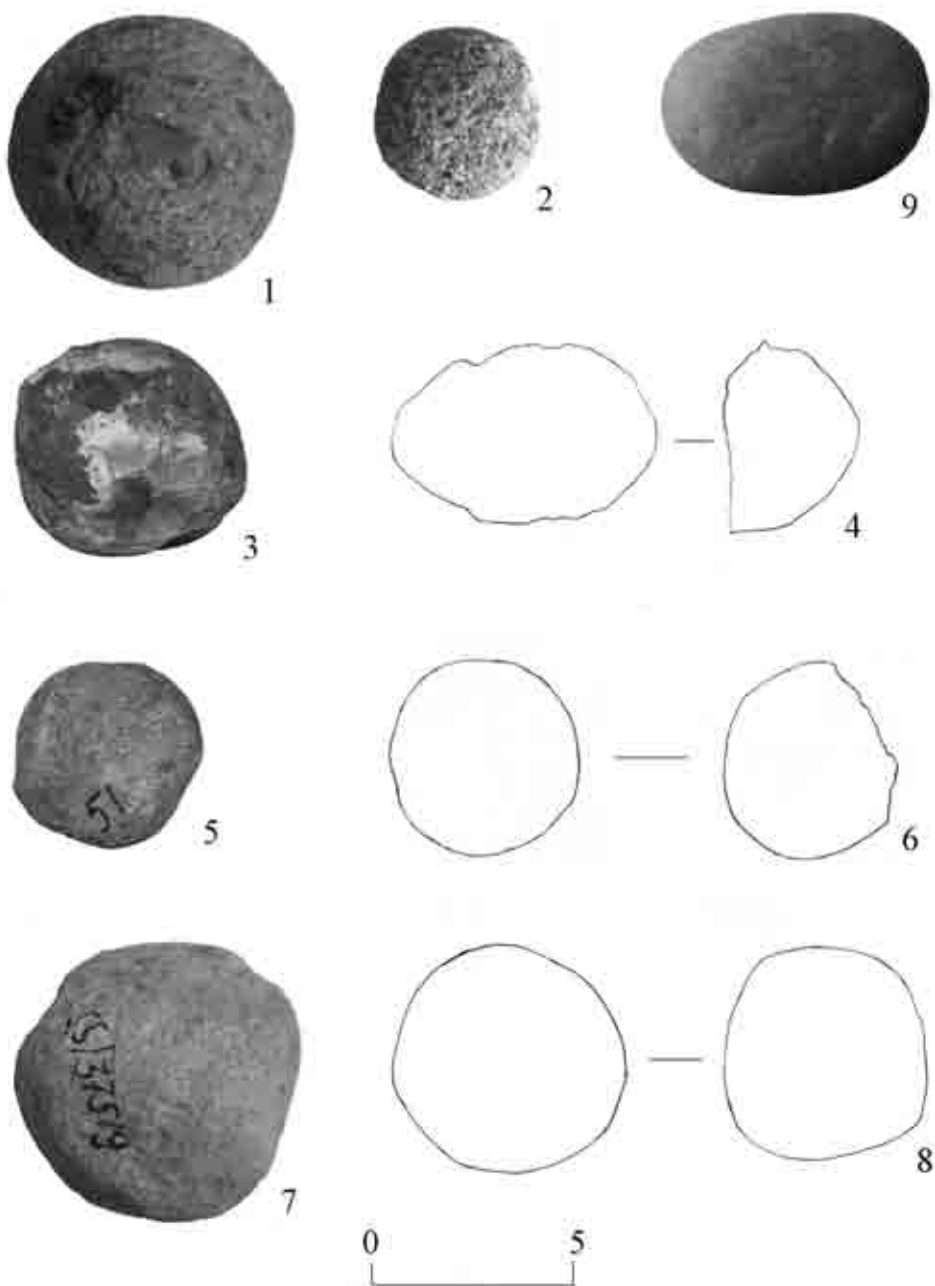

Рис. 6. «Пращові» камені: 1 – яма 5 поселення Сахарна Головка (III-УБ);
 2, 9 – шар супіску Західного розкопу (IV, V-УБ); 3–5 – шар зольника
 Західного розкопу (V-УБ); 6–8 – підйомний матеріал Західного розкопу

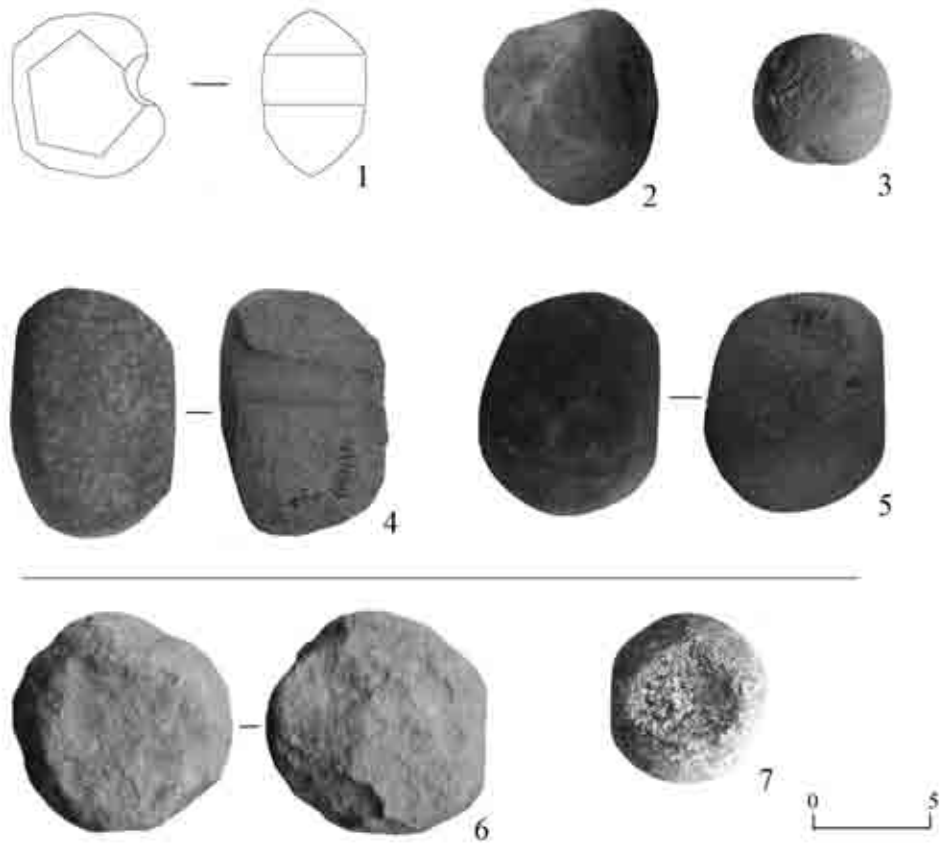

Рис. 7. Розтиральники:

1, 2 – яма 11 Східного розкопу (III-УБ); 3 – яма 1 північного розкопу (I-УБ);
4, 5 – будівля 2 Східного розкопу (III-УБ); 6 – підйомний матеріал
Північного розкопу; 7 – шар зольника Західного розкопу (V-УБ)

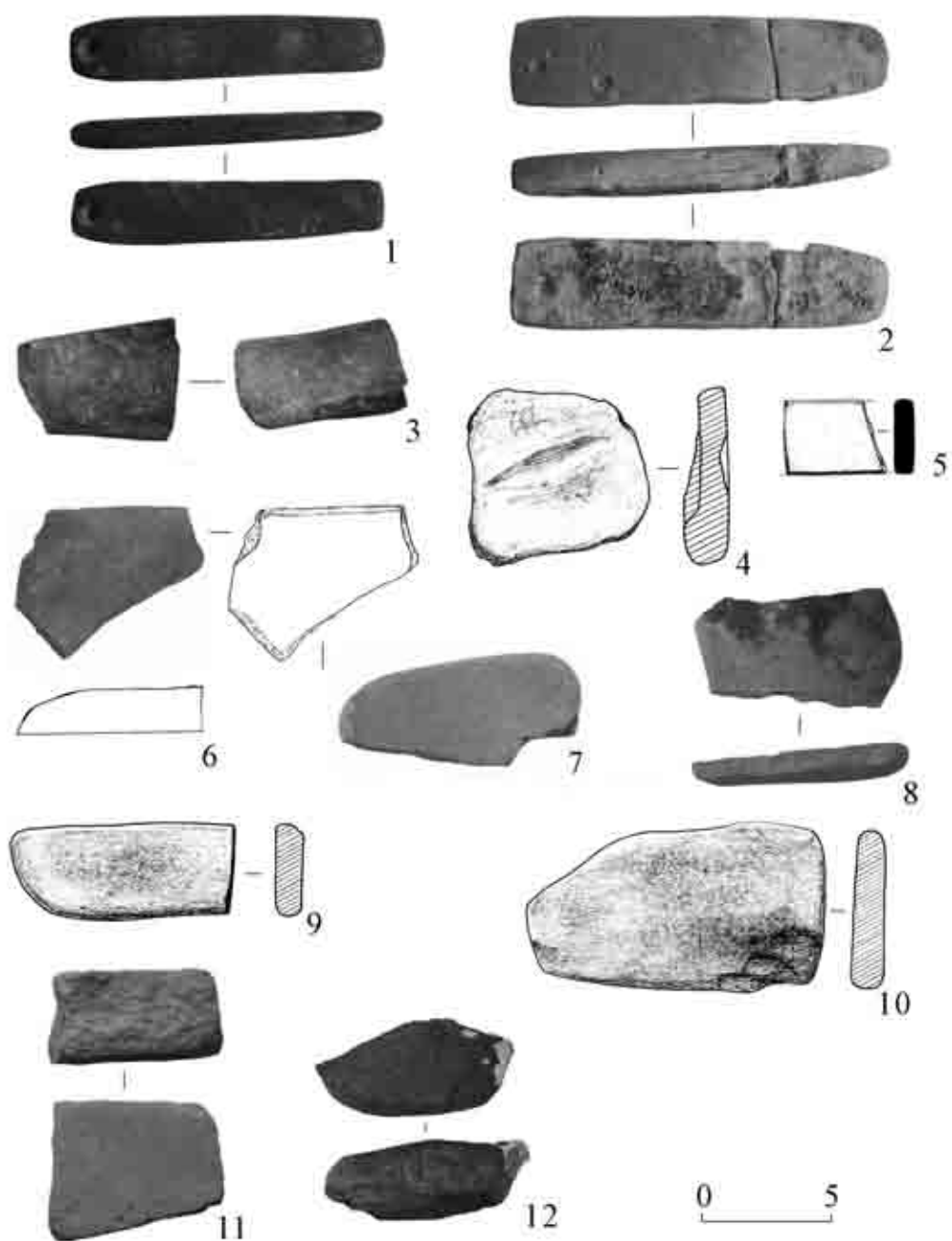

Рис. 8. Абразиви: 1 – будівля 2 Східного розкопу (III-УБ); 2 – будівля 3 Східного розкопу (IV-УБ); 3, 6, 7 – шар суглинку Західного розкопу (IV-УБ); 4, 5 – шар пожежі Західного розкопу (IV-УБ); 8–10 – шар супіску Західного розкопу (IV, V-УБ); 11 – підйомний матеріал; 12 – підйомний матеріал, Північний розкоп

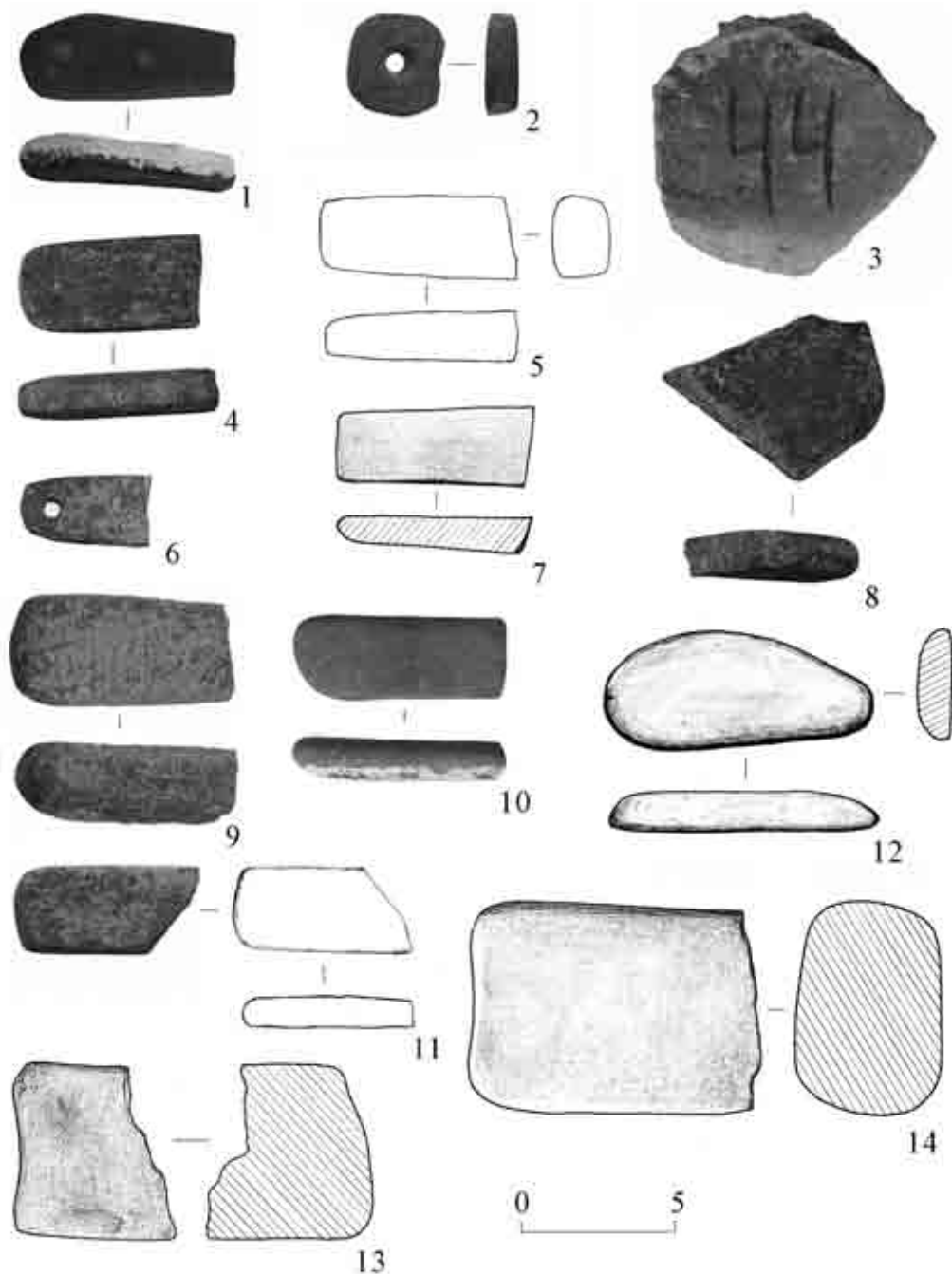

Рис. 9. Абразиви: 1 – яма 15 Північного розкопу (V-УБ);
 2, 3 – яма 20 Північного розкопу (V-УБ); 4-9, 11-14 – шар зольника Західного
 розкопу (V-УБ); 10 – яма 15 Північного розкопу (V-УБ)

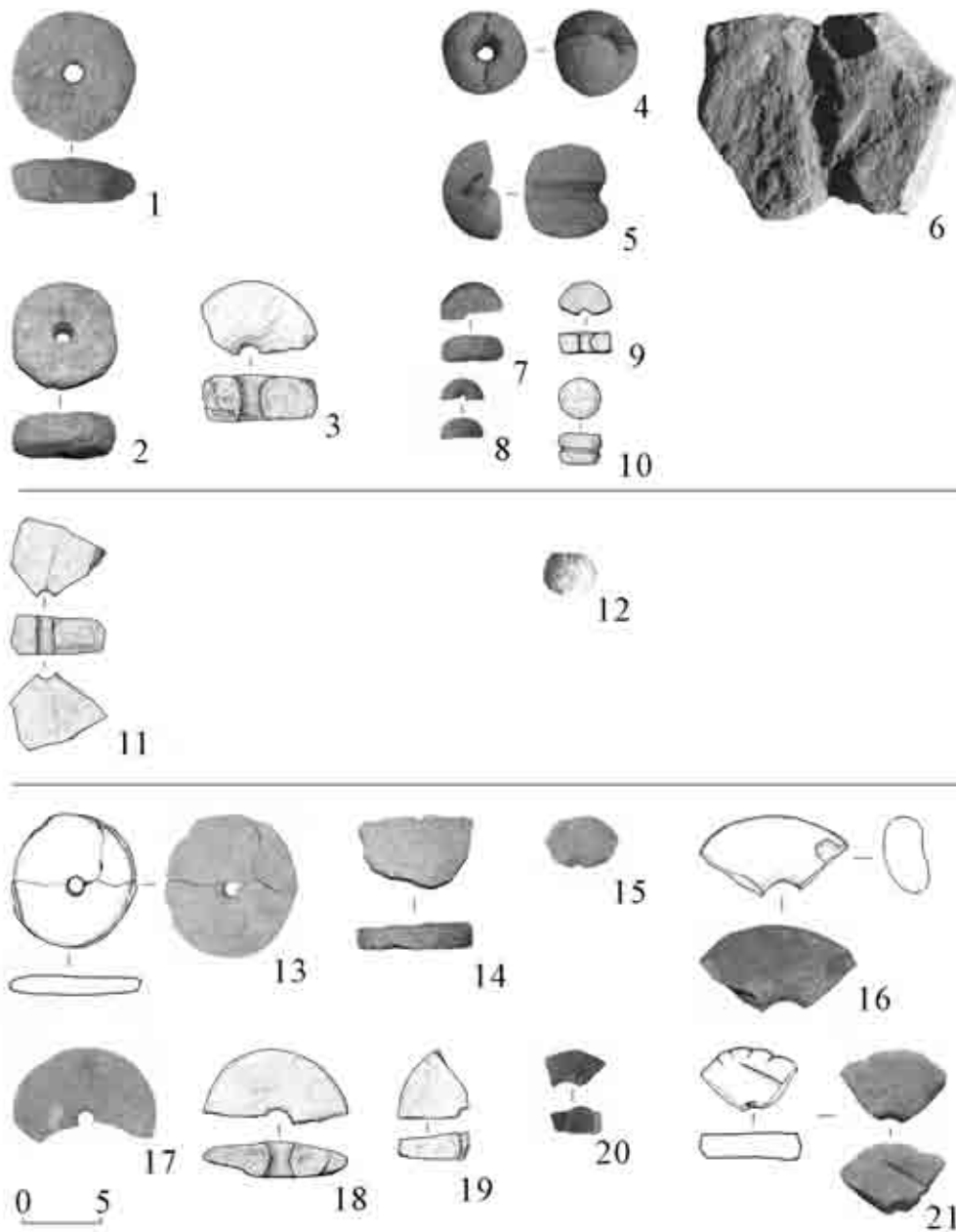

Рис. 10. Грузи: 1 – яма 13 Північного розкопу (II-УБ); 2, 7 – шар суглинку Західного розкопу (IV-УБ); 3, 9, 10 – шар пожежі Західного розкопу (IV-УБ); 4 – яма 16 Східного розкопу (II-УБ); 5 – будівля 1 Східного розкопу, долівка (II-УБ); 6 – яма 2 Північного розкопу (II-УБ); 8 – підйомний матеріал Північного розкопу; 11, 12 – шар супіску Західного розкопу (IV, V-УБ); 13–19, 21 – шар зольника Західного розкопу (V-УБ); 20 – яма 20 Північного розкопу (V-УБ)

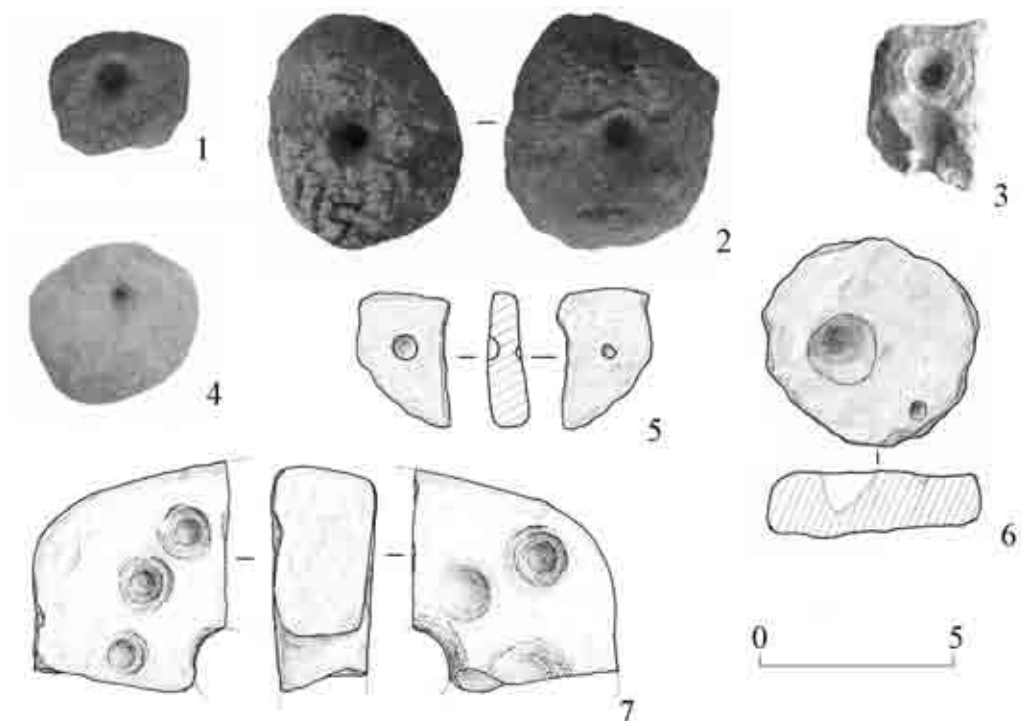

Рис. 11. Відходи свердління: 1 – яма 23 Північного розкопу (I-УБ); 2 – яма 18 Північного розкопу (IV-УБ); 3 – шар суглинку Західного розкопу (IV-УБ); 4, 5 – шар пожежі Західного розкопу (IV-УБ); 6 – підйомний матеріал; 7 – шар супіску Західного розкопу (IV, V-УБ)

Рис. 12. Поодинокі і невизначені вироби з каменю: 1 – ливарна форма з долівки будівлі 1 Східного розкопу (II-УБ); 2 – крем'яний відбійник, перероблений з розбитого (?) «пращового» каменю типу 1 з шару зольника Західного розкопу (V-УБ); 3 – можливо, ковадло або товкач-ковадло, підйомний матеріал; 4 – морська галька зі слідами використання для кування з ями 6 поселення Сахарна Головка; 5 – пористий шорсткий камінь зі слідами стирання, можливо, використовувався для обробки поверхні, підйомний матеріал на схилі під східним розкопом; 6 – можливо, фрагмент товкача, підйомний матеріал

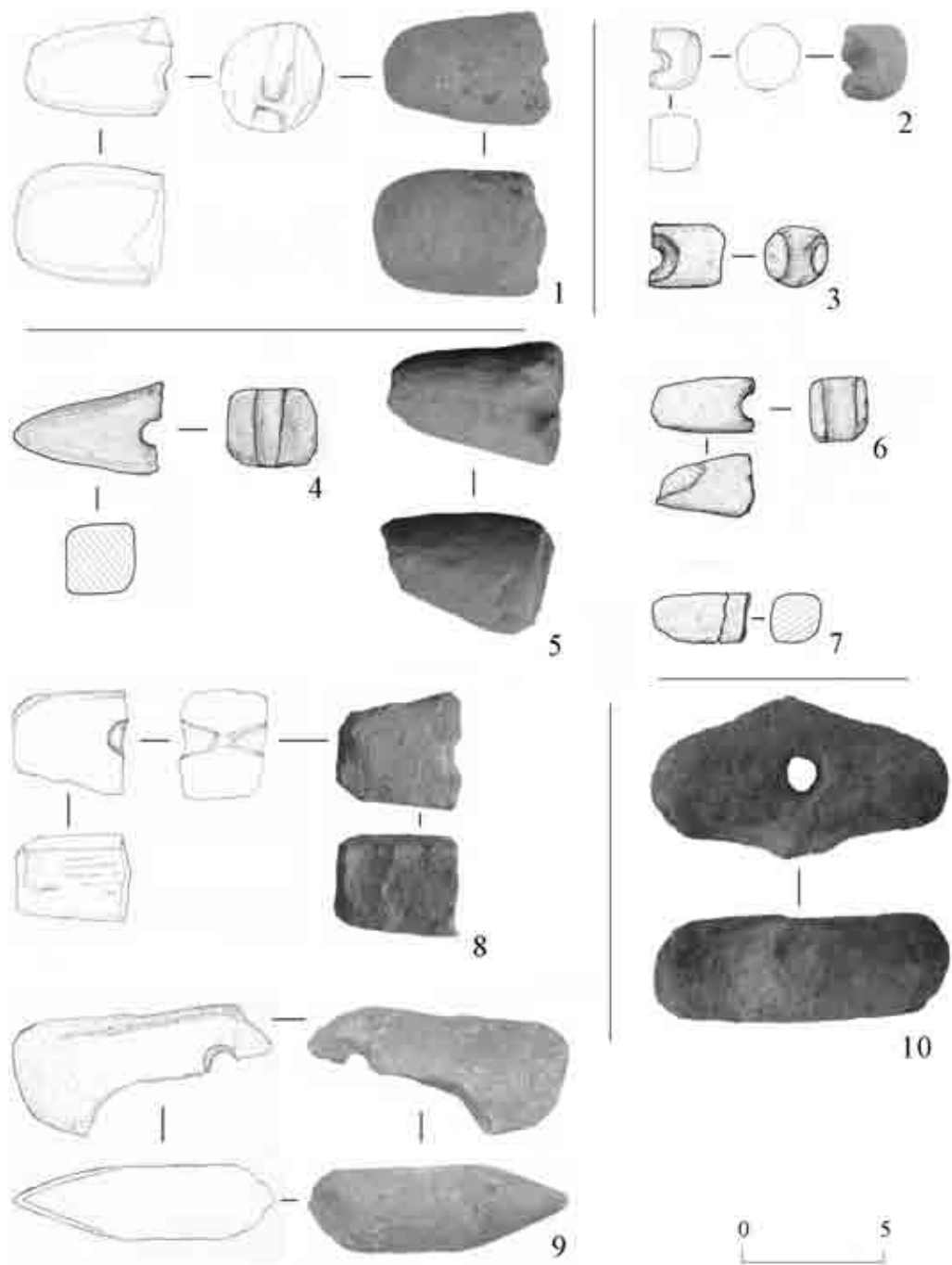

Рис. 13. Модельки або шаблони:
 1 – шар пожежі Західного розкопу (IV-УБ); 2–9 – шар зольника
 Західного розкопу (V-УБ); 10 – яма 14 Північного розкопу (IV-УБ)

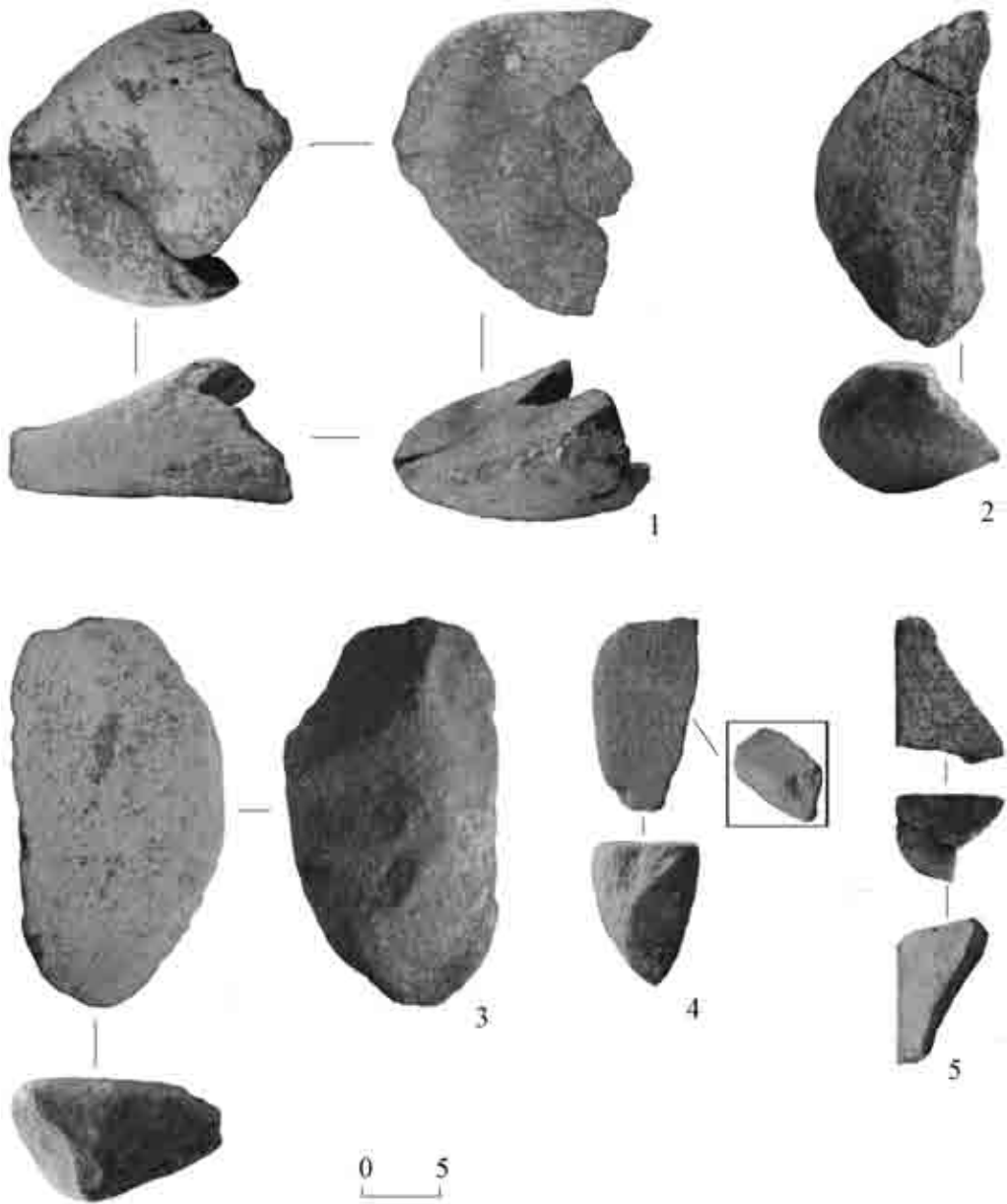

Рис. 14. Зернотерки: 1–5 – давня денна поверхня ранніх горизонтів північного розкопу і шари (I–IV-УБ)

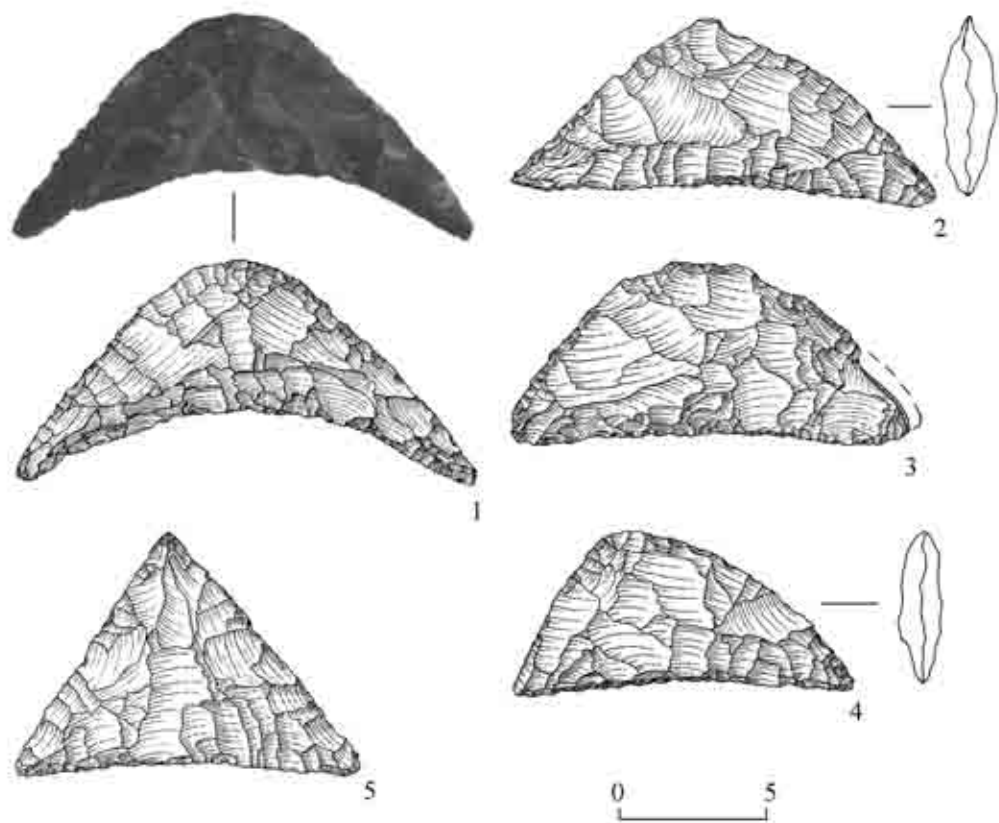

Рис. 15. Крем'яні вкладні серпів з горизонтів І–ІІІ-УБ

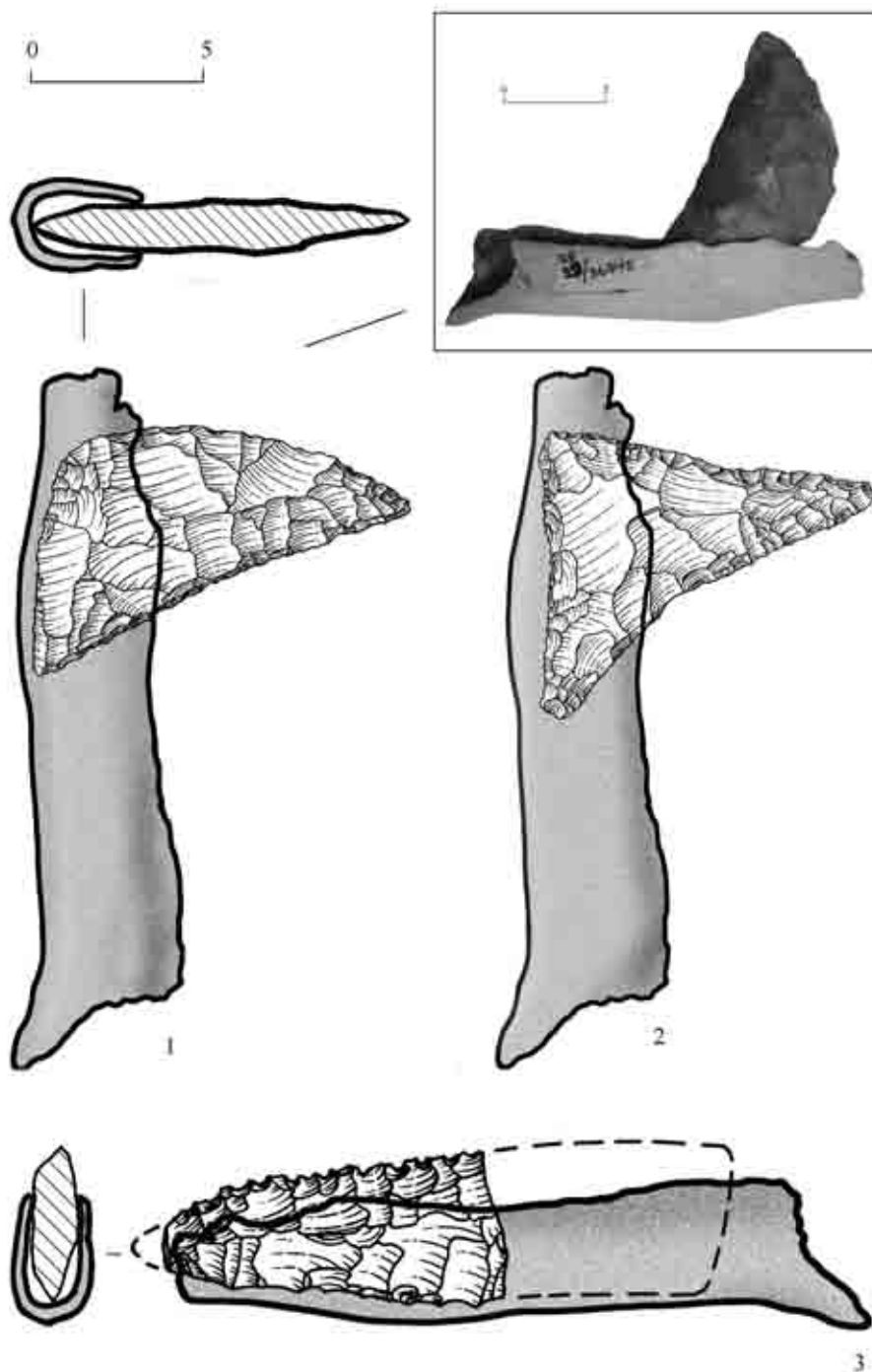

Рис. 16. Серп з крем'яним вкладнем з долівки будівлі 2 Східного розкопу Уч-Башу (горизонт III-УБ) – 1; реконструкція серпа з підтрикутним вкладнем – 2; реконструкція пилки – 3 (реконструкції С. Н. Разумова)

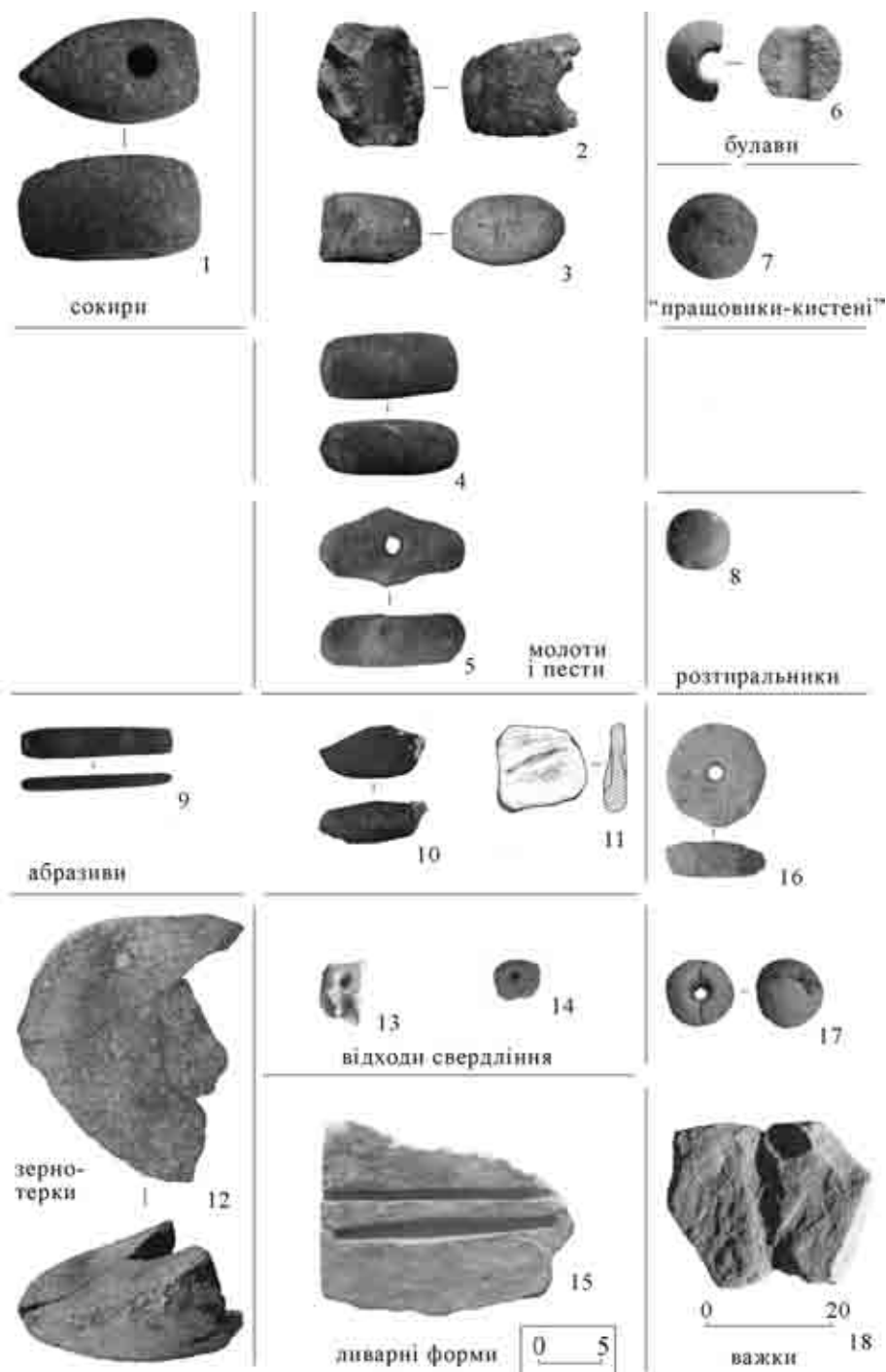

Рис. 17. Зведена таблиця провідних типів виробів з каменю дотаврських періодів Уч-Башу (горизонти I-IV-УБ)

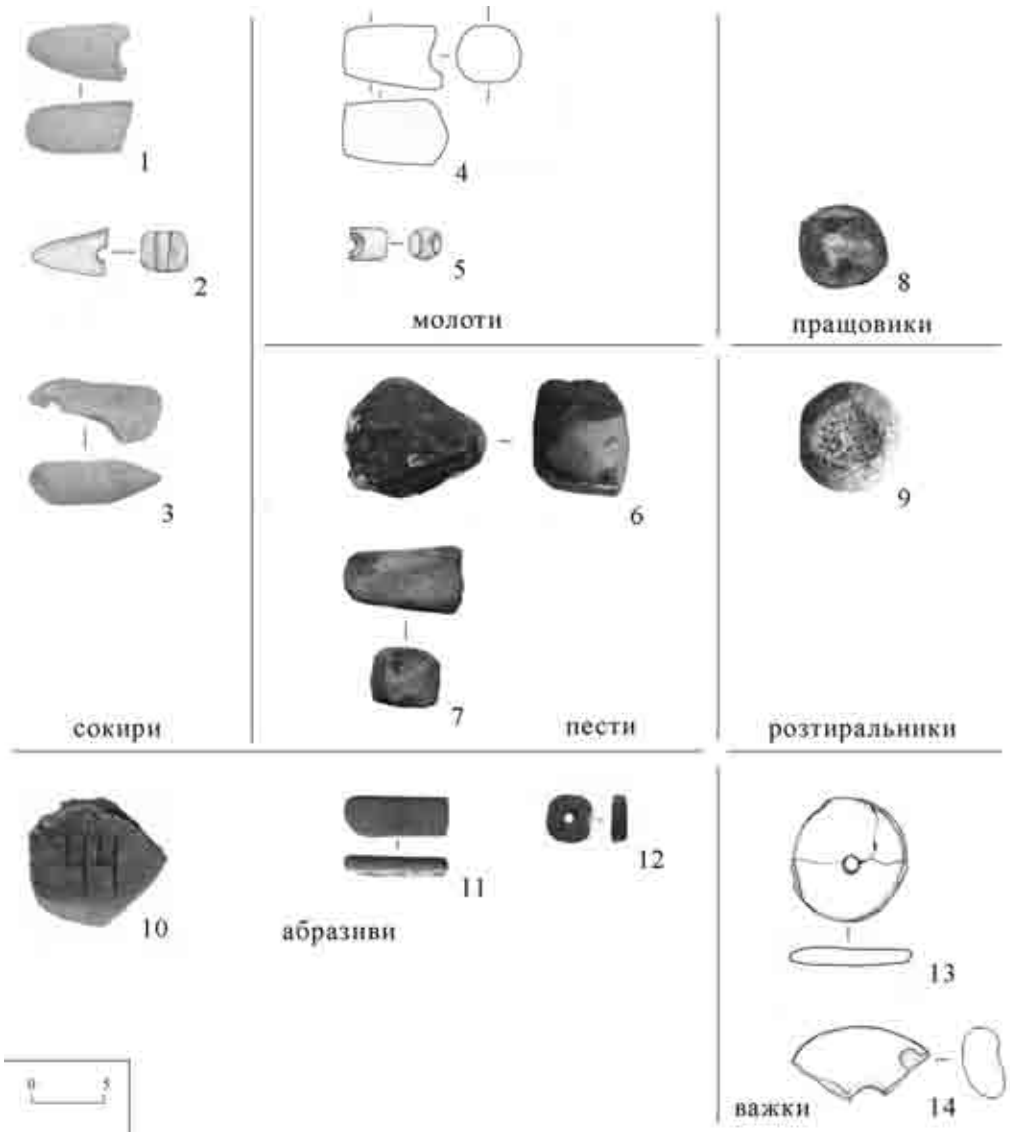

Рис. 18. Зведена таблиця провідних типів виробів з каменю початку таврського періоду Уч-Башу (горизонт V-УБ)

УДК 903.01(477.43/44)“–1000/-400”

Юрій Болтрик, Марцін Ігначак,
Оксана Ліфантій, Олександр Шелехань

РОГОВІ ЕЛЕМЕНТИ ВУЗДИ З СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті розглянуто рогові деталі кінської вузди, які походять із Северинівського городища скіфського часу. Знахідки проаналізовано разом з супутнім матеріалом. Висунуто припущення про їх місцеве виготовлення.

Ключові слова: Східне Поділля, скіфський час, кінська вузда, косторізна справа.

Северинівське городище розташоване на території Східного Поділля, у басейні Південного Бугу. Незважаючи на те, що перші згадки про пам'ятку датуються початком минулого сторіччя [57], її дослідження носили спорадичний характер. Досвід перших археологічних досліджень належить Південно-Подільській експедиції під керівництвом М. І. Артамонова [1. С. 115; 2. С. 85]. У загальних рисах зведено інформацію про ці роботи викладено в статті Г. І. Смірної [59. С. 88].

Подальші роботи проводились у 80-х рр. ХХ ст. експедицією Вінницького краєзнавчого музею під керівництвом Б. М. Лобая. На жаль, їх результати відомі лише з короткого звіту [28] та тез [29]. Тому наведена стаття Г. І. Смірної довгий час лишалась єдиним джерелом інформації про городище. Тож надалі пам'ятка лише побіжно згадувалась у низці загальних робіт [38. С. 69; 19. С. 285; 61. С. 68; 38. С. 34].

Починаючи з 2009 р., на Северинівському городищі працює спільна Україно-Польська археологічна експедиція під керівництвом Ю. В. Болтрика та М. Ігначака. Останні дослідження розширили наші знання про пам'ятку. Зокрема, отримано уточнені дані щодо планування укріплень та фортифікаційних споруд (рис. 1: 1) [також див.: 66. С. 55; 75. С. 78]. Крім того, здобутий матеріал дозволив по-новому визначити історичний контекст пам'ятки.

Передусім не підтверджується думка попередників про двошаровість городища, згідно якій виділявся доукріплений та укріплений період його існування. Якщо у вказаних роботах М. І. Артамонов припускав, що городище функціонувало протягом VI–IV ст. до н. е., а Г. І. Смірнова відносила його до VI–V ст. до н. е., сьогодні можна впевнено обмежувати його існування серединою VII – серединою VI ст. до н. е. [5. С. 84]. Таким чином, пам'ятка синхронізується зі скіфським шаром Немирівського городища та низкою архаїчних скіфських курганів Західного Поділля та Середнього Подніпров'я [4. С. 47].

У даній статті проаналізовано одну з найбільш яскравих категорій матеріальної культури, а саме рогові деталі кінської вузди. Вони мають особливий

інтерес, оскільки з території Лісостепового Побужжя походить відносно незначна кількість зображень у звіриному стилі. Це твердження у повній мірі стосується і деталей кінської вузди [68. С. 90; 37. С. 24].

За останні роки досліджень на городищі виявлено вісім псаліїв та одна пронизка. Крім того, зафіксована два вироби, у яких ми вбачаємо заготовки (рис. 1). Всі псалії відносяться до одного типу – з трьома наскрізними отворами, виготовлені з рогу¹. Більша частина цих виробів вже була опублікована [4. С. 42; 5. С. 84; 6. С. 71].

Аналіз розглянутих артефактів. Першим хотілося б проаналізувати роговий псалій, знайдений у розкопі 5 **Б. М Лобасм у 1985 р.** [28. Табл. 96: 8]. Форма цього виробу є надзвичайно простою – не змінюючи контур рогу, у ньому просто просвердлено три отвори (рис. 1: 2).

Прості рогові псалії без додаткового оздоблення були широко представлені серед пам'яток передскіфського часу. Близьким є Березівський тип псаліїв новочеркаського часу [30. Рис. 11]. Втім, існує низка виробів, ідентичних до северинівського.

Географічно найближчою аналогією є знахідка з житла 1 поселення Дністровка-Лука [60. С. 46–49]. Автор дослідження датувала цей комплекс кінцем VIII – початком VII ст. до н. е. Також відомий фрагментований псалій з довгим гострим кінцем з чорноліського поселення Непоротів, урочище Дубова [26. С. 176].

Кілька подібних виробів походить із Західного Більського городища. Перший було опубліковано без урахування контексту в монографії Б. А. Шрамка [72. Рис. 38: 5]. Тому судити про його точну форму та дату не уявляється можливим. Другий виріб було знайдено на зольнику 5 у шарі горизонту А2, виділеного автором досліджень. За супутнім матеріалом (новочеркаськими вудилами та ромбічними наконечниками стріл) цей екземпляр датується другою половиною VIII – початком VII ст. до н. е. [73. С. 41].

Варто згадати також псалій (?) із того ж горизонту, проте виготовлений із собачої щелепи. Він належить до останньої чверті VIII ст. до н. е. [73. С. 37]. Долучити його до кола аналогій вважаємо за можливе, оскільки, незважаючи на відмінну форму, при його виготовленні дотримувались того ж підходу – мінімум трудовитрат при незмінній формі кістки. Інший виріб Г-подібної форми відомий на поселенні Олефірщина, в басейні Ворскли [16. Рис. 24].

Нещодавно низку подібних виробів з широких теренів Євразії зібрала І. М. Медведська. Згідно міркуванням авторки, вони мають датуватися VIII ст. до н. е. на підставі загибелі маннейського поселення Хасанлу IV у 714 р. до н. е. [34. Рис. 2, с. 124].

¹ Висловлюємо вдячність за поради щодо визначення видової належності науковому співробітнику Музею природи ХНУ ім. В. Н. Каразіна В. Л. Бондаренко. Також щиро вдячні за консультації стосовно техніки обробки рогу к.і.н. В. Б. Панковському (Інститут археології НАН України).

У Західному Приазов'ї найближчим є виріб з кургану 2 біля с. Костянтинівка. У ньому аналогічний виріб перетинається зі D-подібними вудилами та бляшками, у вигляді «келермеської пантери», що згорнулась у кільце [27. С. 141]. Однак остання риса притаманна вже для скіфського звіриного стилю [55. Табл. 5: 15]. Тож наведений комплекс, напевно, відноситься до пізнішого часу. Ця обставина дозволяє підняти верхню хронологічну межу побутування простих рогових псаліїв до ранньоскіфського часу².

Вцілому ж, у скіфський час кістяні псалії без оздоблення у звіриному стилі мало відомі. У якості прикладу можна згадати неорнаментований пластинчатий екземпляр з кургану 346 біля с. Текліно [17. Табл. XXV: 11]. Цей комплекс входить до числа найбільш архаїчних поховань Скіфського Лісостепу середини VII ст. до н. е. [58. С. 38; 31. С. 131–132].

Ще один мініатюрний псалій без орнаменту походить з урочища Царина на Великому Більському городищі [65. Рис. 18: 2].

Можна згадати також подібний виріб з ікла зі збірки Ханенко, який, ймовірно, також був псалієм [53. С. 23; 37. Рис. 43: 19). Як зазначають дослідники, вказаний екземпляр походить з Пастирського городища³. Достовірний приклад виготовлення псаліїв з ікла зафіксовано у південній могилі кургану 1 біля с. Красне Знамя, який датується другою – третьою чвертю VII ст. до н. е. [45. С. 110–111].

Підсумовуючи, варто зазначити, що матеріали з розкопок Б. М. Лобая вповні не вивчені. З наявних у звіті даних, вони тяжіють до ранньоскіфського часу (рис. 2). Тож у даному випадку ми, напевно, спостерігаємо доживання архаїчної форми. Зауважимо, така тенденція властива й іншим деталям вузди – зокрема вудилам з муфтоподібними отворами [58. С. 38–39; 31. С. 131].

Про вірогідність місцевого виготовлення цього псалія свідчить фіксація у одному з ним шарі кістяних наконечників стріл, один з яких не до кінця сформований. Подібні випадки траплялись і в інших об'єктах городища [6. Рис. 4].

Притому значна частка наведених вище неорнаментованих рогових псаліїв походить не з поховальних, а з поселенських структур. Це також може вказувати на те, що подібні вироби могли виготовлятися осілим населенням.

Наступні екземпляри здобуті вже у ході авторських досліджень.

Пара псаліїв походить з **ями 4 2010 р.** Оброблені тільки з однієї сторони, з внутрішньої видно необроблену пористу структуру рогу. Навколо центрального отвору простежуються виразні сліди від тертя (рис. 3: 1).

Один їх кінець прикрашено схематично вирізьбленою головою котячого хижака, другий – хижого птаха. Така композиція доволі незвична, адже, як правило, якщо подібний виріб з одного краю оздоблено головою певної істоти, з

² Згідно міркуванням І. В. Бруяко, у даному випадку навпаки, знахідка таких псаліїв має понижати дату бляшки і всього поховання в цілому у VIII ст. до н. е. [8. С. 119, зноска 44].

³ Хоча первинно даний екземпляр прив'язувався до ур. Галушино Черкаської обл. [14. С. 48].

іншого вирізьблено кінське копито [див.: 50. С. 145; 37. Рис. 41–52]. У зв'язку з цим припускається, що зображення голови та кінцівки на одному виробі могло означати втілення цілої істоти [51. С. 209].

Крім цього, відомий лише один випадок оздоблення кістяного псалія парою голів пантер. Він походить з кургану біля с. Журівка. На жаль, ніяких інших відомостей про комплекс не відомо [17. С. 110]. Інший подібний виріб – кістяний «гребінь» із зібрання Ханенко, оздоблений головами грифів [22. Рис. 9]. Кілька прикладів оздоблення псаліїв передскіфського часу двома головами наводить Ю. Б. Полідович [52. Рис. 1: 5, 8; 2: 2, 4]. Проте поєднання зображень тварин двох різних класів⁴ на одному виробі зустрічається вперше.

Якщо ж не брати до уваги зазначену особливість, дані екземпляри за морфологічними ознаками є типовими архаїчними виробами. Схожі голови котячих хижаків прикрашали псалії з кургану 2 біля с. Вовківці [16. Табл. XXXIV: 2] та кургану 40 біля Гуляй-Городу [17. Табл. III: 1]. Проте від вказаних виробів северинівські відрізняються меншою деталізацією. На них не зображено очі, лише прокреслено пащі, широкі ніздрі та вухо (тільки у одного екземпляра). Це зближує подані зображення з оформленням псалія з кургану 1 біля с. Райгород [68. Рис. 1: 5].

В. А. Іллінська інтерпретувала зображення цього типу дещо інакше. Дослідниця вважала, що схематизація призвела до появи зображень коней «з короткою та тупою мордою» [15. С. 47]. Проте пропорції морди на згаданих артефактах близькі до обрисів відомої келермеської пантери [11. Рис. 1: 5]. Тому варто пристати до думки дослідників, котрі вбачають у них котячих хижаків [70. С. 101; 68. С. 91].

Техніка оформлення голів птаха на псаліях з ями 4 має паралелі з виробами з Немирівського городища [61. Рис. 15: 1] та кургану біля с. Будки [37. С. 26, рис. 43: 17]. Їх поєднують обрис дзьоба та прокреслені по одній схемі лінії на дзьобі. Втім суттєвою відмінністю северинівського екземпляру є спрощення і орнітоморфного зображення – майстер знову знехтував оком. Необхідно зазначити, що на одному з псалій зображення птаха було частково зрізане ножом.

Схематизація декору може вказувати на дещо вищу дату, ніж у наведених аналогій. О. І. Шкурко відносив появу зображень «узагальнюючо-пластичного» стилю до кінця VI ст. до н. е. [68. С. 91]. Оскільки дослідник при цьому датував курган 2 біля с. Жаботин межею VII–VI ст. до н. е., появу спрощеного звірино-го стилю можна подавати принаймні на півсторіччя.

Тож ці вироби відносяться до келермеського часу [37. С. 99], але, з огляду на схематичність зображення, дату можна звузати до початку VI ст. до н. е. Наведені судження корелюються зі знахідкою фрагменту вінця самоської амфори архаїчного типу I за С. Ю. Монаховим, з ями 4 (рис. 3: 2), яка датується доволі широко другою половиною VII – третьою чвертю VI ст. до н. е. [39. С. 26, табл. 14].

⁴ Мається на увазі біологічний клас ссавці та клас птахи.

З ями 8, дослідженої у 2012 р., походить фрагмент псалія, виготовленого з рогу косулі. Як і у псалія 1985 р., первинна форма рогу була мало змінена. По всій поверхні виробу спостерігається незначна шорсткість, притаманна для рогової тканини. З однієї сторони фіксуються жолобки кровоносних судин.

Псалій прикрашено на кінці кінським копитом у спрощено-реалістичній манері. Хоча цей виріб зламаний, він не був у вжитку, оскільки на ньому відсутні сліди спрацьованості, а на внутрішній площині отворів простежуються не заглажені кутові сліди різьблення (рис. 4: 1).

Зображено не тільки контур його копита, а й форму підошви. Це є типово архаїчним елементом звіриноного стилю [15. Рис. 12]. З Немирівського городища походить схожий виріб, датований від другої чверті VII ст. до н. е. [61. С. 81, рис. 15: 2].

Відомий малюнок підошви на псаліях з поховань другого Жаботинського кургану та кургану 38 біля с. Гуляй-Город [17. Табл. II, VI]. Дати зазначених поховань дещо різняться. Так, курган 38 біля с. Гуляй-Город відноситься до першої половини VI ст. до н. е. за знахідкою у комплексі «ольвійського» дзеркала [12. С. 82].

Погляди дослідників на дату кургану 2 біля с. Жаботин є неоднозначними. На його архаїчність вказує знахідка двукольчастих вудил новочеркаського типу. Це дозволило І. М. Медведській віднести це поховання до другої половини VIII ст. до н. е. [33. С. 87]. Цей, а також сусідній курган 524 (а разом з ними і горизонт Жаботин 2) М. М. Дараган опускає у середину – другу половину вказаного сторіччя [14. С. 26].

Проте існує й інший, більш традиційний погляд, згідно якому ці комплекси не виходять за межі VII ст. до н. е. С. А. Скорий відносить жаботинські кургани до кола найбільш ранніх скіфських поховань у лісостепу і датує першою половиною VII ст. до н. е. [58. С. 38–39]. Д. С. Гречко не вважає комплекс речей кургану 2 біля с. Жаботин надійним і обережно визначає час його спорудження у проміжку середини – третьої чверті VII ст. до н. е. [12. С. 143, рис. 3].

На нашу думку, немає підстав подавнювати скіфські старожитності до VIII ст. до н. е. Тому найбільш вірогідною датою курганів 2 та 524 може бути час близько середини VII ст. до н. е. Відповідно, цим же часом варто датувати і северинівський псалій з ями 8.

З цього ж комплексу походять два напівфабрикати зі слідами пиляння. Окрім того, вирізняється фрагмент миски з відігнутим назовні вінцем з геометричним орнаментом. Подібні вироби широко представлені у шарах Немирівського городища. Дослідники вказують на їх близькість до групи Феріджеле і датують другою половиною VII ст. до н. е. [63. С. 42]. Поруч з цією знахідкою знайдено стандартну круглобоку миску (рис. 4: 2).

Яма 8, звідки походить описаний нами псалій з рогу косулі, була залучена нами до одного стратиграфічного горизонту з **ямою 10** [5. С. 89, рис. 3]. З остан-

ньої походить заготовка простого рогового псалія (рис. 5: 1), аналогічного до знахідки з досліджень 1985 р. Фактично даний виріб відрізняється від готового лише відсутністю отворів. Натомість його поверхня не тільки заглажена, а й шабрована. Тобто, на одному відтинку рогу нанесено специфічні подряпини, які створюють своєрідну шершавість. Нижня грань виробу, на відміну від напівфабрикатів, акуратно зрізана, без слідів зламу.

Примітно, що весь матеріал з ями 10 є типовим саме для VII ст. до н. е. (рис. 5: 2). Ніяких підстав відносити цей комплекс до передскіфського часу немає. Тому наше припущення про побутування простих рогових псаліїв на келермеському етапі отримує ще один аргумент рго.

Крім того, з даного комплексу походить невелика ворворка, яка, можливо, також використовувалась у кінському спорядженні (рис. 5: 1б).

Дуже насиченою знахідками обробленої кістки є **яма 15**, досліджена у **2013 р.** Тут знайдено сім обпалених уламків зі слідами обробки та три готові вироби.

Зафіксований псалій можна назвати яскравим взірцем різьблення. Майстер зобразив голову грифа із загнутим дзьобом. Око випнуте, восковиця слабо виділена. По ребру дзьоб орнаментований дрібними овами, «шию» птаха прикрашали три паралельні вертикальні ряди виїмчастих трикутників. Одна сторона залощена, з іншої проступає пориста структура рогу. Не дивлячись на те, що більша частина псалія відсутня, напевно, що цей екземпляр також мав три отвори (рис. 6: 1а).

Подібне оформлення бачимо на псалії з кургану 2 біля с. Жаботин [36. Рис. 43: 17]. Вони схожі за виконанням голови птаха та наявністю виїмчастих трикутників на «шиї». Часто дослідники висловлюються на користь глибокої архаїчності цього орнаменту. Навіть припускався зв'язок геометричних візерунків на псаліях та жаботинському посуді [15. С. 51]. Хоча важко прийняти на віру подібне припущення. Адже геометричне оздоблення кераміки – це суто європейська гальштаттська традиція, а художнє різьблення по кістці – нововведення, вірогідно, привнесене зі степу.

Найбільш ранні приклади оздоби кістки виїмчастими трикутниками знаходимо у передньоазійських комплексах [50. С. 147]. У зв'язку з цим були навіть висунуті припущення про те, що даний орнамент імітує клинописний текст [49. С. 271], або візерунки рельєфів з Ніневії часів Ашшурбаніпала [36. С. 16]. Втім на сьогодні нема змоги правдоподібно ані заперечити, ані підтвердити ці сміливі гіпотези.

Один з найбільш яскравих прикладів походить з приміщення 36 фортеці Тейшебаїні. Тут знайдено прикрашені різним орнаментом довгі кістяні планки [48. Рис. 9]. Завдяки публікації серії наконечників стріл із пам'ятки, Тейшебаїні впевнено співвідноситься із Келермеським та Мельгуновським курганами [56. С. 331–332]. До цього ж часу належать аналогічні псалії з кургану 16 Нартан та з поховання 10б біля Самтавро [36. Рис. 3].

У Подніпров'ї відомо два вироби, оздоблені таким чином – з кургану 2 біля с. Жаботин та з Жаботинського поселення [9. Рис. 6; 17. Табл. VI]. Оскільки на даті наведеного поховання ми вже зупинялись, варто лише сказати, що екземпляр з поселення, напевно, датується тим же часом.

Варто сказати, що орнаментация северинівського виробу по ступеню чіткості та виразності трикутників поступається наведеним аналогіям. І принцип розміщення фігур значно простіший. Вздовж «шийки» псалія спочатку було вирізьблено три паралельні «сходинки». Потім на їх ребра нанесено клиноподібні трикутники таким чином, що вони виявились ніби нанизані на стрічку. Нагадаємо, що традиційне виконання полягає у тому, що різцем здійснюються сполучені надрізи у трьох площинах, після чого від'єднується лусочка, на негативі якої залишається рельєфне зображення трикутника.

Важливо також те, що на всіх артефактах, наведених в аналогіях, трикутники сполучаються у квадрати або ромби, а останні у свою чергу утворюють суцільний орнаментальний фриз. У той час, як композиція на северинівському псалії в порівнянні з усіма іншими виглядає більш легкою й спрощеною.

На користь архаїчного характеру северинівського виробу свідчать також ови, нанесені по ребру дзьоба. Подібне оздоблення відоме на екземплярах з кургану 2 біля с. Оксютинці [16. Табл. XX: 16] та зруйнованого поховання біля хут. Грушівка під Запоріжжям [15. С. 38–61; 50. Рис. 3: 9]. Інший схожий виріб відомий з кургану біля с. Мельниківка [68. С. 91]. На жаль, дослідження цих поховань було проведено без належної фіксації. Тому яма 15 може стати показовим комплексом, адже вона містить ще багато виразного матеріалу.

Що ж до більш віддалених прикладів оздоблення овами, спадають на думку кістяні навершя з Кармір-Блура [21. Рис. 21: 16] та кургану 13 могильника Ново-заведене II [46. Рис. 4: 1]. Власне згадані вироби, напевно, і вказують на витoki цього орнаментального прийому. Адже, на думку А. Р. Канторовича, він позначає гребінь міфічних істот, запозичений з передньоазійського мистецтва [21. С. 131].

Із **ями 15** походить уламок від **ще одного псалія**. Цей виріб також зроблено з рогу, заглаженого з однієї сторони. Один збережений кінець оформлено у вигляді копита (рис. 6: 1б) На поверхні виробу біля отворів видні потертості від шкіряних вузлів.

Форма та загальний лаконічний стиль виконання дещо нагадує описаний вище виріб з ями 8. Тут також відчувається увага майстра до деталей. Так, на копитці прокреслено слабо загнуту риску, яка позначає його форму. Подібні вироби відомі із вже згаданого архаїчного кургану 346 біля с. Текліно та кургану 40 біля с. Гуляй-Город [17. Табл. XXV: 20, III: 4].

З більш віддалених паралелей варто навести комплект псаліїв з приміщення 18 Тейшебаїні [47. Рис. 61]. Їх поєднує не тільки загальний контур, а й розміри отворів. В обох випадках центральний отвір дещо більший за бічні. Ймовірно, дана риса успадкована від більш раннього часу.

Ще один артефакт, а саме **пряжка-пронизка**, походить з **ямі 15**. В. А. Іллінська називала подібні вироби кубічними пряжками-пронизками [15. С. 54–55]. Вона має форму, близьку до циліндричної, з одним наскрізним отвором. Поверхня зашліфована, проте лиск відсутній і видно пористу структуру матеріалу.

Лицьова площина містить унікальне зображення. Майстер прокреслив протиставлені підборіддями одне до одного дві голови лосів. Між притиснутих гострих вух він зобразив їх зменшену копію. І вже між вух другої пари майстер вправними рухами різця позначив вже зовсім мініатюрну голівку, яку розташував під прямим кутом до попередніх зображень. Ця остання фігура ледь помітна неозброєним оком – її розміри сягають лише декількох міліметрів (рис. 6: 1*в*).

Подібне розташування образів із заповненням усього простору є однією з рис скіфського мистецтва [55. С. 44]. За манерою виконання цей виріб нагадує зображення на кістяних пластинах з кургану 2 біля с. Жаботин [17. Табл. VI: 7–9]. Іншою, дещо віддаленою аналогією, є золоті бляшки з кургану 524 біля с. Жаботин. Вони виконані у формі повнофігурного зображення лося з підібганими ногами [17. С. 151, табл. VII: 14, 15]. Проте обрис їх голів, навіть зроблених з іншого матеріалу, безперечно, перегукується з артефактом із Северинівки. Більш відомими є дзеркальні зображення котячих хижаків. Дослідники припускають зв'язок цього образу з художніми бронзами Луристану та Кападокії. І, як приклад, наводяться знахідки з Пантикапею та кургану Цукур-Лиман [74. С. 129–130]. Нагадаємо, що останнє наведене поховання, згідно новим розробкам, датується початком VI ст. до н. е. [12. С. 147].

Симетричні зображення широко використовувались і в оздобленні церемоніальної зброї. Так, на піхвах меча з кургану Шумейко зображено пару гірських козлів, повернутих спиною один до одного. Фігури звірів з підібганими ногами доволі подібні до пози жаботинських лосів. Проте цей виріб датується пізнішим часом – другою чвертю – серединою VI ст. до н. е. [67. С. 488].

Якщо ж брати зображення лосиних голів окремо, їх конфігурація є доволі типовою. Образ лося (або коня, дискусію див.: 70. С. 101; 16. С. 18) з витягнутою мордою, опущеними губами та притиснутим вухом був поширений у оздобленні кістяних псаліїв. Подібні вироби походять із таких показових поховань, як кургани 476 та 477 біля с. Вовківці [16. Табл. XXXVI].

Втім, попри наведені аналогії, даний виріб лишається унікальним, завдяки своєрідній композиції та майстерності виконання.

У ямі 15 описані знахідки перекривались знахідками фрагментів типового посуду. Вирізняється профіль корчаги з парними ручками-упорами на плечуку. Зазвичай в подібних виробках вбачають запозичення від посудин типу «Вілланова» [62. С. 108]. Кургани з таким посудом належать горизонту середини – другої половини VII ст. до н. е. Це Журовка к. 406, Глеваха та Мала Офірна [13. Рис. 10]. Цікаво, що втрачене ще в давнину горло корчаги має сліди ремонту та подальшого використання (рис. 6: 2, 3).

Останні два псалії були знайдені у **2014 р.** на центральній частині городища. Проте оскільки комплекс, де містились ці знахідки ще повністю не досліджено, ми утримаємось від його інтерпретації. Зазначимо лише, що масовий матеріал з нього датується у межах загальної хронології пам'ятки (рис. 7: 2).

Ці псалії презентовані двома фрагментами, що належали різним виробам. Від одного з них збереглась лише середня частина (рис. 7: 1б).

Друга знахідка представлена псалієм з потовщеною середньою частиною та виділеною гладенькою «шийкою». Єдиний збережений кінець прикрашено головою істоти, у якій вгадується образ грифо-барана. Хоча даний образ значно відрізняється від класичного зображення цієї міфічної істоти [див.: 21. Рис. 16–21]. Дане зображення піддане обробці у всіх трьох площинах, хоча з внутрішньої сторони різьблення виконано з меншою деталізацією.

Дзьоб, округлої форми і без хижого загострення, вгадується лише за характерним різьбленням вигнутих ліній (рис. 7: 1а). Разом з тим, контур «дзьоба» схожий на округлі обриси суто баранячих голів, відомих, наприклад, з келермеських пронизок [55. Табл. 2: 15–22; 21. Рис. 21] або псаліїв з Посулля [16. Табл. XIII]. Око відсутнє, а «ріг» передано валиком, який оконтурює голову.

Класичні образи грифо-баранів широко відомі у архаїчних пам'ятках. Серед найбільш показових варто згадати псалії зі Старшої Могили, кургану 2 біля с. Оксютинці та кургану 1886 р. біля с. Вовківці у Посуллі [16. Табл. IV: 2, XX: 16, XXXIV: 1]. Низка цікавих екземплярів походить із зольника 1 в урочищі Царина Могила, який дослідники датують VI ст. до н. е. [32. Рис. 37: 2].

Проте жодна з наведених аналогій не може продемонструвати настільки сильне взаємне проникнення рис різних істот так, як ми це бачимо на псалії з Северинівки. Наразі не вдалось знайти прямих аналогій даній синкретичній модифікації. Можна лиш згадати псалій спрощеного стилю з кургану 40 біля с. Гуляй-Город [17. Табл. III: 2]. Але у наведеному похованні, на жаль, окрім кінської вузди, не було знайдено інших надійних хроноіндикаторів.

Тому найкращою опорою для цього виробу буде стіночка протофасоської амфори, знайдена в одному шарі. Нижньою межею для побутування у Лісостепу протофасоської тари вважається друга чверть VI ст. до н. е.⁵ Висока хронологічна позиція цього виробу, в порівнянні з іншими псаліями, здатна пояснити його стилістичну особливість [69. С. 3]. Разом з тим, не виключено, що змінена форма псаліїв свідчить про виготовлення їх нескіфським майстром, який відхилявся від традиційного канону [15. С. 50].

З цього ж комплексу походить заготовка псалія (рис. 7: 4). Даний виріб демонструє початкову стадію обробки. Це пластина рогу, довжиною близько 20 см. Із зовнішньої сторони простежуються канали кровоносних судин. Бічні грані

⁵ Висловлюємо щирі вдячність за консультацію д.і.н. А. В. Буйських (Інститут археології НАН України)

зрізано таким чином, що виріб набув увігнутої форми, характерної для псалія. Крім того, із зовнішньої сторони простежуються зарубки, котрі пов'язуються з початком формування оздоблення. Даний виріб стоїть в одному ряду із заготовками, відомими, наприклад, з Більського городища [71. Рис. 3; 43. С. 21; 65. С. 14; 32. С. 53].

Отже, низка розглянутих рогових псаліїв демонструє типологічну та культурну єдність. Разом з тим, можна припускати певну **хронологічну градацію**. Напевно, найбільш раннім є неорнаментований псалій 1985 р. Оскільки його форма успадкована від передскіфського часу, ймовірно, він датується часом близько середини VII ст. до н. е. До другої половини сторіччя можна віднести вироби з ями 8 та ями 15. Про це свідчать простота і декор не закінченого псалія з рогу косулі, а також оздоблення виїмчастими трикутниками іншого екземпляру. Окрім стилістичних рис, на це вказують знахідки фрагментів канельованої миски та віллановської корчаги. І врешті, до першої половини VI ст. до н. е. за одиничними фрагментами античного посуду віднесені пара екземплярів з ями 4 та два фрагменти 2014 р. Додатково на їх високу дату вказує певна стилістична спрощеність.

Наведені дати (середина VII – перша половина VI ст. до н. е.) вказують на хронологічні рамки існування городища в цілому. Нема підстав проводити нижню межу у більш ранній час в силу відсутності у комплексах *масової* кількості рельєфно орнаментованої кераміки [73. С. 33]. Підіймати верхню хронологічну межу також не доцільно, оскільки після середини VI ст. до н. е. в матеріальній культурі впроваджується низка інновацій, котрі на Севериніському городищі не фіксуються [24. С. 75].

Примітно, що більша частина знахідок здійснена під час досліджень останніх років і вони походять з трьох ділянок городища (рис. 1). Ще один псалій знайдено під час робіт Б. М. Лобая, і жодного екземпляру не відомо з матеріалів Південно-Подільської експедиції⁶. Наведене спостереження, напевно, свідчить про те, що виробництвом займались мешканці окремих садіб городища. Крім того, нами було зафіксовано низку свідочств про їх місцеве виробництво.

Питання виробництва. На думку дослідників, для аналізу косторізної справи необхідна вибірка має налічувати від 200–500 до 1000–3000 предметів [7. С. 19]. Кількість виробів з кістки, видобутих у ході робіт на Севериніському городищі, не перевищує кількох десятків. А кількість деталей кінської вузди, яким присвячено дану статтю, і того менша.

Проте введення до наукового обігу та аналіз цих знахідок, безперечно, є актуальним. Бо кількість знайдених на городищі псаліїв наближається до загальної кількості відомих раніше екземплярів у цьому регіоні. Разом з тим, за

⁶ На запропонованому плані городища не позначені розкопи М. І. Артамонова, адже вони були закладені на лінії урвища [58. Рис. 1], яка за минулі роки значно посунулася на захід.

відсутності архаїчних поховань в Побужжі, нові артефакти дозволяють заповнити цю лакуну в побудові хронологічної колонки. Водночас, знахідки відходів, навіть не чисельних, можуть слугувати свідченням наявності виробництва на пам'ятці [25. С. 174; 44. С. 159]. Знахідки різних ступенів готовності – від сировини до готового виробу – демонструють усі стадії виробничого процесу.

Відносно незначна кількість напівфабрикатів, зіпсованих та готових виробів пояснюється слабкою потужністю культурного шару на пам'ятці та її нетривалим існуванням. Всі знахідки виробів з рогу походять з господарських ям. А втім, виявити житло, де могла б розташовуватись майстерня, на жаль, не вдалось. Відсутність серед знахідок спеціалізованого інструментарію може пояснюватись цінністю металевих виробів. Останні на городищі також представлені одиничними екземплярами.

У матеріальній культурі давніх народів кістяні та рогові вироби були поширені завдяки доступності сировини та простоті її обробки. Свіжий виріб поєднував у собі міцність та пружність. За цими якостями ріг перевершує кістку [41. С. 21–22]. Разом з тим, у відростках рога оленя компактна речовина становить значну частину [7. С. 27].

Перед обробкою рогу його могли витримувати певний час у рідині [54. С. 185]. Сьогодні відсутня єдина точка зору на температурний та кислотно-лужний режим витримки. А втім, ми не можемо говорити про існування на городищі якихось стаціонарних резервуарів для вимочування заготовок. Припускають, що подібна споруда була на Більському городищі [54. С. 185]. Ця практика чітко фіксується у часи середньовіччя [41. С. 27–28].

Виявлені заготовки та вироби демонструють весь спектр технологічних навичок, доступних тогочасному майстру. Всі етапи виробництва здійснювались вручну. Сліди пиляння ми спостерігаємо на поперечних зрізах окремих частин рогу. Неважко помітити, що первинний розпил рогу здійснювався більш грубим інструментом з крупними зубцями. Очевидно, що при цьому майстер докладав значних зусиль – багато разів змінював напрям пиляння, пропили утворювався доволі широкий, і в результаті більша частина заготовки все ж обламувалась. Це також вказує на те, що пила була досить короткою. У той же час торцеві частини дрібних заготовок демонструють більш акуратний та гладкий зріз.

Сліди стругання фіксуються на заготовках, з яких вже починали формувати певний виріб. Як приклад – заготовка з розкопок 2014 р. Більше того, у заповненні ями 16, дослідженої у 2013 р., було зафіксовано невелику кількість пористої стружки шириною 5–10 мм. У цій же ямі зафіксовано два кістяних наконечника стріли. Один готовий виріб пірамідальної форми, інший – без просвердленої втулки. Подібні знахідки не поодинокі. Вони свідчать про навички свердлення та шліфування.

Кінцевим етапом для надання готовому виробу товарного вигляду була поліровка. Припускається, що у якості абразиву використовувався пісок [10. С. 121].

Але для цього могли уживати й крейду, адже в культурному шарі зрідка траплялись її розрізнені шматочки. В цілому ж, заготовки та відходи обробки рогу та кістки присутні в матеріалах багатьох городищ як Лісостепу, так і Степу [54. С. 185; 10. С. 118; 3. С. 107].

Незавершені вироби є вагомим підтвердженням місцевого виробництва. Дві заготовки для виготовлення псаліїв відомі з Більського городища. Першу опубліковано у статті Б. А. Шрамко, присвяченій формуванню звіриного стилю [71. Рис. 3: 2]. Друга походить із зольника 1 в урочищі Царина Могила, де також знайдено серію кістяних псаліїв і де дослідники припускали наявність косторізного виробництва [43. С. 21; 65. С. 14; 32. С. 53].

В контексті даної статті досить цікавим аспектом є художнє різьблення. Безперечно, для витонченого декору необхідний спеціалізований інструментарій. Подібні витвори не можуть бути виготовлені лише за допомогою господарського ножа, як це часом припускається [35. С. 130]. Але, на жаль, на Северинівському городищі не було виявлено інструментів, подібних до наборів з Люботинського або Більського городищ [54. С. 181–189; 53. С. 26–31]. З огляду на загальний дефіцит металевих виробів на пам'ятці, шанси на подібну знахідку в майбутньому не дуже оптимістичні.

Висновки. Таким чином, наявність серед матеріалів городища рогової сировини, пластини-заготовки з рогу оленя під плаский псалій, зіпсований при виготовленні, та серії зламаних псаліїв наочно демонструють існування на городищі практики виготовлення елементів вузди коня з рогу. Саме ця обставина, разом з позицією городища в просторі дозволяє стверджувати, що його мешканці забезпечували рух торговельних караванів. Наявність «малих серій» рогових артефактів на городищі, разом з вузькою їх спрямованістю на ремонт вузди, свідчить, що тут не було масового виробництва, а існував саме ремонтний напрямок, оскільки сліди виготовлення інших виробів з рогу або кістки практично відсутні.

На наш погляд, вже зараз є підстави стверджувати, що Северинівське городище належало до структур, подібних до середньовічних караван-сараїв, аналоги яких відомі в Передній Азії з II–I тис. до н. е. Можливо, сфера діяльності мешканців городища була і ширшою, але інформація Геродота про 111 станцій – заїжджих дворів для подорожніх на 2500–кілометровому Царському шляху в Персидській імперії⁷ надає нам впевненості в нашому припущенні стосовно однієї з сфер їхньої діяльності.

Нижня хронологічна межа існування Северинівського городища припадає на час постання скіфської культури у Північному Причорномор'ї. Саме у першій половині VII ст. до н. е. скіфи виходять на історичну арену, заявивши про себе у передньоазійських походах. Схоже їх інші загони опановують Правобережний

⁷ Herod, V, 52.

Лісостеп і доходять до Карпатського регіону. Невдовзі до Північного узбережжя Понту докочується перша хвиля грецької колонізації, відлуння якої позначилось лише на елітних пам'ятках Лісостепу.

Разом з тим, згасання життя на Северинівському городищі співпадає з вірогідним поверненням передньоазійських загонів у Північне Причорномор'я. На цей час (перша половина VI ст. до н. е.) припадає згасання життя на Немирівському городищі [61. С. 81; 23. 245–246] та гине від нападу Трахтемирівське укріплення [64. С. 82]. Практично синхронне припинення життя на цих просторових структурах вказує також і на близьку долю їх населення.

1. Артамонов М. И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. // КСИИМК. – 1955. – № 59.

2. Артамонов М. И. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции // КСИИМК. – 1955. – Вып. 4. – С. 84–87.

3. Бессонова С. С., Скорый С. А. Мотронинское городище скифской эпохи. – Киев, Краков, 2001.

4. Болтрик Ю., Ліфантій О., Шелехань О. Ремісничче виробництво жителів Северинівського городища за новими даними // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя. – Умань, 2012. – С. 42–50.

5. Болтрик Ю. В., Ігначак М., Шелехань О. Садиба на південно-західній частині Северинівського городища (за матеріалами 2009–2012 рр.) // Археологія & Фортифікація України»: зб. матер. IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 84–92.

6. Болтрик Ю. В., Ліфантій О. В., Аффельскі Я. Сліди косторізного виробництва на Северинівському городищі // Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 71–78.

7. Бородовский А. П. Методика исследования древнего косторезного производства. – Новосибирск, 2008. – 104 с.

8. Бруяко И. В. Ранние кочевники в Европе. X–V вв. до н. э. – Кишинев, 2005.

9. Вязьмитина М. И. Ранние памятники скифского звериного стиля // СА. – 1963. – № 3. – С. 158–170.

10. Гаврилюк Н. А., Усачук А. Н. Обработка кости степными скифами // РА. – 1999. – № 3. – С. 108–123.

11. Галанина Л. К. Контакты скифов с ближневосточным миром (по материалам келермесских курганов) // АСГЭ. – 1991. – № 31. – С. 15–29.

12. Гречко Д. С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // Stratum plus. – № 3. – 2012. – С. 75–106.

13. Дараган М. Памятники раннескифского времени и гальштатт: поиск хронологических реперов // Revista Arheologică. – Vol. VI. – № 2. – 2010. – С. 85–113.

14. Дараган М. Н., Подобед В. А. О датировке слоя разрушения (горизонт Жаботин II) на Жаботинском поселении начала раннего железного века // ССПК. – Вып. XV. – 2009. – С. 22–31.

15. *Іллінська В. А.* Скифська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулья) // Археологія. – 1961. – Вип. XIII. – С. 38–60.

16. *Ільинская В. А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). – К., 1968.

17. *Ільинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII–VI вв. до н. э.). – К., 1975.

18. *Ільинская В. А.* Современное состояние проблемы скифского звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С. 9–29.

19. *Ільинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII–IV вв. до н. э. – К., 1983.

20. *Канторович А. Р.* Истоки и вариации образа барано-птицы (грифо-барана) в раннескифском зверином стиле // Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке. – МИАР. – 2007. – Вып. 8. – С. 235–257.

21. *Канторович А. Р.* К вопросу об истоках и вариациях образов грифона и грифоноподобных существ в раннескифском зверином стиле VII–VI вв. до н. э. // Евразия в скифо-сарматское время. – М., 2012. – С. 106–133.

22. *Капошина С. И.* Памятники звериного стиля из Ольвии // КСИИМК. – 1950. – Вып. XXXIV. – С. 42–52.

23. *Кашуба М. Т.* О гальштатте и Гальштатте в Северном Причерноморье – современное состояние исследований // АВ. – 2012. – Вып. 18. – С. 232–252.

24. *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного правобережья (Киево-Черкасский регион). – К., 1989.

25. *Кругликова И. Т.* Изделия из кости и рога, найденные при раскопках Пантикапея в 1945–1949 гг. // МИА. – 1950. – № 56. – С. 174–181.

26. *Крушельницька Л. І.* Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). – Львів, 1998. – 223 с.

27. *Либеров П. Д.* Курганы у с. Константиновка // КСИИМК. – 1951. – Вып. XXXVII. – С. 137–143.

28. *Лобай Б. М.* Научный отчет о раскопках Винницкого краеведческого музея за 1985 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985/144.

29. *Лобай Б. М.* Житлові комплекси городища біля села Межирова на Вінничині // Тези доповідей IV Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С. 44–45.

30. *Махортых С. В.* Киммерийцы Северного Причерноморья. – К., 2005.

31. *Махортых С. В.* К проблеме хронологии раннескифских древностей Днепровской Правобережной Лесостепи // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда. – 2014. – Т. 2. – С. 131–136.

32. *Махортых С. В., Ролле Р., Скорый С. А., Герц В., Белозор В. П.* Исследования УНЭ в 2005 г. – К., 2006.

33. *Медведская И. Н.* Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. – 1992. – № 3. – С. 86–107.

34. *Медведская И. Н.* Сиалк V и Хасанлу IV: вопросы хронологии // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. – М., 2005. – С. 107–126.

35. *Меркулов А. Н., Родионов А. М.* Технология изготовления изделий из кости и рога у скифоидного населения Лесостепного Подонья // Исторические, философские,

политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 12 (50). – С. 129–131.

36. *Могилев О. Д.* Клітчастий орнамент ранньоскіфського часу як хронологічний показник // Археологія. – 2005. – №3. – С. 13–17.

37. *Могилев О. Д.* Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. – К., Кам'янець-Подільський, 2008.

38. *Мозолевський Б. М.* Етнічна географія Скіфії. – К., 2005.

39. *Монахов С. Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: каталог-определитель. – М., Саратов, 2003.

40. *Моруженко А. А.* Городища скіфського часу на території лісостепу Східної Європи // ВХУ. – 1969. – Вип. 3. – С. 65–73.

41. *Мядзведзева В. У.* Касцярэзная вытворчасць Полацкай зямлі IX–XIII ст. – Мінск, 2013. – 236 с.

42. *Мурзин В. Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. – К., 1984.

43. *Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В.* Исследования УНЭ в 1997 г. – К., 1998. – 62 с.

44. *Петерс Б. Г., Чухина Е. В.* Костяные изделия из раскопок Патрея 1985–1989 гг. // РА. – 1995. – № 2. – С. 153–160.

45. *Петренко В. Г.* Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. – Москва, Берлин, Бордо, 2006.

46. *Петренко В. Г., Маслов В. Е., Канторович А. Р.* Хронология центральной группы курганов могильника Новозаведенное-II // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н. э. – М., 2012. – С. 238–248.

47. *Пиотровский Б. Б.* Кармир-Блур I. – Ереван, 1950.

48. *Пиотровский Б. Б.* Кармир-Блур III. – Ереван, 1955.

49. *Погребова М. Н., Раевский Д. С.* К культурно-исторической интерпретации памятников звериного стиля из Жаботинского кургана № 2 // Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы. Публикации, статьи. – М., 1999. – С. 260–274.

50. *Полидович Ю. Б.* Зооморфные оформленные псалии как феномен скифской эпохи // Археологический альманах. – 2004. – № 15. – С. 143–165.

51. *Полидович Ю. Б.* Раннескифские зооморфно оформленные псалии как воплощение фигуры животного // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – 2004. – Вип. XI. – С. 206–210.

52. *Полидович Ю. Б.* Псалии предскифского времени с зооморфным оформлением // ДАЗ. – 2012. – № 16. – С. 114–127.

53. *Радзієвська В. Є.* Обробка кістки та рогу в Лісостеповій Скіфії // Археологія. – 1982. – № 41. – С. 21–33.

54. *Радзиевская В. Е., Шрамко Б. А.* Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище // СА. – 1980. – № 4. – С. 181–189.

55. *Рябкова Т. В.* Образы звериного стиля в эпоху скифской архаики // АСГЭ. – 2005. – Вып. 37. – С. 42–67.

56. *Рябкова Т. В.* Наконечники стрел скифского типа из Тейшебаини // Пятая Кубанская конференция. – Краснодар, 2009. – С. 328–334.

57. *Сіцінський Ю. Й.* Археологічна карта Подільської губернії: факсимільне перевидання. – Кам'янець-Подільський, 2001
58. *Скорый С. А.* Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. – К., 2003.
59. *Смирнова Г. И.* Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947–1948, 1953 гг.) // АСГЭ. – 1961. – Вып. 2. – С. 88–103.
60. *Смирнова Г. И.* Закрытые предскифские комплексы у с. Днестровка-Лука // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л., 1982. – С. 30–53.
61. *Смирнова Г. И.* Немировское городище – общая характеристика памятника VIII–VI вв. до н. е. // Археология. – 1996. – № 4. – С. 67–84.
62. *Смирнова Г. И.* Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике // МАИЭТ. – Вып. 6. – 1998. – С. 77–138.
63. *Смирнова Г. И.* Гальштаттский компонент в паннескифской культуре Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) // РА. – 2001. – № 4. – С. 33–44.
64. *Фіалко О. Є., Болтрик Ю. В.* Напад скіфів на Трахтемирівське городище. – К., 2003.
65. *Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В., Белозор В. П.* Исследования УНЭ в 2003 г. – К., 2004.
66. *Шелехань О. В.* Оборонні споруди Северинівського городища скіфського часу в басейні р. Південний Буг // Магістеріум. – 2011. – Вип. 45. – С. 55–59.
67. *Шелехань О. В.* Хронологія клинкової зброї ранньоскіфського часу (за матеріалами лісостепових пам'яток) // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. – Керчь, 2014. – С. 486–491.
68. *Шкурко А. И.* О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С. 90–105.
69. *Шкурко А. И.* Фантастические существа в искусстве Лесостепной Скифии // Археологические исследования на юге Восточной Европы. Труды ГИМ. – 1982. – Вып. 54. – С. 3–9.
70. *Шрамко Б. А.* К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // Проблемы скифской археологии. – М., 1971. – С. 92–115.
71. *Шрамко Б. А.* Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля // Скифо-сибирский стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С. 194–209.
72. *Шрамко Б. А.* Бельское городище – город Гелон. – К., 1987.
73. *Шрамко І. Б.* Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) // Більське городище та його округа. – К., 2006. – С. 33–56.
74. *Яковенко Е. В.* Скіфи Східного Криму в V–III ст. до н. е. – К., 1974.
75. *Ignaczak M., Boltryk Y., Lawniczak M.* Fortece Ukrainy. Badania nad systemem grodzisk z wczesnego okresu epoki Żelaza na obszarze Podola. Podsumowanie w spólracy w latach 2008–2014 // Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 78–83.

Yuriy Boltryk, Marcin Ignaczak,
Oksana Lefantii, Olexandr Shelekhan

HORN-MADE HORSE BRIDLE DETAILS FROM SEVERYNIVKA HILL-FORT

The paper considers horn-made horse bridle parts originating from Severynivka hill-fort of Early Scythian time.

Horse cheekpieces of horn were identified and their typological and cultural bonds were shown. They are dated from the mid-7th to first half of the 6th centuries BC. This chronological frame indicates the existence of a settlement itself. However, stylistic features exhibit chronological progression. A bit earlier are the samples which replicate the shape of a horn. More recent products are decorated in animal style. These observations were confirmed by the discoveries of some fragments of ancient vessels.

Artistic decoration of curb bits is typical for archaic Scythian iconography. However their style and composition demonstrate a number of peculiar and original features. In addition, we traced a number of evidences for local production. Some finished products were found along with the processing products and wastes of horn carving case. Carving case shows the entire spectrum of technological methods available to the master of that time. Described items illustrate forms of the relationship between nomads and agricultural population.

Key words: Eastern Podilia, Scythian times, horse bridle, bone carving.

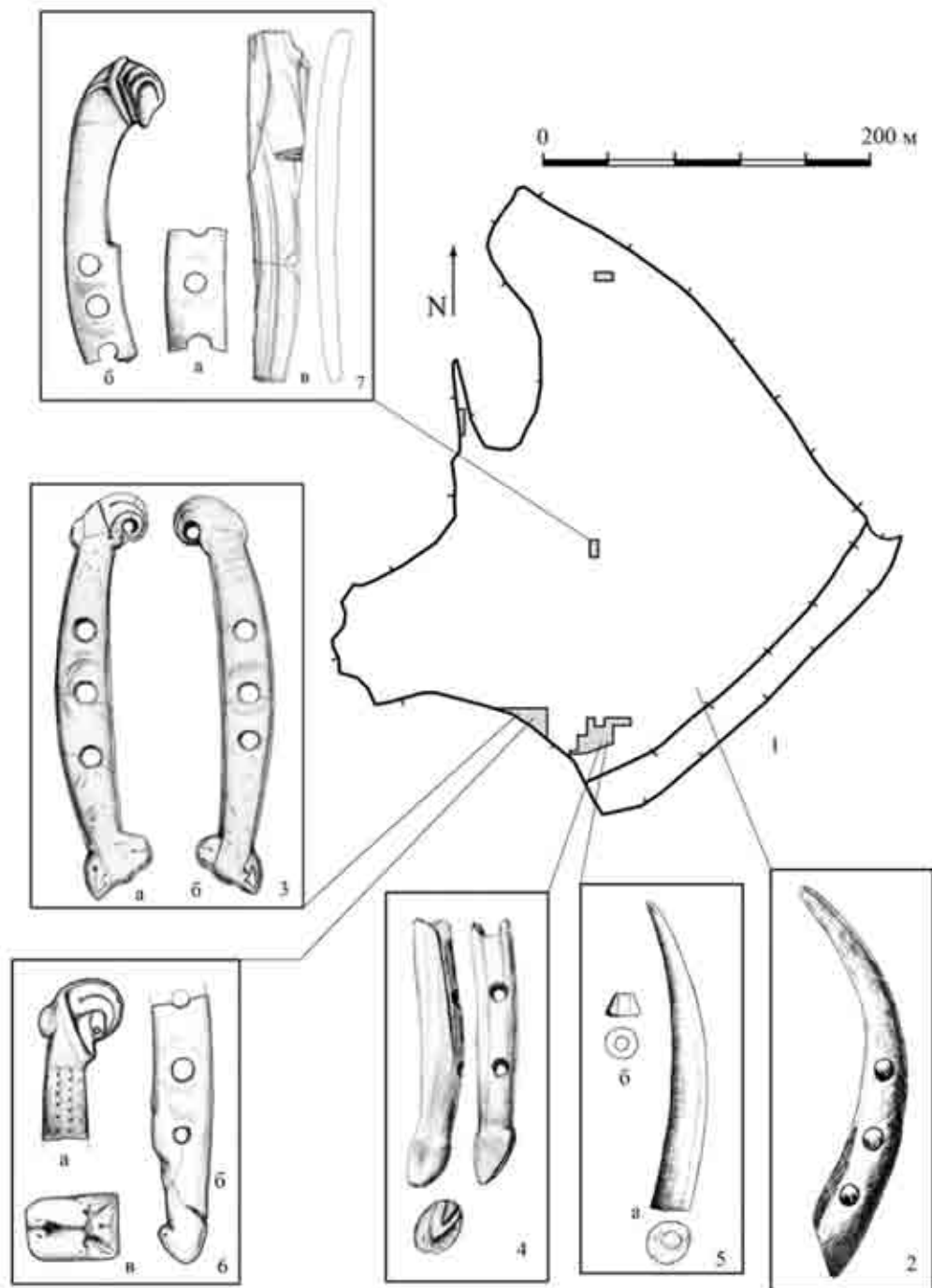

Рис. 1. Знахідки деталей вузди на Северинівському городищі (масштаб довільний):
 1 – план городища; 2 – псалій з розкопок Б. М. Лобая 1985 р.; 3 – знахідки з ями 4;
 4 – псалій з ями 8; 5 – знахідки з ями 15; 6 – псалій з розкопок 2014 р.

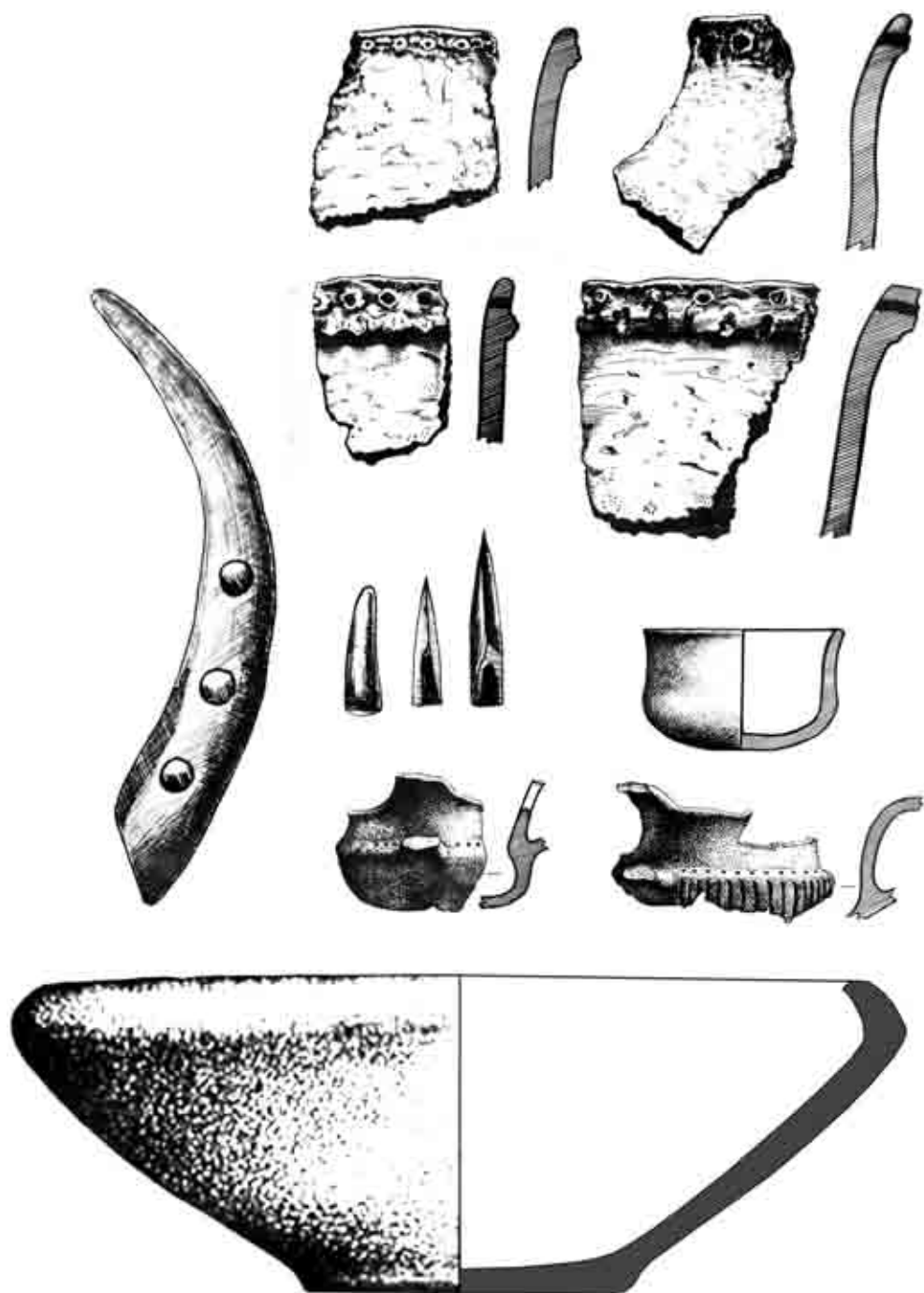

Рис. 2. Окремі матеріали з розкопу 5 Б. М. Лобая (масштаб довільний)

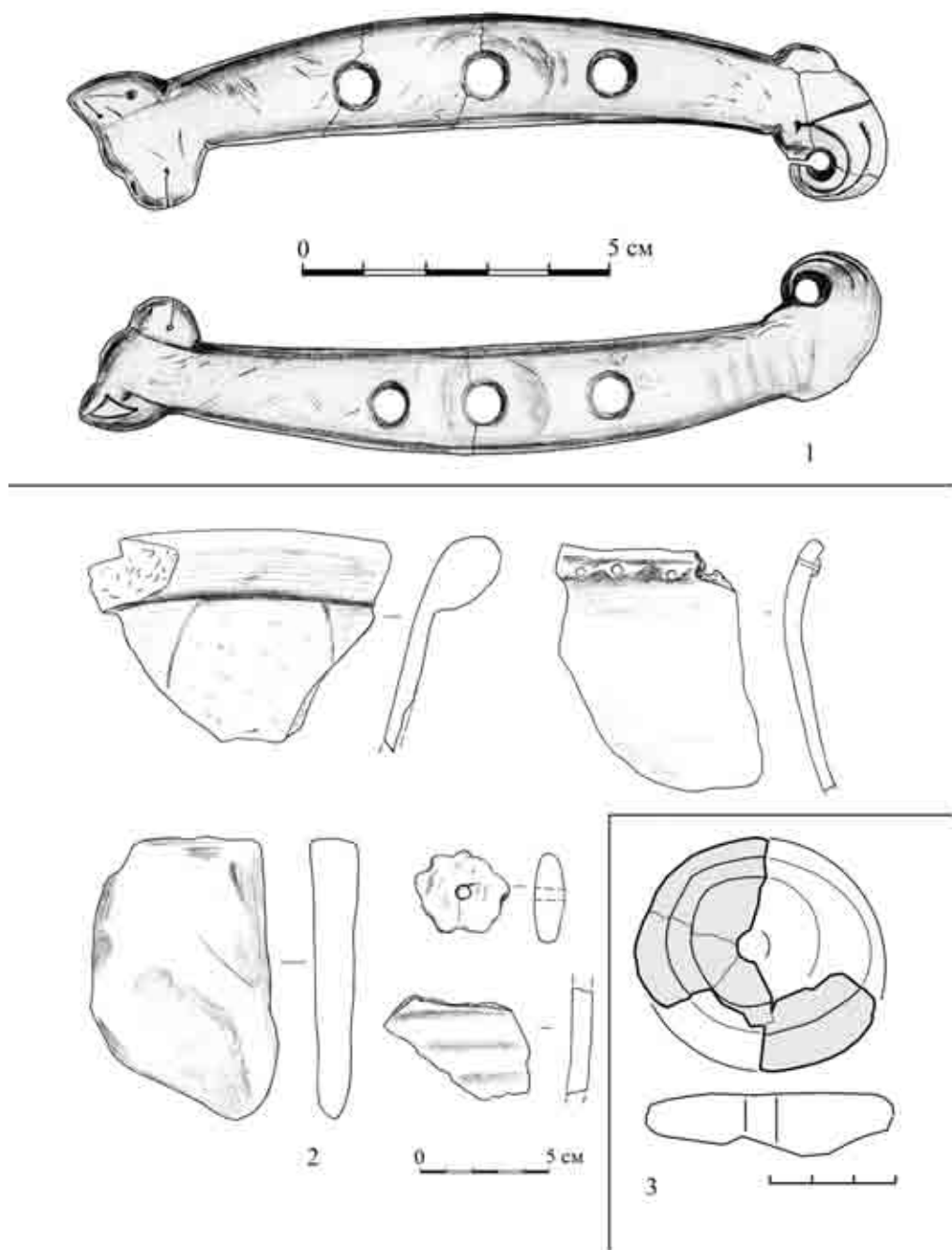

Рис. 3. Матеріали з ями 4:
1 – псалії; 2, 3 – вироби з кераміки та каменю

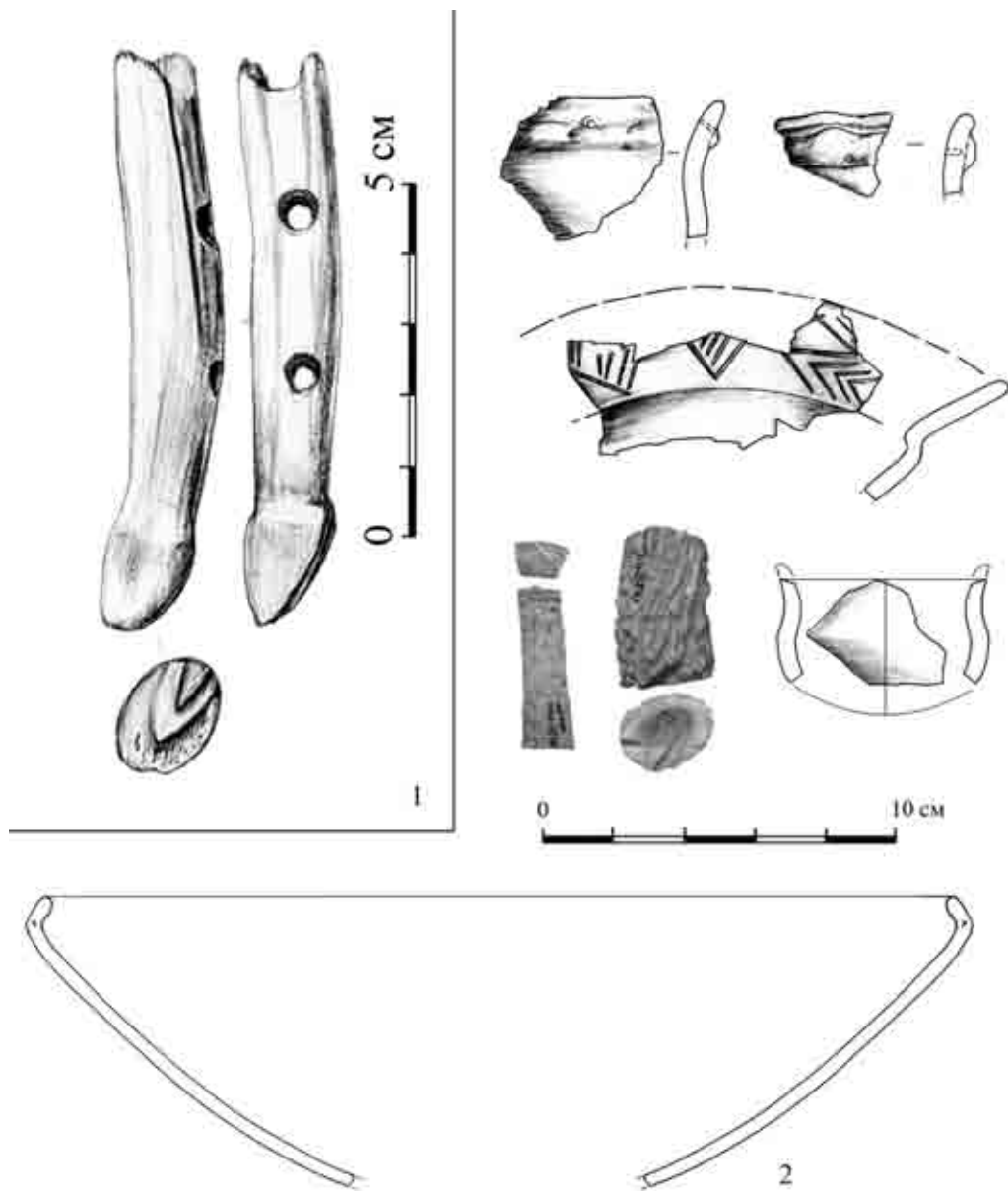

Рис. 4. Матеріали з ями 8:
1 – фрагмент псалія; 2 – вироби з кераміки та рогу

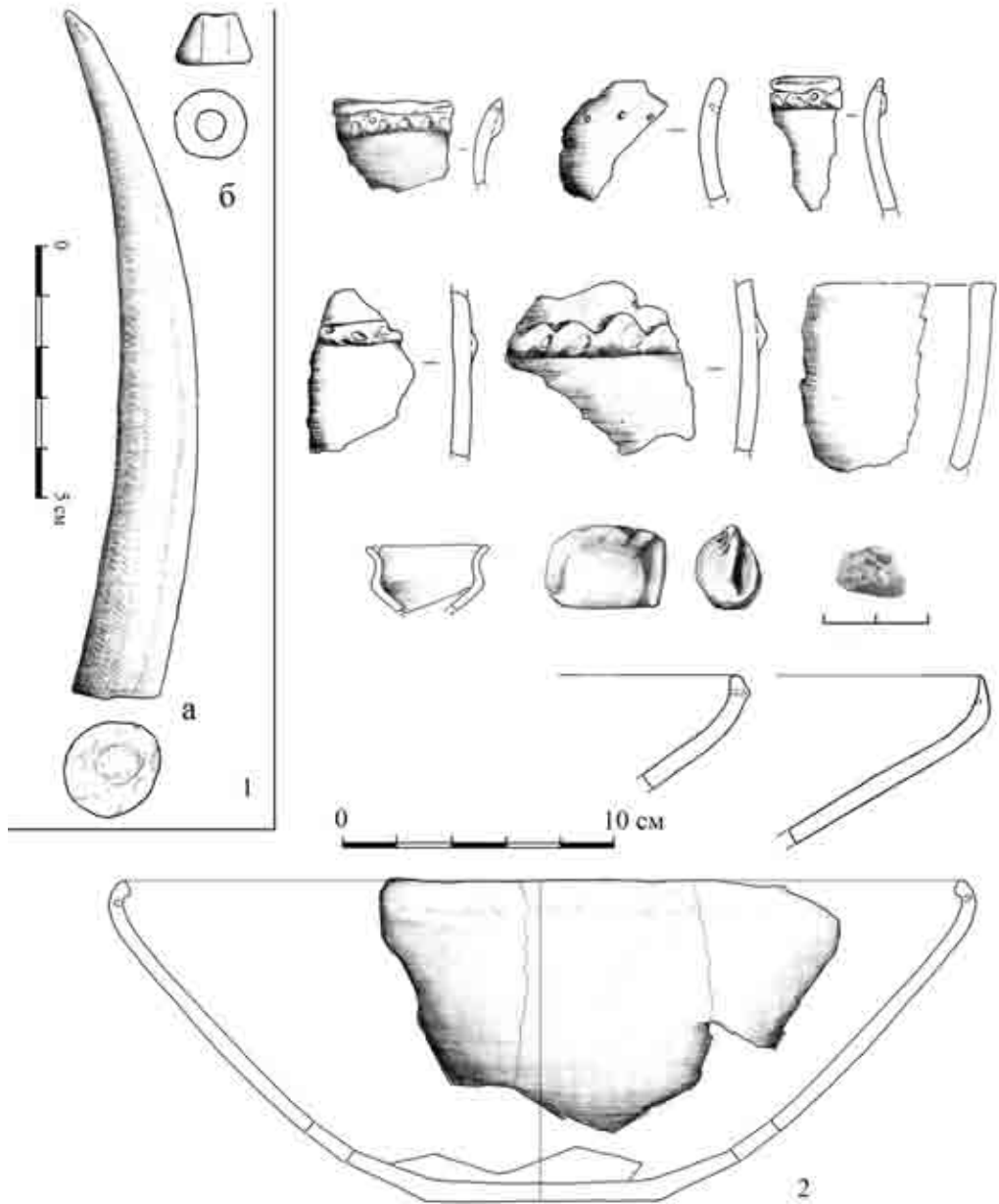

Рис. 5. Матеріали з ями 10:
 1 – заготовка для псалія; 2 – вироби з кераміки та скла

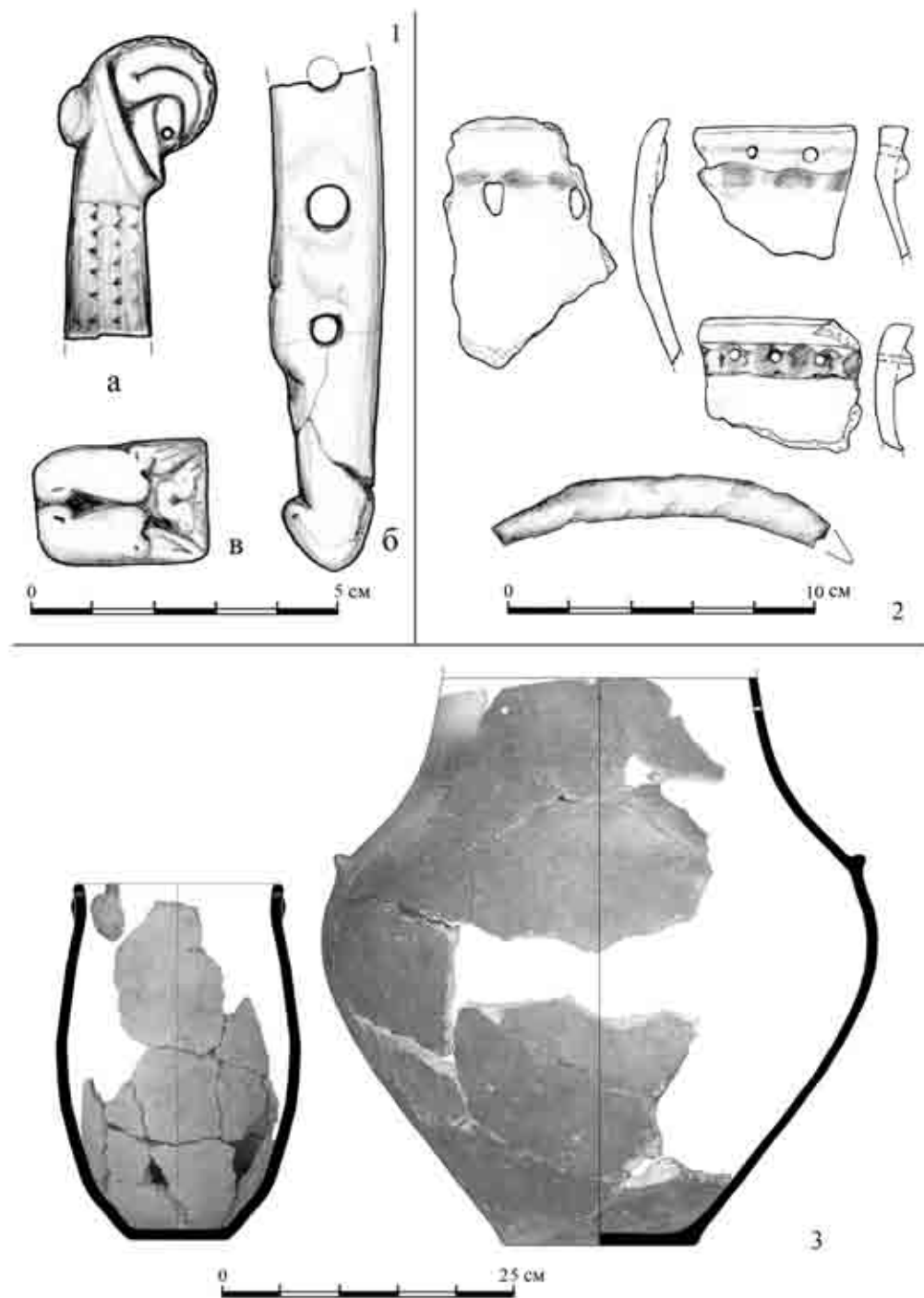

Рис. 6. Матеріали з ями 15:
 1 – фрагменти псаліїв та про низка; 2, 3 – вироби з кераміки та заліза

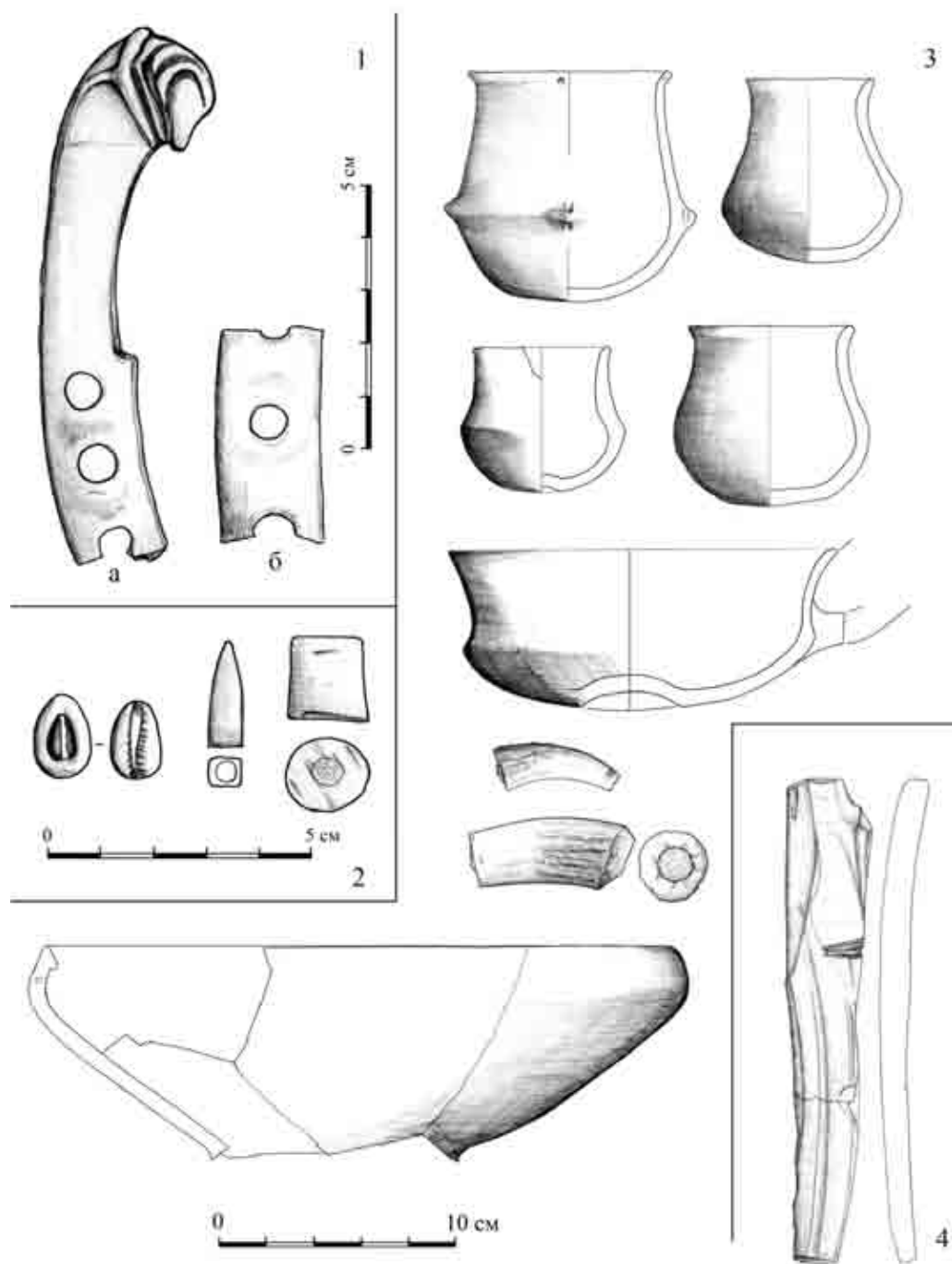

Рис. 7. Матеріали 2014 р. (вибірково): 1 – фрагменти псаліїв;
 2 – вироби з рогу та мушля-каурі; 3 – вироби з кераміки та рогу;
 4 – рогова заготовка псалія

ВИПАЛЮВАЛЬНІ СПОРУДИ ГОНЧАРІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

Стаття присвячена випалювальним спорудам скіфського часу Дніпро-Донецького межиріччя. Більшість глиняних виробів випалювали в багаттях, без температурної витримки й недовго. Випалювання могло здійснюватися і в печах, що використовували для приготування їжі або обігріву приміщень. У V–IV ст. до н. е. в населення з'явилися спеціалізовані печі, які використовували спеціально для виготовлення кераміки. З їхньою появою виробництво посуду поступово перетворювалося із сезонного заняття в ремесло.

Ключові слова: випалювальні споруди, скіфський час, кераміка, гончарство, Дніпро-Донецький Лісостеп.

Ось уже більше 100 років в Дніпро-Донецькому Лісостепу ведуться розкопки пам'яток скіфського часу, але й досі гончарні випалювальні споруди окремо не вивчалися. Можна стверджувати, що випалювання глиняних виробів у VII – на початку III ст. до н. е. здійснювалося в різних умовах:

- 1) на вогнищі, що знаходилося на денній поверхні, а можливо, і в неглибоких ямах;
- 2) у печах, які використовувалися для приготування їжі й обігрівання житла, чи пристосованих, із збільшеним внутрішнім корисним об'ємом;
- 3) у спеціальних печах.

Сліди випалювання посуду у вогнищі важко зафіксувати під час розкопок. Очевидно, розміри майданчиків залежали від кількості випалюваних виробів. Деякі дослідники вважають, що, так звані, попелища (зольники) зі значною кількістю попелу можуть свідчити про випалювання посуду на спеціальних майданчиках [3. С. 15–19]. Цієї думки щодо попелищ скіфського часу дотримувався Володимир Білозор. Він, спираючись на археологічні та етнографічні дані, пов'язував існування деяких попелищ із процесом виготовлення лискованої кераміки чорного кольору. Володимир Білозор допускає, що на спеціальному майданчику товщиною 0,1–0,2 м, який виготовлявся з глини, випалювався посуд. Чорного кольору йому надавали, обкладаючи посуд сухим кіз'яком, великою кількістю попелу та черепками [2. С. 17–20].

Петро Гавриш заперечує припущення Володимира Білозора і пише, що культурні нашарування на попелищах Західного Більського городища не можна пов'язати з виробничою діяльністю (випалювання кераміки, металургія) мешканців городищ чи селищ [6. С. 72]. Під час розкопок Світлани Бессонової

та Сергія Скорого центрального попелища на Мотронинському городищі випалювання посуду також не зафіксовано. Попелище, на їх думку, було місцем відправлення релігійних культів [1. С. 125–126].

Багаторічні розкопки дослідників (Василя Городцова, Михайла Рудинського, Бориса Гракова, Бориса Шрамка, Владислава Андрієнка, Ірини Шрамко, Петра Гавриша) поселень скіфського часу (Західне Більське городище, Мачухи-1, Пожарна Балка-2 та інші) поки що не дали підтвердження гіпотези, що попелища якимось чином пов'язані з випалюванням посуду. Можливо, на це досі мало звертали уваги. У будь-якому випадку подальші розкопки попелищ вимагають більш уважного підходу до цього питання.

Час випалювання кераміки у багатті важко встановити. Зважаючи на різнокольоровий злам стінок посуду, можна припустити, що це був короткочасний процес. У багаттях досягалася необхідна температура для випалювання виробів в межах 450–500° – 600–650° С.

Посуд було зручніше випалювати не на відкритих майданчиках, а у неглибоких ямах діаметром більше 1 м і глибиною дещо більше висоти посуду. Процес випалювання у ямі проходив краще порівняно з випалюванням на поверхні. Гончарі менше залежали від вітру. Можливо, воно здійснювалося з метою протипожежної безпеки, зважаючи на густоту заселення поселень та матеріал (дерево, солома), з якого споруджувалися житлові та господарські будівлі. До речі, для безпеки посуд міг випалюватися на околицях та за межами поселень. Зокрема, випалювальні пристрої виявлено на околиці селища Липовий Гай (басейн Сіверського Дінця) [12]. На Марицькому городищі (басейн р. Сейм) зафіксовано випалювання кераміки на відкритому багатті, яке знаходилося за межами укріпленої лінії, на західному схилі плато [11. С. 44].

За повідомленнями Алли Моруженко, яма для випалювання кераміки була виявлена на Лихачівському селищі. Її розміри: глибина – 1,45 м від денної поверхні, діаметр – 1,3×1,5 м. На її дні виявлено шар деревного вугілля і частини якоїсь глиняної конструкції; можливо, яма була обмазана глиною, або це – залишки пічки. Усе це було перекрите великою кількістю фрагментів кераміки, багато з яких мали оплавлену або пористу поверхню або ж були деформовані. Дослідниця визначила, що уламки належали двом глечикам, горщику, мисці. На основі всього цього Алла Моруженко дійшла до висновку, що дана яма мала виробниче призначення. Унаслідок порушення технології випалювання, коли вироби були погано висушені, а ймовірно, температура була вищою від норми і стрімко зростала, стінки посуду деформувалися та розтріскувалися [10. Арк. 9]. Хоча щодо цього припущення можна висловити деякий сумнів. Досить велика глибина ями могла не дозволити випалювати в ній посуд, оскільки там майже не було тяги і погано надходило свіже повітря.

У кожній оселі тогочасних жителів, де знаходилася піч для приготування їжі та обігрівання приміщення, також могла випалюватися кераміка. Крім того,

такі печі могли бути не в приміщенні, а надворі. Їх середні розміри – 0,5×0,5 м. У житлах Книшівського городища виявлено печі збільшених розмірів (1,3×0,65 м), які мали передпечню та підпечню ями [5. С. 62]. Іноді надвірні печі обкладалися череп'ям, щоб вони довше й краще тримали температуру. Біля таких печей виявлено уламки кераміки – браку з ознаками крихкотілості стінок.

Надвірні печі зі склепінням та розміром череня 0,7×0,9 м, а також із передпечною ямою, як зазначає Петро Гавриш, використовувалися не тільки для приготування їжі, а й для випалювання посуду та кераміки виробничого призначення [4. С. 63–64].

Печі спеціальної конструкції для випалювання глиняних виробів являли собою однокамерну технічну споруду, що мала постійне перекриття над внутрішнім об'ємом самої камери. В одній камері одночасно згоряло паливо і випалювався посуд. Перед випалюванням посуд ставився на дрова. Ймовірно, вони клалися і між посудом, а тріски – навіть у середину.

Неважко побачити спільні риси між такими спеціалізованими спорудами та простими печами для обігрівання і приготування їжі. Відмінність між ними лише в розмірах. Тобто, можна припустити, що виникнення гончарних печей пов'язане із хатніми чи надвірними печами.

Подібну піч знайдено на Східному укріпленні Більського городища (рис. 1). За характеристикою Бориса Шрамка, це проста піч зі зводом, який був виліплений на каркасі з товстих прутів. Її черинь мав форму неправильного овалу, розмірами 1,55×1,7 м. Реконструйована загальна висота теплотехнічної споруди – понад 1 м. Судячи з розмірів печі і фрагментів кераміки, у ній випалювалося близько 10–12 горщиків одночасно (щоправда, автор не вказує їх розміри). Борис Шрамко датує піч IV ст. до н. е. [13. С. 113, рис. 53: 2]. На основі стратиграфічних спостережень Денис Гречко відносить цю піч до V ст. до н. е. [7. С. 10].

Цікавими знахідками є залишки двох гончарних печей на селищі скіфського часу біля станції Липовий Гай (правий берег ріки Уди, басейн Сіверського Дінця). Вони знаходилися на південній околиці пам'ятки, на відстані 8,3 м одна від одної. Це свідчить, що дана ділянка поселення була відведена під господарські технічні споруди. Печі були вирізані в материковому суглинку, їх стіни і склепіння обмазувалися більш масною глиною та були випалені. Дно першої, яка краще збереглася, було овальне, нерівне, біля країв підвищувалося на 5–8 см і утворювало кільцевий виступ шириною 0,2 м. Діаметр першої теплотехнічної споруди – 1,70–1,85 м, другої – 1,32 м. Висота реконструйованої центральної частини була відповідно: першої печі – 0,85–0,9 м, другої – 0,8 м. Піч №1 у нижній частині мала нішу шириною 0,5–0,6 м і висотою до 0,65 м. Зі східного боку до печі приєднувалася яма, очевидно, передпечна, глибиною 0,95 м. Її розміри – 0,95×0,55 м. Біля західного боку печі № 2 також виявлена погано збережена яма шириною 0,65 м і глибиною 0,51 м. Дослідники вважають її також передпечною, припускаючи, що саме у

таких ямах встановлювалися шкіряні міхи для нагнітання повітря у камеру, де випалювався посуд [12. С. 167].

Під час розкопок цих теплотехнічних споруд знайдено, крім попелу та деревного вугілля, фрагменти глиняних горщиків, мисок, «жарівні». Частина уламків були браковані (перепалені, з втраченою первісною формою), але що найцікавіше – у цих печах було виявлено глиняні сопла, щоправда, фрагментовані. Вони мали конусоподібну форму, їхні точні розміри визначити не вдалося. Як саме завантажувалися печі – через верх чи з боку передпечної ями – не встановлено [12. С. 165–167]. Ці технічні споруди можуть бути датовані V–IV ст. до н. е.

Для випалювання глиняного посуду сопла не були потрібні. І без нагнітання повітря в гончарній печі досягалася необхідна (більше 450–500° С) температура, за якої глина зазнавала незворотних змін. Шкіряні міхи для нагнітання повітря та сопла можна пов'язати з іншими галузями ремесла, якими займалося місцеве населення. Відсутність під час досліджень шматків бронзолivarних чи залізних шлаків та інших знахідок, пов'язаних з металургією заліза чи бронзи, не дозволяє поки що віднести згадані печі до теплотехнічних споруд, пов'язаних з обробкою заліза чи бронзи. Але варто зважати на те, що, можливо, невеликі рятівні розкопки цих двох печей не дозволили виявити такі знахідки. На нашу думку, два горни з селища Липовий Гай побудували майстри, які займалися добуванням залізної руди чи плавкою бронзи, де сопла і шкіряні міхи потрібні для підвищення температури.

На Східній фортеці Більського городища виявлено залишки майстерні з бронзоплавильною піччю (рис. 1). Цікаво, що в стінці з північного боку знайдено конусоподібне заглиблення для установки сопла. Ця майстерня датується VI ст. до н. е. [13. С. 116, рис. 53: 1]. Бронзоплавильна піч відрізняється від гончарної [13. С. 116, рис. 53: 2], знайденої на цьому ж городищі, лише меншими розмірами. Печі для спікання залізної руди виникли раніше. Борис Шрамко на основі численних знахідок із Західної і Східної фортець Більського городища доводить, що населення цих городищ займалося спіканням залізної руди в горнах уже в VII–VI ст. до н. е. [13. С. 114–115]. Можливо, під впливом залізодобувних горнів виникли бронзолivarні, а згодом гончарні печі.

Подібну гончарну піч було виявлено на городищі біля села Полкова Микитівка [9. С. 35; 8. С. 116]. Ця гончарна піч була багатофункціональною. Вона використовувалася і для цементації залізних заготовок та нагрівання бронзових сплавів [14. С. 8–9]. Багатофункціональність печі свідчить про те, що рівень розподілу праці на Більському та Книшівському городищах був вищим, ніж на Полковомикитівському.

Таким чином, можна стверджувати, що в скіфський час існували два шляхи появи гончарних печей: 1) внаслідок використання місцевими племенами технічних досягнень з видобутку заліза та плавлення бронзи; 2) шляхом збільшення

житлових та надвірних печей. Гончарні печі з'являються пізніше від залізодобувних та бронзоплавильних, і найраніші з них датуються V ст. до н. е. Варто зауважити, що за певних обставин спеціальні печі могли використовуватися не тільки для випалювання посуду.

Випалювання в простих печах або поява печей спеціалізованих конструкцій були потрібні для того, щоб уникнути залежності від погодних умов, зокрема від вітру, який ставав причиною браку на початкових етапах цього процесу. Поступове підвищення температури та підтримування її протягом певного часу сприяло рівномірному випалюванню та температурній витримці виробів.

Незважаючи на те, що з V ст. до н. е. існували гончарні печі, більшість посуду випалювали у багаттях та надвірних або хатніх печах, які використовувалися для приготування їжі та обігрівання житла. Кераміка випалювалася переважно без температурної витримки, недовгий час, за низьких температур, що ще раз свідчить про переважно домашній характер гончарства.

Спеціалізовані печі для випалювання кераміки виникають саме у V ст. до н. е., коли господарство, а разом з тим і гончарство землеробсько-скотарських племен Дніпровського лісостепового Лівобережжя досягли найвищого рівня розвитку. Саме в цей час соціально-економічний розвиток місцевих племен набув найбільшого піднесення.

1. *Бессонова С. С.* Центральный зольник Мотронинского городища // Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. – М. : изд. Института археологии Российской академии наук, 1999. – С. 125–126.

2. *Білозор В. П.* Про так звані зольники // «Музейні читання»: матер. Міжнародної наук. конф., присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О. І. Тереножкіна. Музей історичних коштовностей України. – К. : вид. Музею історичних коштовностей України, 1998. – С. 17–20.

3. *Бобринский А. А., Волкова Е. В., Гей И. А.* Кострица для обжига керамики // Археологические исследования в Поволжье. – Самара : изд. Самарского государственного университета, 1993. – С. 3–44.

4. *Гавриш П. Я.* Нові археологічні дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: матеріали ювілейної наукової конференції. – Археологія Полтавщини. Ч. 2. – Полтава : вид. Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – С. 63–65.

5. *Гавриш П. Я.* Житла Книшівського городища // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава : вид. Полтавського краєзнавчого музею, 1992. – С. 57–68.

6. *Гавриш П. Я.* Продовження розкопок зольника №7 в Західній фортеці Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава : Археологія, 2002. – № 1. – С. 72–73.

7. *Гречко Д. С.* Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. – К. : вид. Інституту археології НАН України, 2010. – 286 с.

8. Косиков В. А. Развал кузнечного горна на городище скифского времени у с. Полковая Никитовка // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк : Східний видавничий дім, 2000. – С. 116.

9. Моруженко А. А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы // Советская археология. – 1988. – №1. – С. 33–52.

10. Моруженко А. А. Отчет о лесостепной скифской экспедиции Дон. госуниверситета о работах в 1980 г. – Машинопис. – Донецк, 1980 // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф. е. – Спр. №1980/98. – 76 арк.

11. Пузикова А. И. Марицкое городище в Посемье. – М. : Наука, 1981. – 120 с.

12. Радзиевская В. Е., Шрамко Б. А. Гончарные печи скифской эпохи в бассейне Северского Донца // Проблемы исследования памятников Северского Донца / Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Луганск : изд. Центральной Донецкой экспедиции, 1990. – С. 165–167.

13. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К. : Наукова думка, 1987. – 184 с.

14. Шрамко Б. А. Деякі підсумки досліджень Більського городища // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – К. : Шлях, 2006. – С. 5–18.

Anatolij Gejko

FURNACE CONSTRUCTIONS OF SCYTHIAN TIME POTTERS FROM THE DNIPRO-DONETS STEPPE-FOREST REGION

The article is dedicated to kiln furnace constructions of Scythian time in the Dnipro-Donets Forest Region. The majority of clay vessels were processed on the open fires without high temperature exposure and for a short time. Alternatively this process could be carried out in house stoves the same used for cooking and living quarters heating. Only in the 5th–4th century B.C. specialized kilns appeared exclusive for pottery production. The producing of pottery gradually transformed henceforth from a seasonal household activity in a trade.

Key words: kilns furnace constructions, Scythian time, ceramics, pottery, Dnipro-Donets Forest Region.

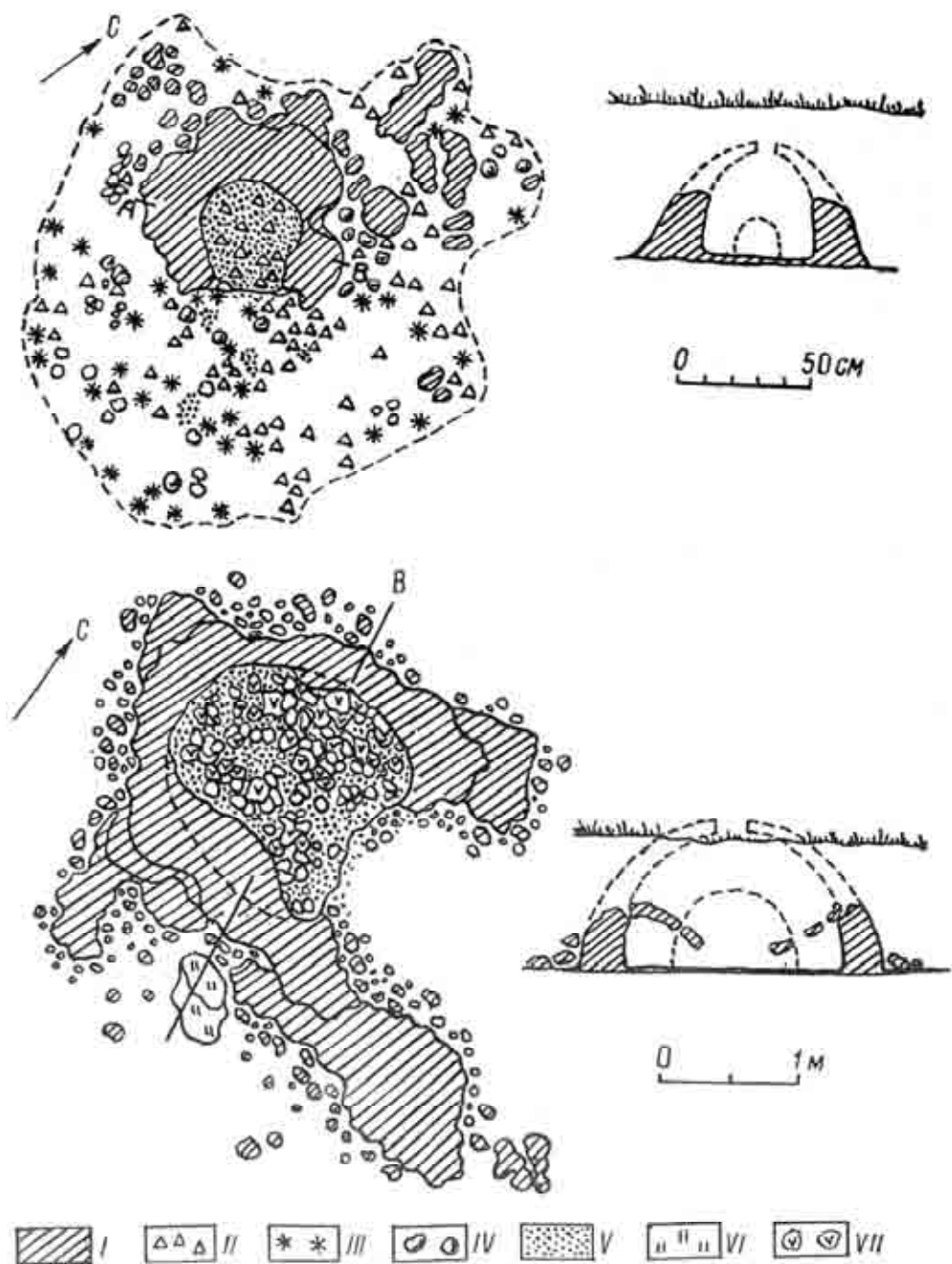

Рис. 1. Плани бронзолivarної та гончарної печей. Східне Більське городище.

I – залишки печей; II – злитки бронзи; III – бронзолivarні шлаки;

IV – камені; V – дерев'яне вугілля; VI – скупчення сирій гончарної глини;

VII – уламки кераміки (за Б. А. Шрамком)

УДК 903.2'1:621.73(438)“638”

Szymon Orzechowski, Adrian Wrona

WARSZTAT KOWALSKI LUDNOŚCI KULTURY PRZEWORSKIEJ – PROBLEM IDENTYFIKACJI ARCHEOLOGICZNEJ

Ogromny rozwój hutnictwa żelaza jaki nastąpił na ziemiach polskich za sprawą ludności kultury przeworskiej w pierwszych wiekach po Chr. spowodował zapewne wyraźny wzrost kowalstwa. Tymczasem kuźnie są prawie nieznanne, co pozostaje w rażącej dysproporcji w stosunku do ogromnej liczby stanowisk związanych z wytopem. W procesie dymarskim otrzymywano żelazo, które musiało być oczyszczane i kompaktowane. Warsztat hutnika był zatem ściśle związany z pracownią kowala, który odpowiadał za dalszą jego obróbkę. Nie wiemy jednak, czy oczyszczaniem łupek zajmowali się prowadzący wytop hutnicy, czy kowale wykonujący konkretne przedmioty.

Nieliczne znaleziska archeologiczne wskazują, że obróbkę kowalską prowadzono poza miejscem wytopu żelaza, w strefach produkcyjnych osad. Funkcje palenisk kowalskich nie pełniły jednak znane z licznych stanowisk prostokątne paleniska z kamieniami. Ich wielkość ale przede wszystkim brak odpadów powstających w kuźniach, wyklucza takie ich przeznaczenie. Podczas obróbki plastycznej powstaje przede wszystkim zendra – drobne płytki tlenków żelaza tworzące się na powierzchni kutego przedmiotu. W wyniku innych operacji, jak zgrzewanie i nawęglanie w paleniskach kowalskich tworzyła się też pewna ilość żużla, w formie miseczek lub dysków zbudowanych z resztek żużli, płytek zendry oraz stopionej wylepy paleniask.

Słowa kluczowe: kultura przeworska, archeometalurgia, żelazo, starożytne kowalstwo, żużel miseczkowy, grapy, zendra.

Wprowadzenie.

Umiejętność wytopu żelaza z rud pojawiła się na ziemiach polskich stosunkowo późno. Poprzedził ją długi etap znajomości kowalstwa działającego w oparciu o importowany półsurowiec. Jeśli nawet w okresie halsztackim i lateńskim istniało tutaj rodzime hutnictwo, to nie ulega wątpliwości, że prawdziwy rozwój tej dziedziny wytwórczości należy wiązać dopiero z kulturą przeworską, która na przełomie III i II w. przed Chr. zajęła tereny środkowej i południowej Polski, tworząc jedną z największych i najtrwalszych jednostek kulturowych północno-wschodniego *Barbaricum*.

Działalność metalurgiczną na ziemiach polskich cechowała w tym okresie ogromna koncentracja produkcji skupionej w obrębie dużych centrów hutniczych ulokowanych w Górach Świętokrzyskich, na zachodnim Mazowszu i na Śląsku (ryc. 1: 1–3). W pierwszym z nich – uznawanym za największy region metalurgiczny w pozalimesowej Europie, mogło pracować nawet 600 000 pieców, które dostarczyły od 9 000 do 11 000 ton żelaza. Drugie co do wielkości centrum mazowieckie grupowało od 120 000 do 150 000 pieców, a jego zdolność produkcyjna szacowana jest na poziomie

około 1500 – 1800 ton żelaza. Wreszcie Śląsk, ze swoim rozproszonym hutnictwem, który mógł wytworzyć łącznie około 500 ton tego surowca [22. S. 249–253].

Ślady działalności hutniczej stwierdzono jeszcze w kilku innych regionach rozlokowanych głównie w dorzeczu górnej i środkowej Warty, Proсны i Obry, a także na Kujawach oraz w międzyrzeczu Pilicy i Radomki (ryc. 1: 4–25). Jej charakter i skala wyraźnie różniła się jednak od nurtu masowej produkcji żelaza wspomnianych centrów i była związana z lokalnym rynkiem determinowanym potrzebami miejscowego osadnictwa. Przyjęcie przez ludność kultury przeworskiej celtyckiego modelu wyposażania zmarłych w broń oraz zwyczaj składania do grobów innych przedmiotów żelaznych, oddała w ręce archeologów ogromną ilość wyrobów wykonanych z tego metalu głównie: broni, przedmiotów codziennego użytku, ale także ozdób i części stroju oraz narzędzi.

Ogromny wzrost produkcji żelaza w tym okresie musiał spowodować również rozwój miejscowego kowalstwa. Tymczasem warsztaty kowali są prawie nieznane, a ich liczba pozostaje w rażącej dysproporcji w stosunku do stanowisk dymarskich związanych z wytopem (redukcją). Przedstawione poniżej uwagi są tylko wprowadzeniem w tą bardzo trudną i przez lata zaniedbywaną problematykę i oczywiście nie wyczerpują wszystkich jej aspektów.

Żelazo dymarskie.

W procesie dymarskim powstawało żelazo w postaci niejednorodnej masy zwanej łupką, która zawierała jeszcze wtřęty żuźla, a w niektórych partiach także okruchy spieczonego szybu i węgle drzewne (ryc. 2). Nie rozwijając tematu stopnia jej «czystości» przyjmuje się, że poddawana była ona dalszym zabiegom mającym na celu wyeliminowanie tych zanieczyszczeń i skompaktowanie masy metalu, co wymagało wielokrotnego obtapiania i przekuwania. Warsztat hutnika był w związku z tym ściśle związany z pracownią kowala, który odpowiadał za dalszą jego obróbkę.

Powszechnie przyjęty schemat procesu metalurgicznego prowadzonego metodą redukcji bezpośredniej zakłada istnienie trzech podstawowych etapów składających się na pełny cykl technologiczny związany z obróbką żelaza (ryc. 3). Etap I, to redukcja zwana potocznie wytopem, którą prowadzono w piecach dymarskich. W wyniku reakcji chemicznych polegających na redukcji związków żelaza (głównie tlenków) otrzymywano tzw. łupkę «brudną». Etap II związany był z jej oczyszczaniem, przekuwaniem i ewentualnym podziałem na mniejsze części i kończył się uzyskaniem kowalnego kęsa przeznaczonego do dalszej obróbki kowalskiej. Wreszcie etap III to właściwa kuźnia, gdzie oczyszczonemu żelazu nadawano konkretne formy użytkowe. Etapy II i III określane są w nowszej literaturze jako tzw. fazy postredukcyjne [22. S. 81–91].

Postredukcyjne fazy w procesie dymarskim.

Badania stanowisk hutniczych wskazują jednoznacznie, że na tzw. piecowisku, gdzie odbywał się wytop, nie prowadzono dalszej obróbki żelaza. Istnieją jednak przesłanki, że bezpośrednio po wyjęciu surowej łupki żelaznej obtłukiwano ją na miejscu z różnych zanieczyszczeń w celu wstępnego skompaktowania i oczyszczenia masy

[por. 3. S. 80–83]. Żyjący w XVII w. mistrz kowalski Walenty Roździeński [31. S. 74] w swoim poemacie *Officina Ferraria*, nazywał to cyngowaniem łupki, a powstające w trakcie tych zabiegów mniej zwarte i bardziej zanieczyszczone jej partie – grąpami. To właśnie one odnajdywane są sporadycznie w warsztatach hutniczych. Ich wielkość była bardzo różna i wahała się od 1 do 80 mm, a waga od kilkudziesięciu do ponad 500 g. Warto wspomnieć, że poza żużłem zawierają od 15 do 70 i więcej procent metalicznego żelaza [18. S. 65]. Badania metaloznawcze wykazały w nich obecność prawie wszystkich struktur układu żelazo-węgiel, począwszy od czystego ferrytu, poprzez struktury ferrytyczno-perlityczne, po struktury białych surówek włącznie (ryc. 4) [18. S. 65–73]. Te niepozorne i na pierwszy rzut oka zwykle bryłki żużła są w zasadzie jedyną uchwytną archeologicznie formą żelaza występującą na piecowiskach hutniczych kultury przeworskiej.

Należy zatem przypuszczać, że żelazo oddawano z piecowiska w postaci wstępnie tylko skompaktowanego półproduktu. Proces jego dalszej obróbki, przynajmniej na obszarze wyspecjalizowanych centrów metalurgicznych, przeprowadzano zapewne w przystosowanych do tego celu paleniskach ulokowanych z reguły na osadach, często jednak w bezpośrednim sąsiedztwie warsztatów hutniczych. Tylko wtedy, gdy znajdowały się one – jak w przypadku dużej części świętokrzyskich piecowisk, z dala od strefy osadniczej, prace te prowadzono poza tymi warsztatami.

Współczesne kowalstwo bazujące na wysokiej jakości stali przemysłowej pomija zupełnie etap jej oczyszczania. Tymczasem żelazo dymarskie, jako produkt o nierównomiernym nawęgleniu oraz znacznym zanieczyszczeniu inkluzjami żużłowymi, wymagało przed przystąpieniem do dalszej obróbki kilkukrotnego przekucia takiego surowca. Etap ten, nazywany jest przez niektórych badaczy kuźniczym, miał za zadanie oczyszczenie łupki oraz nadanie jej konkretnej przeznaczonej na rynek formy – tzw. kęś. Niestety z obszaru kultury przeworskiej znamy bardzo niewiele tego typu znalezisk. Z terenu Gór Świętokrzyskich jest to fragment przekutego kęsa ze Starej Słupi 8 i informacje o sztabach zakończonych ostrymi końcami z Pawłowa¹. W Wielkopolsce znaleziono 2 kęsy na stanowisku w Sławinie, natomiast na Mazowszu tzw. odkuwki w Kraśnicznej Woli, które są odpadami produkcyjnymi powstałymi przy wykonywaniu różnych przedmiotów. Ten nieznan dotąd etap cyklu produkcyjnego związany z oczyszczaniem łupki został ostatnio lepiej poznany dzięki odkryciu zespołu palenisk kuźniczych w Pokrzywnicy w Górach Świętokrzyskich. Znaleziono w ich wypełniskach tzw. żużle miseczkowe, które powstały w wyniku obtapiania i przekuwania surowych łupek żelaznych (ryc. 5).

¹ W 1983 r. Michał Głowacki, rolnik ze wsi Pawłów, gm. loco przekazał informację o znalezieniu składu żelaznych kęsów. Odkryto je w okresie międzywojennym podczas oczyszczania pola z żużła. Znalazca określił ich kształt jako «szpiczasty», ponieważ u podstawy były szersze, natomiast przy zakończeniu wyraźnie się zwężały. Ich długość dochodziła do około 40 cm, natomiast grubość była wynosiła około 13 cm. Waga poszczególnych egzemplarzy wahała się od 5 do 20 kg. Opisywanych sztab było kilkanaście.

Żuźle miseczkowe i amorficzne wykazują ogromną różnorodność pod względem kształtu, wielkości oraz struktury (ryc. 6). Najmniejsze mają średnicę około 5 cm i wagę 60 g, największe osiągają nawet 30 cm średnicy i wagę do 12 kg. Większość mieści się jednak w przedziale 10–20 cm średnicy i wagi od 200–300 g do 1 kg. Na ogół są okrągłe, czasem zbliżone do lekko wydłużonej elipsy, mają płaską lub lekko wklęsłą powierzchnię górną i z reguły regularną wypukłą powierzchnię dolną. Analiza metaloznawcza wskazuje, że ich pochodzenie związane jest z procesem oczyszczania łupki, a skład fazowy i chemiczny pokrywa się zasadniczo ze składem żuźla dymarskiego. Najogólniej mówiąc powstały przez domieszkowanie fajalitowych żuźli dymarskich zendrą (FeO). Potwierdza to również analiza chemiczna w postaci jonowej. Wykazała ona wzbogacenie żuźli miseczkowych w porównaniu z żuźlami dymarskimi w jony Fe^{3+} , które występują w hematycie Fe_2O_3 i magnetycie Fe_3O_4 (ryc. 7). Można zatem przyjąć, że są modyfikacją żuźla dymarskiego, i powstały prawdopodobnie podczas kolejnych stadiów przetwórstwa hutniczego łupki żelaznej. Ich modyfikacja polegała na domieszkowaniu żuźli dymarskich składnikami zgorzeleniny powstającej na łupce w czasie jej oczyszczania. Żuźle te, przechodząc w trakcie procesów przetwórczych przez fazę ciekłą, tworzyły stop ze zgorzeleniną i wolno krystalizowały w postaci różnych form zbliżonych kształtem do miseczek [36. S. 512–517]. Ten typ żuźla znany był już wcześniej np. na stanowiskach mazowieckich, ale nigdy nie znaleziono go tam *in situ* w paleniskach. Nie ma zgodności, czy ten etap pracy był już w gestii kowali, czy wykonywali go hutnicy-dymarze trudniący się wytopem. Jedno jest pewne, że prace te prowadzone były z reguły poza piecowiskiem.

Zasadne staje się w związku z tym pytanie, w jakiej formie żelazo otrzymane na piecowisku było dystrybuowane do rzemieślników trudniących się jego dalszą obróbką. Uważamy, że wszędzie tam gdzie produkcja wykraczała poza lokalne potrzeby i przeznaczona była na rynek zewnętrzny, eksportowano półsurowiec w formie różnego rodzaju kęsów, sztab czy prętów żelaznych, który dopiero w takiej postaci był przerabiany na konkretne przedmioty użytkowe. Zajmowali się tym kowale zamieszkujący poza obszarem centrów dymarskich [3. S. 21]. Taki system dystrybucji przyjmuje się dla terenów zarówno rzymskiej, jak i barbarzyńskiej Europy [por 9. S. 347–348; 34. S. 206–213; 20. S. 257]. Oczywiście przy takim założeniu zastanawiać musi niemal całkowity brak znalezisk tego rodzaju półsurowca na interesującym nas obszarze [por. 15. S. 132, 133]. Posługując się tym argumentem, należy pamiętać, że żelazo w takiej właśnie formie musiało przecież istnieć. Otrzymana w procesie redukcji surowa łupka, bez względu na stopień jej czystości, musiała być poddana różnym zabiegom, których zadaniem było wyeliminowanie istniejących zanieczyszczeń, przekucie i zagęszczenie niejednorodnej bryły metalu oraz jej podzielenie na mniejsze fragmenty [por. 35. S. 178, 179]. Trudno przypuszczać, aby po wykonaniu tych prac pozostawiano bezkształtną masę metalu i nie nadawano jej określonej formy handlowej.

Podobne zastrzeżenia można również sformułować przeciwko tezie o produkcji gotowych wyrobów w ramach wyspecjalizowanych centrów hutniczych. Działające

w nich warsztaty kowalskie musiałyby wytwarzać znaczące ilości, wykonywanych zapewne w dużych seriach, przedmiotów określonego rodzaju, np. różnych rodzajów broni, narzędzi czy ozdób. Byłyby one wówczas zapewne bardzo zbliżone pod względem stylistycznym i metrycznym, nie mówiąc już o analogicznej technice ich wykonania. Założenie, że przy tej skali produkcji realizowano indywidualne zamówienia na pojedyncze przedmioty, co niewątpliwie skutkowałoby dużymi różnicami w ich wykonaniu, jest raczej mało prawdopodobne. Tymczasem wiemy, jak niejednorodny pod każdym względem jest asortyment przedmiotów żelaznych używanych przez ludność kultury przeworskiej [por. 15. S. 37]. Na koniec można byłoby powtórzyć pytanie – dlaczego nie znaleziono dotąd składów produkowanych masowo wyrobów i gdzie znajdowały się warsztaty w których je wytwarzano? Powinny bowiem zostać po nich czytelne ślady w postaci ogromnej ilości odpadów produkcyjnych, o których wspomnimy jeszcze w dalszej części tego artykułu.

Inny model produkcji istniał zapewne w przypadku lokalnych ośrodków hutniczych, gdzie cały proces technologiczny mógł być prowadzony przez tych samych rzemieślników, którzy zajmowali się kompleksowo obróbką wytopionego przez siebie żelaza.

Kuźnia sensu *stricte*.

Kuźnia w tradycyjnym rozumieniu, to ostatni finalny etap omawianego procesu, gdzie kowal pracował z kowalnym, oczyszczonym już kęsem, dzieląc go na pożądane części i wykonując z nich konkretne przedmioty użytkowe. Wszelkie rozważania na temat produkcji kowalskiej utrudnia jednak fakt, że właściwie nie wiadomo, jak na terenie kultury przeworskiej wyglądał taki warsztat. Nie wiemy nawet jaką formę miało palenisko kowalskie. Brak jasnych kryteriów, pozwalających na wydzielenie tego typu struktur spośród różnego rodzaju palenisk hutniczych i gospodarczych, powoduje, że zalicza się do nich obiekty, które z przyczyn technicznych, ale i praktycznych nie mogły pełnić takich funkcji. Przykładem są prostokątne paleniska zawierające przepalone kamienie, którym w zależności od lokalizacji przypisuje się najróżniejsze funkcje – od produkcyjnych, przez gospodarcze na sepulkralnych i obrzędowych kończąc [por. 5. S. 88–90; 37. S. 105; 6. S. 73; 19. S. 117; 12. S. 129–131]. Bezpośrednio z działalnością metalurgiczną wiąże tego typu obiekty S. Woyda [40. S. 137, 154] uznając je za paleniska kowalskie (ryc. 8). Przeznaczenie tych obiektów jest daleko bardziej złożone i ich analiza wykracza poza poruszaną w tym artykule tematykę. Nic nie wskazuje jednak na ich związek z którąkolwiek fazą procesu metalurgicznego.

Brak palenisk kowalskich, które odpowiadałyby naszym wyobrażeniom o kuźni, może być też spowodowany fizycznym zniszczeniem tych obiektów. Na podstawie znalezisk z innych obszarów, analogii etnograficznych oraz wieloletnich doświadczeń ustalono, że do tego typu prac wystarczy płytkie palenisko w formie owalnego dołka o długości około 50 cm, szerokości 25 cm i głębokości około 20 cm, wylepionego chudą gliną (ryc. 9). Kilka centymetrów nad dnem znajdował się wlot dyszy połą-

czonej z prostym jednokomorowym miechem. Taki obiekt mógł być równie dobrze zbudowany bezpośrednio na powierzchni ziemi i mieć niewysoką obudowę szybową, chroniącą miech przed spalaniem i niepozwalającą na osypywanie się paliwa. Wypożyczenie kuźni uzupełniało kamienne i metalowe kowadło oraz zestaw przenośnych narzędzi, głównie różnej wielkości młotków, kleszczy, przecinaków itp. Wobec tak niewielkich wymogów konstrukcyjnych ślady tych urządzeń mogą być właściwie niewykrywalne.

W środowisku kultury przeworskiej jako przykład warsztatu kowalskiego podaje się najczęściej znalezisko z Tłustego na Mazowszu, gdzie w stropowej partii jednego z odkrytych tam palenisk (ob. nr 24) wystąpił zespół narzędzi kowalskich i rolniczych, w którego skład wchodziło: kowadło, kleszcze, 3 różnej wielkości młotki oraz krój i radlica (ryc. 10). Wypełnisko paleniska o wymiarach 140×100 cm i głębokości około 45 cm stanowił ciemnoszary i czarny piasek oraz zalegające w nim na różnym poziomie przepalone kamienie. Narzędzia znalezione zostały w stropowej partii jamy. Autor badań rozważa dwie możliwości wyjaśnienia charakteru tego wyjątkowego znaleziska – skarb lub miejsce pracy kowala, czyli kuźnia, ostatecznie jednak skłaniając się do tej ostatniej interpretacji [39. S. 125, 128]. Związek narzędzi z opisanym obiektem może być jednak przypadkowy, a wykorzystanie go do ich zdeponowania wcale nie musi świadczyć o jego kowalskim przeznaczeniu. Stwierdzony przez autora fakt umieszczenia dwóch młotków w tulejce radlicy może sugerować wyłączenie tych narzędzi z produkcji i potraktowanie ich jako depozyt.

O tym, że nie była to raczej kuźnia, świadczy jednak szereg innych przesłanek, negujących funkcje obiektu jako paleniska kowalskiego. Przeczą takiej interpretacji zbyt duże rozmiary obiektu, obecność przepalonych kamieni oraz brak innych składników związanych z tego typu urządzeniami technicznymi, jak dysza, polepa z glinianej wyprawy paleniska oraz osłony miecha. Nie wystąpiły tam także inne elementy towarzyszące pracy kowala, głównie odpady produkcyjne w tym przede wszystkim; zendra oraz drobne żużle miscczkowe i amorficzne, czy wreszcie odkuwki i skrawki żelaza w postaci odpadów poprodukcyjnych. Omawiane palenisko nawiązuje bardzo wyraźnie do podobnych tego typu obiektów, określanych na Mazowszu przez S. Woydę [40. S. 137, 138] jako paleniska rządowe. Można je również spotkać w wielu innych regionach ziem polskich, ale jak już wielokrotnie podkreślano, ich funkcja pozostaje nadal trudna do jednoznacznego określenia. Na osadzie w Tłustem palenisko tego typu wykorzystano prawdopodobnie wtórnie do ukrycia depozytu narzędzi i nie można na tej podstawie określać jego pierwotnej funkcji. Z bardzo podobną sytuacją spotkano się w podkrakowskim Zofipolu, gdzie w komorze wypalowej jednego z pieców garncarskich (nr 31) znaleziono zespół narzędzi rolniczych i przedmiotów codziennego użytku [7. S. 37, ryc. 19].

Znacznie bardziej prawdopodobne ślady obróbki kowalskiej stwierdzono na późnorzymskiej osadzie w Krańciczej Woli na Mazowszu. Warto zaznaczyć, że warsztat ten korzystał z żelaza dostarczanego z zewnątrz, ponieważ nie prowadzono

tam działalności hutniczej. Trudno natomiast zgodzić się z poglądem, że występujące tam tzw. paleniska rządowe, w których wypełniskach znajdowały się duże ilości przepalonych kamieni, często w formie regularnych bruków, pełniły funkcje palenisk kowalskich [40. S. 138, 154].

Obecność potencjalnych kuźni stwierdzono także w jednym z przebadanych zespołów produkcyjnych regionu brzeskiego na Śląsku. Na stanowisku 10 w Buszycach, określanym jako osada kuźniczo-kowalska, wystąpiło kilka obiektów, którym z dużym prawdopodobieństwem można przypisać funkcje tego typu warsztatów. W trzech obiektach: nr 13, 14 i 21 znaleziono różnego rodzaju amorficzne bryłki żużli z dużą zawartością żelaza (grapy), grudki żelaza, osetki i fragmenty płyt szlifierskich, a także różnego rodzaju przedmioty żelazne, w tym narzędzie kowalskie (?) w typie przebijaka, oraz ich fragmenty [23. S. 62, ryc. 43: 13]. Konstrukcja dwóch obiektów (nr 13 i 14) wskazuje na istnienie zadaszeń w formie podcieni, obejmujących w pierwszym przypadku powierzchnię ponad 10, a w drugim około 8 m². Umieszczanie warsztatów kowalskich pod dachem było z różnych względów nieodzownym warunkiem ich prawidłowego funkcjonowania. Musiały być to jednak budowle przewiewne, zapewniające dostęp świeżego powietrza. Budynki z systemem szop i różnego rodzaju zadaszeń doskonale spełniały takie wymagania.

Odpady produkcyjne powstające w kuźni.

Trudne do zlokalizowania są również materialne pozostałości takiej działalności. W procesie obróbki kowalskiej powstaje przede wszystkim zendra, zwana także zgorzeliną. Tworzy się ona w wyniku utleniania powierzchniowej warstwy metalu mającej bezpośredni kontakt z powietrzem i ma postać cienkich płytek o średnicy kilku milimetrów, które pod uderzeniami młota odpadają od powierzchni rozgrzanego metalu (ryc. 11). Skład zgorzeliny zależy od temperatury w której następowało utlenianie. Tworzy ją przede wszystkim wistyt (FeO) i magnetyt (Fe₃O₄), a w wyższych temperaturach powstają także niewielkie ilości hematytu (Fe₂O₃) [11. S. 389; 28. S. 119]. Udział poszczególnych faz w zgorzelinie przedstawia poniższy diagram (ryc. 12).

Podczas intensywnego kucia powstaje znaczna ilość zendry, która nie ulega korozji i można ją swobodnie zbierać, przeszukując warstwę za pomocą magnesu. Niestety, większość archeologów nie stosuje tej prostej metody, zaprzeczając w ten sposób możliwość odnalezienia palenisk kowalskich. Skupiska zendry koncentrują się zazwyczaj poza paleniskiem, w pobliżu miejsca gdzie znajdowało się kowadło. Pewna jej ilość pozostawała jednak w palenisku stając się składnikiem strukturalnym żużla. Płatki zendry o grubości kilkudziesięciu-kilkuset µm poprzez swe rozmiary łatwo mogą ulec rozproszaniu lub z racji swej kruchości rozpaść się do postaci pyłu. W prężnie działających warsztatach przerabiających znaczne ilości żelaza mogły tworzyć zwartą warstwę spojoną długotrwałym wydeptywaniem oraz wtórną korozją przypominającą rodzaj klepiska o grubości kilku-kilkunastu milimetrów, która z kolei mogła być co jakiś czas usuwana tworząc konkrety nie związane z kontekstem warsztatowym [10. S. 2].

Kolejnym odpadem powstającym w palenisku kowalskim jest popiół tworzony w wyniku spalania węgla drzewnego. Jego skład uwarunkowany jest głównie stopniem czystości samego paliwa. Dobrze wypalony węgiel drzewny składa się blisko w 90% z węgla pierwiastkowego. Pozostałą część stanowi wodór (do 3%) oraz azot i tlen (do 7%) [29. S. 29; 26. S. 115]. Wprawdzie część związków mineralnych zawartych w drewnie spala się w procesie karbonizacji, ale w tzw. niedopałach, jak również w samym węglu pozostają niewielkie ilości tlenków; wapnia, magnezu i potasu, ale także śladowe związki fosforu, krzemu, czy sodu [30. S. 31; 33. S. 473].

Zendra i popiół są podstawowymi produktami ubocznymi kowalskiej przeróbki żelaza, jednak to dopiero dodatek topnika – najczęściej w postaci piasku lub pokruszonego żużla, umożliwia powstanie zwartego spieku na dnie paleniska określanego jako żużel kowalski. Warto w tym miejscu poświęcić kilka zdań temu kontrowersyjnemu, zdaniem niektórych badaczy, odpadowi. Pojęcie żużla kowalskiego wprowadzone zostało do literatury naukowej przez M. Bartuška i R. Pleinera, którzy analizując materiały z wczesnośredniowiecznej osady w Mühlthal (Epolding-Mühlthal) wyróżnili tę specyficzną jego odmianę. Zdaniem cytowanych badaczy charakteryzuje się on szczególnymi cechami morfologicznymi, takimi jak owalny kształt oraz płasko-wypukły przekrój przypominający rodzaj czaszy [2]. Termin ten został również przyjęty w opracowaniach innych badaczy pradziejowej i średniowiecznej metalurgii żelaza [por. 8; 38; 1; 16]. Istnieją także głosy negujące słuszność takiej ich identyfikacji. J. Piaskowski uznał wprowadzenie tego terminu za bezzasadne – twierdząc nawet, że w palenisku kowalskim nie powstaje żaden żużel [24. S. 59–62; 25. S. 166]. Takie stanowisko stoi jednak w jawnej sprzeczności z wynikami prac eksperymentalnych i praktyką rzemieślniczą. Należy również pamiętać, że ze względu na obecność drobnych inkluzji żużlowych tkwiących wewnątrz kęsów surowego żelaza, każda mechaniczna jego obróbka powodowała eliminację kolejnych zanieczyszczeń, tak więc nawet w trakcie wykonywania gotowych przedmiotów powstawała pewna – oczywiście niewielka ilość żużla, będąca schedą procesu wytopu (ryc. 13). Obecnie pojęcie żużla kowalskiego zyskało status *usus* językowego i zagościło na stałe w zachodniej literaturze archeologicznej, jednak – jak do tej pory, nie podjęto próby pogodzenia obu tych jakże sprzecznych stanowisk.

Wracając do roli topnika w warsztacie kowalskim należy przypomnieć, że obecnie jego stosowanie ogranicza się głównie do oczyszczania zgrzewanych powierzchni odkuwek. Płynny topnik wiąże tlenki metalu, a następnie pod wpływem siły nacisku zostają one «wyciśnięte» z pomiędzy łączonych płaszczyzn, ułatwiając uzyskanie czystej zgrzeiny i umożliwiając prawidłowe zespolenie elementów. Możliwości zastosowania topników w kowalstwie są jednak znacznie większe. Przede wszystkim stosowano topnik jako środek izolujący powierzchnię nagrzewanej odkuwki od tlenu z wdmuchiwanego powietrza. Ograniczano w ten sposób ogromne straty powstające w skutek wielokrotnego grzania materiału do wysokich temperatur. Przy umiejętnym wykorzystaniu topnika można ograniczyć ubytki kilkukrotnie zgrzewanego materiału o

blisko 60%. Metoda ta jest do dziś powszechnie stosowana w tradycyjnym kowalstwie japońskim, gdzie konsekwentnie przed każdym grzaniem pakietu pokrywany jest on wodną zawiesiną gliny i piasku, a dodatkowo – aby ograniczyć powierzchniowe odwęglanie, oblepiany jest uprzednio spaloną słomą ryżową [13. S. 196]. Podobny efekt można uzyskać posypując rozgrzaną odkuwkę przepłukanym piaskiem, czy pokruszonym lub zmielonym żużlem. Pod wpływem temperatury pokrywająca ją warstwa ochronna stapia się wiążąc tlenki i inne zanieczyszczenia i skapuje następnie na dno paleniska mieszając się z popiołem powstałym ze spalania węgla.

Jednak zgrzewanie nie jest jedyną operacją, podczas której wytwarzane są znaczne ilości spieku na dnie paleniska. W wyniku długotrwałej obróbki znacznej wielkości odkuwek, przy bardzo silnym nadmuchu, wzrastająca temperatura powoduje obtapianie się ścianek wylepy paleniska, które spływają na jej dno i następnie zastygają wiążąc popiół, niewielkie ilości zendry pozostałe w palenisku oraz oblewając resztki węgla drzewnego. Ten specyficzny produkt uboczny jest jednak bardzo łatwy do rozpoznania. Tworzy zazwyczaj nieregularne grudy, bądź płaskie dyski o charakterystycznej szklistej powierzchni oraz «bladym», zielonkavo-żółtym zabarwieniu [10. S. 2].

Można zatem wydzielić kilka odmian żużli kowalskich, które powstały w wyniku:

- zgrzewania ogniowego – powstaje wówczas niewielkich rozmiarów, zwykle nieregularny spiek o kilkucentymetrowej średnicy i wagi kilkudziesięciu-kilkuset gram, charakteryzujący się dużą porowatością i niewielkim ciężarem właściwym (ryc. 14). Obecność dużej ilości magnetytu ze zgorzeliny powoduje silną reakcję na magnes. Głównymi składnikami takiego żużla jest zendra oraz stosowany zwykle przy tej operacji topnik [por. 27. S. 664; 33. S. 476]. Jego skład uzupełniają zazwyczaj nadtopione lub wykruszone fragmenty wylepy paleniska, a także gromadzący się na jej dnie popiół oraz fragmenty węgla drzewnego.
- obróbki plastycznej w bardzo wysokich temperaturach – w literaturze angielskiej zwany popularnie *FAS* (*fuel ash slag*). Jest to spiek powstały w wysokich temperaturach, głównie z popiołu oraz składnika krzemianowego (np. piachu, gliny). Może zawierać także śladowe ilości tlenków żelaza ze zgorzeliny, jednak ich udział jest z reguły znikomy. Najczęściej występuje w postaci nieregularnych, soplwatych grud lub płaskich dysków. Charakteryzuje się niewielkimi rozmiarami, zróżnicowaną kolorystyką – od czarnego przez brązowe/beżowe, aż po żółto-zielonkawe, «wyblakłe» zabarwienie, silnie porowatym przełomem oraz gładką, szklistą powierzchnią. Spiek ten występuje stosunkowo rzadko jako produkt działalności kowalskiej², powstaje

² Powstaje najczęściej poprzez obtapianie się świeżej lub odkruszanie kawałków starej i popękanej polepy. Także długotrwałe operowanie bardzo silnym dmuchem (np. przy obróbce odkuwki o dużych gabarytach lub nawęglaniu proszkami w glinianym naczyniu) może powodować wityfikację ścianek paleniska i powstanie spieku krzemianowego.

natomiast dość często w rezultacie innych wysokotemperaturowych procesów³ jak odlewnictwo metali kolorowych, wypału ceramiki, kremacji, czy pożarów drewnianych lub drewniano-glinianych konstrukcji [10. S. 2].

- nawęglania w ognisku kowalskim (tzw. «metodą Arystotelesa/Evenstad'a»)⁴ – tworzą go te same elementy, które zostały wymienione w dwóch poprzednich punktach, choć zapewne w odmiennej konfiguracji. Znaczny udział mają tu bowiem tlenki żelaza ze zgorzeliny. Dotychczasowe eksperymenty wykazały wysoki stopień upłynnienia takiego żużla, który nawet po zakończonym procesie (wygaszeniu ognia) pozostawał płynny jeszcze przez kilka minut. Niewykluczona jest tutaj również pewna zawartość metalicznego żelaza w spieku. Żużel taki ma najczęściej płasko-wypukły kształt odwzorowujący dokładnie dno paleniska, jednak w przeciwieństwie do żużli postedukcyjnych cechują się niewielkim ciężarem właściwym oraz, ponieważ stygnie zazwyczaj z jednej masy, bardzo jednorodnym, porowatym przekrojem (ryc. 15). Reaguje także silnie na magnes.

Możliwe są oczywiście różnego rodzaju konfiguracje wyszczególnionych typów powstałe w następstwie stosowania kilku zabiegów jeden po drugim, choć jak pokazuje praktyka, zwłaszcza operacje, takie jak oczyszczanie łupki żelaznej oraz nawęglanie powodują jednorazowe wytworzenie znacznych ilości żużla, którego każdorazowe usunięcie jest niezbędne dla prawidłowej pracy paleniska. Odrębną sprawą jest stan zachowania żużli, które często już w trakcie ich usuwania ulegają destrukcji przyjmując postać amorficznych brył i grud. Również sama wielkość poszczególnych odmian uzależniona jest od wielu czynników, takich jak chociażby ilość przerabianego surowca, stopień jego zanieczyszczenia, ilość i rodzaj użytego topnika, czy częstotliwość czyszczenia paleniska [por. 10].

Na zakończenie warto choćby zasygnalizować problem narzędzi używanych przez kowali, które stanowiły przecież nieodłączny element wyposażenia ich warsztatu. Z zawodem kowala łączy się przede wszystkim różnego rodzaju młotki, kleszcze, kowadła, pilniki, przebijaki i punce oraz znacznie rzadziej drutownice, a wyjątkowo także imadła ręczne i foremniki [42]. Na obszarze kultury przeworskiej ogromna większość takich znalezisk pochodzi z grobów określanych jako pochówki kowali. Składanie tych narzędzi w charakterze darów grobowych było jednak zjawiskiem rzadkim. Do początku lat 80 ubiegłego wieku A. Kokowski zebrał na obszarze ponocno-wschodniego *Barbaricum* około 50 stanowisk zawierających jakieś elementy instrumentarium narzędziowego tych rzemieślników. Reprezentują one bardzo szeroki przedział chronologiczny od IV w. przed Chr. do VI w. po Chr. Włączając do tej grupy najnowsze znaleziska, na obszarze kultury przeworskiej wystąpiły one dotąd

³ Z metalurgicznego punktu widzenia spiek taki nie jest żużlem, jednak w anglojęzycznej literaturze terminem FAS przyjęto nazywać także tego typu pozostałości.

⁴ Nawęglanie żelaza w ognisku kowalskim zostało szczegółowo omówione w pracach L. Saudera [32] i A. Wrony [41].

tylko w 16 zespołach [21. S. 216–219, ryc. 2. Tab. 1]. Znajdowano tam głównie młotki, pilniki rzadziej kowadła i kleszcze. Zwraca uwagę fakt, że w zdecydowanej większości są to przedmioty małe lub bardzo małe, zdecydowanie odbiegające od rozmiarów przedmiotów stosowanych przez kowali (ryc. 16). Ślady użycia części z nich świadczą, że nie są to jednak symboliczne substytuty używanych narzędzi. Tylko zestaw ze stanowiska osadniczego w Tłustym oraz kilka egzemplarzy kowadeł i kleszczy z grobów w Kalisza, Szańca czy Korytnicy spełniają wymogi narzędzi, przy użyciu których można było wykonywać większe przedmioty żelazne.

Warto również zaznaczyć, że w części z tych grobów wystąpiły przedmioty związane z odlewnictwem metali kolorowych. Przykładem jest m.in. np. brązowa łyżeczka do odmierzania kruszców ze Strobina i brązowe formy odlewnicze z Prusieku. Uważamy, że wobec odmiennych wymogów technologicznych różniących warsztaty «czarnych» metalurgów i rzemieślników zajmujących się obróbką metali kolorowych, wspomniane pochówki zawierają raczej narzędzia złotników i brązowników wytwarzających także drobne przedmioty i ozdoby z żelaza [21. S. 223]. Zagadnienie specjalizacji zawodowej wśród rzemieślników biorących udział w procesie wytwarzania i obróbki żelaza wykracza jednak poza zakres tego opracowania.

Problem warsztatu kowalskiego należy do najsłabiej zbadanych tematów związanych z produkcją żelaza w starożytności. Brak znalezisk pozostałości kuźni w kulturze przeworskiej spowodowana jest z jednej strony nietrwałością tych struktur umieszczanych z reguły na powierzchni ziemi, z drugiej nieumiejętnością wydzielenia przez większość archeologów odpadów związanych z ich funkcjonowaniem. Wiąże się to przede wszystkim z brakiem systematycznego podziału produktów ubocznych procesów kuźniczych, które w połączeniu z kontekstem danego znaleziska mogłyby wskazać potencjalne miejsce występowania takiego warsztatu. Istnieje nagląca potrzeba identyfikacji wspomnianych pozostałości i upowszechnienia tej wiedzy, gdyż bez niej dochodzi najprawdopodobniej w trakcie badań wykopaliskowych do nieświadomego niszczenia subtelnych śladów działalności warsztatów kowalskich. Koniecznym jest zatem aby określić swoiste «markery» dla tych obiektów i zwrócić uwagę archeologów na ich ogromne znaczenie dla dalszego rozwoju badań nad starożytną metalurgią żelaza. Znajomość powyższych zagadnień ma kluczowe znaczenie dla rozpoznania w trakcie badań archeologicznych warsztatów kowalskich na stanowiskach hutniczych i osadniczych kultury przeworskiej i co za tym idzie podjęcia szczególnych technik eksploracji właściwych dla tego specyficznego rodzaju obiektów.

1. *Bachmann H. G.* The identification of slags from archaeological sites // Institute of Archaeology Occasional Publication. – London, 1982. – No. 6. – P. 1–37.

2. *Bartuška M., Pleiner R.* Untersuchungen von Baustoffen und Schlacken aus den frühgeschichtlichen Rennöfen Böhmens und Mährens // Technische Beiträge zur Archäologie. – Mainz, 1965. – T. II. – P. 1–37.

3. *Bielenin K.* Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich. – Kielce, 1992.

4. *Bielenin K.* Podsumowanie 50-lecia badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim // 50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia – metalurgia – edukacja / S. Orzechowski, I. Suliga (red.). – Kielce, 2006. – S. 13–31.

5. *Bender W., Balke B.* Wyniki badań osady z okresu rzymskiego w Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz, w 1961 roku // Archeologia Polski. – 1964. – T. IX. – S. 72–124.

6. *Błażejowski A.* Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku. – Wrocław, 1998.

7. *Buratyński S.* Tereny Nowej Huty w świetle badań archeologicznych // Z dziejów starożytnej metalurgii na ziemiach Polski południowej. Materiały i spotkania odlewników i archeologów w Nowej Hucie, 24 IX 1956 r. – Kraków, 1956. – S. 29–38.

8. *Cabalska M., Nosek E. M., Mazur A.* Wyroby żelazne ze stanowiska kultury łużyckiej w Maszkowicach, pow. nowosądecki // Przegląd Archeologiczny. – 1968. – R. 43–45. – S. 51–76.

9. *Crew P.* Currency bars in Great-Britain // La sidérurgie ancienne de l'Est de la France dans son contexte européen. Archéologie et archéométrie. Actes de Colloque de Besançon, 10–13 novembre 1993 / M. Mangin (red.). – Annales littéraires de l'Université de Besançon. – Paris, 1994. – Vol. 536. – P. 345–350.

10. *Crew P.* Bloom refining and smithing slags and other residues // Historical Metallurgy Society: Archaeology Datasheet. – 1996. – No. 6. – P. 1–2.

11. *Dobrzański L. A., Dobrzańska-Danikiewicz A. D.* Obróbka powierzchni materiałów inżynierskich // Open Acces Library. – 2011. – Vol. 5. – P. 1–480.

12. *Gorzowska M.* Paleniska odkryte na stanowisku nr 34 w Wólce Domaniowskiej koło Radomia. Próba określenia funkcji // Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy / M. Olędzki, J. Skowron (red.). – Łódź, 2004. – S. 123–146.

13. *Inoue T.* The Japanese Sword. The Material, Manufacturing and Computer Simulation of Quenching Process // Materials Science Research International. – Kyoto 1997. – Vol. 3. – Issue 4. – P. 193–203.

14. *Kaczanowski P.* Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego. – Kraków, 1995.

15. *Kaczanowski P.* 50 lat badań metaloznawczych zabytków kultury przeworskiej. Komentarz archeologa // 50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia – metalurgia – edukacja / S. Orzechowski, I. Suliga (red.). – Kielce, 2006. – S. 131–135.

16. *Keesmann I., Heege A.* Archäolmetallurgische Untersuchung an Material der Ausgrabung 1984 am «Steinbühl» bei Nörten-Hardenberg, Ldkr. Northeim // Nachrichten aus Niedersachsens Urgesch. – Hildesheim, 1990. – Vol. 59. – P. 87–109.

17. *Kędziński Z., Stepiński J.* Metaloznawstwo żelaza z okresu rzymskiego na ziemiach polskich // 50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia – metalurgia – edukacja / S. Orzechowski, I. Suliga (red.). – Kielce, 2006. – S. 175–195.

18. *Nosek E.* The metallography of groups // La sidérurgie ancienne de l'Est de la France dans son contexte européen. Archéologie et archéométrie. Actes de Colloque de Besançon, 10–13 novembre 1993 / M. Mangin (red.). – Annales littéraires de l'Université de Besançon. – Paris, 1994. – Vol. 536. – P. 65–73.

19. *Olędzki M.* Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Kurowie // Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica. – 1985. – T. 7. – S. 33–125.

20. *Orzechowski S.* Zaplecze osadnicze i podstawy surowcowe starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego. – Kielce, 2007.

21. *Orzechowski S.* Ubodzy wyrobnicy czy zamożni rzemieślnicy – przyczynek do poznania społecznej i ekonomicznej pozycji «czarnych metalurgów» w kulturze przeworskiej // *Zbytek i ubóstwo w starożytności i średniowieczu* / L. Kostuch i K. Ryszewska (red.). – Kielce, 2010. – S. 213–234.

22. *Orzechowski S.* Region żelaza. Centra hutnicze kultury przeworskiej. – Kielce, 2013.

23. *Pazda S.* Brzeski rejon starożytnej metalurgii żelaza (IV–V w. n. e.) // *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Archeologiczne.* – Wrocław, 1994. – Vol. 25/1595.

24. *Piaskowski J.* Metallographische Untersuchungen zur Eisen- Stahltechnologie in Haithabu // *Berichte über die Ausgrabungen in Heithabu.* – Münster, 1983. – Vol. 18. – P. 45–63.

25. *Piaskowski J.* W sprawie tzw. żużla kowalskiego w starożytnej i wczesnośredniowiecznej produkcji żelaza // *Archeologia Polski.* – 1990. – T. 35/1–2. – S. 163–168.

26. *Pleiner R.* Iron in archaeology. The European bloomery smelters. – Praha, 2000.

27. *Pleiner R.* Problems with ancient smithing slag // *Acta Metallurgica Slovaca.* – 2004. – Nr 10. – S. 664–667.

28. *Pleiner R.* Iron in Archeology. Early European Blacksmiths. – Praha, 2006.

29. *Radwan M.* Rudy, kuźnice i huty żelaza w Polsce. – Warszawa, 1963.

30. *Rehder J. E.* The Mastery and Uses of Fire in Antiquity. – Montreal – Kingston – London – Ithaca, 2000.

31. *Roździeński W.* Officina Ferraria albo huta y warstat z kuźniami szlachtetnego dzieła żelaznego // *Biblioteka Pisarzy Śląskich.* – Seria II. – 2. – Katowice – Wrocław, 1612 [1948].

32. *Sauder L.* Making steel in the «Aristotle Furnance» // *Accidental and Experimental Archaeometallurgy* / D. Dungworth i R. C. P. Doonan (red.). – Londyn, 2013. – P. 107–110.

33. *Serneels V., Perret S.* Quantification of Smithing Activities Based on the Investigation of Slag and Other Material Remains // *Archaeometallurgy in Europe. Proceedings of the International Conference (24-26 September 2003, Milan, Italy).* – Milan, 2003. – Vol. 1. – P. 469–478.

34. *Serneels V.* Réflexions sur la consommation du fer dans l'antiquité, et spécialement à l'époque romain // *Le fer* / M. Mangin et al. (red.). – Paris, 2004. – P. 206–213.

35. *Sławiński W.* Techniki kowalskie stosowane na Mazowszu w okresie wpływów rzymskich – uwagi praktyka // *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich* / S. Orzechowski (red.). – Kielce, 2002.

36. *Suliga I., Orzechowski S., Góra M., Cieśla W.* Żużle miseczkowate ze starożytnego centrum hutniczego w Górach Świętokrzyskich // *Hutnik.* – 2004. – Vol. 71/10. – S. 512–517.

37. *Szydłowski J.* Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice. – Wrocław, 1964.

38. *Thomsen R.* Essestein und Eisenschlacken aus Haithabu. Zur Technik des wikingerzeitlichen Schmiedens // *Berichte über die Ausgrabungen in Heithabu.* – 1971. – Vol. 5. – P. 100–109.

39. *Waluś A.* Zespół narzędzi kowalskich i rolniczych z okresu wpływów rzymskich z miejscowości Tłuste, gm. Grodzisk Mazowiecki, woj. Warszawa, stan.1 // *Sprawozdania Archeologiczne.* – 1979. – T. 31. – S. 119–128.

40. Woyda S. Mazowieckie centrum metalurgiczne z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich // *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich* / S. Orzechowski (red.). – Kielce 2002. – S. 121–154.

41. Wrona A. Nawęglanie przez przetapianie czyli nowe spojrzenie na problem obróbki ciepłno-chemicznej żelaza w starożytności // *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna* / J. Gancarski (red.). – Krosno, 2012. – S. 611–630.

42. Żygadło L. Narzędzia żelazne związane z obróbką metali w kulturze przeworskiej // *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich* / S. Orzechowski (red.). – Kielce 2002. – S. 167–176.

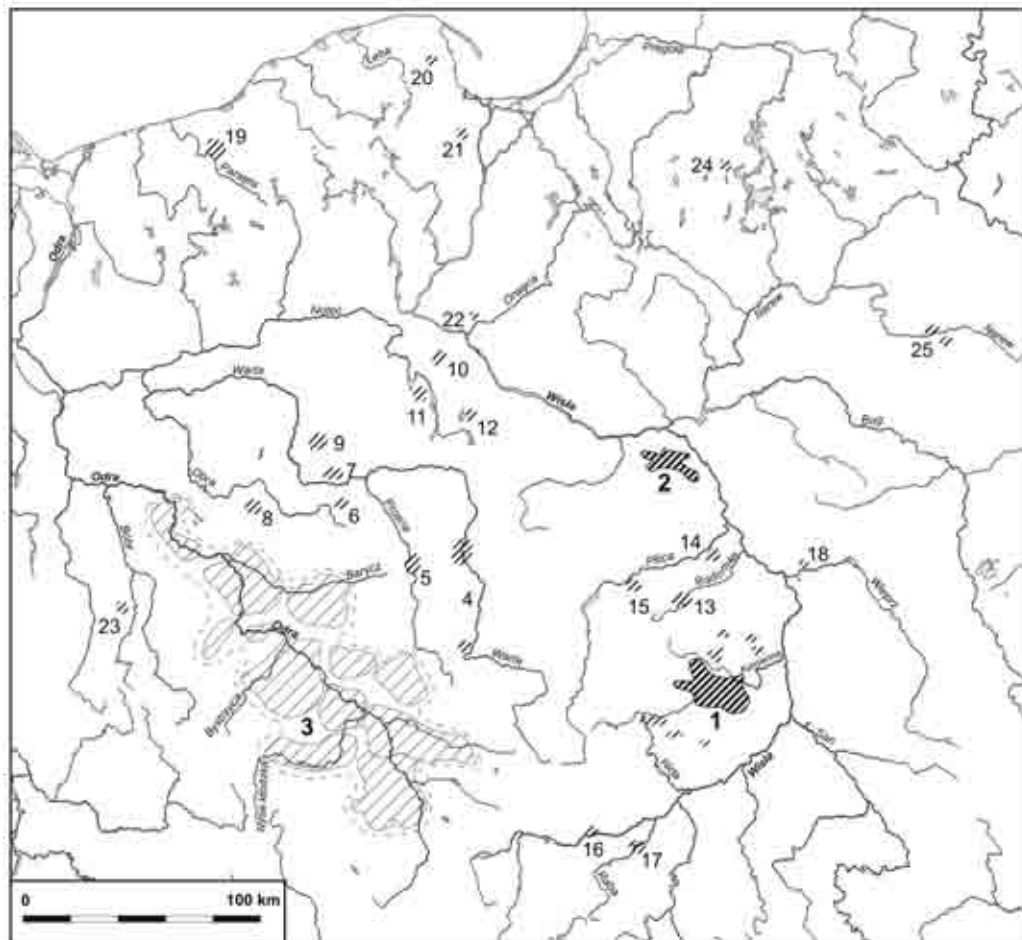
Szymon Orzechowski, Adrian Wrona

METALSMITH'S WORKSHOP OF THE PRZEWORSK CULTURE PEOPLE – THE ISSUE OF ARCHAEOLOGICAL IDENTIFICATION

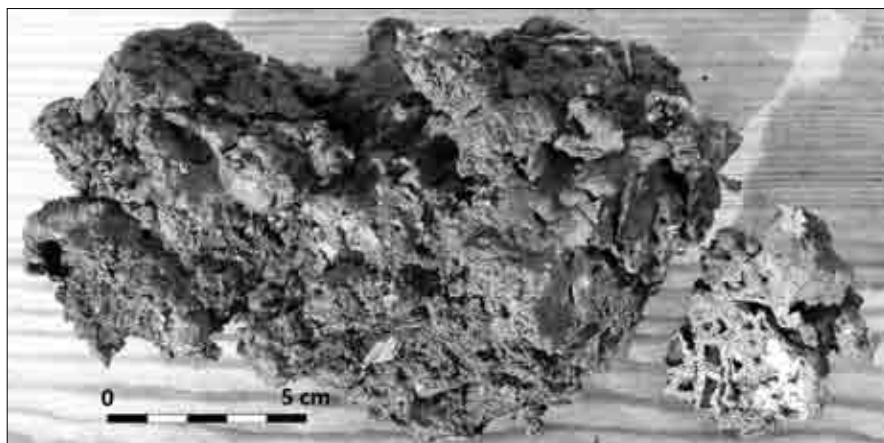
Intense development of iron smelting, which took place in Polish territories thanks to the Przeworsk culture people in the first centuries A.D., must have caused considerable increase in metalworking. Yet, smithies are practically unknown, which constitutes a glaring disproportion in relation to the huge amount of sites associated with smelting. Iron obtained during the bloomery process had to be cleaned and compacted. Therefore, a smelter's workshop had to be closely connected with a blacksmith's shop, since the latter was responsible for the further processing of iron. We do not know, however, whether iron sponge was cleaned by smelters supervising the smelting, or by smiths manufacturing specific items for everyday use.

Rare archaeological finds indicate that smithing was carried out outside the smelting site, within the production zone of a settlement. However, rectangular hearths lined with stones, known from numerous sites, did not serve as smith's forges. Their size, but mainly lack of waste typically found in smith's forges, rules out such a purpose. In the course of metalworking hammer-scale is produced – small flakes of iron oxides form on the surface of the forged item. As a result of other processes, such as re-melting and carburisation, some slag was also produced in forges, in the shape of bowls or discs made of leftover bloomery slag, hammer-scale and melted furnace lining.

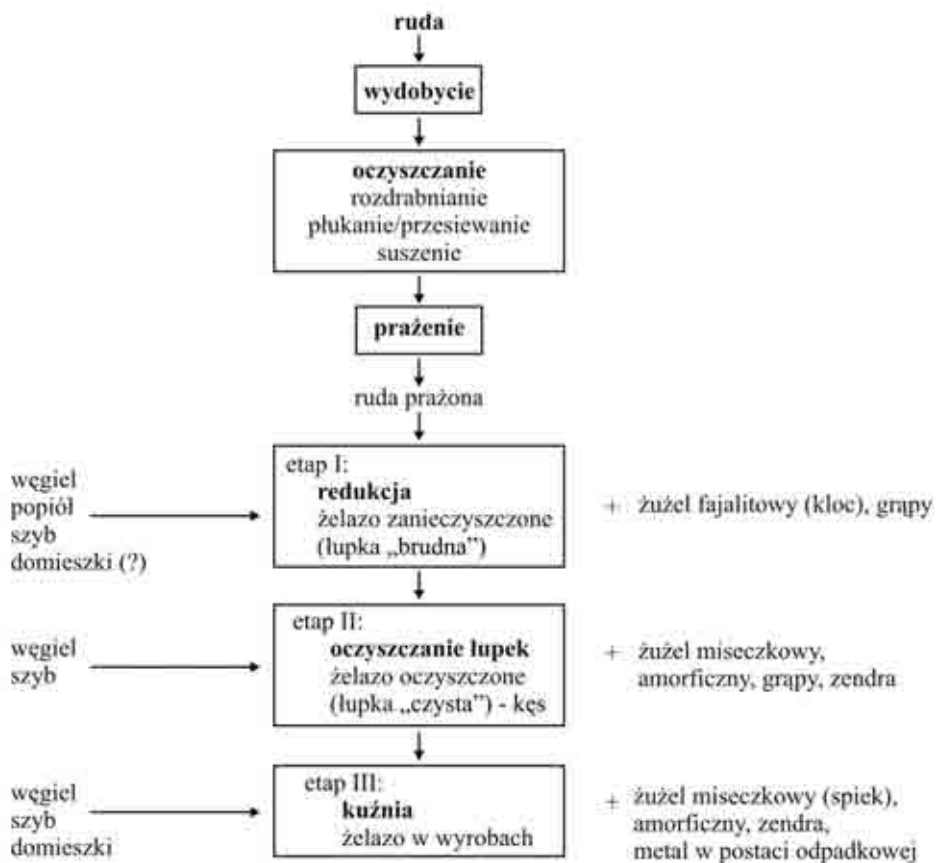
Key words: Przeworsk culture, archeometallurgy, iron, ancient blacksmithing, bowl-shaped slag, gromps, hammer-scale.

Ryc. 1. Centra hutnicze (1–3) oraz mniejsze ośrodki produkcji żelaza (4–25) działające na ziemiach polskich u schyłku starożytności, wg S. Orzechowski 2013

Ryc. 2. Wstępnie obkuta łupka żelazna z badań eksperymentalnych. Fot. A. Wrona

Ryc. 3. Schemat przebiegu procesu metalurgicznego (metoda redukcji bezpośredniej), wg VATG (Vereinigung des Archaisch-Technischen Grabungspersonals) 1997

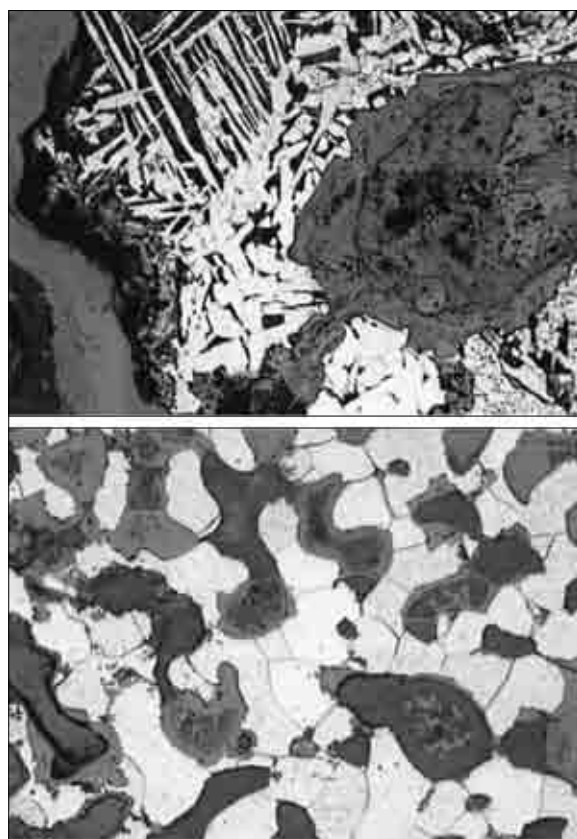
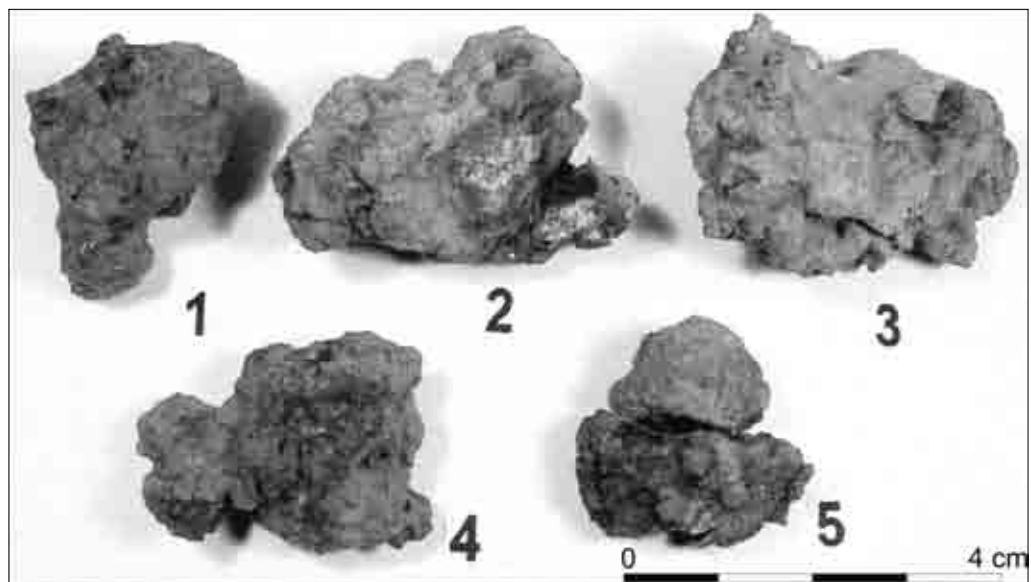
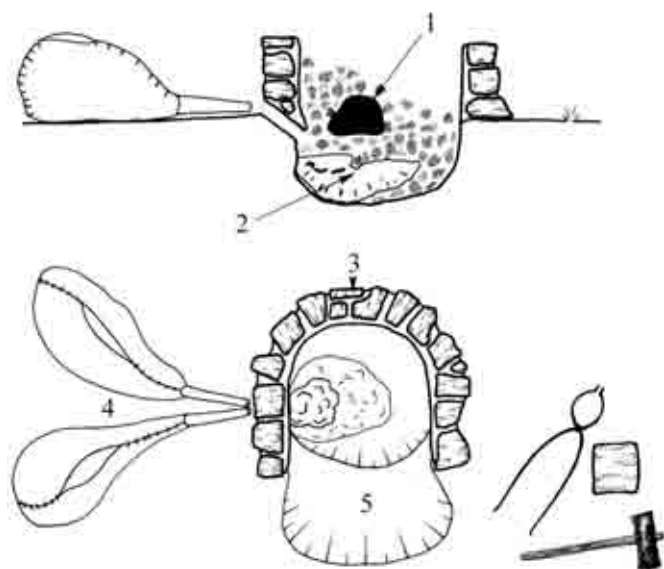
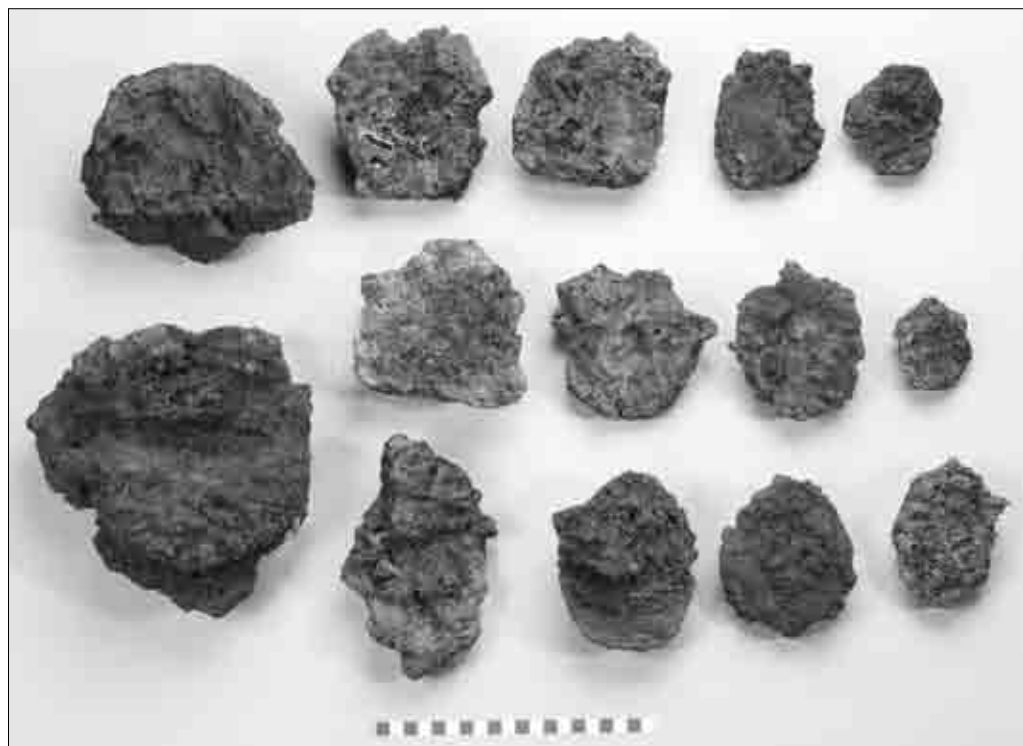

Рис. 4. Грапы і приклади їх мікроструктур, wg Z. Kędzierski, J. Stępiński 2006

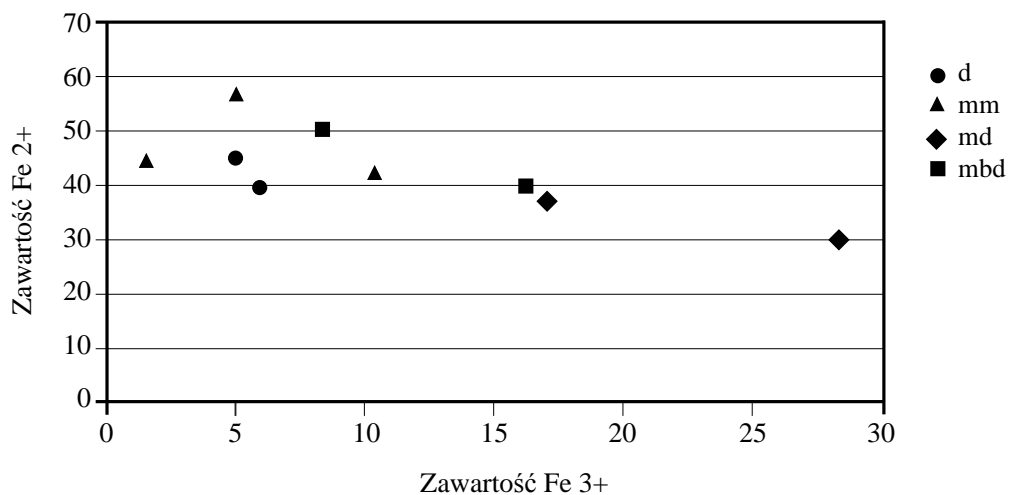
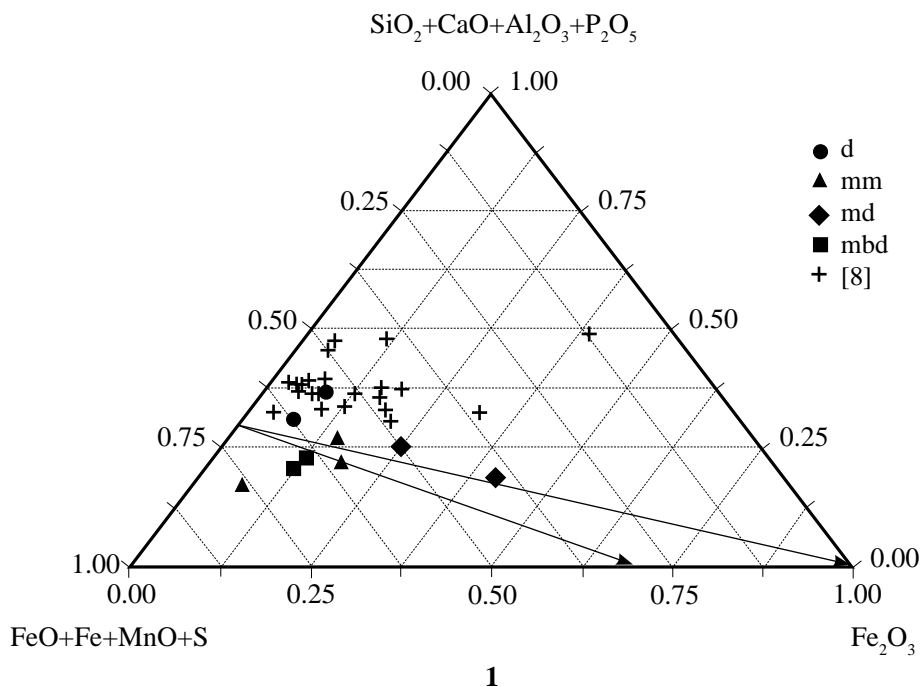
* Див. кольоровий додаток II

Ryc. 5. Rekonstrukcja paleniska kuźniczego do oczyszczania łupki wg V. Serneels 1993:
 1 – łupka,
 2 – żużel miseczkowy,
 3 – ścianka paleniska,
 4 – miechy,
 5 – jama

Ryc. 6. Przykłady różnych rodzajów żużli miseczkowych z mazowieckiego centrum hutniczego. Photo S. Woyda

Ryc. 7. Skład żużli miscalukowych i redukcyjnych (hutniczych) w układzie potrójnym (1) oraz ich jonogram (2), wg I. Suliga, S. Orzechowski, M. Góra, W. Cieśla 2004

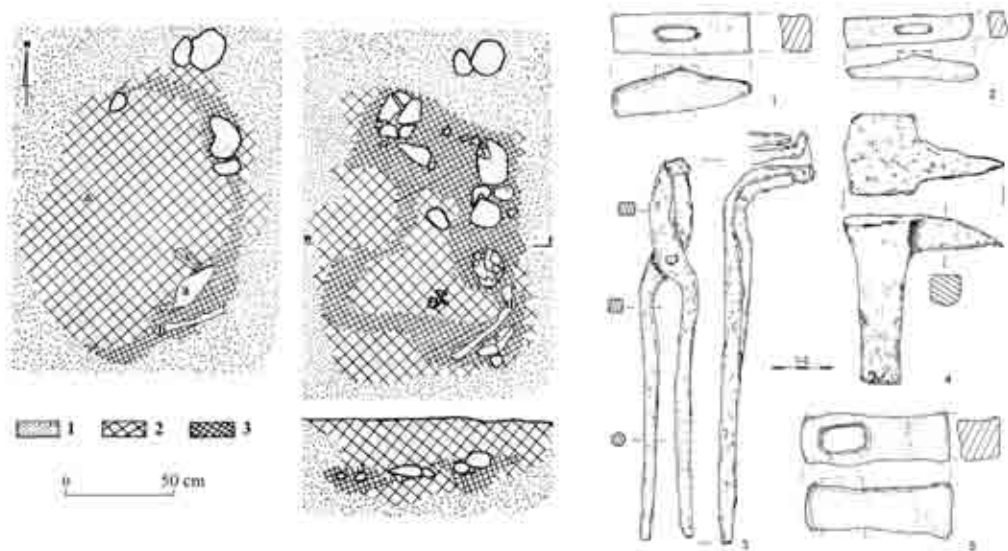

Ryc. 8. Tak zwane paleniska rządowe z Biskupic, gm. Brwinów na Mazowszu niesłusznie uznawane za paleniska kowalskie, wg S. Woydy 2002

Ryc. 9. Próba rekonstrukcji paleniska kowalskiego w trakcie festynu archeologicznego «Dymarki Świętokrzyskie»

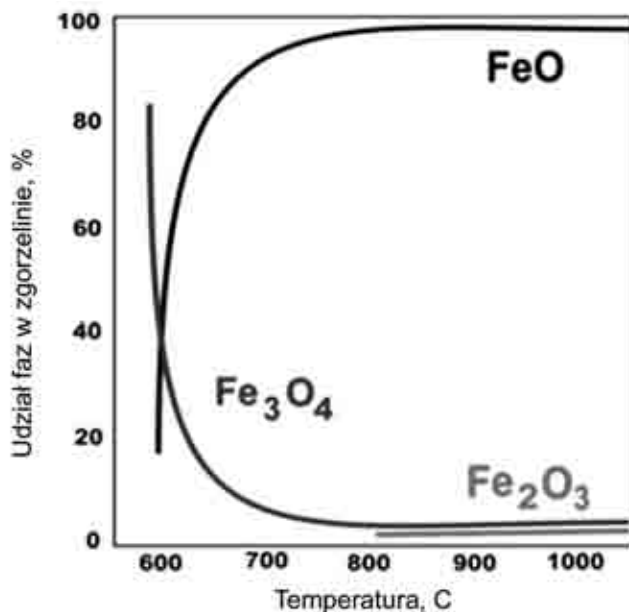
* Див. кольоровий додаток III

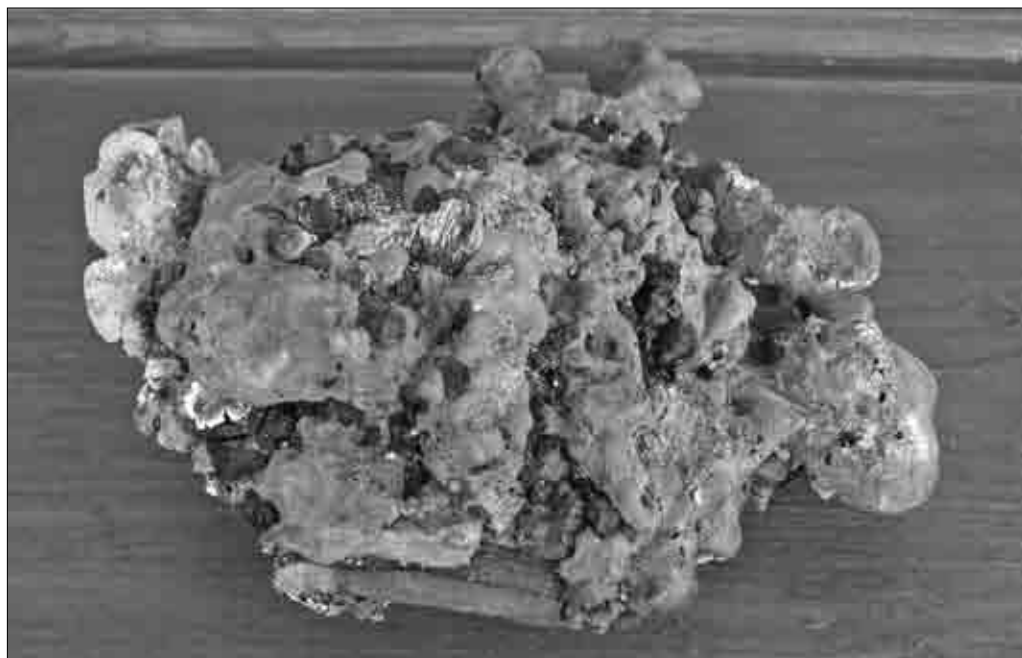
Ryc. 10. Plan i przekrój paleniska z Tlustego, gm. Grodzisk Mazowiecki oraz zespół znalezionych w nim narzędzi kowalskich, wg A. Waluś 1979

Ryc. 11. Zendra powstająca podczas kucia

Ryc. 12. Wpływ temperatury na skład fazowy zgorzeliny tlenkowej (zendry) na żelazie, wg L. A. Dobrzański, A. D. Dobrzańska-Danikiewicz 2011

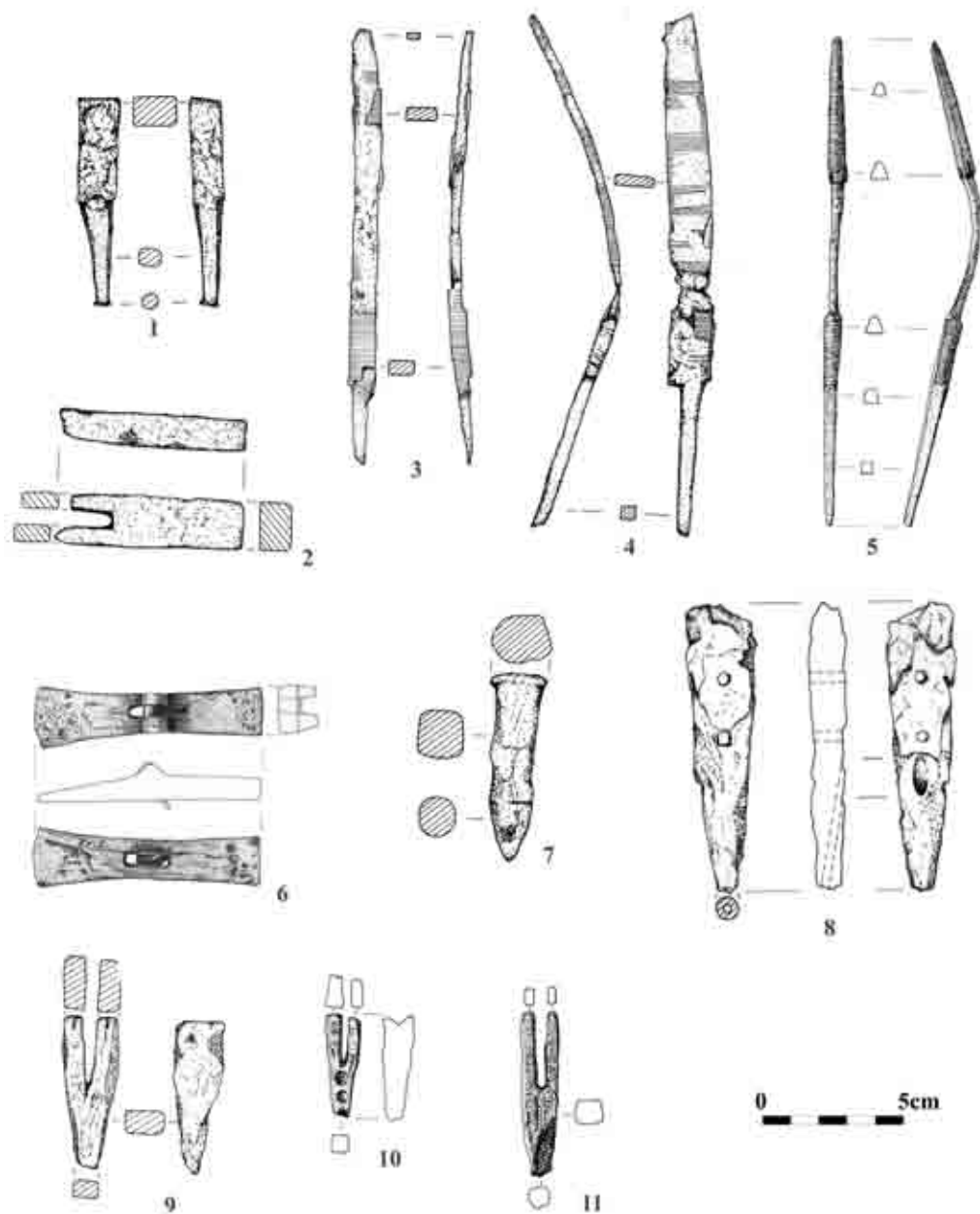
Ryc. 13. Żużel miseczkowy wytworzony podczas doświadczeń nad obtapianiem i przekuwaniem współcześnie «wytopionej» łupki żelaza dymarskiego. Fot. A. Wrona

Ryc. 14. Amorficzny żużel kowalski powstały w wyniku operacji zgrzewania ogniowego. Fot. A. Wrona

Ryc. 15. Żużel miseczkowy powstały w wyniku nawęglania żelaza tzw. «metodą Arystotelesa/Evenstad'a». Fot. A. Wrona

Ryc. 16. Narzędzia kowalskie z grobu nr 18 (1) i jego najbliższego sąsiedztwa (2–11), wg S. Orzechowski 2006

Ярослав Володарець-Урбанович

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОШИРЕННЯ ГОНЧАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ РЕМІСНИЧИХ ЦЕНТРІВ VII–VIII СТ. ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті викладено авторську методику аналізу поширення продукції ранньосередньовічних гончарних центрів півдня Східної Європи. В основу методики покладено картографування та просторовий аналіз. Особливу увагу приділено визначенню хронології побутування гончарного посуду.

Ключові слова: *південь Східної Європи, гончарні центри, просторовий аналіз, хронологія, поширення, гончарний посуд, раннє середньовіччя.*

Існує зв'язок між характером завдань та вибором матеріалів... Однак обґрунтування цього зв'язку виявляється більш складним, ніж можна уявити.

Ж.-К. Гарден «Теоретична археологія»

Вступ. Друга половина VII – початок VIII ст. в Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі – період складної культурної трансформації, що виявилася у зміні культур третьої чверті I тис. н. е. (пеньківської та колочинської) пам'ятками типу Сахнівки, Волинцева та Луки-Райковецької. Феноменом цього часу стала поява ремісничих центрів в ареалі слов'янських культур та кочівницьких старожитностей, на яких виготовляли гончарний посуд, різний за формою та технологією виробництва та відмінний від традицій місцевих слов'янських культур.

Загалом, нині виокремлено три гончарні традиції: канцерська (представлена трьома виробничими поселеннями у балці Канцерка [87. С. 119–128] та залишками одного горну поблизу с. Мачухи [54]), пастирська (Пастирське городище [71]) і волинцевська (Битицьке городище [99])¹.

Головною особливістю є те, що ми маємо справу лише з кількома центрами на відміну від гончарного виробництва, скажімо, черняхівської [7. С. 134–185, рис. 1] чи салтівської культур [24. Рис. 1], де кількість виробничих осередків

¹ На городищах безпосередніх слідів виробництва посуду не зафіксовано, однак в літературі утвердилася точка зору (що має під собою певні підстави), що ці пам'ятки були центрами виробництва гончарного посуду. У Подніпров'ї відомо ще кілька центрів, де начебто зафіксовано гончарне виробництво. Це гончарні осередки поблизу с. Петро-Свистунове [10. С. 276] та Дніпровокам'янка [34]. Однак дані про них занадто уривчасті для залучення їх до аналізу.

складає понад двох десятків. Аналіз поширення гончарного посуду допомагає відповісти на питання про рівень торгівельно-обмінних відносин, соціально-економічного розвитку населення та відобразити механізм поширення керамічної продукції від одного центру. Саме тому нагальною проблемою у вивченні гончарних осередків є визначення ареалу їхньої продукції [62. С. 90]. Опубліковані результати дослідження знахідок гончарного посуду [19; 20; 23; 27] виявляють необхідність опису методики проведеного аналізу даних.

Обмін та торгівля. Ремісничє виробництво [73; 96] вказує на існування ринків збуту. Дослідження останніх не розроблене взагалі – єдиною роботою, де запропоновано такий аналіз, є методика О. О. Бобринського [6. С. 26–27], – хоча обмін та торгівля завжди знаходилися в центрі уваги дослідників, через значення ролі, яку відіграли ці інститути в стародавніх суспільствах і в структурах їх економіки [42. С. 3]. Сутність і форма економічного обміну знаходяться у відповідності з рівнем розвитку суспільства. Термін «обмін» є доволі універсальним і включає поняття «торгівля», причому остання з'являється на відносно високому рівні розвитку суспільства. Різниця між первісним обміном та торгівлею відповідає різниці між двома формулами обміну Товар – Товар та Товар – Гроші – Товар. Але провести чітку межу між кінцем Т–Т та початком Т–Г–Т неможливо [37. С. 8]. Торгівля як форма товарного обміну, тобто реалізація товарів шляхом купівлі-продажу, є історичною категорією, що з'являється з часу появи товарного виробництва [56. С. 405].

Дослідження обміну та торгівлі можливе також і за даними археології. При цьому варто враховувати інформаційні можливості археологічних джерел, які дозволяють визначити просторове переміщення сировини або виробів із неї від центрів добування чи виробництва. Картографування знахідок дає можливість окреслити напрямки, якими відбувалося поширення гончарного посуду в результаті торгівельно-обмінних відносин. При цьому дані археології дають, у першу чергу, характеристику обміну між носіями культур, а не всередині їх ареалів [58. С. 4–5].

*Не сподобляйся тому історичу, для якого вся робота
вкладається у два кроки: збір матеріалу та написання
тексту. Тобі між цими двома доведеться зробити
третій, основний – дослідження.*

Л. С. Клейн «Заповіді»

Картографування. В основу методики покладено *картографічний метод*, головним завданням якого є відображення та аналіз розміщення пам'яток зі знахідками посуду досліджуваних типів. Робота проведена у два етапи:

- 1) проектування та складання карт;
- 2) просторовий аналіз, що ґрунтувався на інтервальності розміщення пам'яток та дослідженні гідромережі.

Каталог пам'яток було складено у вигляді таблиці². Спочатку заповнювалися колонки «Назва», «Адміністративна прив'язка», «Тип пам'ятки», «Рівень дослідженості», «Опублікованість матеріалу», «Література». Проведено аналіз культурної приналежності пам'яток.

Пам'ятки нанесені на топографічну карту масштабом 1:1000³. Після чого до каталогу внесені дані про їх розташування відносно гідросистеми, відстані до виробничих центрів та координати (табл. 1).

Картографовані пункти були об'єднані в регіони концентрації. Наступний аналіз проведено, вже виходячи із регіональної та культурної приналежності пам'яток (рис. 1).

Невід'ємною складовою характеристик поселень є дані про розміри пам'ятки та потужність культурного шару [99; 100. С. 131–132]. Інформація про пам'ятки із гончарним посудом епохи раннього середньовіччя часто не містить таких даних⁴, оскільки низка пам'яток відома лише за археологічними розвідками. Тому довелося відмовитися від урахування цих ознак.

Просторовий аналіз в археології застосовується на декількох рівнях: мікрорівень (комплекс), середній рівень (пам'ятка) та макрорівень (регіон) [48. С. 113]. Знахідки гончарної кераміки виявлені на значній відстані від ремісничих центрів в декількох регіонах⁵. Так що застосування «класичних» методів ГІС в археології [див. їхній перелік: 48. С. 113–119] виявляється неможливим. Тому використано метод аналізу сусідства за допомогою формалізовано-статистичних методів: *інтервальність розміщення пам'яток із знахідками гончарного посуду відносно виробничих центрів*.

Інтервал варіаційного ряду розраховано за формулою:

$$C=R/K,$$

де C – розмір інтервалу, R – діапазон показників варіаційного ряду ($X_{max} - X_{min}$), K – кількість інтервалів, що визначається за формулою:

$$K=\sqrt{n}-1,$$

де n – кількість одиниць [94. С. 48–49].

Розмір варіаційного ряду та кількість інтервалів дозволяє розподілити пам'ятки за відстанню. Такий аналіз визначає не лише максимальну та мінімаль-

² За допомогою програми «Microsoft Office Excel».

³ За допомогою програми «MapInfo Professional».

⁴ Зокрема, культурний шар на слов'янських пам'ятках незначний, простір між об'єктами культурних нашарувань немає [65. С. 210].

⁵ Кількість пам'яток зі знахідками гончарного посуду пов'язана із рівнем дослідженості як археологічних мікрорегіонів, так і самих пам'яток [83]. Однак головною специфікою є те, що продукція із досліджуваних центрів не набула значного поширення, та й самі центри існували не більше півстоліття [25. С. 328].

ну відстань. Він уможлиблює характеристику напрямків та виділення районів поширення за відстанями (рис. 2).

Аналіз гідросистеми. Враховуючи дані про порядковість рік⁶, можна прослідкувати поширення посуду відносно головних водних артерій. Однак варто мати на увазі, що поширення пам'яток з гончарним посудом обумовлене і закономірностями поширення пам'яток певних культур (топографічні умови розташування) та особливостями гідромереж регіонів⁷ (рис. 3).

Також варто наголосити, що річки, крім суто географічних реперів у просторі [38], завжди відігравали ще роль торгівельних та міграційних шляхів.

Про значення річок у житті слов'ян епохи раннього середньовіччя можна знайти у писемних джерелах. Зокрема про влаштування слов'янами переправ, розселення вздовж великих річок та ін. Цим і обумовлений інтерес до аналізу гідромережі. В «Стратегіконі» є згадка про те, що «...ріки [...] в їх країні (антів та склавинів – *Я. В.-У.) багаточисельні і важкоздоланні*»⁸. Про заболоченість маємо свідчення Йордана⁹ про те, що «...болота та ліси заміняють їм міста»¹⁰ та в Стратегіконі¹¹. Мабуть, саме тому слов'яни були відомі сусіднім народам як «досвідченіші від усіх інших людей в переправі через річки»¹².

Багато відомостей про влаштування переправ знаходимо в писемних джерелах. Зокрема, із повідомлення Пріска про подорож послів імперії до ставки Атілли випливає, що для подолання переправ використовувалися човни-однодревки та плоту. Він повідомляв: «Там варвари¹³ прийняли нас на човни-однодревки, які вони виготовляють, зрубаючи і видовбуючи дерева, і перевезли нас через річку Істр», далі додає: «Звідси ми їхали по рівнині і досягли судноплавних рік,

⁶ Великі річки, що впадають в Світовий океан, є річками першого порядку, їхні притоки – річки другого порядку, а притоки приток, відповідно, річки третього і т. д.

⁷ Аналіз розташування пам'яток третьої чверті I тис. н. е. на досліджуваних теренах не проводився. Однак таке дослідження було проведено для пам'яток празької культури верхніх течій Дністра і Прута Н. Я. Стеблій. Зокрема, для Дністра 30% поселень пов'язані з річками першого порядку, 64% поселень виявлені на річках другого порядку і лише по 3% на річках четвертого та п'ятого порядку [88. С. 87]. Натомість, більшість селищ Верхнього Прута тяжіли вже до три- та чотиричленної мережі (36% – тричленна, 46% – чотиричленна, 15% – п'ятичленна) [88. С. 88–89].

⁸ Mauric., XI, 4, 17.

⁹ Iord. Get., 35.

¹⁰ Переважна більшість слов'янських пам'яток пеньківської, празької та колочинської культур розташовані на ділянках перших терас, на дюнних підвищеннях та мисових виступах берега. Поруч знаходилися заплавні луки та болота [68. С. 209–210].

Спроба В. Д. Королюка довести на цьому твердженні Йордана існування слов'янських городищ, видається не надто переконливою [49].

¹¹ Mauric., XI, 4.

¹² Mauric., XI, 2, 10.

¹³ Із цього повідомлення не зовсім чітко зрозуміло, про яких саме варварів йдеться. Тим не менше, воно вказує на досконалість способів переправ через водні перешкоди у варварів.

з яких найбільші після Істру були, так звані, Дрікон, Тігас і Тіфісас. І через них ми були переправлені на однодревках, котрими користуються ті, що живуть на цих річках. Інші ж річки ми перепливали на плотах, котрі варвари возять з собою на возах, з причини заболоченості тих місць»¹⁴.

Причому налагодження переправ було звичною справою для слов'ян. Зокрема, Фіофілакт Сімокатта згадує, що вони двічі за незначний проміжок часу для аварського Хагана будували човни для переправи. Спершу на річці Істр, де «горожани Сінгідона частими набігами зводили нанівець всі приготування слов'ян і палили все, заготовлене для переправи», а трохи пізніше, вже біля річки Саон, оскільки Хаган «спішив з походом, а вони [слов'яни] у відповідності з наказом готували переправу»¹⁵. Вміння слов'ян в обслуговуванні переправ демонструє те, що Мусокій, аби переправити людей Ардагаста, дав 150 човнів і лише 30 гребців, пізніше на цих човнах переправилися три тисячі ромейських вояків, яких Пріск «...розподілив [...] по човнах»¹⁶.

Більше того, потрапивши на новий для себе морський простір, слов'яни починають активно застосовувати свої «річкові» навички (звичайні однодревки – «моноксили») [86. С. 110–113]¹⁷, досягши значних успіхів у піратстві та грабунках узбережжя островів, незважаючи на розвиток візантійського мореплавства [74. С. 36–38].

Відомості про річкові божества («...шанують вони і річки, і німф...»¹⁸)¹⁹ з'явилися в писемних джерелах, що говорить про визначну їх роль у пантеоні. Слов'яни здійснюють своїм богам жертвоприношення: «...та приносять жертви також і всім їм разом, та при цих жертвах здійснюють ворожіння»²⁰. Нині можливим свідченням вотивних приношень може бути скарб із Суджи-Замостьє, що належить до першої хронологічної групи за О. О. Щегловою [44; 78; 79; 80]²¹.

¹⁴ Prisc., I–II.

¹⁵ Theophyl. Simm. hist., IV, 4, 1–5.

¹⁶ Theophyl. Simm. hist., IV, 9, 1–14.

¹⁷ Що часто використовували і руси у морських походах на Чорному та Азовському морях [28. С. 280–291]. Козацькі чайки теж були видовбані із одного дерева, хоч і дещо удосконалені [107. С. 273–274; 51. С. 278–281; 17. С. 76]. Ймовірно, це пов'язано з тим, що до раннього середньовіччя слов'яни не стикалися із морськими просторами і не мали досвіду побудови «морських» човнів, на відміну від германців [40; 95. С. 96–108; 15. С. 101–103; 92. С. 213–218; 60. С. 117–140].

¹⁸ Proc. Caes. bell., IV, 23, 24.

¹⁹ Міфологеми, пов'язані із водою, доволі поширені в індоєвропейському середовищі [91. С. 71–74]. Відомості про слов'янські вірування та обряди відображені в низці повідомлень з писемних джерел [59. С. 343–419]. Однак згадка у Прокопія Кесарійського є найпершою. Можна припустити, що серед інформації, яку дав автор, є чітка згадка про водяних та русалок [91. С. 85–94; 61. С. 76–82; 46. С. 256–281].

²⁰ Proc. Caes. bell., IV, 23, 24.

²¹ На відміну від кельтів та германців, де таких місць-приношень виявлено чимало [65. С. 169–173; 55. С. 157–170; 64. С. 102–125; 82. С. 58–60]. Втім про «побутову» складову

Однак культ води та водяних божеств у слов'ян не набув значного поширення, на відміну від, скажімо, германського середовища – напр.: поховання в човнах [15. С. 101–102; 92. С. 194–198].

Пізніше Нестор Літописець при описі розселення слов'ян із Подунав'я [69] неодноразово вказував, що цей процес відбувався саме по долинах річок: «*ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися Моравам*», «*то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі*», «*так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами*», «*а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота*» і т. д. [53. С. 2–3]²². До речі, ця згадка тотожна із повідомленням Йордана: «*хоча тепер їх назва міняється від роду та місць проживання...*»²³.

Крім того, значення переправ через річки, ми знаходимо, знову ж таки, у Нестора в легенді про князя Кия [53. С. 4–6; 13. С. 358–366]. Після оповіді про заснування Києва Літописець, дискутуючи з легендами, що були йому відомі [12. С. 607–608, 618], про те, чи був Кий «перевізником», спростовує це твердження. Скоріш за все в часи Літописця термін «перевізник» втратив своє друге значення, а саме той, хто охороняє переправу і бере данину з тих, хто нею користується [11. С. 65]. Не варто виключати, що назва міста постала від назви селища при перевозі²⁴ [67. С. 1281–1283].

Слов'янських городищ VI–VII ст. не так і замало [25. С. 328–329]. Вони могли виконувати різні функції: ставка вождя, племінний центр, ремісничий центр, оборона переправ, форпост, городища-сховища. Тим не менше, залучення цих матеріалів дає змогу уточнити деякі аспекти поширення гончарного посуду. Зокрема, знахідки пастирського та канцерського посуду не поширювалися далі умовної межі, яку утворюють ці пам'ятки на півночі Канівщини. Можливо, що ці городища були форпостами між різними слов'янськими угрупованнями. Між іншим, на можливу конфронтацію між племенами празької та пенківської культур в районі Великого Київського Трикутника вказує І. О. Гавритухин [31. С. 32].

Наводимо кілька роздумів про торгівельні шляхи. Реальних підстав для висновків про їх існування на слов'янських теренах у V–VIII ст. не існує. Торговельні шляхи фіксуються, перш за все, за даними писемних джерел («Шлях із варяг у Греки», описаний Нестором [53. С. 3], та ін.). Одночасно поширення

ховати цінності зазначено в «Стратегіконі»: «*все цінне із своїх речей вони закопують у тайниках, не тримають відкрито нічого зайвого*» (Mauric., XI).

²² Точних відомостей у писемних джерелах стосовно розселення слов'ян у період VI–VII ст. немає. Однак аналіз, проведений Й. Жемличком [41. С. 134–135] та Л. Галушком [108. S. 16] для ранніх празьких пам'яток Моравії, вказує, що вони з'явилися у долинах найбільших рік. Та сама ситуація зафіксована і для слов'янських пам'яток Ельби [109. С. 92–99].

²³ Iord. Get., 34.

²⁴ Цю ідею першим висунув історик Август Людвіг Шлецер. Це твердження підтримав і В. П. Петров.

різного роду речей (гончарного посуду, в тому числі амфор, ювелірних прикрас [напр.: 30. С. 29–30], намиста, сировини²⁵) може бути також свідченням міграцій, військових походів, дипломатичних подарунків (контрибуцій та виплат за мир), шлюбних зв'язків тощо.

Якщо добування заліза [18] та обробка чорних (напр.: Гайворонівський металургійний центр [5. С. 123–144], кузня із Пастирського городища [9]) та кольорових (напр.: ювелірні майстерні на поселеннях Бернашівка [16], Циркуна 13 [14. С. 11–13, рис. 3, 4], Семенки, Занки, Скибинці, Городок, Зимно, Шеліги, Хачки, Коробові Хутори, Лук'янівка, Нартово, Селіште, Данчень [101. Рис. 1, табл. II] та Пастирському городищі [71. С. 46–47], скарби майстрів: Великі Будки [36], Курилівка [77], Суджа-Замостьє [44], Трубчевськ [72], Козіївка-Нова Одеса [47. С. 396, 400], Колосково [47. С. 420]) металів швидко зайняло особливе місце в соціально-економічних відносинах у слов'янському середовищі, то виготовлення посуду ще довго залишалося на рівні домашнього промислу [21. С. 41–42].

Ще однією обов'язковою складовою торгівельних відносин є наявність купецтва. Археологічних матеріалів, які б підтверджували присутність купецтва (зокрема, монетних скарбів) немає. Та й грошові відносини почали утверджуватися у східнослов'янському середовищі лише у часи Київської Русі.

Отже, поширення гончарного посуду відбувалося перш за все внаслідок міграційних процесів чи обміну між різними групами населення.

Історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні часові відтинки історії, на градації часу, на ступеневі послідовності, що кожна з них – у своїй відокремленості від інших, як від тих, що її попереджають, так і від тих, що її заступають, – тягнеться до себе. Є самодостатня у собі.

Віктор Петров «Історіософічні етюди»

Визначення хронології побутування гончарного посуду. У створенні хронології головна роль відведена похованням та скарбам (т. зв. закритим комплексам) [93; 2; 3; 43. С. 95–97; 57. С. 175; 4. С. 14–21; 52; 98; 35. С. 94–96].

Однак досліджуваний посуд виявлений здебільшого на слов'янських поселеннях (лише канцерський відомий також в низці кочівницьких комплексів типу Малої Перещепини та Вознесенки). У деяких випадках можна виділити т. зв. умовні закриті комплекси, що мають відповідати певним ознакам, із хронологічними індикаторами [63. С. 16–18; 50. С. 106]. Складність полягає в тому, щоб

²⁵ Вважається, що сировина для ювелірного виробництва була привізною, однак без спектрального аналізу таке припущення залишається суто гіпотетичне. Не виключено, що давні майстри могли переплавляти речі задля повторного використання металів.

співвіднести ці знахідки з одним із періодів існування поселення. Адже немає впевненості в тому, що вони окреслюють весь період існування пам'ятки [63. С. 13]. Саме тому поселення мають другорядну роль при хронологічних побудовах.

При розробці хронології були використані засади, запропоновані М. Б. Щукиним. Згідно розробок дослідника, хронологічна система є сіткою відносної хронології і лише в деяких точках вона прикріплена до абсолютного рахунку часу. Чим менше таких точок, тим більше ця сітка може стискатися, розтягуватися чи перекошуватися. Саме тому можна уявити розміщення в часі кожного археологічного явища – ступеня хронології, хронологічного горизонту, кластеру кореляційної таблиці, археологічної культури, поховального комплексу чи часу побутування того чи іншого типу – не у вигляді квадрату, прямокутника чи прямої лінії, різко і прямолінійно обмежених, а у вигляді ромба, що має максимальне розширення і кінці, що звужуються. І ці явища своїми кінцями перекривають одне одного. І це природно, адже кожне явище зароджується ще в межах попереднього і продовжує існувати поруч із наступним [103. С. 45–47].

Можна звузати датування, помістивши комплекс у тому інтервалі часу, коли всі складові комплексу співіснували, тобто між початком побутування найпізніших речей і кінцем побутування найраніших. Таким чином, для кожного комплексу завжди є дві дати – «широка» (від часу появи найперших речей комплексу до зникнення пізніх) та «вужька» (час співіснування всіх речей комплексу).

Справа ускладнюється тим, що межі порівнювальних хронологічних діапазонів не завжди досить виражені, кордони яких можуть бути визначені лише зі статистичною ймовірністю на основі накопиченої кількості знахідок. Крім того, впродовж побутування того чи іншого типу речей частота їх потрапляння до комплексів не однакова. Кожний тип за нормального розвитку має періоди появи, найбільшого поширення і поступового зникнення. Вірогідно, потрапляння до комплексу речей періоду найбільшого їх поширення переважає ймовірність знахідок таких самих речей періоду їх появи та зникнення [105. С. 97–103].

При «вужьких» датуваннях хронологія має тенденцію до ущільнення, стиснення явищ, всі грані стають різкими. Між пам'ятками і культурами можуть виникати розриви, що можуть мати історичний зміст. Вони можуть фіксувати періоди нестійкості, трансформації, загибелі старого і зародження нового.

Хоча варто враховувати, що, при збереженні загальної тенденції розвитку матеріальної культури, на різних територіях процес міг проходити з певними хронологічними зрушеннями. Робота над хронологією проходила в декілька етапів. Методика ґрунтується на підході, запропонованому А. В. Богачовим [8. С. 42–50, табл. 1], із доповненнями методикою «хронологічних індикаторів» [97. С. 163; 33. С. 6–8] та «широких і вужьких датувань» М. Б. Щукина [10; 106; 104].

Перший етап: збір даних про усі прикраси, виявлені в умовно закритих комплексах і в культурному шарі на поселеннях з гончарною керамікою, які можуть бути використані як хронологічні індикатори (рис. 4, табл. 2).

Другий етап: класифікація типів речей (розробка типологій пронизок [26], перснів з роздвоєними кінцями [22] та ін., а також використання вже існуючих типологій: фібул – І. О. Гавритухіна [29], О. М. Приходнюка [70] та В. Є. Родінкової [75; 76]; сережок пастирського типу – А. І. Айбабіна [1] та О. М. Приходнюка [71]; браслетів – В. Є. Родінкової [81], О. М. Приходнюка [71]).

Третій етап: визначення хронології речей шляхом пошуку аналогій в закритих та умовно закритих комплексах із пам'яток Криму (роботи А. К. Амброза, А. І. Айбабіна, Є. А. Хайредінової та ін.), Кавказу (роботи А. К. Амброза, І. О. Гавритухіна, Г. В. Мاستикової, М. М. Казанського та ін.) та Нижнього Подунав'я (І. О. Гавритухіна, М. М. Казанського та ін.), де хронологія розроблена точніше і детальніше. Після цього ці артефакти можуть бути використані як хронологічні індикатори. Вони були поділені на дві умовні групи: першого (з «вузькою» хронологією – фібули, браслети, сережки пастирського типу) та другого порядку (з «широкою» хронологією – пронизки, перстні з роздвоєними кінцями та ін.). Для зручності кожній групі присвоєно відповідний шифр (XI першого рівня – XI/A, XI другого рівня – XI/B). Їх аналіз показав: 1) перша група репрезентативна для хронологічних розробок на їх основі; 2) хронологію більшості речей другої групи можливо звузити для подальшого використання.

На *четвертому етапі* дослідження за методикою «широких» та «вузьких» датувань визначається хронологія побутування гончарного посуду шляхом зіставлення хронологічних індикаторів.

Існує закон єдності часу: в той самий певний час цілий світ проходить через етапи тих самих почуттів, через смугу тотожних вчинків, хвилі взаємозв'язаних ідей!

В. Домонтович «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі»

Висновки. Викладена схема аналізу дала змогу виділити характерні закономірності поширення гончарного посуду. Вибір методів аналізу обумовлений специфікою слов'янського археологічного джерела. Зокрема, за вказаною методикою було проведено дослідження стосовно поширення гончарного посуду канцерського типу на основі каталогу, до якого увійшла інформація про 25 пам'яток. Виготовлення подібної кераміки зафіксовано на ремісничих центрах у балці Канцерка та Мачухах.

Знахідки канцерської кераміки зафіксовані на слов'янських і кочівницьких пам'ятках. Зібрано дані про наявність кераміки цього типу принаймні на 13 слов'янських пам'ятках третьої чверті I тис. н. е. – пеньківських та сахнівських. Канцерський посуд відомий на деяких кочівницьких пам'ятках. Зокрема, у комплексах Келегеї, Ясиново, Шиловці та у Вознесенському комплексі.

Нині можна виокремити принаймні чотири регіони концентрації пам'яток із канцерською керамікою: Середньодніпровський, Пселсько-Ворсклянський,

Надпорізький та Південно-Бузький. З 23 пунктів, де виявлено канцерську кераміку, у 19 випадках знахідки були пов'язані лише з культурним шаром. Об'єкти з посудом канцерського типу досліджено на чотирьох поселеннях, а кількість об'єктів з таким посудом складає від одного до чотирьох.

Інтервальність розміщення пам'яток із знахідками канцерського посуду були окремо прораховані для балки Канцерка та Мачух. Для балки Канцерка було враховано 20 пунктів, які групуються в межах чотирьох інтервалів, розмір інтервалу становить 76,75 км. Серед врахованих пунктів до першого діапазону відстаней належить сім пам'яток, до другого – жодної, до третього – шість та до четвертого – сім. Варто зазначити, що в перший інтервал вкладаються пам'ятки, розташовані в Надпоріжжі, в третій – більшість пам'яток пселсько-ворсклянського регіону.

Для Мачух було враховано 21 пункт, які групуються в межах чотирьох інтервалів, розмір інтервалу становить 95 км. Серед врахованих пунктів до першого діапазону відстаней належить шість пам'яток, до другого – дев'ять, до третього – три та до четвертого – три. Розподіл пам'яток вказує на те, що поширення в межах регіону, де розташовувався виробничий центр (Мачухи) та в Надпоріжжя та Середнє Подніпров'я. Ці дані відрізняються від аналогічного розподілу відстаней від балки Канцерка.

Після аналізу гідромережі пам'яток з канцерським посудом були отримані такі результати:

- 36% пов'язані з річками першого порядку;
- 28% пам'яток належать до річок другого порядку;
- 28% – це пам'ятки, що розташовані на річках третього порядку;
- 8% пов'язані з річками четвертого порядку.

Фактично, близька кількість пам'яток з канцерською керамікою мають одно-, дво- та тричленну гідромережу. Це вказує на той факт, що поширення посуду відбувалося відносно великих водних артерій.

Разом з тим, певні закономірності у просторовому розташуванні пам'яток простежується у різних регіонах по-різному. Так, для Канівського мікрорегіону характерне розташування пам'яток на річках першого та другого порядку, для Потясминського мікрорегіону – на річці третього та другого порядку, для Пселсько-Ворсклянського регіону – на річках третього та четвертого порядку, для Південнобузького – річок першого порядку, для Надпорізького – річок першого, другого, третього та четвертого порядку. Отже, все ж переважаючою є концентрація знахідок на річках першого порядку. Посуд канцерського типу побутував у слов'ян в період від другої чверті VII ст. і до середини VIII ст. Хронологія кочівницьких комплексів з керамікою даного типу вкладається в період з другої половини VII до початку VIII ст.

1. *Айбабин А. И.* К вопросу о происхождении серезжек пастырского типа // СА. – 1973. – № 3. – С. 62–72.
2. *Амброз А. К.* Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. I // СА. – 1971. – № 2. – С. 96–123.
3. *Амброз А. К.* Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. II // СА. – 1971. – № 3. – С. 106–134.
4. *Бажан И. А., Еременко В. Е.* Некоторые аспекты исследования хронологии могильников по методу П. Рейнеке // Проблемы хронологии эпохи Латена и Римского времени. – СПб., 1992. – С. 14–21.
5. *Бідзіля В. І.* Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі // Археологія. – 1963. – Т. 14. – С. 123–144.
6. *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. – М, 1978. – 270 с.
7. *Бобринский А. А.* Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н. э.). – М., 1991. – 215 с.
8. *Богачев А. В.* Процедурно-методические аспекты археологического датирования (на материалах поясных наборов IV–VIII вв. Среднего Поволжья). – Самара, 1992. – 208 с.
9. *Брайчевская А. Т.* Кузница на Пастырском городище // КСИА ИА АН УССР. – 1960. – Вып. 9. – С. 99–103.
10. *Брайчевская А. Т.* Поселение у балки Яцева // МИА. – 1963. – № 108. – С. 251–282.
11. *Брайчевський М. Ю.* Коли і як виник Київ. – К., 1963. – 161 с.
12. *Брайчевський Ю. М.* Історична думка в Київській Русі // Брайчевський Ю. М. Вибране. – К., 2009. – Т. I: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – С. 605–673.
13. *Брайчевський М. Ю.* Аскольд – цар київський // Брайчевський Ю. М. Вибране. – К., 2009. – Т. II: Хозарія і Русь. Аскольд – цар київський. – С. 319–785.
14. *Буйнов Ю. В., Сергеев М. А.* Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни-13 на Харківщині // Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005: Сер. «Історія». – Вип. 45. – С. 8–17.
15. *Вильсон Дэвид М.* Англосаксы. Покорители кельтской Британии. – М., 2004. – 140 с.
16. *Винокур І. С.* Слов'янські ювеліри Подністров'я (За матеріалами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.). – Кам'янець-Подільський, 1997. – 199 с.
17. *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – 336 с.
18. *Вознесенська Г. О., Недопако Д. П., Паньков С. В.* Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.). – К., 1996. – 192 с.
19. *Володарець-Урбанович Я. В.* Пастырський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках // Актуальні проблеми археології. – Тернопіль, 2010. – С. 71–72.
20. *Володарець-Урбанович Я. В.* До визначення ареалу поширення гончарної продукції канцерської традиції // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – Київ-Полтава, 2010. – С. 60–65.
21. *Володарець-Урбанович Я. В.* Історіографія вивчення поширення гончарного кола в слов'янському середовищі // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2011. – С. 41–42.

22. *Володарець-Урбанович Я. В.* Персні з роздвоєними закругленими кінцями // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2012. – С. 39–41.
23. *Володарець-Урбанович Я. В.* Хронологія бытования канцерской гончарной посуды // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. – СПб, 2012. – С. 94–97.
24. *Володарець-Урбанович Я. В.* Гончарные горны балки Канцерки: в поиске традиций // Производство керамики в Восточной Европе: позднееримское время – раннее средневековье – новое время. – Ostrogothica. – Харьков, 2013. – Вып. 2. – С. 162–167.
25. *Володарець-Урбанович Я. В.* Проблема функціонування гончарних осередків VII–IX ст. басейну Дніпра // Від венеців до Русі. – К. – Х., 2014. – С. 325–338.
26. *Володарець-Урбанович Я. В.* Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи // Археологія і давня історія України. – Вип. 2 (13). Археологія: від джерел до реконструкцій. – К., 2014. – С. 35–49.
27. *Володарець-Урбанович Я. В., Скиба А. В.* Гончарний посуд VII–VIII ст. на півдні Східної Європи // Археологія. – 2011. – № 2. – С. 34–46.
28. *Воронин Н. Н.* Средства и пути сообщения // История культуры древней Руси. Т. 1. Домонгольский период. – М., 1951. – С. 280–314.
29. *Гавритухин И. О.* Фибулы // Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. – М., 1996. – С. 36–40. – (РСМ. – 3).
30. *Гавритухин И. О.* Боспор и Поднепровье в VI–VII вв. (к изучению северопонтийских ювелирных школ) // Международная конференция Византия и Крым. – Симферополь, 1997. – С. 27–32.
31. *Гавритухин И. О.* Поздне- и постчерняховские традиции в «Большом Киевском треугольнике» // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. – К., 2010. – С. 28–32.
32. *Гарден Жан-Клод.* Теоретическая археология. – М., 1983. – 297 с.
33. *Гей О. А., Бажан И. А.* Хронология эпохи «готских» походов (на территории Восточной Европы и Кавказа). – М., 1997. – 144 с.
34. *Гершкович Я. П.* Днепровскокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья // STRATUM plus. – 2005–2009. – № 2. – С. 578–590.
35. *Гопкало О. В.* Бусы и подвески черняховской культуры. – К., 2008. – 252 с.
36. *Горюнова В. М.* Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. – 1992. – № 1. – С. 126–140.
37. *Гурина Н. Н.* К вопросу об обмене в неолитическую эпоху // Обмен и торговля в древних обществах. – Л., 1972. – С. 8–9.
38. *Джаксон Т. Н., Калинина Т. М., Коновалова И. Г., Подосинов А. В.* «Русская река»: речные пути Восточной Европы в античной и средневековой географии. – М., 2007. – 360 с.
39. *Домонтович В.* Самотній мандрівник простує по самотній дорозі: Романізовані біографії. – К., 2012. – 380 с.
40. *Драккары викингов* // Новый солдат. – Артемовск, 2002. – № 107. – 40 с.
41. *Жемличка Й.* Характер славянского заселения и возникновения раннефеодальной народности (на примере Чехии и Моравии) // Етносоціальна і політична структура раннефеодальних славянських держав і народностей. – М., 1987. – С. 134–141.

42. Кабо В. Р. Обмен и его социальная роль в первобытном обществе // Обмен и торговля в древних обществах. – Л., 1972. – С. 3–4.
43. Каменецкий И. С., Маршак Б. И., Шер Я. А. Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода). – М., 1975. – 178 с.
44. Кашкин А. В., Родинкова В. Е. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк, 2010. – Вып. 5. – С. 80–92.
45. Клейн Л. С. Заповеди участникам археологического семинара Л. С. Клейна (годы чеканки 1964–1995) // STRATUM plus. – 1999. – № 3. – С. 389.
46. Клейн Л. С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб, 2004. – 480 с.
47. Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. – 1996. – Вып. V. – С. 352–435, 586–705.
48. Коробов Д. С. Основы геоинформатики в археологии. – М., 2011. – 224 с.
49. Королюк В. Д. «Вместо городов у них болота и леса...» (К вопросу об уровне славянской культуры в V–VI вв. // Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья (политическая и этническая история). – М., 1985. – С. 109–114.
50. Крапивина В. В. К вопросу о «закрытых комплексах» в археологии // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 105–107.
51. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Ч. I та II. – 289 с.
52. Лесман Ю. М. Формализованная сериационная хронология: тщета надежд // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 122–124.
53. Литопис руський. – К., 1989. – XVI+591 с.
54. Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907–1909 гг. // ИАК. – 1911. – Т. 43. – С. 116–118.
55. Маккалох Дж. А. Религия древних кельтов. – М., 2004. – 334 с.
56. Максимов Е. В., Магомедов Б. В., Приходнюк О. М. Торговля // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 405–421.
57. Мартынов А. И., Шер Я. А. Методы археологического исследования: Учеб. пособие для студентов вузов. – М., 1989. – 223 с.
58. Массон В. М. Изучение обмена и торговли первобытной эпохи // Обмен и торговля в древних обществах. – Л., 1972. – С. 4–8.
59. Матерь Лада. Божественное родословие славян. Языческий пантеон. – М., 2004. – 432 с.
60. Мюссе Л. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. – СПб, 2006. – 417 с.
61. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 2003. – 139 с.
62. Обломский А. М. О способе организации гончарного производства на территории Восточноевропейской лесостепи в V–VIII вв. н. э. // АЛЛУ. – 2003. – №2. – С. 87–94.
63. Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первых веках нашей эры. – М., 1991. – 175 с.
64. Окиотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. – М., 2004. – 400 с.

65. Пауэлл Т. Кельты. Воины и маги. – М., 2003. – 236 с.
66. Петров В. П. Исторіографічні етюди // Петров Віктор. Розвідки. – К.: Темпора, 2013. – Т. 2. – С. 914–935.
67. Петров В. П. Найдавніші назви річок України // Петров Віктор. Розвідки. – К., 2013. – Т. 3. – С. 1281–1289.
68. Приходнюк О. М. Категории памятников, топография, планировка // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 209–219.
69. Приходнюк О. М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., 1996. – С. 64–79.
70. Приходнюк О. М. Фибулы Пастырского городища // Археология восточноевропейской лесостепи: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. – Воронеж, 2000. – Вып. 14. – С. 48–73.
71. Приходнюк О. М. Пастырське городище. – К. – Чернівці, 2005. – 244 с.
72. Приходнюк О. М., Падин В. А., Тихонов Н. Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., 1996. – С. 79–102.
73. Проблемная ситуация в современной археологии (В. Ф. Генинг, С. В. Смирнов, Ю. Н. Захарчук). – К., 1988. – 288 с.
74. Райс Дэвид Т. Византийцы. Наследники Рима. – М., 2003. – 143 с.
75. Родинкова В. Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (простые формы) // РА. – 2006. – №3. – С. 41–51.
76. Родинкова В. Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // РА. – 2006. – № 4. – С. 50–63.
77. Родинкова В. Е. Куриловский клад раннесредневекового времени // РА. – 2010. – №4. – С. 78–87.
78. Родинкова В. Е. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Пселом в конце эпохи Великого переселения народов // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. – СПб, 2012. – С. 193–197.
79. Родинкова В. Е., Егорьков А. Н. Клад раннесредневекового времени из Суджи-Замостья и состав металла его артефактов // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2012. – С. 71–72.
80. Родинкова В. Е., Сапрыкина И. А., Сычева С. А. Раннесредневековые клады Поднепровья: традиционный взгляд и новые данные // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2012. – С. 72.
81. Родинкова В. Е., Седин А. А. Браслеты Никодимовского городища // Восточная Европа в Средневековье: К 80-летию В. В. Седова. – М., 2004. – С. 234–246.
82. Роллестон Т. Мифы, легенды и предания кельтов. – М., 2004. – 173 с.
83. Русланов Е. В. Методика изучения археологических микрорайонов // Международная полевая школа в Болгаре. – Казань – Болгар, 2014. – С. 96–100.
84. Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1994. – Т. I (I–VI вв.). – 472 с.
85. Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1995. – Т. II (VII–IX вв.). – 590 с.

86. *Синиця Є. В.* Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. – К., 2012. – 276 с.

87. *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К., 1975. – 211 с.

88. *Стеблій Н. Я.* Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III–VII ст. н. е. (за даними археології): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 231 с.

89. *Стратегикон* Маврикия. – СПб, 2004. – 256 с.

90. *Сухобоков О. В.* До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // *Археологія*. – 1999. – № 2. – С. 25–39.

91. *Токарев С. А.* Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века. – М., 1957. – 168 с.

92. *Тодд Малькольм* Варвары. Древние германцы. Быт, религия, культура. – М., 2005. – 223 с.

93. *Федоров-Давыдов Г. А.* О датировке типов вещей по погребальным комплексам // *СА*. – 1965. – №3. – С. 50–65.

94. *Формализованно-статистические* методы в археологии (анализ погребальных памятников) / В. Ф. Генинг, Е. П. Бунятян, С. Ж. Пустовалов, Н. Ф. Рычка. – К., 1990. – 304 с.

95. *Хлезов А. А.* Предвестники викингов. – СПб., 2002. – 242 с.

96. *Черних Л. А.* До питання про поняття «ремесло» (у зв'язку з вивченням первісного ремесла) // *Теорія та практика археологічних досліджень*. – К., 1994. – С. 101–128.

94. *Шаров О. В.* Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики // *Проблемы хронологии эпохи Латена и Римского времени*. – СПб, 1992. – С. 158–207.

95. *Шаров О. В.* «Короткая» и «длинная» хронология: кто прав? // *Liber archaeologicae*. Сборник статей, посвященный 60-летию Бориса Ароновича Раева. – Краснодар – Ростов-на-Дону, 2006. – С. 161–172.

96. *Шишкін Р. Г.* Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я кінця I–V ст. н. е.: автореф. дис. – К., 1996. – 22 с.

97. *Шишкін Р. Г.* Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // *Археологія*. – 1999. – № 4. – С. 129–139.

98. *Щеглова О. А.* Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI–VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний // *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: материалы Международной конференции, состоявшейся 14–18 мая 2007 года в Государственном Эрмитаже*. – СПб., 2009. – С. 39–65.

99. *Шукин М. Б.* Об «узких» и «широких» датировках // *Проблемы археологии*. – Л., 1978. – С. 28–32.

100. *Шукин М. Б.* На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. – СПб., 1994. – 323 с.

101. *Шукин М. Б.* Некоторые замечания о методиках хронологических расчетов эпохи Латена, Римского времени и сарматской археологии // *Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии*. – Краснодар, 2004. – С. 228–239.

102. *Шукин М. Б.* Готский путь (готы, Рим и Черняховская культура). – СПб., 2005. – 590 с.
103. *Шукин М. Б., Шербакова Т. А.* К хронологии могильника Данчены // Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III–IV вв. н. э. – Кишинев, 1986. – С. 177–219.
104. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. I. – 321 с.
105. *Galuška L. Slované.* – Brno, 2008. – 120 s.
106. *Wehner D.* Stodorańia. Struktury osadnicze stodoran i ich przemiany we wczesnym średniowieczu (VII – poł. XII w.) // Наукові студії: Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів-Винники, 2010. – Вип. 3. – С. 92–99.

Yaroslav Volodarets'-Urbanovich

**RESEARCH METHODOLOGY
ON THE ISSUE OF POTTERY PRODUCTS DISRIBUTION
FROM HANDICRAFTS CENTERS ON THE SOUTH
OF EASTERN EUROPE IN THE 7TH–8TH CENTURIES**

It was a wonder of late 7th – early 8th century when there occurred several pottery handicraft centers at the Middle Reaches and on the Left Bank of Dnieper. After the results of studies of pottery were published it became evident that the research technology needs to be explained. As a basis of such studies we applied mapping and spatial analysis. While working on spatial analysis a method was applied of proximity comparison with the formal statistics: namely the interval between the locations containing pottery findings and the handicraft centers. Size of variation series and number of interval allows us to distribute the archaeological sites by distance. Such analysis determines not only the maximum and minimum distance of production distribution, but it allows identifying directions of distribution and specific regions by their distances. The distribution of products can be traced along the major waterways due to information concerning the number of rivers. Particular attention was given to the chronological definition of pottery tradition among the population of the Middle Dnieper region and of Dnieper Left Bank in Early Middle Ages.

First stage included the compilation of all the jewelry found in relatively secure complexes and in cultural layer of the settlement with pottery findings. In the second stage the classification types were determined for specified items. The third stage followed with the chronological definition of jewelry by searching for analogies from neighboring areas where more detail chronology is already established. Chronological indicators were divided in two groups: the first one confident in terms of their chronology whilst the second one including most things you can constrict for future use. On the fourth step the chronological definition was made of pottery traditions by matching with corresponding chronological indicators which involved so-called methodology of «broad» and «narrow» dates. Given analytical scheme allowed capturing the patterns of pottery distribution. The choice of methods was determined by the specifics of Slavic archaeological sources.

Key words: *South Eastern Europe, pottery centers, spatial analysis, chronology, distribution, pottery, Early Middle Ages.*

Таблиця 1

Загальна характеристика пам'яток зі знахідками гончарного посуду

№ з/п	Назва пам'ятки	Адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Відстань до виробничого центру	Культурно-хронологічна приналежність	Басейн річки	Гідросистема		Рівень дослідженості					Література	Координати			
							Порядок річної системи	Повністію	а) повністію	б) розкоп частини поселення	в) шурфи	г) трашеї	д) збір з поверхні поселення		е) випадкова знахідка	Опублікований матеріал	Північної широти	Східної довготи
Приклад																		
1	Будище	Україна, Черкаський р-н Черкаської обл.	поселення	190	Пеньківська культура	Ольшанка – Дніпро	2	+							Приходнюк, 1990а, С. 87–88 рис. 16: 14.	П		

Таблиця 2

Умови знаходження хронологічних індикаторів

Назва пам'ятки	Об'єкт / умови знахідки	Хронологічний індикатор	Датування	Знахідки гончарного посуду в об'єктах	Рис.
Семенки	Господарська споруда 8	Пальчаста фібула тип Смела-Добого	Друга половина VI – третя чверть VII ст.	+	Рис. 3, 14

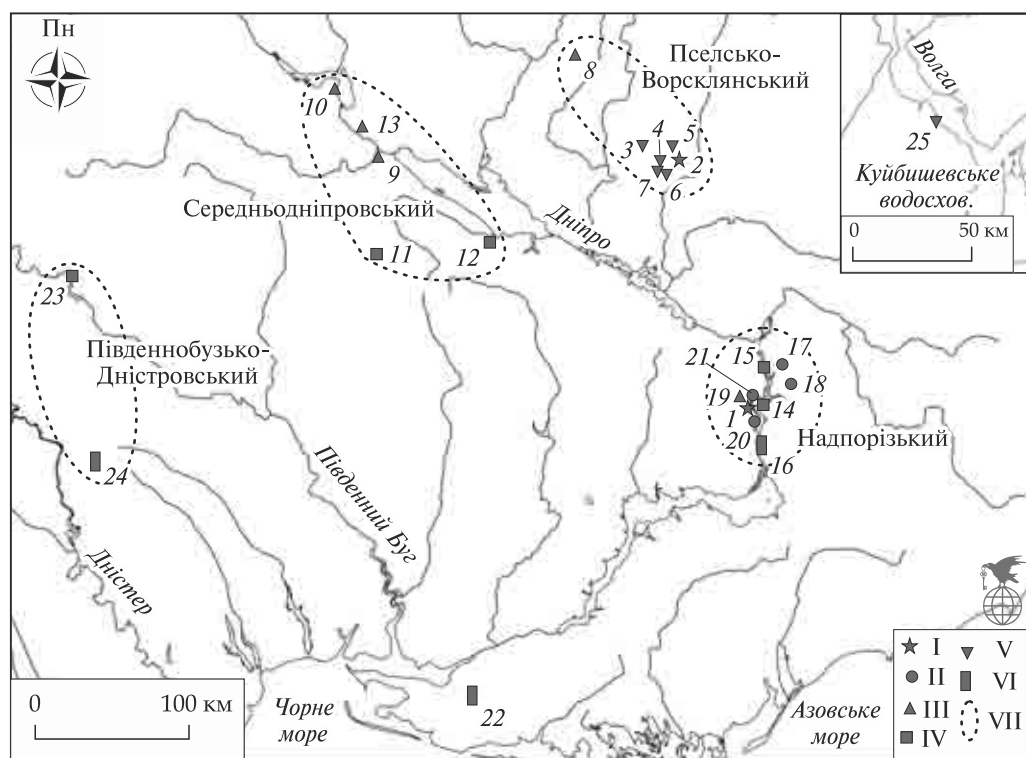

Рис. 1. Карта знахідок канцерського посуду

Умовні позначення: I – балка Канцерка та Мачухи; II – пам’ятки із знахідками канцерського посуду; III – знахідки канцерського посуду на пенківських пам’ятках; IV – знахідки канцерського посуду на пам’ятках сахнівського типу; V – знахідки канцерської кераміки на кочівницьких пам’ятках; VI – знахідки канцерської кераміки на пам’ятках типу Малої Перещепини та Вознесенки; VII – регіони концентрації знахідок.

Перелік пам’яток: 1 – балка Канцерка; 2 – Мачухи; 3 – Білоконі; 4 – Браїлки-Васьки; 5 – Лаврики; 6 – Полузир’я 2; 7 – Чередники; 8 – Вовки; 9 – Будище; 10 – Григорівка; 11 – Пастирське городище; 12 – Стецівка; 13 – Сушки; 14 – Орлове (балка Калинова); 15 – балка Яцева; 16 – Вознесенка; 17 – Мар’івка (балка Ключникова, пункт 1); 18 – Василівка (балка Тягинка, За Лівим Мисом); 19 – Любимівка («Над забором»); 20 – Федорівка (балка Квіт’яна, Лівий мис); 21 – Вовниги; 22 – Келегеї; 23 – Семенки; 24 – Ясинове; 25 – Шилівка.

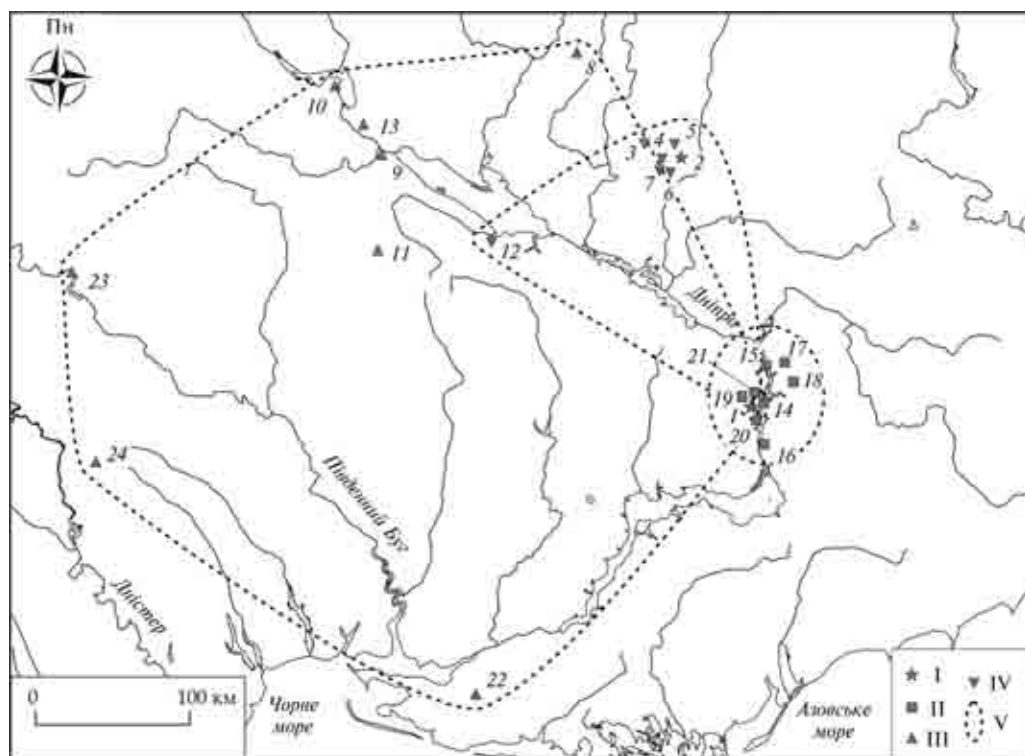

Рис. 2. Карта інтервальності відстаней поширення знахідок по відношенню до білки Канцерка

Умовні позначення: I – балка Канцерка та Мачухи; II – пам’ятки, що потрапляють в перший інтервал; III – пам’ятки, що потрапляють в другий інтервал; IV – пам’ятки, що потрапляють в третій інтервал; V – регіони концентрації знахідок за відстанями.

Нумерацію пам’яток див. рис. 1.

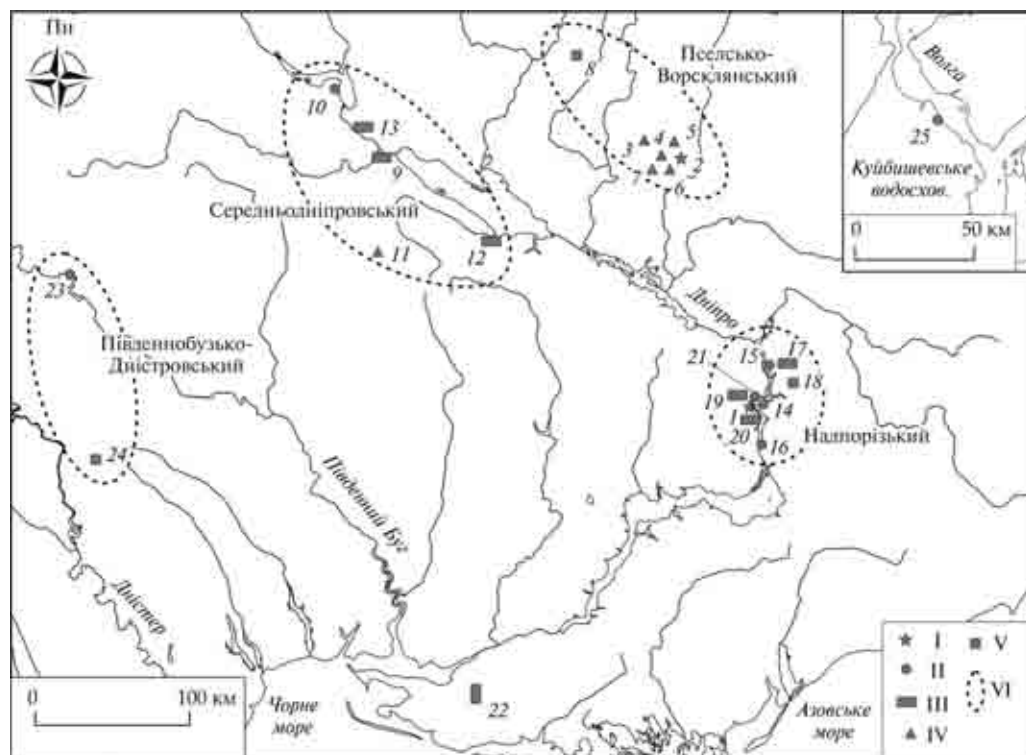

Рис. 3. Карта розташування пам'яток відносно гідромережі

Умовні позначення: *I* – балка Канцерка та Мачухи; *II* – пам'ятки розташовані на річках першого порядку; *III* – пам'ятки розташовані на річках другого порядку; *IV* – пам'ятки розташовані на річках третього порядку; *V* – пам'ятки розташовані на річках четвертого порядку; *VI* – регіони концентрації знахідок.

Нумерацію пам'яток див. рис. 1.

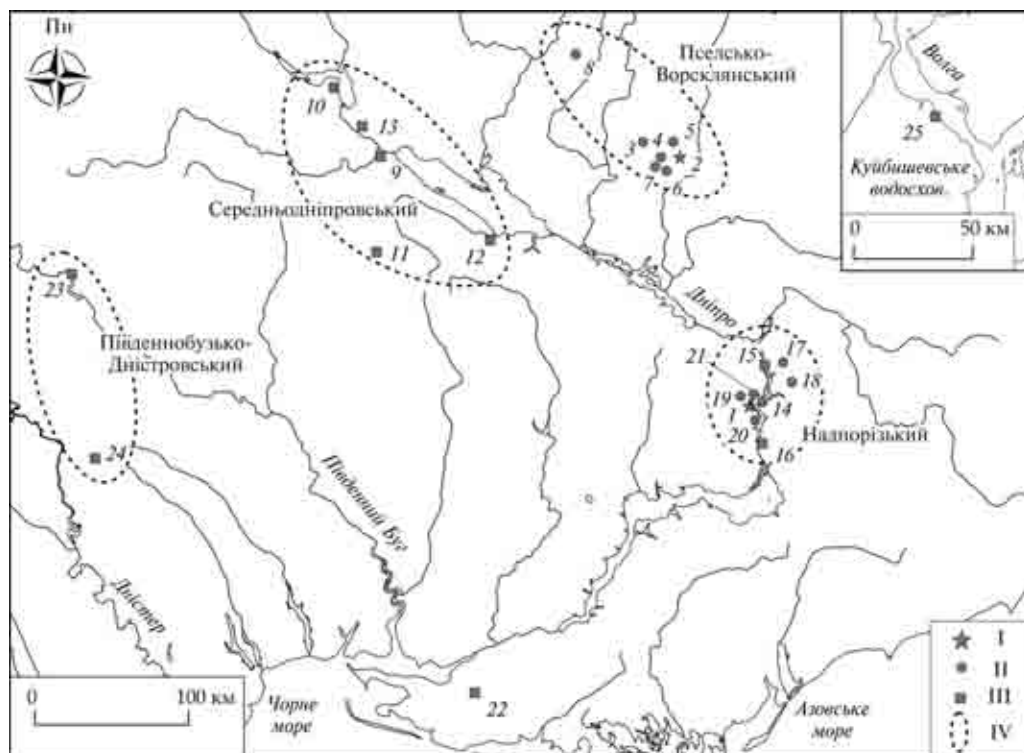

Рис. 4. Карта знахідок канцерського посуду

Умовні позначення: *I* – балка Канцерка та Мачухи; *II* – пам’ятки із знахідками канцерського посуду; *III* – пам’ятки із знахідками канцерського посуду і хронологічних індикаторів; *IV* – регіони концентрації знахідок.

Нумерацію пам’яток див. рис. 1.

ЧОРНА МЕТАЛУРГІЯ У ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ У ІХ–ХІV СТОЛІТТЯХ

До появи монографії Б. Рібакова протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. дослідники погоджувалися щодо низького рівня ремесла на Русі та відсутності власного виробництва в технологічно складних галузях, а також цехової організації. Сьогодні схема Б. Рібакова може бути розширена до 103 ремісничих професій, об'єднаних у 16 груп (до кінця ХV ст. – 133 професії), а також можна стверджувати про ранню цехову організацію вже з ХІІІ ст.

Однією з найважливіших професій були домники (майстри з плавлення сталі та виготовлення криці і штаб, з яких вироблялися мечі та інші вироби, а також дроту, який йшов на виготовлення кольчуг). З технологічних причин виплавка сталі із залізної руди була недоступною, тому використовувалася болотна руда, покладами якої була особливо багата Галицька земля, що зумовило потужний розвиток чорної металургії саме на цих теренах. Археологічні матеріали дають підстави стверджувати про експорт болотної руди з верхньодністровських родовищ ще у докиївський період. Досліджені цілі металургійні комплекси Х ст., зокрема в Рудниках, рівень технології виробництва яких випереджав київське майже на століття. Розробки родовищ і майстерні домників розташовувалися ближче до самих покладів і були вузько спеціалізованими впродовж століть.

Ключові слова: чорна металургія, цехи, домники, болотна руда, сталь.

Проблема виробництва на Русі товарів різного призначення досі залишається маргіальною. Довший час основним дослідженням в цій царині була магістерська дисертація «Промисловість древньої Русі» Миколи Арістова (1834–1882), уроденця Ніжина, згодом заслуженого професора і інспектора Ніжинського історико-філологічного інституту, професора Казанського, Варшавського та Харківського університетів, яка була видана окремою книгою у Санкт-Петербурзі у 1866 р. [1]. Зрозуміло, що за останні 150 років накопилось багато матеріалів, які були недоступні автору. Крім того, він не дуже турбувався про відділення різних категорій сільського населення від містичів, а також поділу останніх на ремісників та гостей-купців, соціальний статус і матеріальне становище яких було різним. Взнявши надто великий проміжок часу, він не звернув увагу на зміни, які відбулися в суспільстві у середині ХІІІ ст. після монгольської навали, а також на регіональні особливості різних земель. Тому, зрозуміло, віддаючи належне багатій фактографії М. Арістова, взятій з писемних джерел, не можна приймати його загальних висновків в цілому. Найбільшим недоліком цих висновків можна вважати підтвердження думок своїх попередників: Івана Забеліна (1820–1908)

[15]¹, Михайла Михайлова (1827–1891) [37], Людвіга Плошинського [40], Василя Лешкова (1810–1881) [33; 34], Миколи Ричкова [44] та Миколи Степанова [49] – щодо низького рівня ремесла на Русі, відсутність власного виробництва у технологічно складних галузях і цехової організації.

Висновки М. Арістова підкріпили своїми працями Іван Дитятін (1847–1892) [12], Володимир Завітневич (1853–1927) [16], Олександр Спіцин (1858–1931) [48] (вважаючи всі викопні вироби із заліза переважно візантійським імпортом), Володимир Лабунський [32], Митрофан Довнар-Запольський (1867–1934) [14] та Петро Лященко (1876–1955) [35].

Одиноко прозвучала гіпотеза Михайла Кулішера (1847–1919) на користь існування цехів на Русі [29; 30], а також слабкі спроби Володимира Гессена (1868–1920) [10], молодого Артемія Арциховського (1902–1978) [2] та Олександра Гущина (1902–1950) [11] спростувати загальноприйняті висновки. Цікаво, що найбільший з тогочасних славістів Любор Нідерле (1865–1944) не погоджувався з подібними думками, а на підставі наявних матеріалів переконливо відстоював європейський рівень східнослов'янського ремесла [61. S. 204–342]

Енциклопедична монографія Бориса Рибаківа (1908–2001) [43], чи не найкраща праця відомого російського дослідника, в цілому спростувала ці погляди. Разом з наступними дослідженнями Михайла Тіхомирова (1893–1965) [50. С. 70–90] та Бориса Колчина (1914–1984) [22–26] ця праця стала базовою у подальших дослідженнях ремесла і торгівлі [див.: 55]. Але розвиток цих досліджень певною мірою оминув терени Галицької і Волинської земель, для яких ці проблеми надалі залишаються маргінальними, накопичуючись переважно в археологічних звітах, які рідко потрапляють до рук істориків.

Сьогодні можна стверджувати, що уже з X ст. містичі займалися переважно ремеслом і торгівлею, а обробка землі, садівництво, огородництво та рибальство служило додатковим засобом забезпечення життєдіяльності. Ремесло відділилося від сільського господарства і міські ремісники стали професіоналами, поступово витісняючи повністю сільське ремесло. Сільські ремісники, працюючи в невеликому діапазоні замовників, мусили поєднувати ремесло з обробкою землі, уступаючи при цьому в рівні кваліфікації. Тому за виключенням ковалів, чия кваліфікація підтримувалася постійним попитом на відповідні замовлення, сільські ремісники поступово звільнювали ринок для більш кваліфікованих виробів міського ремесла.

Б. Рибаків виділяв ще одну групу ремісників – вотчинних ремісників. Останні, виконуючи гарантовані замовлення княжих і боярських дворів, забезпечували потреби останніх, а також працювали для експорту (купецьких операцій своїх панів). Дослідник вважав цих ремісників залежними від власників вотчин (рабами або кріпаками, що було даниною канонізованих тоді поглядів

¹ Подано список майстрів.

Бориса Грекова щодо існування кріпацтва на Русі). Разом з тим висока віра у 12 гривень за життя княжого ремісника, рівна вірі за тіуна, скоріше свідчить про рядовичів, тобто ремісників, які уклали спеціальну угоду-ряд з княжим чи боярським двором. Велика кількість ремісничих виробів з княжими тамгами свідчить про вигоду існування таких майстерень для княжої скарбниці. Схоже, що це була спроба організації ремесла на зразок константинопольського. Відповідно потребує корекції і теза Б. Рибаківа щодо становища власне міських ремісників, які, на його думку, перебивалися випадковими заробітками, не маючи постійної клієнтури і будучи сильно залежними від ринку та перекупників, що змушувало їх поєднувати два-три суміжні ремесла, а також підтримувати своє становище рільництвом та іншими підсобними промислами [43. С. 505–506].

З цим висновком не можна погодитися. Вже з середини XII ст. головним виробником був міський ремісник. В окремих містах, подібно до міст Західної Європи, міські ремісники окремих професій вийшли на вищий рівень, забезпечуючи своїми виробами не тільки найближчу округу, а й цілі регіони та землі. «Не торгівля і навіть не сільське господарство, а розвиток ремесла, частково зв'язаний з обробкою місцевого шиферу, зробив Овруч (Вручій) відносно великою міською точкою вже в кінці X ст.» [50. С. 63]. Взагалі міста виникали там, де «виділяються ремісники і купці, створюється міська округа, яка тягнеться до свого центру» [50. С. 58]. Ринок існував в кожному місті [50. С. 96] і навіть сільські ремісники везли свої вироби на міські ринки [50. С. 99].

Намагання за прикладом Константинополя монополізувати торговельний обмін між землями і взяти в свої руки найбільш вигідну міжнародну торгівлю призводило до того, що князі пробували встановити контроль над міськими торгами, що закінчувалося міськими заворушеннями. На міських торгах княжі, боярські, а також бюргерські (купців-гуртовиків) представники скупали товари і вироби, на які був великий попит, і потім вивозили їх в інші землі або краї. Пряслиця з червоного овруцького шиферу знаходять в Ростові, Рязані та околицях Перемишля.

За Б. Рибаківим в домонгольській Русі було 64 ремісничі спеціальності, які дослідник умовно об'єднав в 11 груп за основним матеріалом, з яким працювали відповідні ремісники [43. С. 508–509]. Крім цього, за межами кваліфікаційних груп залишилися ще пекарі, кухарі, візники, плотогони, скоморохи, гусяри, гінці, зодчі та лікарі [43. С. 509]. М. Тіхомиров звернув увагу ще на кілька професій, які існували на Русі і засвідчені археологічними матеріалами: ковалі-сковородники [50. С. 72], оловяники (оловодмеці) [50. С. 89], відбілювачі тканин (найбільш чисельна група фарбувальників тканин) [50. С. 88], майстри з виготовлення тонких тканин, майстри з виготовлення шапок-клобуків і гаманців (клобутчики), шапкарі і панчішники [50. С. 82–83], майстри з облогової техніки і металевих машин (порочники) [50. С. 89], а також ціла група майстрів з переробки харчових продуктів – різники, пирожники,

квасники [50. С. 90] і солевари [50. С. 91]. Деякі з пропозицій М. Тіхомирова викликають заперечення. Навряд чи справедливо розділяти сріблярів та ковалів по сріблу, а лодейників з «корабельни» та «судовик» (хоча можна припустити, що «корабельни» – це кормильщики-стернові, професійні шкіпери). Окремо варто виділити ремесло рибалок, не раз згаданих в джерелах (у Володимирі на Клязьмі знайдено грузило з тамгою Юрія Володимировича Довгорукого [43. С. 495]). Була спеціальність майстрів з соління риби (рибосоли), професійних мисливців, які заготовляли м'ясо (м'ясники з в'ялення та копчення м'яса) і хутра, медовари і пивовари та, нарешті, знамениті бродники, які складали артілі з обслуговування бродів, волоків та переправ. Серед двірцевих ремісників були сокільники, псарі та конюхи.

У доповненому вигляді класифікація Б. Рибакова виглядає наступним чином (103 професії, об'єднані умовно у 16 груп):

I група (майстри з обробки чорних металів): 1) домники (майстри з виплавлення сталі); 2) ковалі по залізу (майстри з виготовлення штаб); 3) ковалі по залізу широкого профілю; 4) цвяхарі (майстри з виробництва цвяхів); 5) замкарі (майстри з виробництва замків); 6) ковалі-сковородники;

II група (майстри з обробки кольорових металів): 7) ковалі-мідники; 8) ковалі-волочильники мідного, срібного та золотого дроту; 9) олов'яники (оловодмеці); 10) котлярі; 11) ливарники хрестів-складень; 12) ливарники імітаційних прикрас;

III група (зброярі): 13) кольчужники і волочильники сталювого дроту; 14) бронники; 15) шоломники; 16) ковалі-зброярі і майстри з виготовлення стріл; 17) лучники; 18) тульники (майстри з виготовлення сагайдаків); 19) щитники; 20) городники (майстри міських укріплень – городнів); 21) порочні майстри (майстри з виготовлення металювої артилерії); 22) мечники;

IV група (ювеліри): 23) срібляники (майстри по сріблу); 24) золотарі; 25) майстри тиснених колтів; 26) майстри по черні, філіграні і зерні; 27) майстри виємчатої емалі; 28) майстри перегородчатої емалі;

V група (будівельники): 29) зодчі; 30) огородники-палісадники; 31) каменярі; 32) покрівельники; 33) різьбярі по каменю; 34) мостники; 35) теслі-будівельники; 36) плінфотворці (цеглярі); 37) майстри фрескового розпису; 38) майстри поливних плиток і писанок; 39) майстри мозаїк; 40) майстри дрібної кам'яної різьби;

VI група (майстри з деревообробки): 41) теслі (древодели); 42) столярі (меблевики); 43) токарі; 44) бочкарі (бондарі); 45) різьбярі по дереву; 46) лодейники;

VII група (майстри з обробки каменю і твердих матеріалів): 47) жерносіки; 48) гранувальники; 49) майстри з виготовлення пряслиць;

- VIII група (майстри з обробки шкіри): 50) кожем'яки; 51) усмошевні; 52) пергаментники; 53) сап'янщики; 54) шевці; 55) сідлярі; 56) кушніри; 57) шорники;
- IX група (майстри з виготовлення і обробки тканин): 58) ткачі; 59) опонники; 60) ручошники (майстри з виробництва тонких тканин); 61) набивники тканин; 62) відбілювачі полотна; 63) фарбувальники; 64) кравці; 65) клобутчики; 66) шапкарі; 67) панчішники;
- X група (майстри з обробки керамічних матеріалів): 68) гончарі; 69) корчажники; 70) майстри з виготовлення іграшок;
- XI група (майстри з виготовлення і обробки скла): 71) складуви; 72) склобраслетники і майстри бус;
- XII група (майстри з виготовлення книг та ікон): 73) писці (переписувачі книг); 74) злотописці; 75) мініатюристи; 76) переплітники і палітурники; 77) іконники;
- XIII група (майстри з обробки кісті): 78) різьбярі по кісті; 79) гребінники;
- XIV група (майстри з переробки харчових продуктів): 80) пекарі; 81) різники; 82) пирожники; 83) квасники; 84) солевари; 85) рибалки і рибосоли; 86) мисливці (стрільці); 87) медовари-бортники; 88) пивовари; 89) масленники;
- XV група (двірцеві ремісники): 90) кухарі; 91) конюхи; 92) псарі; 93) сокільники; 94) качкарі («утятники»);
- XVI група (різні професії): 95) візники; 96) плотогони; 97) скоморохи; 98) гусярі; 99) лікарі; 100) бродники; 101) гінці; 102) кормщики («корабльчиі»); 103) толковини (товмачі, тлумачі, перекладачі).

У цей перелік не включені представники двірцевих професій, пов'язаних з роботою прислуги, які не потребували спеціального навчання і підготовки (постельничі і т. д.), підручні професії в купецьких караванах, а також могильщики [див. також: 7. С. IX–XII].

Число спеціальностей постійно зростало в міру ускладнення технології виробництва і технічного прогресу. Так, у найстарішій судовій книзі Львівського магістрату за 1382–1388 рр. згадуються ремісники таких професій, як каретник, цирюльник, маляр, ливарник дзвонів, лабезник, поясник та аж 10 майстрів-слюсарів [8. С. 160]. До кінця XV ст. число спеціальностей зросло до 133 [46. С. 216–217].

У післямонгольський період відбулися різкі зміни в розвитку ремесел, особливо в західних і південно-західних регіонах. Князі Галицько-Волинської держави, запрошуючи іноземних, головним чином німецьких, колоністів, разом з цим розпочали запровадження магдебурзького права у містах з формуванням цехової організації, початки якої, схоже, сягають ще попереднього періоду. Холмський єпископ Іоанн, описуючи вплив майстрів до Холму у середині XIII ст., безперечно, вже був обізнаний з цеховим устроєм («видивъ же кнѣзь

Данило тако Боу поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призывати . приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь . иноязычники . и Лахы идахоу днѣ и оуноты . и мастерѣ всацїи бѣжахоу ис Татарѣ . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и моди и среброу . и бѣ жизнь . и наполниша дворы . шкрѣть кра̄ поле села» [17. Стб. 486]). Ці «и оуноты . и мастерѣ всацїи» вже були організовані в цехи.

У 1425 р. у Львові вже зафіксовано 10 ремісничих цехів [18. С. 115]. До кінця XV ст. в містах у нинішніх українських та білоруських землях цеховій устрій вже став панівним [6. С. 160–171].

Свого часу М. Арістов та інші дослідники, вважаючи всіх майстрів-зброярів іноземцями, а зброю – імпортною, виходили перш за все з відсутності свідчень про мечі власного виробництва. Температура плавлення заліза (1539°C) до XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, була недосяжною. Тому для виплавлення сталі використовували болотну або озерну руду, яку легше було обпалювати в деревному вугіллі, дістаючи губчатий злиток – *крицю*, котра, крім сталі, містила спечені шлаки, яких позбувалися тривалим куванням. Виготовлені таким чином заготовки – *штаби*, йшли на мечі та іншу зброю. Але в Центрально-Східній Європі не було болотної руди, придатної для виробництва мечів (за виключенням району с. Харалуг на Волині, нині у Корецькому р-ні Рівненської обл., де виготовлялися згадані у «Слові о полку Ігоревім» *мечі харалужні* [45; 9]). Була проблема з такою рудою і в Скандинавії та на Рейні, звідки походять мечі, знайдені в Центрально-Східній Європі. Однак тут навчилися, як показують сучасні експерименти, спеціальної технології, яка дозволяла змішувати метал гіршої якості з кращим для мінімізації недоліків першого. Ковальським способом готували штаби з кількох прутків, кожен з яких сам по собі був виготовлений з кількох загартованих менших прутків чи шматків дроту, поміщених між прутками чи дротом з негартованої сталі. Гартування, в наслідок якого виходила основа клинка з м'якого металу (маловуглецевої сталі) і периферійна частина меча з більшим вмістом вуглецю, що підвищувало її твердість, здійснювалася багаторазовим нагріванням у вогні на деревному вугіллі. Один кінець з прутків зварювався ковальським способом, а другий поміщався в тиски. Зварений кінець скріплювався щипцями, після чого метал нагрівали до жовтого кольору, і заготовка меча щільно скручувалася і проковувалася, що зварювало разом всі компоненти. Прутки на кожній стороні служили для заповнення спіральних пустот, які утворювалися при скручуванні. Два такі скручені прутки могли бути приварені до сторін третього, щоби утворити центральну частину леза, в той же час як ще один пруток загартованої сталі приварювався вздовж всієї довжини майбутнього меча на кожну сторону і закручувався навколо неї там, де мала бути ріжуча кромка. Після цього напильниками клинкові надавалася потрібна форма, а потім, у більшості випадків, здійснювалося *гартування* і *відпуск*. Гартування відбувалося шляхом швидкого охолодження в воді або маслі, що робило метал

твердим і крихким (ломким). Відпуск здійснювався нагріванням металу до вибраної температури, яка визначалася за кольором металу, після чого йому давали можливість поступового охолодження. Це зменшувало внутрішнє напруження і ломкість, викликану гартуванням, і робило клинок гнучким. Леза після цього звично точили на спеціальних точильних каменях і полірували [39. С. 28–29].

Болотна руда з Центрально-Східної Європи в основному непридатна для виготовлення мечів, тому більшість знайдених екземплярів імпорتنі: рейнського чи скандинавського походження. Місцеві майстри, поодинокі свідчення про яких все-таки збереглися, використовували, напевно, імпорتنі штаби [20; 19. С. 23–29]. Саме тому і автор «Слова о полку Ігоревім» звернув увагу на *харалужні мечі*, які мала волинська дружина Романа Мстиславича. В околицях с. Харалуг та сусідніх сіл Залізниця і Коловерть залягають значні поклади болотної руди з вмістом заліза 20–30%. Криця, знайдена в Харалугу, відрізняється від інших. Донецький металург В. Святяшук, який тривалий час займається цими дослідженнями, певен, у процесі термообробки харалужна сталь набувала ударної в'язкості з достатньою твердістю. Такі клинки не кришилися і мало затуплялися. Сприяли цьому незначні домішки ванадію [47; 13; 5].

Не менш складним виробом зброярів була кольчуга, сплетена з 35–50 тис. кілець діаметром 6–12 мм, виготовлених з протягнутого сталюго дроту (одне кільце, зварене ковальським способом, з'єднувало чотири кільця на заклепках), як правило мала довжину 60–70 см, ширину в поясі біля 50 см, короткі рукави довжиною біля 25 см, і важила 5,5 – 6,5 кг [21. С. 13]. Походження кольчуги – проблема складна і заплутана. Версія стосовно асирійського чи іранського походження дискусійна [див.: 62. S. 239]. Так само дискусійною залишається атрибутована як римська знахідка кольчуги при розкопках Торсбергер-Мора, яка зберігається в музеї Кіля [3. С. 104]. Майже всі відомі західноєвропейські кольчуги, які виготовлені до середини XII ст., були зроблені з круглих або квадратних сталюних пластинок, які находили одна на одну, або ж з нашитих бляшок. У Швеції перша кольчуга з плетених кілець знайдена в могилі, яку датують V ст. [див.: 60]. Їхні рідкісні знахідки в могилах вікінгів [див.: 64. S. 284; 58. S. 48–51; 57. S. 147] можна пояснити дороговизною цього обладунку і можливістю його використання впродовж довшого часу. Залишається дискусійною проблема появи кольчуги з плетених кілець у хозарів та інших народів Поволжя і Північного Кавказу у VIII–IX ст.: чи це був незалежний винахід або ж вдосконалення раніше винайденого в Азії обладунку, чи запозичення від вікінгів, проникнення яких до цього регіону могло бути і більш раннім. На Русь цей обладунок, безперечно, занесли вікінги.

Меч і кольчуга були значним прогресом у розвитку військової справи на Русі, а разом з тим їхнє виробництво поряд з іншими факторами висувало на чільне місце серед ремісничого середовища чорну металургію. Галицька

земля в цьому плані виділялася як багатого сировинною базою, так і давніми традиціями, які сягали докиївського періоду. Дослідники звернули увагу, що скарби арабських дірхемів кінця ІХ – початку Х ст., які знаходять у Молдові (Редукемень у Румунській Молдові, Екімауци, Алчедар), схоже, мають верхньодністровське походження [41]. І поступали вони в цей регіон, яким оволоділи пришли тиверці [41. С. 271–272], дністровським шляхом [38] не як платіжний засіб, а як сировина для виробництва срібних прикрас разом з болотною рудою з верхньодністровських покладів [42. С. 178]. Одне з найбільших родовищ болотної руди знаходиться у верхній течії р. Дністер, воно тягнеться вздовж ріки, займаючи район в кілька десятків квадратних кілометрів. Там знаходиться гігантський металургійний комплекс першої половини Х ст., зруйнований під час походу князя Володимира Святославича у 992 р. Його залишки знищені озерами рибокомбінату біля с. Рудники (тепер Миколаївського р-ну Львівської обл.). Поклади болотної руди тут розроблялися у VIII–Х ст., причому технологія плавки заліза в цьому регіоні випереджала київську [53; 54; 4]. Поряд знаходиться Стільсько – городище Х ст. (площа в межах валів і ровів близько 200 га), теж зруйноване у 992 р. Археологічні дослідження, які охопили в різних місцях менше 0,5% території городища, показали, що городищу передувало гніздо поселень VII–IX ст. [28; 52; 51. С. 182–184; 220–254, 274–277].

Саме с. Рудники вперше згадане під 1435 р. [56. S. 107], але виплавка сталі тут, схоже, продовжувалася весь період існування Галицького та Галицько-Волинського князівств, хоча і в менших обсягах. В урочищі Чорна Гора на північно-західній околиці теперішнього села Рудників на високому мисі, який подекуди піднімається до 30 м над навколишніми луками і болотами, виявлені сліди поселення княжої доби [36. С. 108]. На північній околиці сусідніх Раделичів, в урочищі Пастівники, знайдено сліди плавлення заліза та залізообробної майстерні XI–XIII ст. [36. С. 106]. Недалеко, за 3 км на південний схід від Раделичів, на південному березі оз. Жибасова, поблизу Дністра, виявлено іншу залізообробну майстерню цього ж періоду [27. С. 294].

Далі, вниз по течії Дністра від Рудник, знаходяться Надітичі (перша згадка про село датована 1412 р. [59. S. 241]), де розробка родовища болотної руди тривала до середини ХІХ ст. Правобережжя Дністра аж до впадіння р. Стрий заповнене слідами добування болотної руди та виплавляння заліза, зокрема, топонімами з назвами *демня* [див.: 31. С. 333–359] (Дем'янка Лісна і Дем'янка Наддністрянська). В центрі цього масиву лежить давнє місто Руда, вперше згадане під 1394 р. [31. С. 64]² (тепер у Жидачівському р-ні Львівської обл.). Добування болотної руди і виплавка сталі та заготовка штаб охоплювали дністровський регіон аж до середньої течії і початку Пониззя. Сюди відноситься с. Рудники під Звенигородом, давнє містечко Руда на р. Гнила Липа (тепер

² Грамоти ХІV ст.

село біля Підгороддя Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.), р. Руда під теперішнім Тернополем і Руда у Кам'янець-Подільському р-ні (як Нова Руда під 1422 р.).

Розробка болотної руди велася і у басейні Сяну, зокрема у Руді (тепер Немирівської селищної ради Яворівського р-ну) на р. Рибній, притоці Завадки, правої притоки Сяну. Поблизу знаходилося місто Вороблячин (про яке нагадує урочище Замчисько), згадане під 1409 р. На р. Блех, притоці Завадки, знаходилася Руда Кохановська (під такою назвою згадана у 1644 р.), поруч – Руда Краковецька [63. S. 893–894], ще одні Рудники під Мостиськами. Місту Рудки, вперше згаданому під 1472 р. (у XIV ст. хутір Рудки біля с. Бенькова Вишня), можливо, теж передували розробки болотної руди. Весь заболочений південний край колишнього Рудківського повіту заповнений рудуватими глинами, а вода має підвищений вміст заліза [63. S. 915–919].

Після битви під Ярославом (1245 р.) до Перемишльського князівства було приєднане Белзьке, а з 1260 р. – вони були об'єднані з Галицьким князівством. До металургійного потенціалу долучилися родовища болотної руди басейнів Західного Бугу і Стиру.

У басейні Західного Бугу: Руда Колтівська (тепер у складі Опакської сільради Золочівського р-ну Львівської обл.), розташована біля витоків Західного Бугу; Руда (тепер у складі Підлипської сільради Золочівського р-ну), розташоване на р. Злочівка, притоки Західного Бугу; Руда (тепер у складі Туринської сільради Жовкіського р-ну), розташована на р. Свиня, притоці р. Рати, ближче до витоків якої знаходиться с. Шабельня, вперше згадане під 1478 р., назва якого, схоже, вказує на наявність там зброярського виробництва; Руда Крехівська на р. Млинівці, притоки Рати; Руда Лісна (нині Лавриків) над р. Угриною, притокою Білої, притоки Рати з присілками Ковалі та Смолюхи, назви яких теж пов'язані з чорною металургією; р. Рудна (у місті Буську); Рудне під Львовом; Руда Сілецька біля Добротвора над Бугом (тепер у складі Прибужанської сільради Кам'яно-Бузького р-ну); Руданці (тепер у складі Старого Яричева, вперше згаданого під 1370 р.) на р. Яричівці, лівій притоці р. Полтви; Рудка (тепер у складі Борятинської сільради) на р. Броді, лівій притоці Західного Бугу (вперше згадана у 1495 р.).

У басейні Стиру: Руда Брідська (тепер у складі с. Тур'я Бродівського р-ну Львівської обл. [63. S. 893]) та ріки Руденка і Рудка (Радохівський р-н Львівської обл.).

Галицька земля мала значну сировинну базу для розвитку чорної металургії, експорт залізних штаб звідси почався ще в докиївський період. Само ж виробництво та його центри досліджені лише фрагментарно і потребують значно глибших та систематичних пошуків. Схоже, що саме ця галузь, поряд з добуванням солі, і стала одним з головних факторів піднесення землі у XII–XIV ст.

1. *Аристов М. Я.* Промышленность древней Руси. – Санкт-Петербург, 1866.
2. *Арциховский А. В.* Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской землях // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1934. – № 11–12.
3. *Бехайм В.* Энциклопедия оружия. – СПб., 1995.
4. *Войтович Л.* Замість вступу: Найдавніший промисловий комплекс на території України // Ковтало Б., Сколоздра Р., Яцишин С. Рудники. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 2005. – С. 3–5.
5. *Войтович Л.* Знову про дискусію з приводу автентичності «Слова о полку Ігоревім» та стосовно його авторів // Записки НТШ. – Т. 256. – Львів, 2008. – С. 32–49.
6. *Войтович Л.* Міста та міська обрядовість // Історія української культури. – Т. 2. – К., 2001. – С. 160–171.
7. *Войтович Л.* Ремесло і торгівля на Русі // Аристов Н. Промышленность древней Руси. – Біла Церква, 2010. – С. V–XVII.
8. *Войтович Л.* Цехове та позацехове ремесло // Історія Львова. – Т. 1. 1256–1772. – Львів, 2006.
9. *Войтович Л.* Чи були мечі харалужні? // Вісник інституту археології. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 74–79.
10. *Гессен В. А.* К истории земледельческого труда в Древней Руси (X–XV вв.) // Архив истории труда в России. – Кн. 4, 5, 8. – Петроград, 1922–1923.
11. *Гущин А. С.* Памятники художественного ремесла древней Руси X–XIII вв. – Ленинград, 1936.
12. *Дитятин И. И.* Устройство и управление городов России. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1875.
13. *Дмитриевский А.* Вначале были мечи харалужные // Донецкий краж. – 2005. – № 1777 (6 марта).
14. *Довнар-Запольский М. В.* История русского народного хозяйства. – М., 1911.
15. *Забелин И. Е.* О металлическом производстве в России до конца XVII в. // Записки Российского Археологического Об-ва. – Т. 5. – Санкт-Петербург, 1853.
16. *Завитневич В.* К вопросу о культурном влиянии Византии на быт русских славян курганного периода // Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г. – Т. 1. – М., 1905.
17. *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 2001.
18. *Капраль М.* Заснування та організація цехів // Історія Львова. – Т. 1. 1256–1772. – Львів, 2006.
19. *Кирпичников А. Н.* Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Ленинград, 1976.
20. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли. – Москва–Ленинград, 1966.
21. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. (Археология СССР. Свод археологических источников. Е1–36). – Ленинград, 1971.
22. *Колчин Б. А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 65. – М., 1959.

23. Колчин Б. А. Новгородские древности. Резное дерево. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-55). – М., 1971.
24. Колчин Б. А. Становление ремесла древнего Новгорода // Доклады на III конгрессе славянской археологии. – М., 1975.
25. Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Советская археология. – 1959. – № 2.
26. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 32. – М., 1953.
27. Конопля В. М. Исследования в Северо-Восточном Прикарпатье // Археологические открытия 1983 г. – М., 1985.
28. Корчинский О. М. Городище-гигант в Предгорье Украинских Карпат // Раннеславянский мир. – Вып.1. – М., 1989.
29. Кулишер М. Очерк истории русской промышленности. – Петроград, 1922.
30. Кулишер М. Цехи у нас и в Европе // Русская мысль. – 1887. – Ноябрь–декабрь.
31. Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV – першої половини XV ст. // Записки НТШ. – Т. 233. – Львів, 1997. – С. 333–359.
32. Лабунский В. Промыслы и торговля в древней Руси: (Образование Русского государства). – М., 1911.
33. Лешков В. Н. Очерк древних русских законов о ремесленной и заводской промышленности // – Москвитянин. – 1852. – Декабрь. – № 1.
34. Лешков В. Н. Русский народ и государство. – М., 1858.
35. Лященко П. История народного хозяйства СССР. – М., 1939.
36. Мацкевой Л., Козак В. Старожитності Дрогобицького передгір'я. – Львів–Дрогобич, 2010.
37. Михайлов М. М. История состояния городских обывателей в России с самих древних времен до настоящего времени. – М., 1849.
38. Новикова Е. Ю. О сержах «екимауцкого типа» // Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ) // Труды Гос. ист. музея. – Вып. 74. – М., 1990. – С. 107–117.
39. Норманн А. В. Б. Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов. – М., 2008.
40. Плошинский Л. О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. – Санкт-Петербург, 1852.
41. Рабинович Р. А. Дирхемы на территории Молдовы: культурно-исторический контекст // Stratum plus. – № 6. Время денег. – Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 1999. – С. 262–274.
42. Рафалович И. А. Славяне VI–IX веков в Молдавии. – Кишинев, 1972.
43. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948.
44. Рычков Н. О цехах в России и Западной Европе // Русский вестник. – Т. 47. – М., 1863.
45. Савка М. Т., Тимчишин Я. Д. До історії виробництва «мечів харалужних» // Український історичний журнал. – 1965. – № 10. – С. 123–125.
46. Сас П. М. Феодальне города України в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1985.
47. Святяцук В. Где ковались мечи харалужные? // Вечерний Донецк. – 1992. – № 130–134, 136–139, 146.

48. *Спицын А. А.* Торговые пути Киевской Руси // Сборник: Платонову ученики, друзья и почитатели. – Санкт-Петербург, 1911.
49. *Степанов Н.* Сравнительно-исторический очерк организации ремесленной промышленности в России и западноевропейских государствах. – К., 1864.
50. *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. – М., 1956.
51. *Филипчук М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів, 2012.
52. *Филипчук М.* Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття н. е. Стільсько та його округу // Миколаївщина. Т. 1 / відпов. ред. Л. Войтович. – Львів, 1998. – С. 80–104.
53. *Цигилик В.* Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тисячоліть нашої ери // Миколаївщина. Т. 1 / відпов. ред. Л. Войтович. – Львів, 1998. – С. 39–48.
54. *Цигилик В.* Раскопки в с. Рудники // Археологические открытия. 1980 г. – М., 1981. – С. 318–319.
55. *Чистова С. М.* Городское ремесленное производство в исторической концепции Древней Руси // Омский научный вестник. – 2008. – № 6 (74). – С. 35–38.
56. *Akta grodzkie i ziemskie.* – Т. 3. – Lwów, 1873.
57. *Arne T. J.* Die Warägerfrage und die Sowjetrussische Forschung. AA. – Vol. 23. – København, 1952.
58. *Grieg S.* Gjermundbufunnet // Norske Oldfunn. – 8. – Oslo, 1947. – S. 48–51.
59. *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego.* – Ks. 10–11. – Warszawa, 1982.
60. *Mestorf J.* Die vaterländischen Altertümer Schleswig-Holsteins. – Hamburg, 1877.
61. *Niderle L.* Slovanské starožitnosti. Život slovani. – Т. 3. Oddíl zamestnani remesla. – Praha, 1923.
62. *Post P.* Orientalische Einflüsse auf die europäische Panzerung des Mittelalters // Zeitschrift für historische und Kostümkunde. N. F. Bd. 2. H. 9. – Berlin, 1928.
63. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Т. 9 / Ed. F. Sulimirski, W. Walewski. – Warszawa, 1888. – S. 893–894.
64. *Thordeman B.* Armour from the battle of Wisby 1361. – Vol. 1. – Stockholm, 1939.

Leontij Voitovycz

THE FERROUS METALLURGY IN THE GALICIA LAND IN THE 9th–14th CENTURIES

Until the latest monograph of Boris Ribakov majority researchers in 19th – early 20th centuries agreed on the statement declaring insufficient level of handicraft in Rus' and the absence of workshops. Nowadays we may apply the scheme which was introduced by Ribakov to 103 handicraft professions combined in 16 groups (it includes 133 professions if extended to 15th century). It is possible to assert existence of early workshop organization even in 13th century. Domniks was one of the most important professions at this time that is the masters of smelting. They were producing steel used to make swords and other items

of iron including wire for the chainmails. Since the smelting of mineral iron ore was of no option at the time given its technological complexity these masters exploited iron ore. Galicia was particularly rich in deposits of such ores which resulted in strong powerful development of ferrous metallurgy exactly in this region. Archaeological materials allow us to trace the export of bog ore from deposits in the Upper Dnister starting even before the Kievan period. Some metallurgical workshops were studied from the 10th Rudnyky site in particular whose technological development was almost a century ahead of Kievan industry. Mines and workshops of domniks were situated close to the bog ore deposits and it was confined specialty for many centuries.

Keywords: *ferrous metallurgy, workshop, domniks, bog iron ore, steel.*

ГОНЧАРНІ ГОРНИ ПРИКАРПАТТЯ ТА ВОЛИНІ В КНЯЖУ ДОБУ

В статті узагальнено інформацію про гончарні горни княжої доби, досліджені на території Прикарпаття та Волині та опубліковані в літературі. Здійснено їх картографування та визначено місцеві особливості.

Ключові слова: гончарний горн, піч, гончарний посуд, княжа доба.

Завершальною стадією у виготовленні керамічного посуду є його випал. Він міг відбуватися у печах або спеціальних горнах. При випалі в печах стінки посудин пропікалися не на всю товщину, горн давав більш сильний та рівномірний випал [5. С. 454].

На території Прикарпаття та Волині гончарні горни вперше з'явилися в епоху енеоліту у носіїв трипільської культури. Пізніше в історії регіону настає довгий період, коли гончарні горни не використовувалися. Повторна поява їх пов'язується із поширенням римських впливів. Особливого розвитку керамічна справа досягає в черняхівській культурі. З падінням Римської імперії та руйнуванням господарсько-економічної системи населення регіону настає і занепад гончарства. Воно знову стає домашнім промислом, відтак випал посудин проводиться у звичайних печах.

У Прикарпатті гончарні горни з'являються в X ст., та особливого поширення набувають в XII–XIII ст. За нашими підрахунками відомо понад 62 гончарних горни, що були виявлені на 23 пам'ятках Прикарпаття та Волині (рис. 1; таб. 1). За конструктивними особливостями вони є з вертикальним ходом гарячого повітря і поділяються на одно- та двоярусні.

На поселенні Ревне III (ур. Микулинка) досліджено одноярусний горн округлої форми, діаметром 1 м. Його стінки товщиною 0,1–0,15 м збереглися на висоту 0,3 м. Дно викладене плоскою дрібною галькою. Випалювальний пристрій разом з передгорновою ямою знаходився в середині прямокутної споруди (4×4,5 м), заглибленої в материк на 0,5 м [9. С. 145]. Одноярусні горни X–XI ст. були також досліджені на території городища Городище II (біля Луцька), на поселенні в с. Загаї (Горохівський р-н, Волинська обл.) [11. С. 180].

Одноярусні горни XII–XIII ст. досліджені на території літописного Василева. Вони були округлі в плані, діаметром близько 1,5 м, мали сферичні зводи. До їх конструктивних особливостей входила глиняна труба-сопло діаметром 0,1 м та довжиною близько 1 м. Вона одним кінцем впиралася в дно камери, а іншим – виходила на майданчик. Спеціальним пристроєм (міхом) через сопло подавалось

повітря у піч. Завдяки штучному дуттю в одноярусних печах одержували вищу температуру, ніж у двоярусних [18. С. 159]. На думку дослідників, одноярусні горни у Василеві слугували для випалювання керамічних полив'яних плиток, які призначалися для прикрашання підлоги та вертикальних інтер'єрів дерев'яних стін культових будівель [16. С. 127].

Для випалу гончарної кераміки могли також використовуватися нішоподібні печі, які вирізалися у вертикальних стінках материкових котлованів споруд. Такі печі, на думку дослідників, мали виробничий характер, на відміну від глинобитних чи печей-кам'янок, споруджених у кутку житла, і мали побутовий характер. Вони були широко представлені на пам'ятках останньої чверті I тис. н. е. на Дністрі, Західному Бузі, Стирі, Горині тощо [9. С. 145].

Згідно етнографічних джерел, для випалу кераміки могли використовуватися також грушоподібні печі. Одну з таких було досліджено на городищі Муравиця (м. Млинів, Рівненська обл.) [13. С. 144]. Вона складалася з основної частини та округлого в поперечному перерізі каналу, що піднімався вгору. Стінки виготовлено з глини й перепалено до червоного кольору. Вони підвищувалися над дном на 0,55 м і завершувалися слабо опуклим куполом. На дні знаходився щільно збитий шар попелу, що залягав на шарі материкової глини. Стінки, плавно звужуючись, переходили в димовий канал. Навпроти нього, але нижче знаходилося устя печі [17. С. 80].

Найдавніший двоярусний гончарний горн виявлено на території городища Ревне II (ур. Царинка), яке датується X ст. Він мав діаметр 1,4 м. Висота паливного блоку 0,3 м. Розподільник товщиною 0,15 м. Збереглося 13 теплопровідних каналів діаметром 0,05–0,07 м. Поряд із горном знаходилась заглиблена споруда (4×3,4 м). Вони разом творили єдиний виробничий комплекс гончаря [9. С. 146].

Одним з найкраще збережених та задокументованих у досліджуваному регіоні є двоярусний гончарний горн із Переспи (Люблінське воєводство, РП). Стан збереженості горна та стратиграфія залягання шарів ґрунту дозволяє відтворити його вигляд та процес будівництва [26]. Розміри його збереженої частини становили: висота – 55 см, діаметр – 107,7–113,5 см. Первісний діаметр становив – 122–138 см. Стіни горну були виліплені з грубого шару глини із домішками дрібнозернистого піску та мергелю, в спеціально викопаній ямі. Паливний блок овальний в перерізі, діаметром – 89,5–95,5 см. Товщина стінок – 6–10 см. Товщина черені – від 3,5 см (зх. частина) до 10 см (в центрі та сх. частині). Внутрішня висота паливного блоку від 19 см (в сх. частині) до 30 см (в зх. частині). Устя горну знаходилося із зх. боку та мало форму прямокутника із заокругленими кутами, розміри 25×18–20 см. Очевидно устя горну не випадково було звернуто на захід, оскільки з цього боку, як правило, віє в Переспі вітер. Конструктори горну, ймовірно, переслідували мету забезпечення найкращих умов для утворення тяги, а тим самим відповідно і високої температури [23. С. 398].

Теплопровідний блок овальної форми мав діаметр – 93–106 см. У блоці пророблено дев'ять теплопровідних каналів, вісім з яких були розташовані рівновіддалено один від одного по периметру та один по центру. Їх діаметри становили 6–9 см. Товщина блоку від 7 см по краях до 16 см в центральній частині. Теплопровідний блок, очевидно, формувався за допомогою дерев'яного каркасу, від якого залишилися відбитки на внутрішніх стінах випалювального блоку [26. S. 353].

Збережена висота випалювального блоку становить 8 см, товщина стінок – близько 5 см [26. S. 353]. За аналогіями висота випалювального блоку могла мати значні розміри. Зокрема у Василеві, він мав 1,4 м в діаметрі та 1,5 м висоти [16. С. 127]. Завершення було куполоподібним із відповідного розміру отвором для забезпечення вертикальної тяги та можливістю закладки посуду. Із західного боку знаходилася передгорнова яма, яка забезпечувала доступ до устя паливного блоку. Поряд з горном було виявлено дві стовпові ями, котрі можуть вказувати на існування тут споруди-накриття [23. S. 398].

Описуючи конструктивні особливості двоярусних горнів, дослідники використовували різну термінологію, що вносило певну плутанину та незручності при систематизації матеріалів. Олександр Бобринський у своїй праці, присвяченій гончарним горнам пізньоримського часу, запропонував уніфікувати визначення окремих частин конструкції горна [1].

Двоярусні горни складаються з трьох функціональних блоків: I – випалювального (камера для розміщення та випалу виробів), II – теплопровіднорозподільного (роздільник між блоками), III – паливного (камера для розміщення та спалення палива) (рис. 2).

Випалювальний блок. Стінки більшості досліджених горнів були вертикальні, викопані в материковому ґрунті та обмазані зсередини глиною. Вгорі вони нахилені до середини та утворювали склепіння. Найбільша висота випалювальної камери – 1,6 м (Василів). Завершення камери не збереглося в жодному випадку. З етнографічних джерел відомо, що куполоподібне склепіння гончарних горнів зверху мало отвір, через який і завантажували посуд. Але не виключено, що камера не мала склепіння, і її накривали дерном. Дим і полум'я проходили з топки вгору між посудом [3. С. 32–33].

Теплопровіднорозподільний блок. Між випалювальним та паливним блоками розташовувався розподільник, на який ставили посуд. Поверхня зазвичай рівна, горизонтальна, завтовшки 0,15–0,30 м. У горнах розподільник виконує роль полиці, на якій розміщували вироби для випалу, і водночас слугує перекриттям над паливним блоком. У його тілі проходять теплопровідні канали¹, якими гаряче повітря надходило з паливного у випалювальний блок. Всього

¹ В літературі часто на означення таких отворів вживається термін продухи.

каналів було від чотирьох (Бакота) до 13 (Ревне II). Діаметр їхній 0,05–0,15 м, найчастіше – 0,07–0,10 м.

Паливний блок. Може поділятися на три функціональні частини: 1 – камера для розміщення та спалення палива; 2 – пристрій первинної концентрації теплової енергії горна; 3 – розподільник теплової енергії.

Камери для розміщення та спалення палива за особливостями виконуваних функцій поділені О. Бобринським на сім стадій: центральної, центрально-бокової, бокової, периферично-бокової та трьох варіантів периферійної дії. В основу поділу покладено сформованість та довжину периферійного каналу. У першому варіанті паливо завантажується в середину паливного блоку безпосередньо під теплопровіднорозподільним блоком. Починаючи з четвертої стадії, виділяється периферійний канал (довжина до 0,3 м). До п'ятої стадії належать горни, в яких периферійний канал має довжину від 0,3 до 0,8 м. До шостої стадії належать горни з периферійним каналом завдовжки 0,9–1,2 м. До сьомої стадії належать горни з периферійним каналом завдовжки від 1,3 м і більше [1. С. 115–118, рис. 49].

На жаль, часткова збереженість частини пам'яток та не завжди належний їх опис утруднюють процес встановлення розмірів периферійної топки. У випадках, в яких ця інформація відображена, переважають четверта та п'ята стадії (за О. Бобринським). Вони мають частково сформовану периферійну топку. Паливо частково потрапляє в паливний блок, хоча частина його спалюється на площадці каналу. До сьомої стадії можемо віднести двоярусні горни з літописного Василева, де периферійна топка мала довжину 1,8 м та виходила в бік яру на спеціально підготовлений майданчик [16. С. 127].

Камери для палива мали різну орієнтацію і виходили або в яр (Василів, Комарів, Бакота), або в спеціально викопану перед горном яму (Перемишль, Переспа, Крутилів). Орієнтація, на думку ряду дослідників, була пов'язана з переважаючим напрямом вітрів у конкретній місцевості [26. S. 353].

Пристрій первинної концентрації теплової енергії мав таку саму форму, як і випалювальний блок, і такого самого або дещо більшого діаметру. Висота в центрі – 0,3–0,8 м.

Розподільник теплової енергії наявний в окремих типах пам'яток. Він знаходився посередині пристрою концентрації теплової енергії. Форма його округла або неправильно прямокутна. Для більшості горнів княжого часу з Наддніпрянщини характерна наявність такого розподільника [15. С. 67–68]. Натомість на території Прикарпаття та Волині зафіксовано наявність розподільника лише в чотирьох із 51 дослідженого двоярусного гончарного горна, що може вказувати на їх локальну особливість.

Поряд із горнами зустрічаються залишки споруд, які накривали горн або його частини. Так, горн із с. Нова Скварява знаходився у заглибленому приміщенні [20]. Устя двоярусних горнів з с. Крутилів та Василів виходили в одну із стінок заглибленої споруди. Перша мала розміри 1,65×1,65 м, глибина від давньої по-

верхні – 0,95 м [21. С. 239]. Споруда із Василева мала розміри 2,5×2,3×2,1×3 м, заглиблена на 1,4 м від сучасної поверхні [16. С. 127]. По периметру горна з с. Болотня зафіксовано стовпові ямки [10. С. 149–150]. Обидва горни з с. Печерна були перекриті 0,2 м шаром глини, що може вказувати на існування даху над ними [4]. Такі споруди слугували для безперебійного функціонування гончарного виробництва, особливо в негоду.

Підсумовуючи викладений матеріал, можемо зазначити:

- стан дослідження середньовічних гончарних горнів Прикарпаття та Волині залишається незначним та потребує системного підходу із використанням єдиної термінологічної бази та схеми фіксації;
- в епоху середньовіччя гончарні горни в досліджуваному регіоні з'являються у X ст., проте значного поширення набувають у XII–XIII ст.;
- паралельно функціонують одно- та двоярусні горни, для випалу кераміки могли також використовуватися нішоподібні та грушоподібні печі;
- особливістю Прикарпаття є домінування гончарних горнів без розподільника теплової енергії;
- гончарні горни часто супроводжувалися додатковими конструкціями, котрі мали забезпечити пристрій та ремісника від дій атмосферних опадів.

Таблиця 1

Гончарні горни Галицько-Волинської землі

№	Пам'ятка	Заг. к-сть	Одно-ярусні	Двоярусні		Примітки	Датування	Література
				без розподільника	з розподільником			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Ревне III, ур. Микулінка (Кіцманський р-н, Чернівецька обл.)	1	1	-	-	-	X ст.	9. С. 145
	Ревне II (Кіцманський р-н, Чернівецька обл.)	1	-	1			X ст.	9. С. 146; 18. С. 129
2	Василів (Заставнівський р-н, Чернівецька обл.)	9	+	+		устя до берега Дністра	XII-XIII ст.	18. С. 141; 16. С. 129
3	Біла (Кіцманський р-н, Чернівецька обл.)	1		1	1 (конструктивні особливості не вказано)		XIII (?)	18. С. 158
4	Неполоківці (Кіцманський р-н, Чернівецька обл.)	1			1 (зафіксовано залишки двоярусного горна)			16. С. 129
5	Перебиківці (Хотинський р-н, Чернівецька обл.)	1		1			XII-XIII ст.	18. С. 182
6	Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) – літописна Бакота	3		3		устя до берега Дністра	XII-XIII ст.	2. С. 167; 16. С. 128
7	Бакота (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.)	2		2		устя до берега Дністра	XII-XIII ст.	2. С. 165
8	Лука Врублівська, ур. Гончари (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.)	1		1			XII ст.	8. С. 47
9	Крутилів, ур. Бабина Долина (Гусятинський р-н, Тернопільська обл.)	1	-	1	-	устя в споруді	XI ст.	21
10	Печерна (Лановецький р-н, Тернопільська обл.)	2	-	2	-	перекриті 0,2 м шаром глини – можливо з даху)	XII-XIII ст.	4
11	Кринос, ур. Монастирище Юрівське (Івано-Франківська обл.) – літописний Галич	1		1	-	над краєм урвища		12. С. 203-204

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
12	Буківна (Глумацький р-н, Івано-Франківська обл.)	1		1				19. С. 191, рис. 192
13	Нова Скварява (Жовківський р-н, Львівська обл.)	1		1	-	знаходився у заглибленому приміщенні	XII–XIII ст.	20
14	Болотня (Перемишлянський р-н, Львівська обл.)	1		1	-	по периметру стовпові ямки	XII–XIII ст.	10. С. 149–150
15	Перемишль (89), перехрестя вул. Красінського та вул. Косинерів (Підкарпатське воєводство, РП)	13		12	1			24. S. 55–57; 25. S. 170
	Перемишль (88), вул. Красінського, 7 (Підкарпатське воєводство, РП)	3		3				24. S. 55–57; 25. S. 170
16	Переспа (Люблінське воєводство, РП) – околиці Черна	1		1				26
17	Грубешув-Підгір'я (Люблінське воєводство, РП)	2		2				26. S. 368; там літер.
18	Володимир Волинський (Волинська обл.)	?			?			27. S. 168; 11. С. 180
19	Луцьк, вул. Львівська (Волинська обл.)	1			1			6. С.108, рис. 10:1
20	Озерна (Луцький р-н, Волинська обл.)	8			8			27. S. 239–240
21	Городище II (Луцький р-н, Волинська обл.)	3	+		+			7. С.190; 11. С. 180
22	Загаї (Горохівський р-н, Волинська обл.)	+	+					11. С. 180
23	сmt. Млинів (Рівненська обл.) – літописна Муравія	1				грушоподібна піч	X–XI ст.	13. С. 144; 17. С. 80–81

1. *Бобринский А. А.* Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н. э.). – М. : Наука, 1991. – 215 с.
2. *Винокур І., Горішній П.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 364 с.
3. *Володарець-Урбанович Я. В.* Гончарні горни балки Канцерка // Археологія. – 2011. – №4. – С. 32–45.
4. *Воляник В. К., Бондарчук А. А., Третьак С. У.* Исследования в верховьях р. Горынь // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 278–279.
5. *Кучера М. П.* Керамика // Археология Украинской ССР: в 3 т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды. – С. 446–455.
6. *Кучинко М. М.* Волинська земля (X – середини XIV ст.): археологія та історія. – Луцьк : Вежа, 2002. – 304 с.
7. *Кучинко М. М.* Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк : Вежа, 1996. – 208 с.
8. *Маярчак С. П.* Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністрів'я. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 96 с.
9. *Михайлина Л. П.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – К. : ІА НАН України, 2007. – 300 с.
10. *Оприск В. Г.* Сільські поселення Верхнього Подністрів'я і Волині // Південно-руське село IX–XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997. – С. 144–150.
11. *Охріменко Г. В., Кучинко М. М., Кубицька Н. В.* Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспекти). – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2003. – 246 с.
12. *Пастернак Я.* Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – 348 с.
13. *Петегіри В. М.* Муравиця // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 143–144.
14. *Петраускас А. В.* Гончарство // Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. – К. : КНТ, 2006. – С. 57–70.
15. *Петрашенко В. О.* Кераміка та гончарна справа // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К. : Шлях, 2003. – С. 111–121.
16. *Пивоваров С. В.* Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – 300 с.
17. *Свєшніков І. К., Петегірич В. М.* Археологічні дослідження в с. Муравиця // Археологія. – 1978. – Вип. 27. – С. 79–86.
18. *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина. – К. : Наукова думка, 1982. – 206 с.
19. *Томенчук Б.* Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень. 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008. – 696 с.
20. *Чайка Р.* Новий гончарний комплекс із Розточчя // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2007. – Вип. 10. – С. 194–199.
21. *Ягодинська М. О.* Давньоруський гончарний горн із Західного Поділля // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці : Золоті литаври, 2001 – С. 238–242.

22. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / pod red. J. Kostrzewskiego. – Warszawa. 1961. – 265 s.

23. Kłsińska E., Piotrowski M. Wstępne wyniki badań wykopaskowych na wielokulturowym stanowisku 54 w Perespie, gm. Tyszowce, w sezonach 2003–2004 // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – T. 26. – Rzeszów, 2005. – S. 385–408.

24. Koperski A. Dzieje Przemyśla. – T. 1. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne; Cz. 1. Źródła archeologiczne do pradziejowego i wczesnośredniowiecznego Przemyśla. – Przemyśl, 2001. – 249 s.

25. Koperski A. Dzieje Przemyśla. – T. 1. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne; Cz. 2. Analiza źródeł i senteza. – Przemyśl, 2004. – 218 s.

26. Piotrowski M. Wczesnośredniowieczny piec garncarski z Perespy w pow. tomaszowskim i kilka uwag na temat produkcji naczyń ceramicznych // *Varia sententiae*. Księga Jubileuszowa Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Rzeszowie. – Rzeszów, 2010. – S. 341–385.

27. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // *Materiały Wczesnośredniowieczne*. – T. 5. – 1960. – S. 231–260.

Roman Myska

POTTERY KILNS OF SUB-CARPATHIAN AND VOLYNIAN AREA IN THE AGE OF PRINCIPALITIES

The objective of this study is the analysis of 62 pottery kilns from 23 archaeological sites of Sub-Carpathians and Volyn which were published in the literature.

In the Sub-Carpathian region pottery kilns appeared in the tenth century and become rather prevalent in the twelfth and thirteenth centuries. They are divided by their design features on the up-draught single-chambered and two-chambered which were used in the same period.

The results of the research support the idea that the special feature of pottery kilns in Sub-Carpathian region with is dominance of unsupported grates. Pottery kilns however were often accompanied by additional structures which major purpose was to protect the device and a craftsman from effects of furnace's fall-outs.

Key words: *pottery kiln, oven, ceramic dishes, Age of Principalities.*

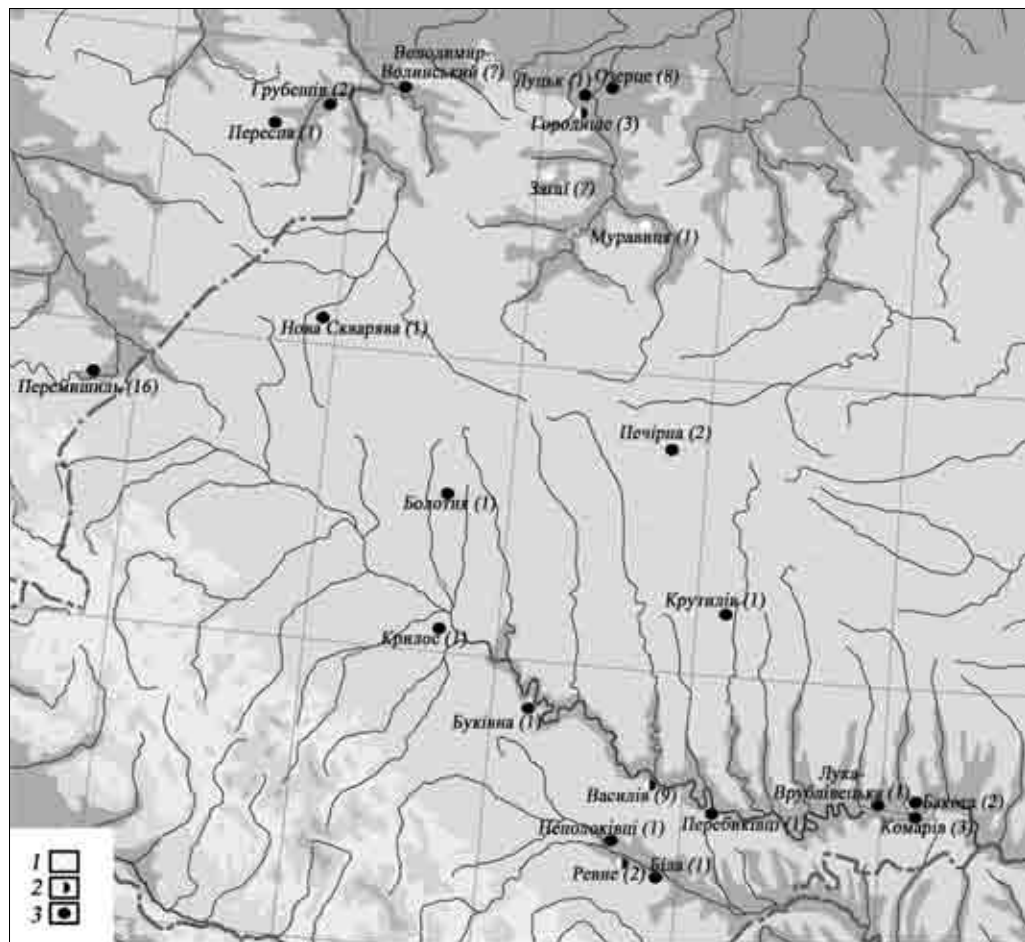

Рис. 1. Мапа Прикарпаття та Волині з місцями виявлення гончарних горнів Х–ХІІІ ст.:
 1 – одноярусні горни; 2 – одно- та двојарусні горни; 3 – двојарусні горни

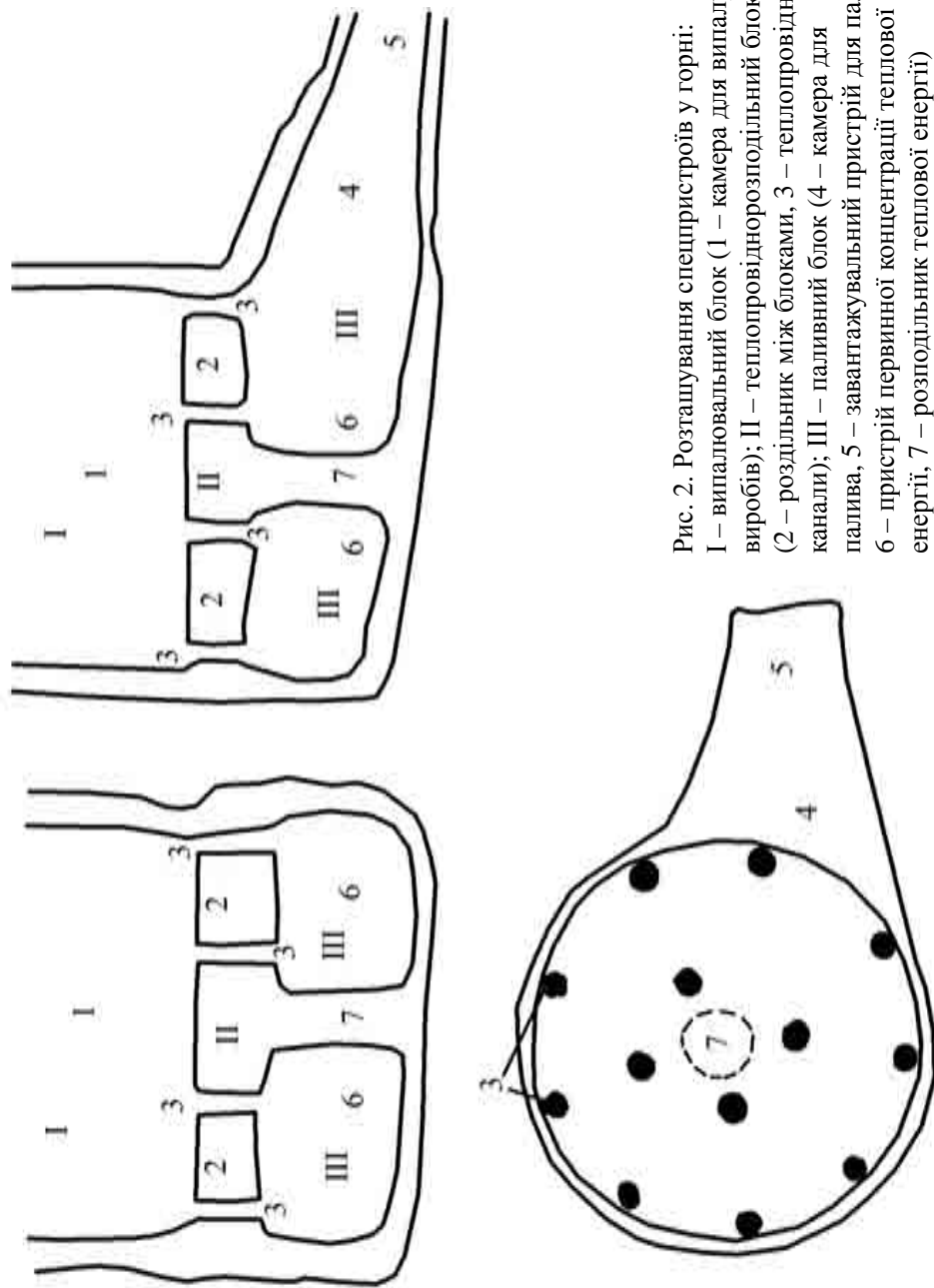

Рис. 2. Розташування слепцистроїв у горні:
 I – випалювальний блок (1 – камера для випалу виробів); II – теплопровіднорозподільний блок (2 – роздільник між блоками, 3 – теплопровідні канали); III – паливний блок (4 – камера для палива, 5 – завантажувальний пристрій для палива, 6 – пристрій первинної концентрації теплової енергії, 7 – розподільник теплової енергії) (за Я. В. Володарець-Урбановичем [3])

ГОНЧАРНЕ ВИРОБНИЦТВО НА ПАМ'ЯТКАХ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС

Стаття присвячена дослідженню об'єктів, пов'язаних з виробництвом гончарного посуду на давньоруських пам'ятках, розташованих у межиріччі Стрипи та Збруча. Це дві гончарні майстерні, що знаходились на поселенні Бабина долина XI – початку XII ст. біля с. Крутилів Гусятинського р-ну, та дві ями для бракованого посуду другої половини XII – першої половини XIII ст. біля с. Курники Тернопільського р-ну Тернопільської обл. Наявність об'єктів для виробництва гончарної продукції, уніфікація горщиків, спрощений орнамент свідчать про виробництво посуду для ринку.

Ключові слова: гончарний посуд, майстерні, гончарний горн, виробничі об'єкти.

Кераміка є масовим матеріалом на давньоруських пам'ятках, за її допомогою визначається хронологія пам'ятки. Численність знахідок кераміки пояснюється доступністю вихідного матеріалу – глини, піску, жорстви та місцевим виробництвом посуду. Свідченням цього є виробничі об'єкти – гончарні печі, ями для бракованого посуду, майстерні. Такі об'єкти досліджувались на пам'ятках Західного Поділля. Гончарний горн та майстерня другої половини XI – початку XII ст. знайдені під час археологічних досліджень поселення Бабина долина біля с. Крутилів Гусятинського р-ну Тернопільської обл. Дві ями з бракованим посудом другої половини XII – першої половини XIII ст. зафіксовані на поселенні біля с. Курники Тернопільського р-ну.

Гончарна майстерня з горном розміщалася на високому схилі поселення Бабина долина, далеко від води, між западинами жител. Майстерня являла собою напівземлянкову будівлю підквадратної форми (1,65×1,65 м, глибина 0,95 м) з заокругленими кутами, орієнтованими за сторонами світу (рис. 1: 1). У приміщення вела напівовальна невисока сходинка (розміри 0,8×0,75×0,15 м). По периметру будівлі зафіксовані малого діаметру та неглибокі стовпові ямки від дерев'яних конструкцій стін та легкого даху. Власне гончарна піч знаходилась у північно-західній стіні приміщення. Піч була двоярусною і складалася з двох частин – топочної камери та камери для випалу посуду.

Топочна камера являла собою викопану у материку нішеподібну піч розмірами 1,35×0,85 м, висотою 0,8 м. Висота входу устя – 0,45 м, ширина входу устя – 0,55 м.

Камера для випалу горщиків мала круглу форму (діаметр 0,95 м, глибина 0,5 м) і з'єднувалася нижнім ярусом п'ятьма круглими продухами. Приміщення активно використовувалося для виробництва посуду. Склепіння печі було

кам'яне, про що свідчив кам'яний завал верхньої камери та власне приміщення майстерні. Каміні несли сліди дії вогню та кіптяви лише з однієї сторони.

Перед піччю мала місце передпічна яма півовальної форми із залишками попелу, вугілля та фрагментами висушеного, але не випаленого гончарного посуду з гранчастими вінцями на середніх або високих шийках, що інколи в нижній частині при переході до плічка були підкреслені гранню. Подібні гончарні горщики фіксувалися і в камері для випалу. Горщики цього типу масово зустрічалися лише у гончарній майстерні з горном (рис. 1: 2–8). Переважаюча більшість (90%) горщиків споруди належали до цього типу, що пояснюється саме виробничим характером споруди [4. С. 238–242], де виготовлялася кераміка, якою користувалися жителі поселення. На поселенні Бабина долина цей варіант горщиків фіксувався в 10% споруд. Такі вінця близькі типу 9, згідно типології В. О. Петрашенко, і датуються нею рубежем XI–XII – першою половиною XII ст. [2. С. 59]. В описі кераміки Ржищевського комплексу подібні вінця називалися підпрямокутними і датувалися другою половиною XI ст. [1. С. 22, 27, рис. 2: 1]. Подібні гранчасті вінця широко зустрічаються на пам'ятках Білорусії. Під час вивчення керамічних комплексів літописного Клецка вони продатовані дослідником XI – початком XII ст. [3. С. 57, рис. 2: 5.1].

Приблизно за 20 м на північний захід від горна досліджена, ймовірно, майстерня гончаря. Це землянка розмірами 3,5×3,5 м, глибиною 1,2 м з пічкою-кам'янкою (1,4×1,4 м, висотою 0,8 м, черинь 0,7×0,5 м). По периметру стін фіксувалися 24 стовпові ямки різних діаметрів та глибини, що свідчило про неодноразовий ремонт дерев'яних стін та даху. Масивна пічка складена з вапняку, структура якого сильно поруйнована дією вогню. У східному куті добре читалася сходинка, вирізана у материковій стіні (висота від рівня підлоги 0,4 м, ширина 0,5 м, довжина 0,8 м). У південному куті виявлено велике скупчення білої каолінової глини (0,8×0,5 м, висотою 0,3 м, рис. 2: 1).

Порівнюючи цю споруду з одночасовими житлами та іншими майстернями поселення Бабина долина, можна сказати, що в ній простежуються риси і житла і майстерні, але більше рис майстерні:

- для всіх майстерень поселення характерні численні стовпові ямки, що свідчать про довге існування споруд, ремонтні роботи;
- сильна зношеність пічки-кам'янки, руйнація постійною високою температурою;
- підготовлена каолінова глина.

Про житло можуть свідчити знахідки дрібних побутових речей: прясло, зроблене з черепка горщика, фрагмент кістяного юрка, кам'яні точила, на одному присутні сліди від заточки кістяної проколки.

Гончарне виробництво XII–XIII ст. характеризують дві ями для відходів гончарного виробництва, куди скидався бракований посуд (Курники I). Сюди ввійшли основні види посуду, які побутовали на внутрішньому ринку Західного

Поділля. Саму гончарну майстерню не знайдено. Керамічний комплекс складався із звичайних горщиків, горщиків з вузьким горлом, глеків, мисок, мископодібного посуду – світильників, покришок, окремих ручок (рис. 3). Переважно всі фрагменти бракованого посуду були зі слідами перепалу аж до шлакування, здуттям на стінках, деформацією на стінках, вінцях, денцях. На стінках бракованого посуду були сліди жовтого та білого ангобу, що свідчить про те, що горщики ангобувалися ще до випалу. Представлений посуд був тонкостінний, з тонким дном, жовтого, сірого, коричневого кольору, трьохшаровим на зламі черепка. Глиняне тісто було трьох варіантів: 1) наявність у глині домішок просіяного або дрібного піску; 2) у тісті разом з просіяним піском були домішки дрібної жорстви; і 3) трьохкомпонентне тісто – дрібний пісок у поєднанні з дрібним шамотом та жорствою при переважанні піску. Найбільше розширення горщиків – у верхній третині, дно рівне або увігнуте, один горщик мав клеймо з солярним знаком. Орнаментовані горщики склали 10% від загальної кількості посуду. Орнаментация здійснювалася переважно в зонах плечиків, шийки та зрідка з внутрішнього краю вінців.

Таким чином, виробництво гончарного посуду давньоруського часу активно розвивалося не лише у літописних містах або городищах, де добре виділяються ремісничі посади, а й у сільській місцевості, на неукріплених поселеннях, розташованих далеко від городищ.

1. Блажевич Н. В. Керамика Ржищевского комплекса XI–XII вв. // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 21–35.

2. Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – К. : Институт археологии НАН Украины, 2005. – 264 с.

3. Поздняков В. С. Развитие керамики древнерусского Клецка (X–XIII вв.) // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 48–60.

4. Ягодинська М. Давньоруський гончарний горн із Західного Поділля // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 238–242.

Maryna Yagodyns'ka

POTTERY ON THE SITES OF WESTERN PODILIA IN OLD RUS' TIME

The article is dedicated to studies of objects which are associated with pottery production on the archaeological sites of Old Rus' period located in the area between rivers Strypa and Zbruch. Two potter's workshops were found on the 11th – early 12th century settlement Babyna Dolyna near village Krutylyv (Husyatyn district). Also two disposal pits were discovered on the settlement near village Kurnyky (Ternopil district, Ternopil region) with defective pottery of the 2nd half of 12th – 1st half of 13th centuries. Evidence of pottery production with marketing purposes is supported by unification of ceramic pots and by their simplified ornamentation.

Key words: *wheel-made pottery, workshops, potter's kiln, crafting objects.*

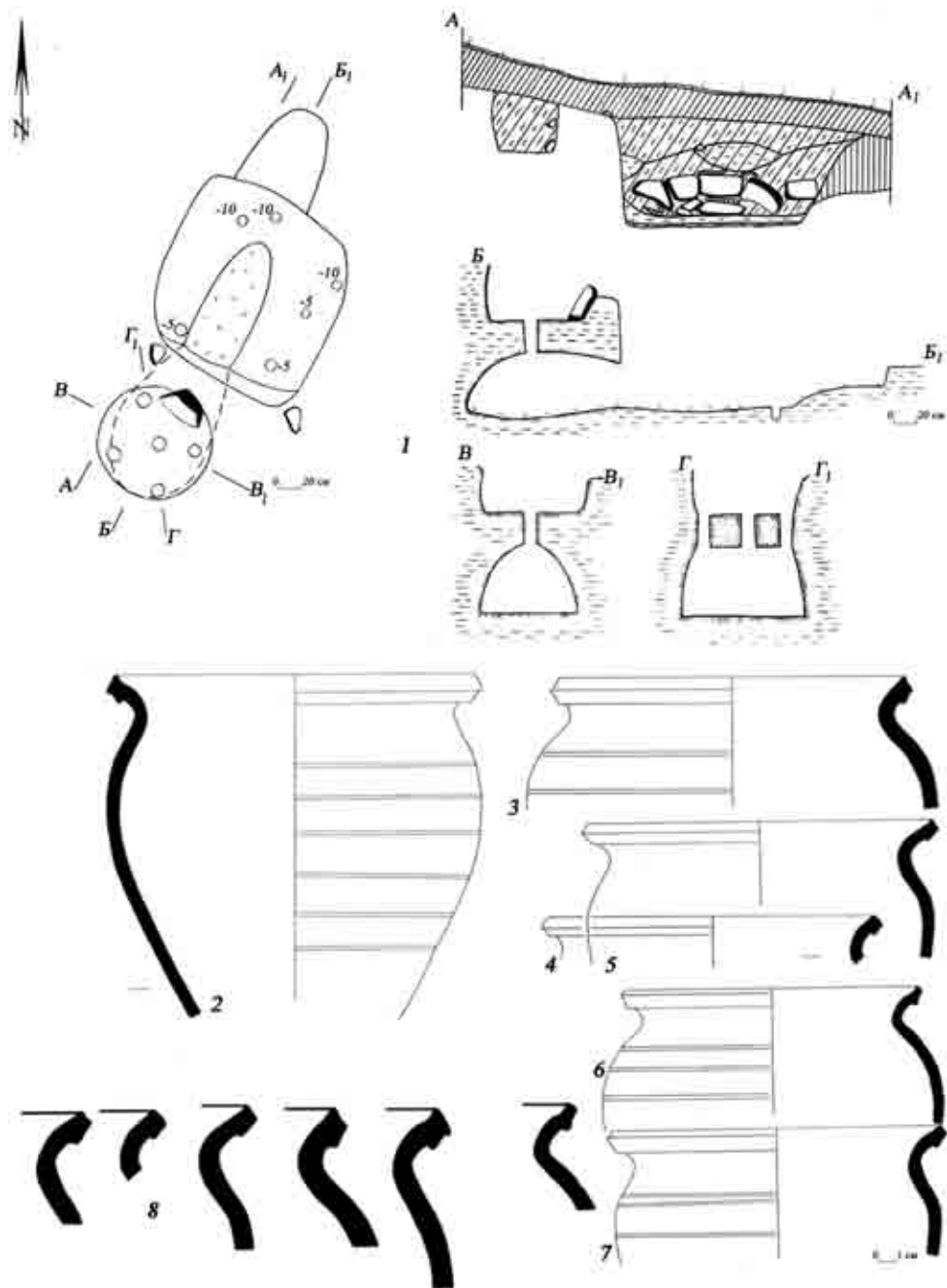

Рис. 1. Крутилів II, уроч. Бабина долина:
 1 – план, профіль, розрізи гончарної печі; 2–7 – кераміка;
 8 – профілі вінець горщиків

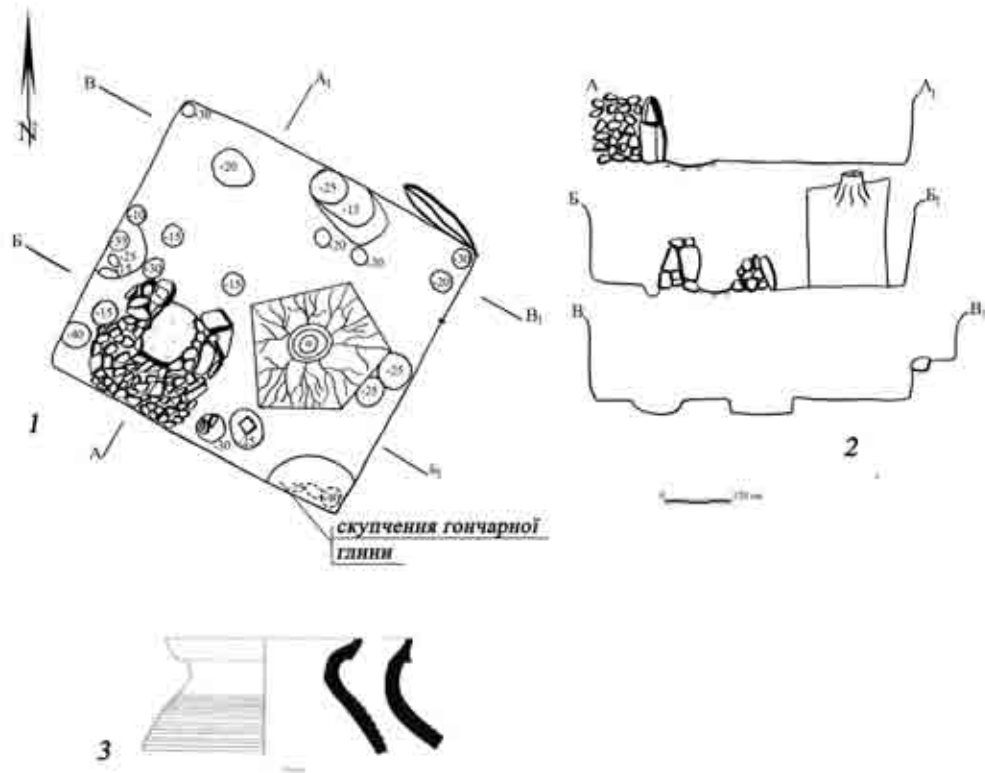

Рис. 2. Поселення Крутилів II.
Гончарна майстерня (1, 2), кераміка (3)

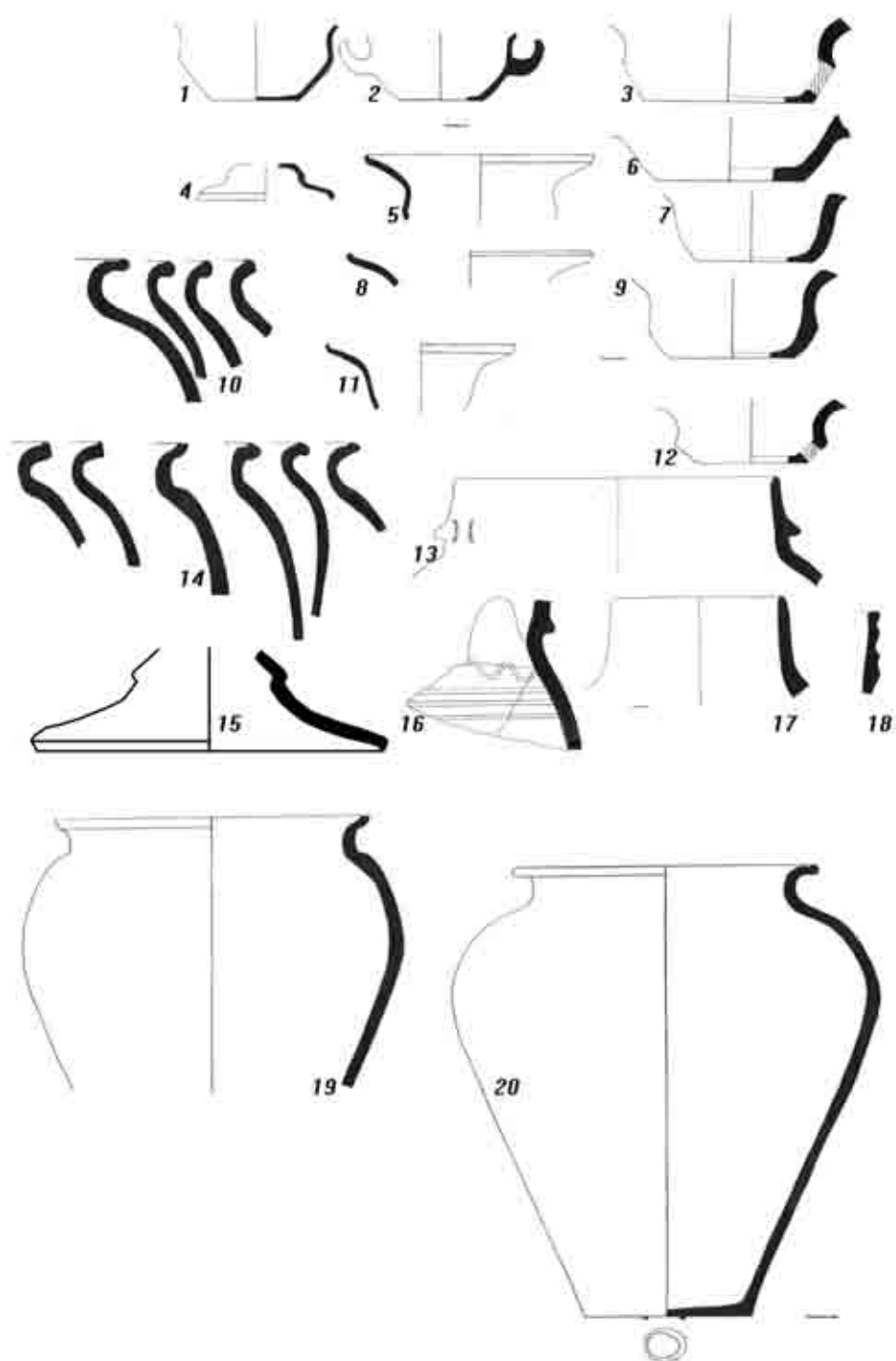

Рис. 3. Курники I, яма для бракованого посуду: 1–20 – кераміка

УДК 904:334.712-035.56(477-25)“652”]:001.891

Марина Сергєєва, Сергій Тараненко

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО КОСТОРИЗНОГО РЕМЕСЛА НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ

У статті розглядається давньоруський косторізний комплекс, досліджений у 2012 р. на Київському Подолі. Комплекс характеризується як стаціонарна косторізна майстерня і датується кінцем XII – першою половиною XIII ст.

Ключові слова: Київська Русь, Стародавній Київ, давньоруське ремесло, різьблена кістка.

У 2012 р. загін археологічної експедиції Центру археології Києва Інституту археології НАН України проводив рятувально-наглядові дослідження на Київському Подолі у будівельному котловані за адресою вул. Ярославська, 58. Ділянка, що досліджувалась, займає частину кварталу між вулицями Ярославською, Набережно-Хрещатицькою, Нижнім Валом та Почайнинською (рис. 1).

Серед зафіксованих на ділянці об'єктів заслуговує на особливу увагу комплекс, де виявлено значну кількість артефактів, що мають відношення до давньоруського косторізного виробництва. Завданням нашої статті є введення у науковий обіг матеріалів зазначеного косторізного комплексу.

Оброблена кістка траплялася у культурному шарі та деяких об'єктах, серед яких споруда з фрагментами пиляної тваринної кістки та будівля, у якій виявлено багато обробленого рогу. Зазначена будівля викликає особливий інтерес. Вона частково досліджена в плані, орієнтована стінами за сторонами світу з невеликим відхиленням. Її заповнення є сильно гумусований супісок із значним вмістом невеличких фрагментів печини. На рівні підлоги споруди зафіксовано вогнище (конструктивних елементів печі не зафіксовано). Серед виявлених у цій споруді матеріалів багато кераміки, велика кількість фрагментів амфор, уламки скляних браслетів, два фрагменти скляного шлаку, шматок кременя, два точильних каменя та ін. Але особливу увагу привертає велика кількість фрагментів щільного рогу диких копитних зі слідами пиляння та обробки різальними інструментами. У цій самій будівлі також виявлено багато стрижнів порожнистого рогу, переважно коров'ячого, а також два коров'ячі черепи. За конструкцією та матеріалом споруда, як і пов'язаний з нею культурний шар, датується XII – першою половиною XIII ст. Нижче надаємо опис дослідженого комплексу та даємо його попередню характеристику.

1. Артефакти. Артефакти, пов'язані з обробкою кістки, насамперед репрезентовані щільним рогом диких копитних. Переважну більшість складає ріг

оленя, що взагалі характерно для складу рогової сировини косторізного ремесла Київської Русі. Загалом виявлено 13 екземплярів нижніх частин щільного рогу і 45 різних фрагментів рогу зі слідами обробки, які могли бути як заготовками, так і відходами виробництва. Серед залишків рогової сировини є фрагменти черепів оленів з рогами зі слідами пиляння (рис. 2). Фрагменти рогу (рис. 3–6) репрезентовані окремими гілками, зонами розгалужень, стовбурами з відпиляними гілками, нижніми частинами з розетками, невеликими шматками; збереглися частини стовбурів з відрізнаними гілками (рис. 5: 4, 5), багато кінцевих частин гілок (рис. 4: 2, 5–7, 9, 10). Частіше гілки йшли у відходи, хоча відомі й вироби з цієї частини рогу. Є також цілі гілки (рис. 3: 1; 4: 1, 3) або з відпиляними кінцями (рис. 3: 2–6; 4: 4; 6: 3, 4), ймовірно, заготовки. Деякі частини гілок мають сліди додаткової обробки різальним інструментом (рис. 4: 7), розрізані уздовж (рис. 4: 8; 6: 5, 6) та ін. Стовбури рогу могли оброблятися окремо (рис. 5: 6). До відходів відносяться зони розгалужень і частіше за все нижні частини рогу з розетками (рис. 6: 1, 7), хоч іноді нижні частини рогу оленя також використовували для деяких виробів.

Меншою кількістю репрезентовані пиляні фрагменти тваринної кістки. Серед них здебільшого трубчасті кістки і ребра (рис. 7). Всього налічується 23 екземпляри фрагментів кісток зі слідами обробки.

Також варто відзначити велику кількість рогових стрижнів порожнистого рогу, які містилися у заповненні будівлі, – це коров'ячі роги без чохла (63 екземпляри) і три екземпляри рогів кози. Крім того, у цій самій споруді і за її межами знайдені баранячі роги у кількості п'яти екземплярів (рис. 8).

Продукція косторізного ремесла репрезентована невеликою кількістю знахідок, в основному напівфабрикатів. Є також поодинокі готові вироби. Всього напівфабрикатів і готових виробів виявлено 12 екземплярів.

Серед готових виробів привертає до себе увагу виріб з гілки оленячого рогу у формі фалоса (рис. 9; 9а). Виріб виконаний достатньо реалістично. Призначення такого предмету потребує додаткових досліджень. Попередньо можна припускати його ритуально-магічне значення, близьке до того, що мали дерев'яні фігурки «домовиків», поширені у слов'янському світі. Фігурки антропоморфні, проте також іноді мають форму, яка нагадує фалос. Такі предмети, зокрема, відомі з розкопок Новгороду [3. Рис. 20: 5, табл. 42: 4] та інших міст. Проте особливістю виробу з рогу є залощена поверхня, яка могла створитися від тривалого використання. Це дозволяє припускати, що предмет міг бути також утилітарною річчю, наприклад, його застосовували як лошило або інше подібне знаряддя (?).

Матеріалом для готових виробів і напівфабрикатів, виявлених у межах косторізного комплексу, слугував ріг оленя. З паростку оленячого рогу виготовлена вузька накладка видовженої форми, ймовірно, на лук (рис. 10: 1). Її зовнішня поверхня відполірована і має нечисленні неглибокі насічки. Зі зворотного боку

вся поверхня вкрита глибокими насічками технічного призначення (для кращого сполучення з іншою поверхнею). Розміри виробу – 45×13×3,5 мм.

Виявлено також напівфабрикат лопатоподібної фронтальної накладки на лук (рис. 10: 5). Виробу надана форма різальним інструментом, але виріб не закінчений, поверхні не відполіровані. Розміри цієї накладки – 130×18–35×5 мм.

Крім накладки, до готових виробів належать гребінець і колодка черешкового ножа. Гребінець двобічний, цільний (рис. 10: 2). Зубці майже всі обламані. Уздовж зубців по три пропиляні паралельні лінії. Розміри виробу – 43(збережена висота)×36,5×8 мм. Колодка ножа циліндричної форми, трохи звужується до втулки (рис. 10: 3). Має поліровану поверхню. Її довжина – 100 мм.

Серед напівфабрикатів особливу увагу треба звернути на циліндричний предмет із заглибленням чашоподібної форми, виготовлений з нижньої частини рогу оленя (рис. 11: 1). Можливо, це заготовка для ємності або підставки.

Напівфабрикат зазнав первинної обробки: шерехата структура зовнішньої поверхні заглажена, поверхня нижньої частини стесана на рівну площину. Заглиблення виконано ретельно, рівне, у перетині має напівсферичну форму. Висота виробу – 49 мм, розміри дна – 75×62 мм, верхньої частини – 54×53 мм. Розміри заглиблення: діаметр – 30 мм, глибина – 15 мм. Варто відзначити, що аналогій для описаного предмету нам не відомо. Нижні частини рогу у косторізнному ремеслі Києва, і взагалі Київської Русі, практично не використовувалися у подібних цілях. У комплексі є ще одна нижня частина рогу, яка зазнала обробки. Гілки спиляні, з боку розетки ріг затесаний і створена рівна площина (рис. 6: 2).

Ще один цікавий напівфабрикат накладки виготовлений з рогової пластини (рис. 10, 4). Пластина вирівняна, форма прямокутна. Розміри виробу – 150×22×3,5 мм. З одного боку на довжину 52 мм тонким вістрям голки циркуля намічено орнамент у вигляді концентричних кіл, які перетинають одне одного.

Є також напівфабрикати накладок, виготовлених з рогових пластин, без орнаменту (рис. 11: 3, 4). Згадаємо також напівфабрикат знаряддя з кінцевої частини гілки рогу оленя (рис. 11: 2).

Виробів з тваринної кістки не виявлено, проте багато астрагалів та проксимальних фаланг ніг копитних. Обидва види кісток могли використовуватися як атрибути ігор. Більшість з них не має слідів обробки, тому їх важко прираховувати до гральних приладів, хоч така можливість і не виключена: у грі використовувалися також і необроблені астрагали. Серед них є кістки бика, дрібних копитних (вівці), а також астрагал свині і проксимальна фаланга лося. Тільки чотири астрагали – два бика і два вівці – підтесані (рис. 12: 1, 2, 4, 5). Крім того, виявлена проксимальна фаланга копитної тварини з просвердленим збоку ненаскрізним отвором, діаметром 6 мм і 17 мм завглибшки (рис. 12: 3).

2. Характеристика ремесла. Наявні матеріали, їх кількість та склад дають підстави говорити про наявність на дослідженій ділянці стаціонарного косторізного виробництва.

Ознаки спеціалізованої косторізної майстерні неодноразово розглядалися різними авторами [5. С. 175, 181; 2. С. 42; 18. С. 499–518]. Серед іншого у кількох роботах їм приділено увагу одного з авторів даної статті [8. С. 15–16; 11. С. 119–120]. Підбиваючи підсумки, можна виділити комплекс ознак професійної косторізної майстерні. Найбільш надійними серед них варто вважати наявність сировини, напівфабрикатів, готової продукції та відходів виробництва, при чому для визначення стаціонарного комплексу важливим є скупчення великої кількості таких матеріалів в одному місці. Важливою ознакою також є наявність серійної продукції, розрахованої на певний ринок збуту. Додатковою ознакою може бути виявлення у комплексі спеціалізованих знарядь праці косторіза, проте знаряддя зберігаються не завжди. Вказані ознаки можна прийняти за основу, проте вони потребують уточнення. Загалом у виробничому комплексі заготовки, напівфабрикати та відходи виробництва можуть суттєво переважати за кількістю готову продукцію, оскільки готові вироби підлягали швидкій реалізації і не залишалися у межах косторізної майстерні. Якщо мова йде безпосередньо про приміщення майстерні, де відбувався виробничий процес, воно не містить всіх згаданих компонентів, оскільки залишки сировини, брак, відходи здебільшого видаляли після завершення певного об'єму робіт. Такі артефакти можуть концентруватися у ямах (на території садиби або поза нею), куди їх викидали. Якщо господар з будь-яких причин залишав майстерню назавжди, там могла залишатися сировина і частка останньої продукції, яка не встигла потрапити до реалізації. Загалом при наявності основних ознак виробництва найбільш правильним буде говорити про косторізний комплекс. Його різними частинами можуть бути приміщення для зберігання та первинної обробки сировини, місце, де відбувався виробничий процес, місце для відходів. Останнє могло розміщуватися як у межах садиби, так і поза нею.

Матеріали комплексу, дослідженого на вул. Ярославській 58, репрезентують майже всі елементи, що їх варто вважати необхідними критеріями професійного косторізного виробництва: сировина, заготовки, напівфабрикати різних виробів. Треба відзначити, що більшість кісткових матеріалів складає сировина, підготовлена для подальшого опрацювання, і заготовки для виробів. Напівфабрикати виробів та готова продукція репрезентовані поодинокими екземплярами. Важливо відзначити наявність вогнища у будівлі, де виявлена основна кількість сировини. Його можна пов'язувати з первинною (зокрема термічною) обробкою рогу. Є два можливі варіанти пояснення невеликої кількості напівфабрикатів серед матеріалів косторізного комплексу: 1) після заготовки чергової партії сировини майстер не встиг виконати запланований об'єм робіт до того, як залишив будівлю; 2) будівлю використовували лише для первинної обробки сировини, а сама майстерня розташовувалася поблизу (ця ділянка залишилася поза межами розкопу).

Як визначальну особливість дослідженого косторізного комплексу треба відзначити віддання повної переваги щільному рогу диких копитних, насамперед

оленя. Більшість рогів з розетками (дев'ять екземплярів з 13-ти) належить до скинутих природним шляхом восени. Решта – до рогів, знятих зі вбитих тварин (у цю кількість входять і черепа з рогами). Отже, сировина потрапляла до комплексу обома можливими шляхами: збір скинутих рогів восени та полювання.

Звертає на себе увагу також велика кількість порожнистого рогу. Питання про використання порожнистого рогу у косторізній справі залишається відкритим. Виявленню дійсного місця рогових чохла в давньоруському косторізнму виробництві заважає те, що в ґрунті вони практично не зберігаються, проте навіть у Новгороді, де характер ґрунту сприяє кращому збереженню органічних матеріалів, давньоруських виробів з порожнистого рогу не виявлено [12. С. 7]. Отже, нема підстав твердити про скільки-небудь важливе значення цього матеріалу для давньоруських косторізів. Єдиним документально засвідченим випадком використання рогових чохла в Давній Русі є застосування ритонів з турячих рогів як репрезентативного та культового посуду. Використання з зазначеною метою порожнистих рогів великих копитних (насамперед турів) поширено у просторі і часі – від палеоліту до середньовіччя. Турячі роги неодноразово згадуються у билинах, де вони виступають переважно в обрядовому контексті [6. С. 229–238]. Також вони фігурують у сюжетних зображеннях на предметах декоративно-ужиткового мистецтва, які розповсюджені скрізь у Європі, у тому числі на Русі, зазвичай у сакральному контексті. Характерним прикладом зображення ритонів є риг, який фігурує у сюжеті на двостулковому браслеті зі скарбу, знайденого поблизу с. Городища Хмельницької обл. [17. Рис. 8: 3].

Можна припустити за деякими аналогіями, що з порожнистого рогу виготовляли також прості духові музичні інструменти – мисливські та пастуші ріжки [1. С. 37, рис. 6; 14. С. 89, рис. 5; 19. Обр. 5: 10]. На давньоруських пам'ятках залишків подібних речей поки що не зафіксовано, проте зображення духових музичних інструментів такого типу є на мініатюрах Радзивілівського літопису. Аналогії дають західно- та центральноєвропейські образотворчі джерела. Останні зображення особливо цікаві для нас, оскільки вони походять з Центральної Європи як найближчого до Русі регіону [9. Рис. 1: 2].

У Києві цей вид знахідок нараховує сотні екземплярів [8. С. 49–50; 9. С. 224–225]. Стрижні від рогів великої та дрібної рогатої худоби зі слідами пили іноді виявляють на ділянках, де функціонували косторізні майстерні, але іноді вони пов'язані й з іншими видами виробництва. Це дозволяє припускати використання порожнистого рогу як технічної сировини, наприклад, для варіння тваринного клею [8. С. 50; 9. С. 225; 15. С. 99]. Кістяний клей є одним з видів тваринних клеїв, які могли виготовлятися, крім кісткових матеріалів, також з риб'ячої луски і з міздри. За пізніми аналогіями, тваринні клеї, у тому числі кістяний клей, широко використовували у столярній справі [13. С. 85; 16. С. 29–30]. Варто відзначити, що у косторізнму комплексі, дослідженому на вул. Ярославській 58, повністю переважають рогові стрижні без будь-яких слідів

дії інструментів. Реманенту косторіза не виявлено. Залізні речі взагалі погано зберігаються на Подолі. Проте їх сліди на кісткових матеріалах дозволяють припускати деякі технологічні операції місцевих косторізів. Це сліди пили та різальних інструментів на зрізах рогів, спилю на кістках. Цікавим є застосування циркулю з голкою для нанесення орнаменту на накладку.

Виявлений комплекс є третьою стаціонарною майстернею, дослідженою на Київському Подолі. Крім того, на Подолі зафіксовані сліди спорадичної обробки кістки у межах домашнього виробництва (рис. 13), а окремі кістки зі слідами обробки зустрічаються на території більшості подільських садиб. Щодо стаціонарного виробництва, нескладно помітити, що воно розташоване близько до околиць Подолу. Найбільш слушним буде пояснення такого факту прагненням оптимально наблизитися до сировинних джерел і полегшити доставку сировини (у разі стаціонарного виробництва доволі великого об'єму) до місця її обробки.

Переважання рогової сировини суттєво відрізняє виявлений комплекс від інших косторізних майстерень давньоруського Києва, де віддавалася повна перевага кістці свійських тварин як найбільш доступному матеріалу [8]. Це може бути пов'язано як зі специфікою виробництва і характером кінцевого продукту у конкретній майстерні, так і з можливими часовими розбіжностями. Ця майстерня могла функціонувати трохи пізніше за інші, відкриті на Подолі. Варто відзначити, що серед матеріалів, виявлених на дослідженій ділянці, є післямонгольська кераміка, а отже життя тут не переривалося після монгольської навали. Проте безпосередньо виробі, що відносяться до косторізного комплексу, не дають підстав для такого його датування. Датуванню підлягають насамперед готові виробі. Гребінець належить до типу Л за новгородською класифікацією, який побутував у рамках XI – початку XIII ст. [4. Рис. 5], проте поширення такий тип гребінців набув у межах XII ст. Накладки на лук широко відомі серед східноєвропейських (і, ширше, євразійських) старожитностей доби середньовіччя. Особливу увагу треба звернути на напівфабрикат серединної фронтальної накладки. Вироби такого типу широко відомі серед давньоруських старожитностей Воїнської Греблі [10. Рис. 15: 12, 13], Новгорода, Вщижа [7. Табл. 6: 10–12] та інших давньоруських міст. Отже, виявлені зразки продукції косторізної майстерні не виходять за рамки XII–XIII ст. Можливо, функціонування майстерні припадає на самий кінець цього періоду.

1. Бандарчик В. К., Цітоў В. С., Мінько Л. І. та ін. Промыслы і рамёсты Беларусі. – Мінск, 1984. – 192 с.

2. Бородавский А. П. Древнее косторезное дело юга Западной Сибири. – Новосибирск, 1997. – 224 с.

3. Колчин Б. А. Новгородские древности. Резное дерево. – М., 1971. – 115 с. (САИ. – Вып. Е1-55).

4. Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – М., 1982. – С.156–177.
5. Кругликова Т. И. Изделия из кости и рога, найденные при раскопках Пантикапея в 1945–1949 гг. // МИА. – Вып. 56. – М., 1957. – С. 175–181.
6. Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь. – М, 1969. – 304 с.
7. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. – М., 1966. – 184 с. (САИ. – Вып. Е1-36).
8. Сергєєва М. С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. – К., 2011. – 256 с.
9. Сергєєва М. С. Обробка та використання порожнистого рогу у Київській Русі // Археологія: від джерел до реконструкцій. – К., 2011. – С. 222–226 (АДІУ. – Вип. 5).
10. Сергєєва М. С. Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: джерела та дослідження – К., 2012. – С. 133–145 (АДІУ. – Вип. 8).
11. Сергєєва М. С. Косторізна справа у Давньому Колодяжині // Археологія. – 2012. – №3. – С.118–125.
12. Смирнова Л. И. Косторезное ремесло средневекового Новгорода. – Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1998. – 18 с.
13. Трутовский А. Е. Столярное дело. – М., 1929. – 170 с.
14. Финченко А. Е. Восточнославянские народные музыкальные инструменты в собрании МАЭ // Памятники культуры народов Европы и европейской части СССР. – СПб., 1982. – С. 82–93 (СМАЭ. – Т. 38).
15. Флерова (Нахапетян) В. Е. Рогообработка в Саркеле – Белой Веже: сырье и технология // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. – Воронеж, 2000. – С. 99–110.
16. Шур А. М. Столярное дело. Вопросы технологии и организации столярного производства. – М., 1935. – 200 с.
17. Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С. 87–104.
18. Snotlivy E. Niektóre problemy badań nad wczesnośredniowiecznym rogownictwem polskim // Archeologia Polski. – 1970. – Т. XV. – Zesz. 2. – S. 499–518.
19. Staššiková-Štukovská D. K problematike sredoEurópskych aerofónov 7. –13. storočia // SIA. – 1981. – Ročn. XXIX, 2. – S. 393–422.

Maryna Sergejeva, Serhiy Taranenko

NEW RESEARCH OF OLD RUS BONECARVING CRAFT ON THE KIEV PODIL

The article deals with Old Rus bone carving complex which was studied in 2012 on Kyiv Podil. The complex is characterized as stationary bone carving workshop and is dated back to the late 12th – first half of the 13th century.

Key words: *Kievan Rus, Old Kyiv, Old Rus craft, carved bone.*

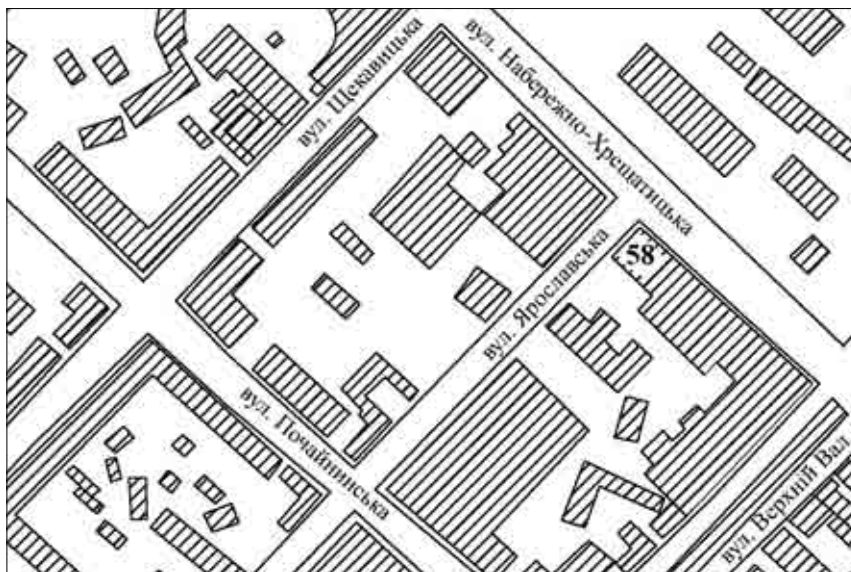

Рис. 1. Розміщення ділянки за адресою вул. Ярославська, 58 на плані Київського Подолу

Рис. 2. Залишки черепів оленів

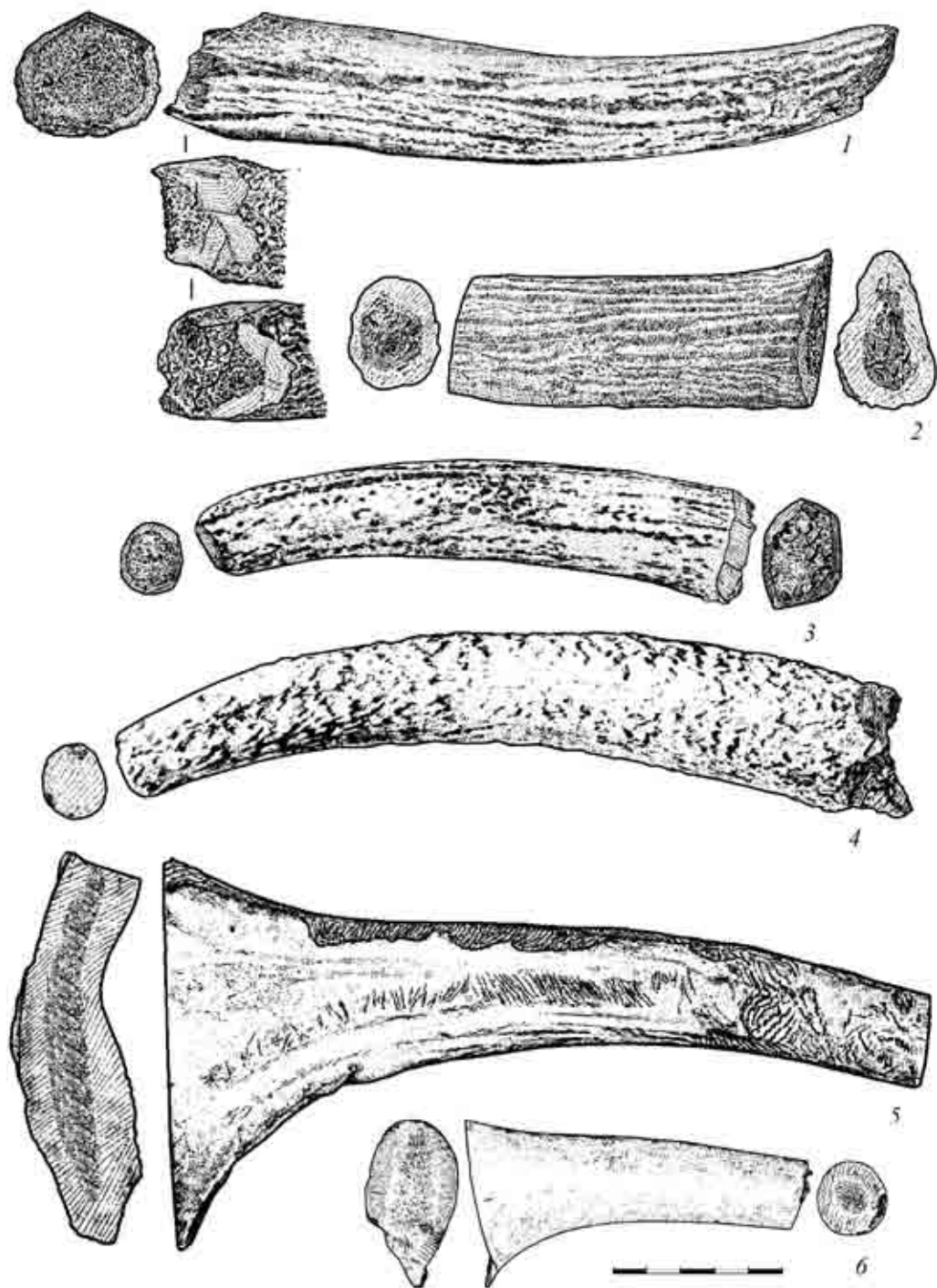

Рис. 3. Гілки рогів оленя та лося зі слідами обробки:
5 – лось; решта – олень

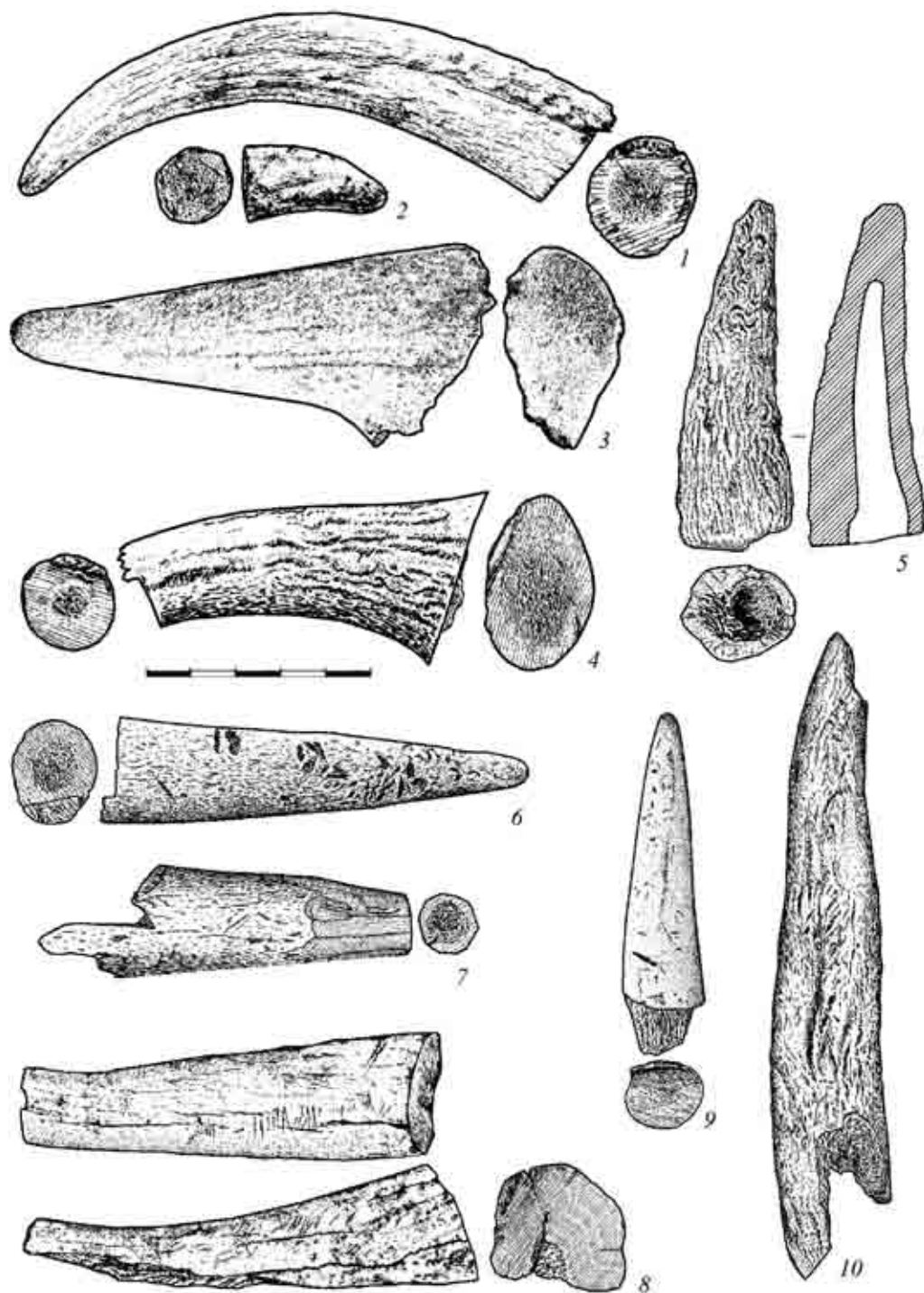

Рис. 4. Гілки рогів оленя зі слідами обробки

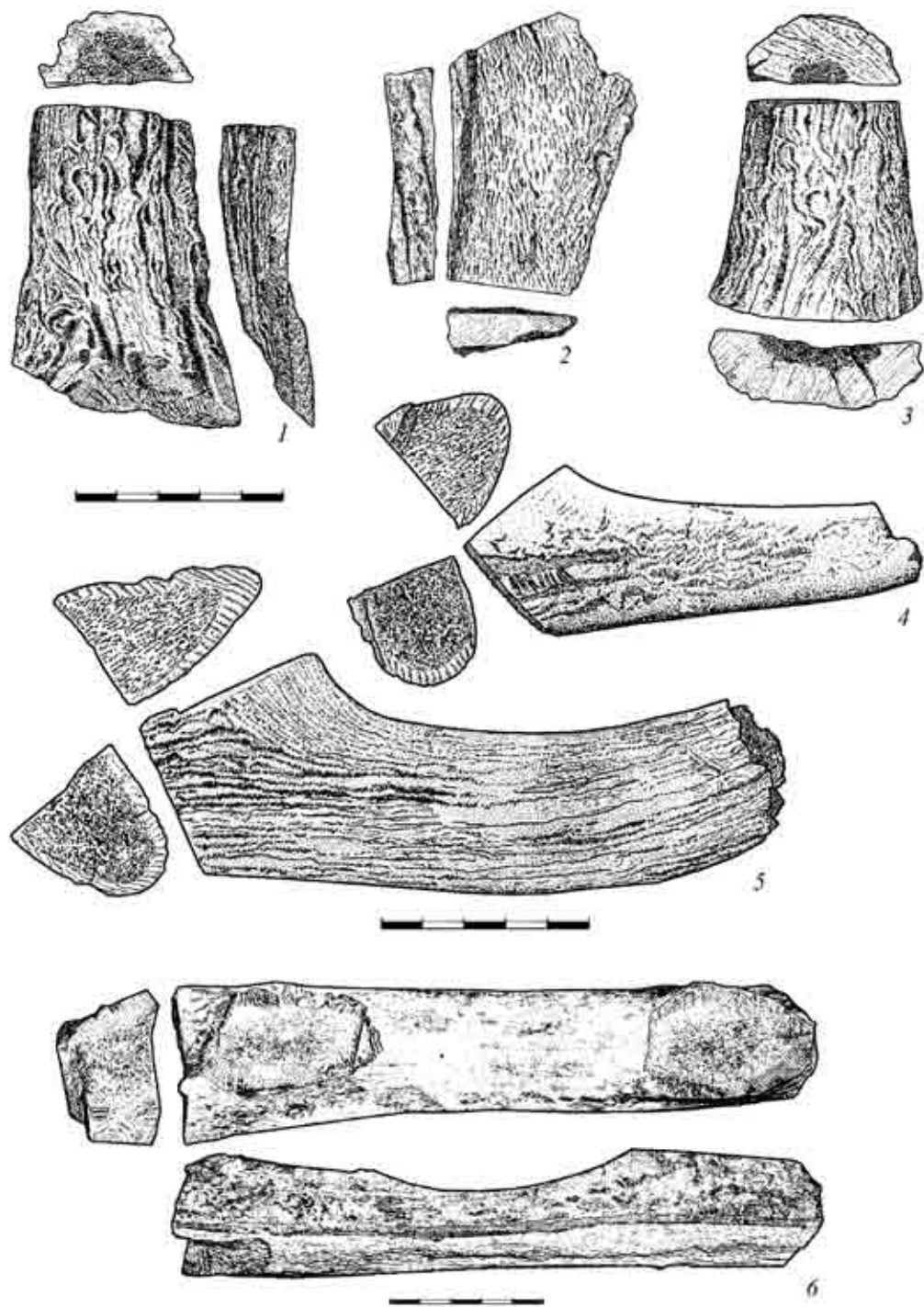

Рис. 5. Фрагменти рогу оленя зі слідами обробки – заготовки

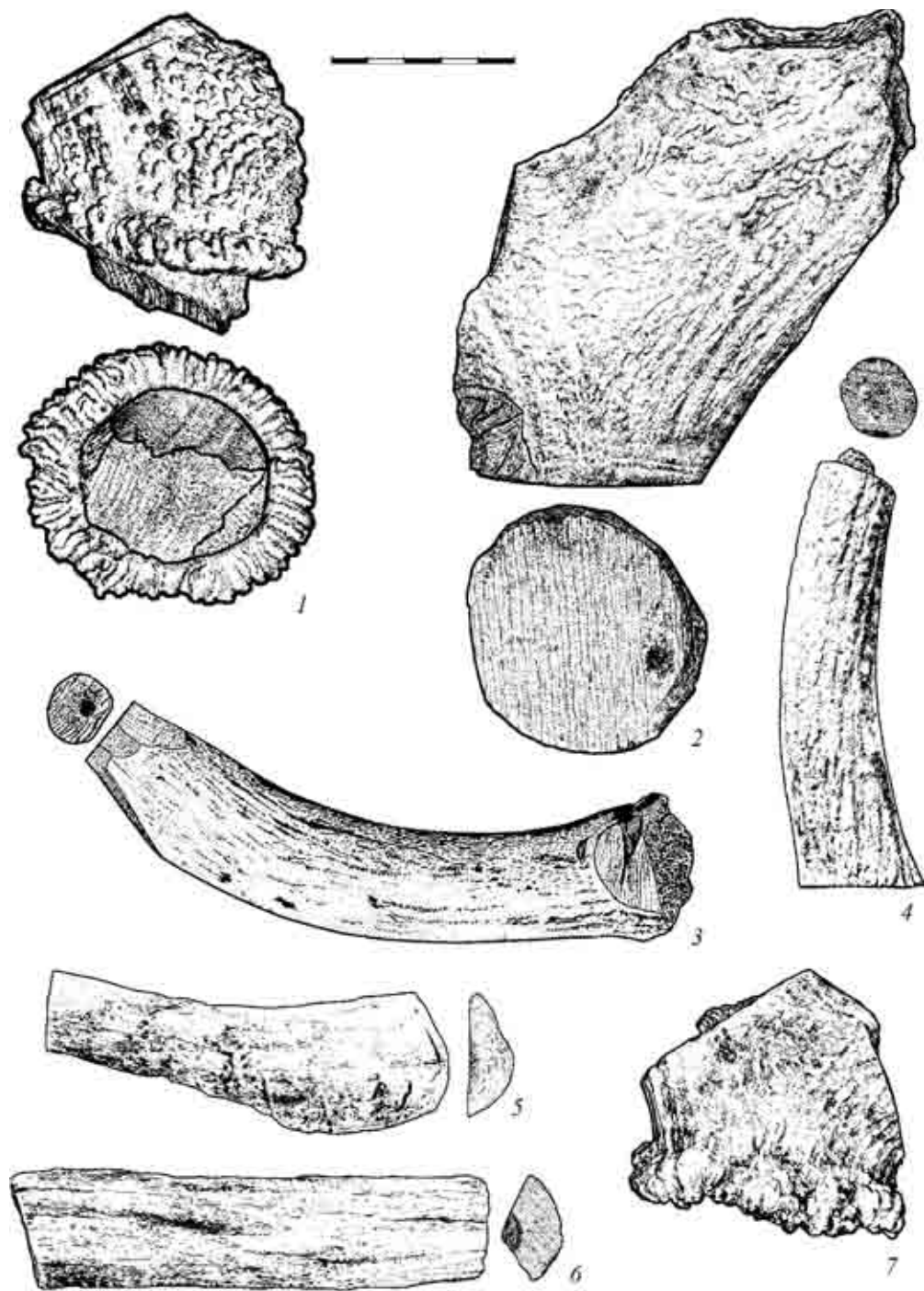

Рис. 6. Різні частини рогу оленя зі слідами інструментів: 1, 7 – нижні частини рогу; 2 – нижня частина зі спилянню розеткою; решта – гілки

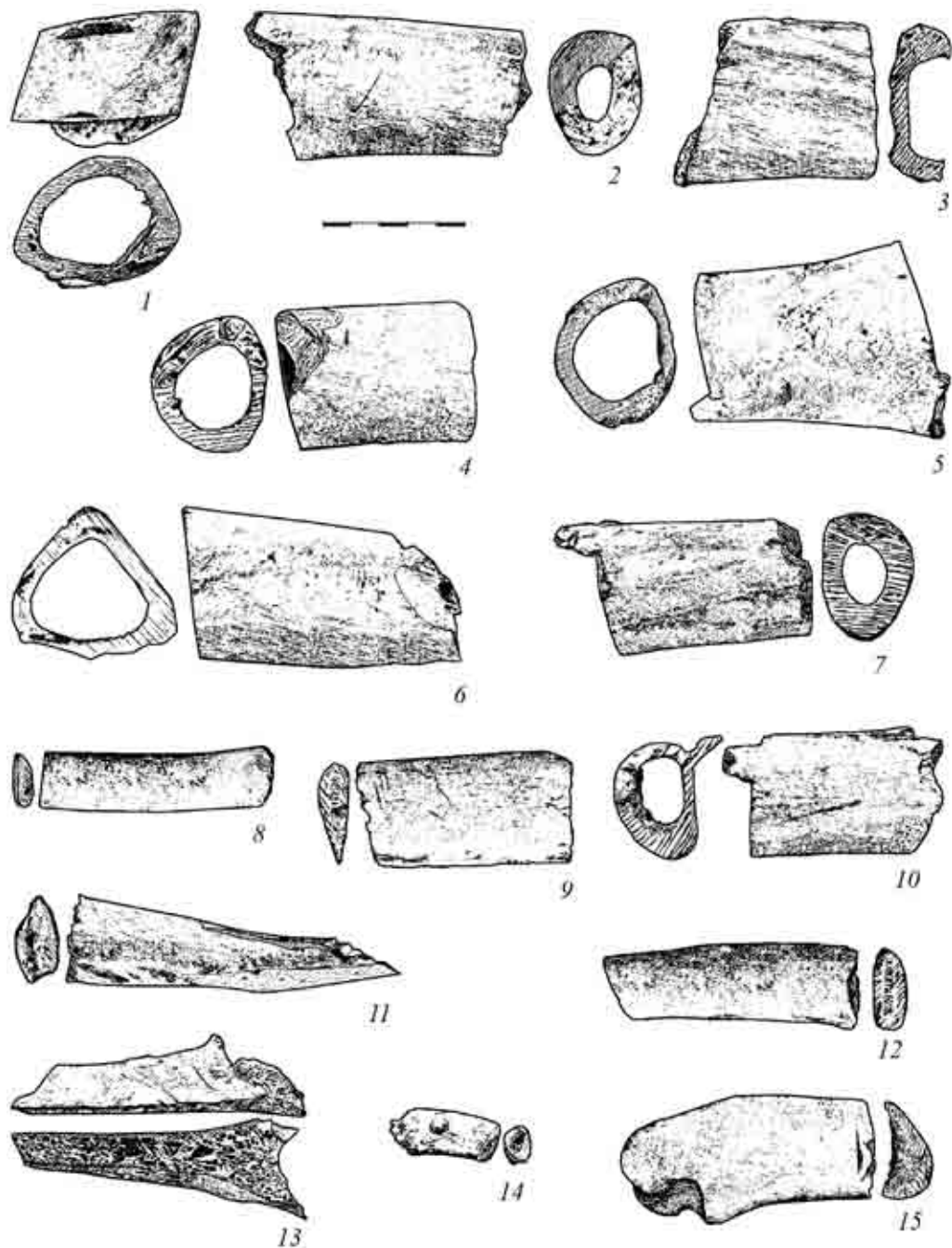

Рис. 7. Пиляна кістка: 1–7, 10 – трубчасті кістки;
8, 9, 11, 12, 14, 15 – фрагменти ребер

Рис. 8. Роги барана

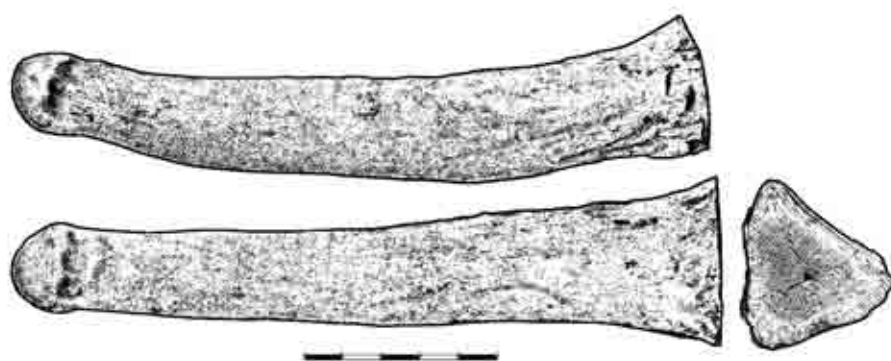

Рис. 9. Предмет у вигляді фалоса, прорисовка

Рис. 9а. Предмет у вигляді фалоса, фото

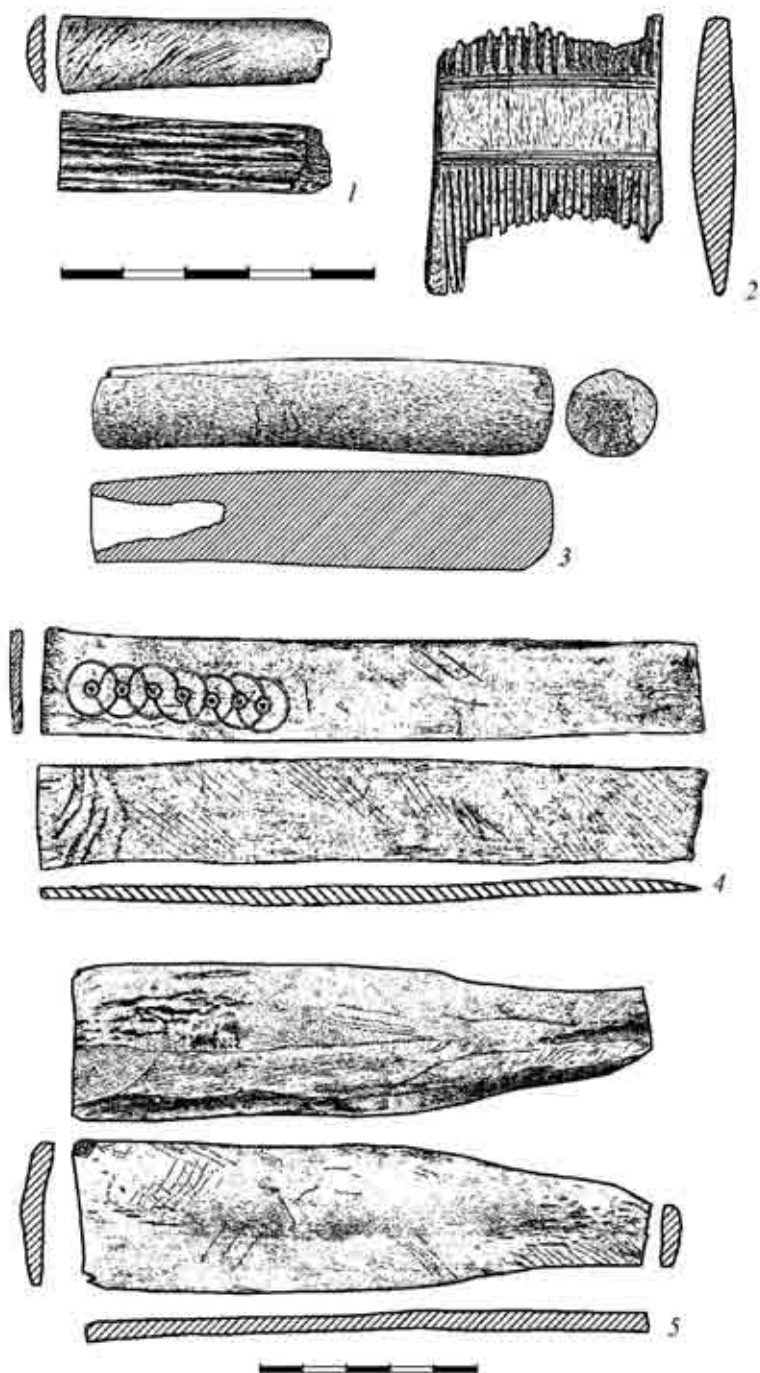

Рис. 10. Готові вироби і напівфабрикати: 1 – накладка на лук;
 2 – гребінець; 3 – колодка ножа; 4 – напівфабрикат орнаментованої накладки;
 5 – напівфабрикат накладки на лук

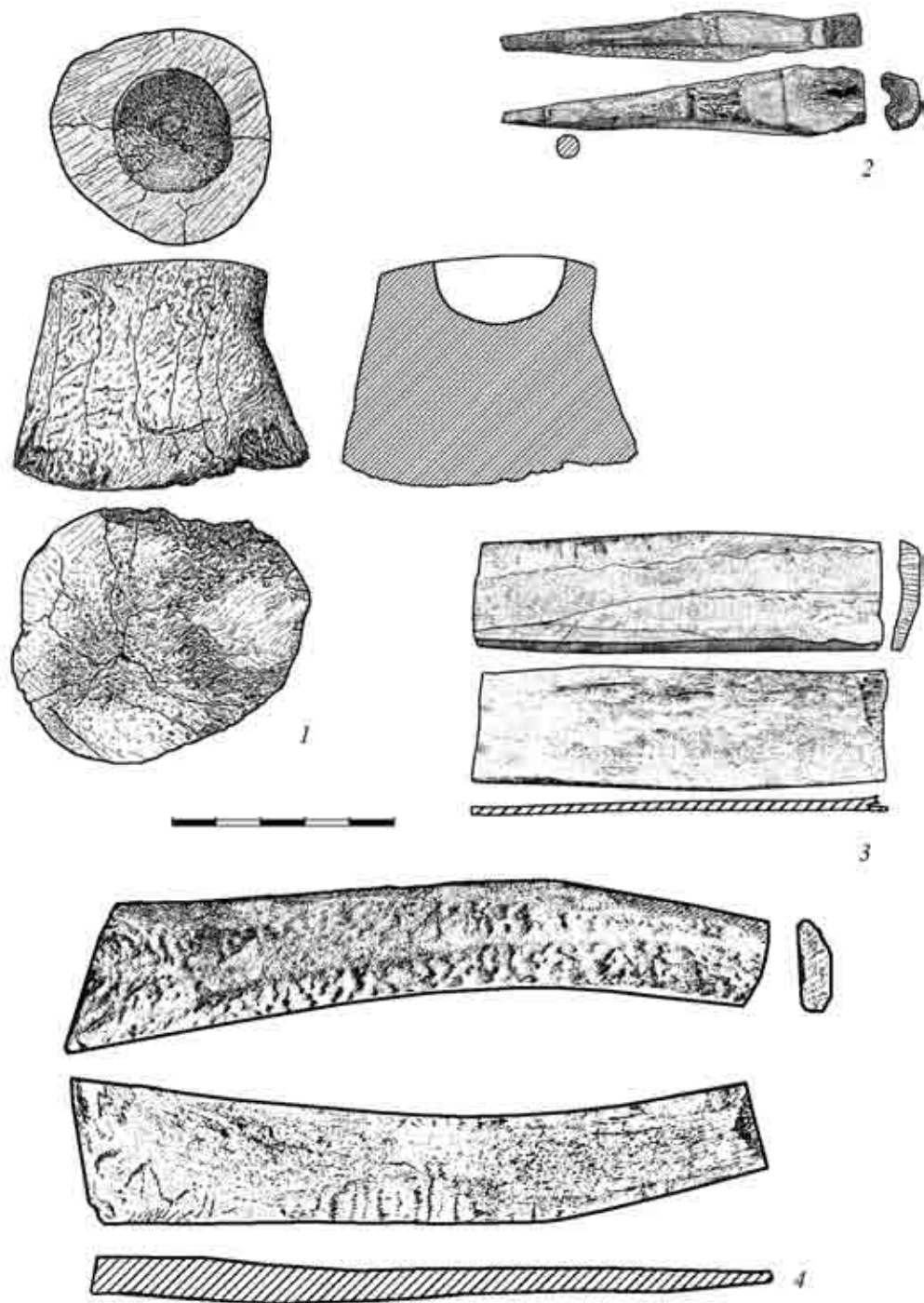

Рис. 11. Напівфабрикати: 1 – смінь або підставка; 2 – зняття праці; 3–4 – накладки

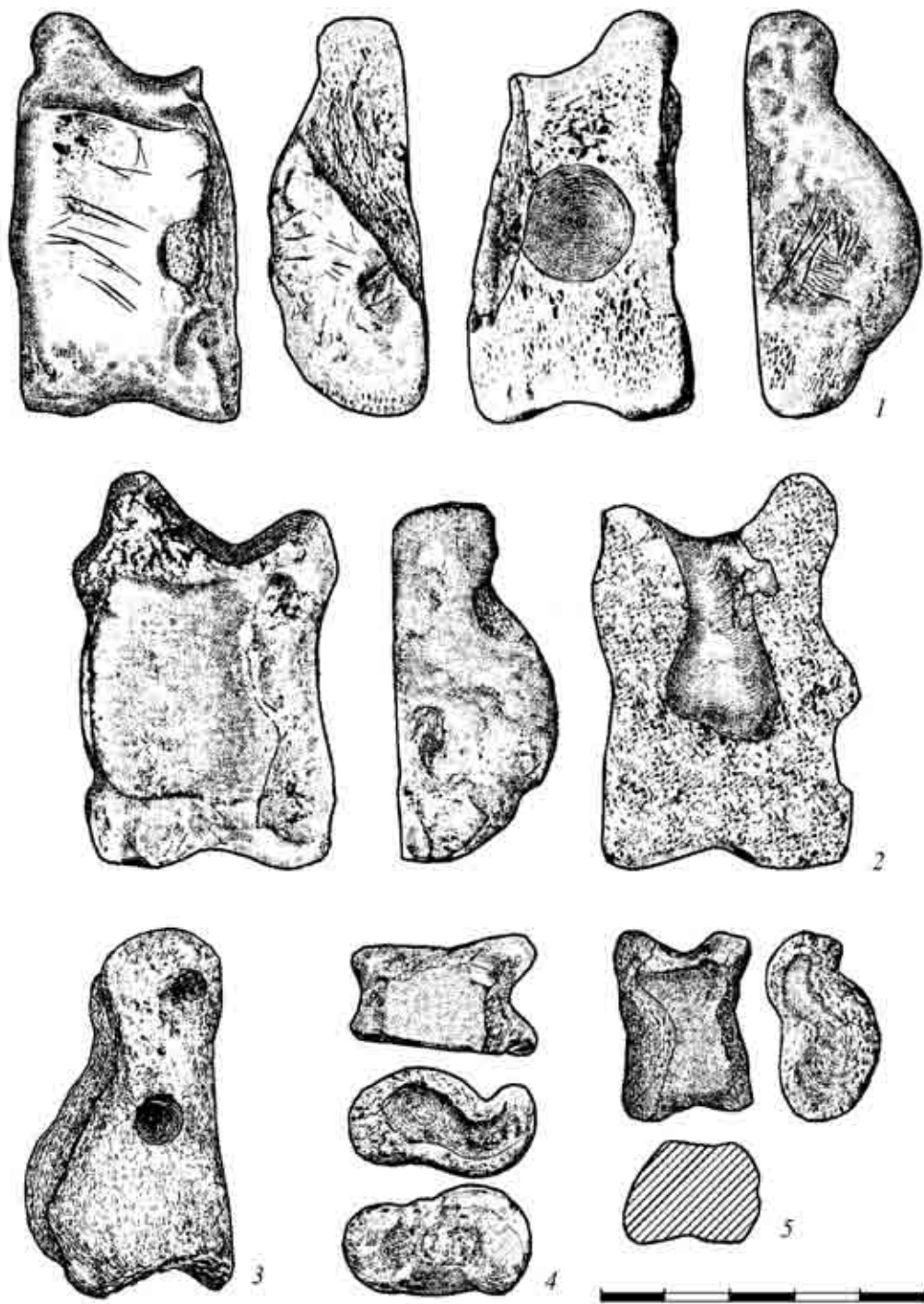

Рис. 12. Гральні кістки: 1, 2 – тесані астрагали корови; 3 – проксимальна фаланга копитної тварини з просвердленим отвором; 4, 5 – астрагали вівці

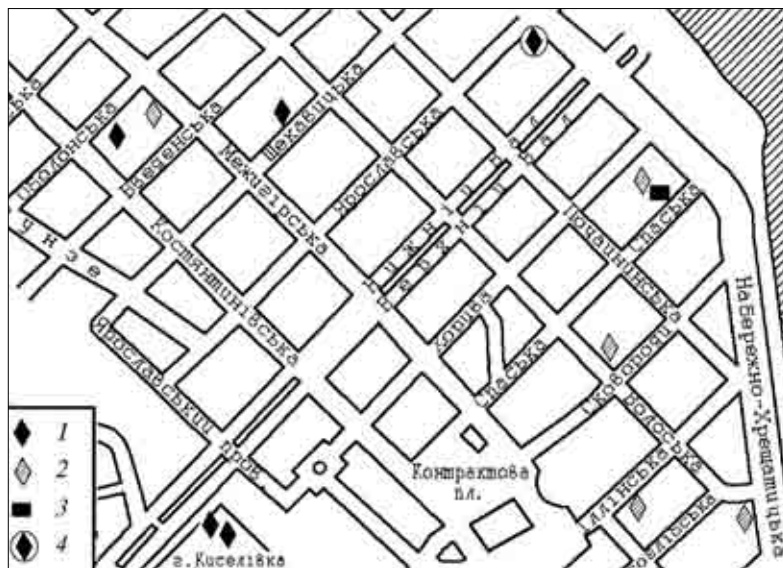

Рис. 13. Розміщення косторізних майстерень на Київському Подолі:
1 – комплекси з ознаками стаціонарних майстерень;
2 – комплекси з ознаками спорадичної обробки кістки;
3 – комплекс, де виявлені черепи моржів; 4 – косторізна майстерня,
досліджена на вул. Ярославська, 58 у 2012 р.

УДК 904:911.37:72(477.64)“09/14”

Георгій Шаповалов, Вадим Ільїнський

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МАЙСТЕРНІ ПЕРЕДМІСТЯ ПОСЕЛЕННЯ «ПРОТОВЧЕ» НА ОСТРОВІ ХОРТИЦЯ: ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Поселення було відкрито О. В. Бодяньським у 1972 р. З 1976 по 1998 рр. досліджувалось запорізькими та київськими археологами. Знаходиться воно у південній частині острова Хортиця і має площу майже 15 га. Зі сходу та півдня поселення оточено валом та палісадом, дитинець мав укріплення валами, ровом та турами над старицею р. Дніпро (сучасне озеро Підкручне). Навколо дитинця групувалось передмістя. Найбільш дослідженими є ділянки південно-східної частини. Серед споруд, вивчених тут, автори виділяють наступні майстерні різних періодів існування і за призначеннями: залізоплавильний комплекс XII–XIV ст., майстерні по виробництву залізних знарядь того ж часу, майстерня по виробництву борошна XI–XIII ст., керамічна і косторізна майстерні XII–XV ст. Подаються характеристики конструкції кожної майстерні, їх планування і речових матеріалів з них.

Пам'ятка ототожнюється із літописним «Протовче» та укріпленими городками Великого Князівства Литовського і датується X–XV ст.

Ключові слова: *острів Хортиця, Дніпро, поселення, укріплення, напівземлянки, майстерні, печі, X–XV ст.*

У 1972 р. О. В. Бодяньським в південній частині острова Хортиця було відкрито багатопалатне поселення Протовче, датоване авторами X–XIII ст. [27. С. 373–374]. Протягом 1976–1980 рр. проведені значні археологічні розкопки експедицією Державного історико-культурного заповідника, загальна площа яких перевищила 3200 м². Керували роботою Хортицької археологічної експедиції А. Л. Сокульський і Т. К. Шевченко. У різний час у дослідженнях брали участь О. В. Бодяньський, А. Т. Сміленко, А. О. Козловський, В. Ф. Пешанов, Н. Л. Козачок, В. М. Тимофєєв. Було встановлено, що поселення, площею 6 га, займало всю південно-західну частину надплавневої тераси острова, мало систему п'ятирядну забудову та побутувало з незначними перервами кілька століть [27. С. 373]. Автори обґрунтовано пов'язали поселення з літописними згадками місця збору військ Київської Русі перед найважливішими подіями 1103, 1190 і 1223 рр. Етнічно та культурно поселення, на підставі масового археологічного матеріалу та архітектурних форм будівель, віднесено до слов'ян з незначною присутністю степових елементів [11. С. 50].

Розкопки та розвідки поновлювалися: у 1988 р. Г. І. Шаповалов відкрив у південній частині поселення потужний укріплений вал [29. С. 12–13]; у 1989–1992 рр. – А. О. Козловський, В. Є. Ільїнський, О. М. Титова, у 1994 р – В. Є. Ільїн-

ський, в 1997 р. – М. А. Остапенко. Були виявлені культурні шари XIV – початку XV ст. і встановлено, що площа поселення займала в різні періоди територію до 15 га, в тому числі, на деяких островах у плавневій частині о. Хортиця. У другій половині XIV ст. поселення набуло характеру городища з хуторами і посадом навколо [7. С. 16–17].

Метою цієї роботи є зведення даних про забудову ремісничого передмістя поселення, отриманих за весь період розкопок, та введення в обіг найбільш характерних форм знахідок.

1976 р. Розкоп №1. Розбитий на надплавневій терасі озера Осокорового, на городах садиб селища Виноградний. Площа – 300 м² (10×30 м), довгою стороною орієнтований північ-південь. Культурний шар фіксувався на глибині 0,2 м. Середня потужність – 0,7 м. На глибині 0,9 м по всій площі розкопу зафіксований прошарок залізорудного пилу до 7 мм товщини. На рівні прошарку зафіксована система стовпових ям від 0,2 до 0,5 м в діаметрі, глибиною від 0,5 до 0,7 м, яка оконтурювала підквадратний простір 12×13 м. У північно-західному куті майданчика виявлений завал стін наземної споруди у вигляді обмазаного глиною тину, площею до 35 м², овальної форми. Вся площа простору зберегла сліди наземних будівель у вигляді ліній ям до 0,1 м в діаметрі. Будівлі знищені одночасно, зберігся сажистий прошарок, що перекривав майданчик і стародавню денну поверхню на площі всього розкопу 1. Прошарок містив перепалені кістки і шматки залізної руди. Будівельний горизонт був датований XII–XIII ст. [33. С. 14]. Можна констатувати, що відкрито велике подвір'я (близько 300 м²) з двома наземними будівлями площею 125 і 35 м², які мали стіни з тину, обмазані глиною, долівки і очеретяні дахи, за характером – залізоплавильна майстерня.

У розкопі виявлено чотири господарські ями більш пізнього часу, прямокутної форми – 1,0×2,0 м, глибиною до 1 м, впущених з рівня -0,3–0,4 м; датовані по керамічному матеріалу XIII–XIV ст. Знахідки харчових відходів з ям № 1–2 були проаналізовані та опубліковані [26. С. 213].

У центральній частині розкопу знайдено поховання XIII–XIV ст. в ямі овальної форми (1,9×1,18 м), глибиною до 1 м. Заповнення складалося з золистого піску, змішаного з залишками шлаків і фрагментів кераміки. Кістяк орієнтований головою на захід у положенні на спині, верхня права кінцівка розташовувалася на ручці візантійської амфори. Ліва рука зігнута в лікті, ліва гомілка відсутня [12. С. 50].

1977 р. Розкоп №2 (копався ділянками 2, 3, 4, 5). Загальна площа – 1300 м². Орієнтовані ділянки довгими сторонами схід-захід (3, 4, 5), ділянка 2 – північ-південь. На всіх ділянках з глибини 0,4 м фіксувався культурний шар, потужністю до 0,2 м, у вигляді золистих плям підпрямокутної форми розмірами: 25×15 м – 2 ділянка, 30×10 м – 3 ділянка, 28×9 м – 4 ділянка і 20×10 м – 5 ділянка. По всій площі знаходилися стовпові ями діаметром від 0,15 до 0,5 м. За ними виділені контури меж дворів, у вигляді палісадів, стіни наземних будівель господарського

та побутового призначення, відкриті осередки і глинобитні печі, господарські ями. У різних частинах дворів локалізовані розвали залишків стін з тину, обмазані глиною [26. С. 204–214]. Найявніші в одному просторі (на площі до 300 м²) опалювальних (3 шт.) і ремісничих печей (від 2 до 4 шт.), господарських ям, відкритих печищ до 3 м у діаметрі, а також насиченість відходами побуту (кістки) і виробництва (криці, інструменти, шлаки), нарешті, об'єктивний аналіз стратиграфії (лінзовидний характер заповнення) [33. С. 1–14] – все говорить на користь того, що досліджувані майданчики у всіх розкопках 1977 р. можуть бути залишками майстерень з наземними житловими і господарськими будівлями. За характером знахідок і керамічного матеріалу споруди на ділянках 3, 4, 5 датовані авторами XII–XIII ст.

У межах 3, 4 дворів із вмістом наземних будівель виявлено три напівземлянки з сіними біля східної стіни. Орієнтовані вони по сторонах світу, а розмір кожної 3,5×4 м. У північно-східних кутах розташовані глинобитні печі. У завалах їхніх склепінь спостерігалися невеликий камінь і фрагменти сіроглиняної кераміки. Землянки впущені в материк до глибини 0,9 м. Датовані споруди XI–XII ст.

У межах дворів знайдено близько 40 видів виробів із заліза: замки циліндричні, асиметричний леміш XI–XII ст. [13. С. 32], розміром 300×210 мм, ромбовидні наконечники стріл, тригранні арбалетні болти, залізні ножі, фрагменти серпів, долота, деталі кінської зброї, кресала, скоби, гачки, фрагменти чавунних казанів, стремена різних типів (рис. 5: 8, 12, 13). Фрагмент стремени під № 8 має аналогії на пам'ятках Придністров'я (Добріновка, Горішні, Шерівці), де датується IX – початком XIII ст. (т. зв. IV тип), № 13 датується XIII ст. (тип IVa), № 12 виникає в XIV ст. (тип V) [1. С. 69].

Значна частина залишків металообробки: шлаки, фрагменти руди, злитки – досліджені в лабораторії ДГІ ім. Артема і заводу «ДСС» (м. Запоріжжя). Результати опубліковані і свідчать про місце видобутку сировини: залізисті рудники в районі р. Саксагань (Кривий Ріг) [26. С. 211].

Наймасовіший вид знахідок – кераміка. Автори відзначають переважання імпортової тарної кераміки над іншими формами (рис. 8: 5–12). Окремо виділена група фрагментів червоноглиняної кераміки з полі- і монохромною глазур'ю жовтого, коричневого, зеленого кольорів. Кількість знахідок невідома.

У 1976–1977 рр. у верхніх шарах поселення відмічалася присутність знахідок, датованих XIV–XV ст.: монети, хрест-енколпійон, знахідки кераміки золотоординського періоду. Через тривалу обробку полів в XX ст., відсутності прив'язок до місцевості реперів розкопів 1–2 [26. С. 2–14], об'єктів до реперів, за точної локалізації всіх датуючих знахідок на місцевості, можливість співвіднести їх з об'єктами обмежені [15. С. 2–20].

1978 р. Продовжено дослідження законсервованих об'єктів у розкопках 2 і 3. Загальна площа робіт перевищила 750 м² [32. С. 4–10]. У південно-західному куті розкопу № 2 досліджено залишки глинобитної печі прямокутної форми

(2,8×3,3 м). Піч стратиграфічно пов'язана з будівельним горизонтом двору № 3, мала три шари підмазки поду і шар зольних відкладень 0,6 м. Устя печі направлено на південний-схід (рис. 3: 1).

Під піччю розкрита споруда №6, напівземлянка (рис. 4: 1). Прямокутна в плані, з сіньми завширшки 0,5 м і довжиною 0,7 м. Глинобитна піч розташована в південно-східному куті будівлі. Влаштована на останці 1,2×1,4 м і високою 0,4 м. Устя направлено на захід. Уздовж стін знаходилося вісім стовпових ям і сліди завалу глиняної обмазки плетених стін, з домішкою очерету. Крім кераміки – фрагментів амфор і горщиків, в центрі споруди знайдений ніж з дерев'яною ручкою.

У західній частині розкопу № 2 (кв. 9–12 «3–М») досліджена напівземлянка прямокутної форми, впущена у материк на 0,8 м. Уздовж стін лежали ряди гранітних каменів. У південній частині виявлено вогнище 0,5×0,6 м і фрагменти окремих людських кісток. У центрі споруди (5×5 м) фіксувався зольний останець, потужністю 0,3 м.

У заповненні споруди № 7 знайдено більше 40 фрагментів ліпного кухонного посуду, віднесених авторами до Пеньківського типу і датованих VI–VIII ст.

Розкоп №3. Споруда № 5 – фіксована з глибини 0,4 м – квадратна землянка 3×4 м, з сіньми шириною 0,75 м, довжиною 1,4 м, з трьома ступенями. На глибині 1,0 м від рівня давньої поверхні знайдено череп коня. При вході в сіни серед розвалів сіроглиняної кераміки знайдено два денця з клеймами у вигляді хреста [9. С. 51]. У дворах 2, 3 знайдено фрагменти чавунних казанів, верхня частина жорна (рис. 3: 2).

Піч-кам'янка розташовувалася в південно-західному куті будівлі, прямокутної форми (0,95×1,2 м), гирлом на південь. Уздовж південної стіни з останця виконана лежанка (0,7×2,1×0,2 м).

Заповнення споруди насичене фрагментами кераміки, кістками риби, тварин. Матеріал датований XIII–XIV ст.

1979 р. Роботи велися на розкопі № 2, розбиті № 6, 8, 9 в північно-західній і південно-західній частинах поселення. Площа робіт – 600 м².

Розкоп № 2. Споруда № 9 – напівземлянка підквадратної форми, площею 17,2 м², орієнтована по частинах світу, заглиблена в материк на 0,4 м. Уздовж стін з внутрішньої сторони зачищені ряди ямок, діаметром 0,2–0,15 м. У північному кутку виявлена піч (розмір 1,5×0,95 м), навколо неї простежено стовпові ями. Устя печі направлено на південний схід, під печі мав більше трьох підмазок. Знахідки: кухонний посуд XII–XIII ст. з лінійним і хвилястим орнаментом (рис. 7: 1–7), прясла зі стінок посуду, кістки, вироби з кістки (пенал) (рис. 7: 18).

Споруда № 8 – прямокутна в плані напівземлянка, площа – 4,5×4 м. Впущена в материк на 0,8 м. Вхід з південного сходу, під ним – яма-льоx (1,7×1 м), глибиною 1,2 м. Стіни і долівка рівні. Заповнення насичене золою і фрагментами кераміки (рис. 5: 1).

У центрі споруди виявлені стовпові ями, діаметром 0,2–0,25 м. У північно-східному куті розташована глинобитна піч 1,5×1,1 м. Краї печі викладені каменем. Під печі мав два шари підмазки, гирло направлено на південь.

З півночі зберігся звід камери печі. Крім кераміки і кісток у південному куті споруди знайдені залізні кліщі і ніж (рис. 6: 3, 14).

При вибірці виявлено 15 ям, за характером – зернових, розмірами 1,3–1,7×0,7–1,0 м, глибинами від -0,5 до -0,9 м, заповнені гумусованим піском, всі – безінвентарні (рис. 2). Ями розташовувалися навколо наземної споруди 4×3,5 м, із обмазаними зсередини стінами. У південно-східному і північно-східному кутах розташовувалися дві кам'яні зернотерки діаметром 0,8 м. Фрагмент аналогічної зернотерки знайдений біля однієї з ям. За характером призначення будівель і ям можна локалізувати як майстерню з виробництва борошна.

У шарі злистого супіску (від -0,5 м і нижче) по всій площі розкопу знайдені кераміка, тиглі (рис. 4: 6–7), ножі, 16 наконечників стріл, попружні пряжки (рис. 5: 4, 6), дверні скоби, пряслиця, фрагменти чаші, покритої блакитною глазур'ю.

На глибині -2,0 м виявлено утрамбовану долівку, темно-коричневого кольору зі слідами прожарення вогнем у центрі розкопу. У двох місцях (південь і захід) спостерігалися сліди глиняної обмазки поверхні. Контури споруди № 10 встановлені по межі обмазки. Вогнище наземної споруди виявлене в північній частині майданчика долівки. Споруда інтерпретована як металообробна майстерня.

Розкоп № 7 (10×7 м). На глибині -0,3–0,4 м фіксований культурний шар, потужністю 0,4–0,7 м. У кв. 8-Ж і 6-Г виявлені відкриті вогнища, розміром 0,9–1,7 м, у наземних спорудах (підлоги простежено по глиняній підмазці і фрагментам завалів глиняних стін)

На підлозі знайдена кераміка XIII–XIV ст., кістки тварин, 21 фрагмент стінок чавунних казанів (рис. 4: 5). Обидва об'єкти можна інтерпретувати як майстерні з ремонту елементів озброєння.

Розкоп №8, площею 7×10 м. Розбитий на високому березі о. Голоківське (Підкручне) навпроти садиби № 15 с. Виноградний. Материк фіксований на глибині -0,7 м. Вище йшов культурний шар у вигляді злистого піску світлого (нижній прошарок) і темного кольору (верхній) – 0,5 м. На рівні материка знайдено трубчастий замок з ключем (рис. 5: 3), великі ножі (рис. 6: 2, 6), глиняні та кістяні прясла, заготовки для них (рис. 7), кістяні вироби. Ймовірно, автори досліджували наземну майстерню, кордонів якої не вдалося знайти. У північно-західному куті розкопу знайдено сліди вогнища у вигляді обпаленої глини, потужністю 0,3 м. Знайдені тут ножі представляють особливий інтерес. Згідно прийнятої класифікації, за пропорціями і формами, вони не столярні і не кухонні (їх форма близька до типу під сагайдачних) [10. С. 38–39].

У стратиграфічно більш пізньому шарі досліджена споруда № 11 прямокутної форми (6×4 м), впущена в материк на 0,6 м. У її північному кутку виявлена

глинобитна піч підквадратної форми (1,5×1,4 м) з прожареним подом товщиною 0,15 м. Устя печі направлено на південь. Звід зберігся у вигляді завалу на 0,5 м від поду (рис. 5: 14). Уздовж стін збереглися ряди стовпових ям. Кераміка із заповнення – червоно-, рожевоглиняна з хвильовим і лінійним орнаментом.

Знахідки 1979 р. (з інвентарного опису звіту). Масовий матеріал: кераміка – 378 фрагментів. З них сіроглиняних (місцева) – 120 фрагментів, червоноглиняних (місцева і імпортна), глекоподібних (за визначенням авторів) – 204. У тому числі з полі-, монохромною глазур'ю 31 фрагмент: зелених відтінків – 10, блакитних – 3, жовтих і коричневих – 14, білий підглазурований ангоб – 4 шт. (рис. 7: 11–12). Знайдені також вироби з кістки – 35 шт., в тому числі прясел – 7, гральні кістки – 6. Вироби з каменю представлені 12 предметами, в т. ч. точильні бруски – 6 шт. (рис. 3: 25–29), фрагменти зернотерок – 3 шт., прясла керамічні – 6 шт., в т. ч. три із зеленою глазур'ю (рис. 3: 20–23). Чавунні котли (фрагменти) – 44 шт., в т. ч. з вінцями – 7 шт. (рис. 4: 5). Залізні вироби – 19 шт., в т. ч. 16 стріл (рис. 6: 7–8), бронзові вироби – 7 шт.

1980 р. Розкоп № 10. Досліджувався двір (24×12 м), орієнтований довгою стороною північ-південь, з відхиленням на схід 25° та розташований над озером Осокоровим уздовж пагорба біля протоки.

Споруда № 12. На глибині 0,55 м знайдені залишки наземної косторізної майстерні прямокутної форми, сторони орієнтовані по сторонах світу, розміром 2,5×2,8 м. Долівка глинобитна, чотири рази підмазувана шаром до 0,2 м. У центрі споруди виявлено вогнище, діаметром 1,1 м, у вигляді вугілля і обпаленої глини.

У заповненні виявлено стінки посуду з лінійно-хвильовим орнаментом, два фрагменти чавунного котла, 32 астрагали, 15 прясел з рибних хребців, 103 фрагменти оброблених кісток (рис. 7: 14–16). Датовано матеріал XII–XIII ст.

Споруда № 13. На глибині 0,75–0,9 м під спорудою № 12 виявлена аналогічна за спеціалізацією майстерня площею 76–80 м². Стіни не виявлені, але контури глиняної підлоги простежені (рис. 7: 8). На ній зафіксовані фрагменти глечиків з хвильовим орнаментом, астрагали, фрагменти котлів, кістяні прясла, наконечники стріл, точильний камінь. Вогнище не знайдене. У культурному шарі знайдені сережки (одна – з трьох срібних порожнистих намистин на бронзовому кільці; друга – з однією бронзовою порожнистою намистиною на бронзовому кільці, повитому тонким бронзовим дротом) та кістяний штампик. Авторами знахідки датовані XII–XIII ст.

Привертає увагу значна кількість кістяних прясел (33 шт.) і астрагалів (21 шт.), 658 фрагментів кісток на рівні підлоги, рибальські гачки [31. С. 10].

Споруда № 14. Нижче рівня споруди № 13, на глибині 1,2 м досліджена майстерня-напівземлянка з підлогою з утрамбованого піску, розміром 6×6 м, орієнтована по сторонах світу. У південній частині виявлена глиняна піч, розміром 1,7×2 м, трикутної форми. Збереглися її під і гирло. Під складався з глиняної підмазки, потужністю 0,12 м. На підлозі виявлені точильні камені,

риб'яча луска, кераміка, 22 кістяних прясла і заготовок до них, 32 астрагали, 560 оброблених фрагментів кісток (рис. 7: 15–16). Датовано XII–XIII ст. Сліди відновлення підлоги в кілька підмазок свідчать про те, що споруда побутувала тривалий період [36. С. 2–9].

Будівлі № 12–14 розкопу № 10 являють собою косторізню майстерню досить вузької спеціалізації, що включає напівземлянки та прибудови ремісничого призначення, які відновлювалися через значний час в традиційному місці [24. С. 193–200].

Споруда № 15. На глибині 1,4 м виявлено квадратне в плані приміщення площею 10–16 м². Вхід – з південно-західного боку, споруда впущена в материк на глибину 0,4 м. Уздовж стін фіксовані стовпові ями. Усередині – маленькі, до 0,1 м, ямки від настилу. Біля входу, зліва, виявлена піч, підквадратна в плані (1,5×1,7 м), гирлом на схід. Під підмазаний три рази, під завалом склепіння печі виявлено бронзовий світильник (рис. 6: 1).

У розкопі № 10 досліджено парне поховання. Опубліковано [12. С. 50]. Наводимо ілюстрацію ножиць (рис. 6: II).

Роботи на о. Хортиця поновилися в 1990 р. розвідками В. Є. Ільїнського, за участю О. М. Титової, під загальним керівництвом А. О. Козловського (ІА НАН України). На місці знесеного селища Виноградний були виявлені залишки згорілих дерев'яних укріплень, житлових і господарських будівель, віднесених до XIV–XV ст., які раніше не були описані в літературі. Кераміка поселення близька до відомих зразків золотоординських пам'яток [8. С. 258].

У 1991–1992 рр. були розкриті залишки будівель (11 розкоп – трьох, 12 розкоп – однієї, 13 розкоп – чотирьох). Зіставляючи керамічний матеріал з умовами його залягання пошарово і локально в плані, можна припустити, що приміщення 1 в розкопі 11 і наземна споруда в розкопі 12 (рівень -0,4–0,8 м) відносяться, умовно, до першого будівельного горизонту побутування поселення в районі цих приміщень. До цього періоду може відноситися і зміцнення на південному схилі узвишся в розкопі 2. До другого будівельного горизонту відносяться приміщення 2–3 в розкопі 11, повторна будова наземного приміщення в розкопі 12, 1 і 2 будівлі у розкопі 13. До третього горизонту відноситься будова в розкопі 13 і комплекс ям в цьому ж розкопі. Час побутування поселення на дослідженій ділянці – друга половина XIV – початок XV ст. [9. С. 260]. У результаті розвідувальних робіт в 1990 р. на місці селища виявлено городище пізньосередньовічного часу [8. С. 16].

Місцевість являє собою піднесений над рівнем Дніпра на 10 м пагорб, що домінує над південною частиною острова і плавнів. Площа городища мала правильну трикутну форму і витягнута з півночі на південь на 160 м при довжині південного боку близько 100 м. З півдня городище підноситься на 3–4 м, зі східного боку кордоном городища є ескарпований і задернований обрив, висотою від 9 до 11 м. Із західного боку площина городища височіє на 1,0–1,5 м

і відділена валом, залишки якого спостерігаються у вигляді пагорба, що оплив висотою від 0,5 до 1,5 м (рис. 14: 2).

У південно-східному і південно-західному кутах збереглися два напівбастіони, спрямовані фронтом на південь, розміри їх – 7×7 м. Укріплення розміщені таким чином, що знаходяться в 250 м як від південного краю острова Хортиця, так і від західного (урочище Домаха).

Характер утворення культурних шарів на ділянці розкопу № 8 (1979 р.) і 11–13 (1991 р.) ідентичний і відображає дворазову забудову в XIV–XV ст. [30]. Так само схожі верхні два стратиграфічні горизонти в розкопі № 2 1977–1978 рр. і розкопі №11 1991 р. (фото 1, 2). У розкопах спостерігаються лінзовидні золисті і вуглисті прошарки згорілих наземних будівель великої площі (до 100 м²), які мінімум два рази оновлювалися. Матеріал з верхніх шарів розкопів близький з матеріалами (кераміка) городища (рис. 8–9). Можна говорити про синхронність зведення і руйнування великих будівель-дворів в останній чверті XIV–XV ст. [25].

Кераміка представлена двома групами. Привізна, південна, червоноглиняна з гарним випаленням становить 70% від загального числа матеріалу. Колір глини варіює від жовто-сірого до червоно-коричневого. Найбільш характерними є фрагменти амфор з широким грушоподібним корпусом, вузьким коротким горлом і сплющеними похилими ручками, прикріпленими до горла нижче віночка. Вони орнаментовані смужками гребінки, на ручках зустрічається традиційні графіті (рис. 14: 2, 4–5). Фрагменти та віночки вузькогорлих глечиків, з орнаментом з багаторядної хвилі, ручки виходять з віночків [12. С. 34–37]. Поверхня гладка, черепок в зламі має сіро-коричневий колір (рис. 8: 3–4, 13–28). Прості або зеленої поливи червоноглиняні миски, з овальним вінцем, покриті штампом. Фрагменти тарілок інтенсивно-червоної глини, покриті частково зеленою і коричневою поливою (рис. 7: 1–12). Розвал тарілки з глазурованим покриттям в стилі вільного підсвічування, розпливчастими плямами темно-зеленого і жовтого кольору (рис. 14: 8). Всі перераховані види добре представлені в золотоординських шарах Тмутаракані, Азова, в Криму в XV ст. [5. Рис. 5].

Інша група кераміки (30% фрагментів) отримала широке поширення в Москві, Новгороді, Смоленську, Новгороді-Сіверському і датується XIV–XVI ст. (рис. 9: 1–20). Вона приготовлена з погано віддуленого тіста, нерівномірно випалена, форми вінців та плічок традиційні для слов'янського ареалу [2. С. 143, рис. 5].

Група предметів з металу представлена трьома великими фрагментами чавунних казанів високоякісного литва (в заповненнях жител), втулкою бронзового наконечника списа (біля основи стовпа оборонної споруди), фрагментом дзеркала з бронзи (рис. 14: 7).

За схожих умов утворення дюн на досліджених територіях, можна відзначити, що об'єкти XV ст. фіксувалися повсюдно на глибинах до 0,5 м. Локально на поверхні ці об'єкти проявилися у вигляді зольних плям-місцезнаходжень [26. С. 205]. Можна говорити про компактне розміщення будівель малих форм

(землянки, наземні будинки, юрти) дворищами або хуторами («курячі») у своєму первинному значенні, які (як видно з розкопів №2, 3) неодноразово оновлювалися, змінюючи один одного [38]. Наземна або поглиблена, напівземлянкова житлова споруда площею до 120 м² оточувалася малими будівлями різного ремісничого і господарського призначення. Ця традиція збереглася до XVIII ст. в архітектурі Запорозьких Січей.

У польовому сезоні 1998 р. (М. А. Остапенко) були проведені розвідки в районі поселення «Протовче», згідно програми виведення території із сільгоспкористування. Основним завданням розвідки було з'ясувати стратиграфію цього району. Крім того, в завдання розвідки входив огляд місць концентрації культурного шару. Було зафіксовано два місцезнаходження з матеріалами X–XIV ст. [17. С. 2. № 994].

Місцезнаходження 1 – на полі, ближче до хутора «Кільового». До складу знахідок входять дрібні фрагменти давньоруської кераміки, частина яких прикрашена хвилеподібним орнаментом (рис. 10: 4).

Місцезнаходження 2 розташоване на слабкому узвишші поля, що примикає до дамби. Крім традиційної кухонної «хвилеподібної кераміки» тут трапляються чисельні фрагменти амфор і глазурованого посуду золотоординського типу. Шурфовка цих місцезнаходжень не проводилася.

На полі було закладено 15 шурфів. Тільки у верхньому розораному шарі зустрічалися невиразні фрагменти гончарної кераміки і кісток тварин.

Шурф №14 був закладений на самому місці біля озера Осокорового (рис. 14).

Автором розвідки зроблено висновок, що за межами основного поселення існували тільки невеликі ділянки будівель (хутори). Саме поселення, згідно з матеріалами шурфу № 14 і даними розкопок в 70–80-х і 90-х рр. XX ст., було розміщено смугою завдовжки 200–300 м, при середній ширині 50–70 м, уздовж берега озер Осокорового і Підкручного.

Культурний шар часів середньовіччя на обраній ділянці (мис) має два горизонти, розділених стерильним шаром. Для нижнього культурного шару характерним є наявність великої кількості слідів металообробки – шматків руди, вугілля тощо, які зафіксовані розкопками Т. К. Шевченко, А. Л. Сокульського в 1970-х рр. Верхній культурний шар тяжіє до XIV–XV ст. і пов'язаний з об'єктами, виявленими А. О. Козловським, О. М. Титовою та В. Є. Ільїнським в 1980–1990-х рр. на території знесеного селища Виноградний [18. № 998]. Відзначимо, що і стратиграфія, і картографія XIX ст. (рис. 14: 1) свідчать про те, що на мису збереглися залишки найбільш раннього періоду побутування поселення – IX–X ст., і найбільш пізнього – XV ст. (мис не затоплювався і не оброблявся в XX ст.) [21. С. 1]. Наведемо дані про знайдені за період розкопок об'єкти та будівлі (див. таблицю):

– простежені і локалізовані укріплення впродовж 380 м. Виявлено п'ять локально концентрованих груп будівель – відгороджених хуторів;

Таблиця типологічного поділу об'єктів

Роскол/ рік	Глибина фіксації	Наземні			Землянки по типу стін			Тип печі		Ями
		госп. по типу стін		юрти	глин. каркас	стовпи	інше	відкрит. вогн.	глин. обитна	
		стовп	глина							
№ 1 1976	-0,3 -0,9	2 (126 м)	1 (35 м)	-	-					4
№ 2 1977-78	-0,4	1	1		1	1(25м)		2+1 (2,8×3,3)	3	1
№ 3 1978	-0,4 -0,6	1	1		1 (3×4 м) 3 (3×4)			1	3	1
№ 4 1978	-0,4 -0,6	1	1		3 (3×4)				3	
№ 5 1978	-0,4	1	1							
№ 2-2 1979	-0,6					2 (по 18)			2	16
№ 6 1979	-	1	2						1	
№ 7 1979	-		2					2		
№ 8	-0,5			1				1		
№ 9	-0,4				1 (24 м)				1	
№ 10 1980	-0,55 -0,75 -1,0 -1,4	1 (80 м) Мастер.		1		1(60 м)	1 (36 м)		1 (1,7×2)	
№ 11 1990– 1992	-0,5 -0,4	2	1					2		2
№ 12	-0,45 -0,5		1	2 2			1	1 2	1	1
№ 13								2		2
Всього		10	11	6	9	4	2	14	13	27

- виявлено 27 наземних будівель з печами і осередками, підпрямокутної форми, розмірами до 120 м², в т. ч. 21-а наземна господарська (або ремісничка) будова, одна – до 130 м² площею;
- мінімум 15 надійно атрибутованих житлових напівземлянок, в т. ч. одна – 36 м², одна – 60 м², шість юрт (круглих в плані наземних будівель з печами і осередками);

- виявлено чотири недосліджених «місцезнаходження» зі слідами культурного шару на денній поверхні. Типологічне виділення будівель наведено за прийнятими для Наддніпрянщини стандартами [13. С. 10–19]. Типи опалювальних споруд прийняті за раніше апробованими стандартами [20. С. 110–121].

У 1998 р. на місі локалізовано ще одну ділянку забудови в XV ст. Можна визнати, що в цей період поселення займало площу 400 м з півдня на північ і мінімум 200 м зі сходу на захід, маючи цитадель і передмістя (рис. 14).

Розглядати місце поселення з укріпленими територіями можна тільки в контексті із ситуацією в регіоні. Осіле населення Південного Подніпров'я було різноетнічним. Ряд даних: безперервність існування інших аналогічних поселень бродників (Ігрень, Ігрень Підкова, Дніпровське та ін.), збереження особливостей матеріальної культури (кераміка місцевих форм, домінування традиційної архітектури) – дають підставу говорити про спадкоємність етнічного складу в IX–XIV ст. [13. С. 174]. Взаємовідносини осілого населення з кочівниками були мирними. На це вказує відсутність штучних укріплень в Південному Подніпров'ї до XIV ст. Запорукою миру служили взаємовигідні економічні зв'язки. Наявність оборонних споруд, елементів міської забудови (дитинець з передмістям) в XIV–XV ст. тільки на двох відомих об'єктах (на Протолче і острові Тягинь) одночасно, їхнє однакове планування оборонної спрямованості на південь і схід говорить про єдині функціональні призначення – прикордонний форпост і митниця [35. С. 310]. Враховуючи застосовані технічні можливості на Тягині (кам'яні стіни, башти) і на Протовчі (вали-рови, напівбастіони, «коші», палісади), великий обсяг будівельних робіт, потрібно визнати, що будівельники (і населення) мали певну соціально-економічну організацію. Такою могла бути служба з оборони кордонів Великого Князівства Литовського, обслуговування безпеки інтересів торгових корпорацій на головних торгівельних шляхах в агресивному степовому середовищі [28. С. 145]. Якщо відомо, що Таванську переправу обслуговували козаки князя Вітовта і найняті лицарі, то Протовче, переважно, козаки черкаські й служебники князів Мамаїв-Глинських (Мансура Скідера, Лексада, Федора, Івана, Богдана), – о. Хортиця і Великий Луг були їх дідовими володіннями з 80-х рр. XIV ст. [23. С. 195–197].

Оборонна система Протовче (дерев'яні споруди), вибір місцевості (ескапований обрив з півдня і сходу) на пагорбі залесеної надзаплавної тераси над старицею русла річки (Малої Осокорівки), відповідає поняттю «засіка», «січ», що стали традиційними в XV ст. по всьому пограниччю. Як стверджували сучасники «осадження» військових і промислових контингентів на засіках за порогами р. Дніпро [17. С. 426], і, як наполягав ряд дослідників, перша Запорозька Січ (Хортицька) «характеризувалася звичайними рисами старовинних земляних обгороджувальних на Подніпров'ї (внутрішній містечко і передмістя)» [19. С. 67]. Поселення розташовувалися на переправах попарно, причому «як

правило, в цьому місці був острів». А. О. Козловський звернув увагу на найближчі територіально аналогії з розміщенням комунікацій на Протовчому броді: перший пункт – Ігрень-8, острів Каменуватий, Лоц-Каменка; другий – Дніпровське, острів Сурський, Перше Травня; третій – Кічкас лівобережний, острів Хортиця (північ), Кічкас правобережний. Відзначено, що поселення розташовувалися в місцях з природними елементами захисту на випадок загрози, штучного зміцнення в XIV – на початку XV ст. не виявляли в Південному Подніпров'ї [13. С. 18]. Ці обставини говорять про унікальність Протовчого в кінці XIV – у першій половині XV ст. як об'єднуючого пункту регіону – Січі (в традиційному розумінні слова).

Якщо згадане нами раніше городище на о. Тягинь та прилеглі території (Ескі-Таванська переправа) управлялися і жили як місто-бург Св. Іоанна за магдебурзьким правом [22. С. 59], то Протовче і регіон Великого Лугу управлялися по праву «кола», тобто за законами військової корпорації [36. С. 479], або Фолклендів (саксонське право) – по праву народної землі, що споконвіку нікому не належить [4].

Побічно це підтверджується європейськими джерелами про переміщення в цей регіон організованих військових об'єднань у 1410–1440 рр.: «Микола Ширлі-старший (надалі Фірлей), колишній воєвода брестський (другий гетьман Великого Князівства Литовського після Радзивілла), завжди супроводжував зі своїми козаками полонених орденських лицарів на Поділ і Київ, на «уходи». Їх «доводцем» останнім був Gabryel de Bayssen» [36. С. 555]. Так само відомі факти надання в 1409 р. земель по ленному праву мечоносцям на пограниччі за їхню відмову від участі у війні 1410 р. (як результат, в битві під Танненбергом від Ордена меча виступила тільки одна корогва) [17. С. 427]. Подібні процеси спостерігалися до середини XV ст. Наприклад, в 1422 р. Великий князь Вітовт у посланні імператору Сигізмунду писав: «Встановлено так само, у зв'язку з тим, що хрестоносці не терплять біля себе поганщини [...] даються їм землі прикордонні по Дніпру [...] і «корочні» дві тисячі злотих угорських...», і далі: «З метою загородження осажені наші козаки нижче порогів. Палісади і малі фортеці в лісах порубали. Головне місто «Sediba» – Siczy» [17. С. 411].

Можна припустити, що після загибелі містечка з передмістям, активність козаків відновилася протягом одного покоління за участю тих же сил, що, на нашу думку, сприяло збереженню традиційних знань про Хортицьку Січ («садибу» в Протолче) і «осадчих» – Мамаях-Глинських¹. Відносно характеру оборони степових кордонів по пониззі Дніпра після приходу до влади у Великому Князівстві Литовському Казимира Ягеллончика перспективним може бути аналіз турецьких першоджерел, в яких відзначається зростання самостійності

¹ За рахунок споріднення з дідичами (в даному випадку – з Мамаями) після повстання 1508 р. і втечі Глинських в Московію, права по «Литовському статуту» на Надпорожжя і Великий Луг отримали Вишневецькі, Острозькі, Ружинські, Дашкевичі [3. С. 192].

козацтва з середини XV ст. [6]. Після завершення ряду воєн в Європі (в т. ч. Столітньої), їхні учасники за контрактом переміщалися на схід Європи, навіть у ряди військ Хаджі-Гірея (16. С. 182).

1. *Возний І. П.* Військовий обладунок і спорядження вершника X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром / Возний І. П., Федорук А. В // Археологія. – 2012. – № 4. – С. 62–73.

2. *Виногородская К. И.* К вопросу о хронологии средневековой керамики из Новгорода-Северского // Археологія. – К., 1988. – № 61. – С. 47–53.

3. *Голицын Н. С.* Русская военная история. – Ч. 1. – СПб. : Общественная польза, 1877. – 201 с.

4. *Гуревич А. Я.* Англосаксонский фолкленд и древненорвежский одалъ (опыт сравнительной характеристики дофеодальных форм землевладения) // Средние века. – М. : Наука, 1967. – Вып. 30. – С. 61–83.

5. *Довженок В. И.* Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 года о раскопках татарского города на урочище Б. Кучугуры // Науковий архів ІА НАНУ. – Справа № 2217.

6. *Ільїнський В. Е.* Город Тягинь–Семимаяк на Таванской переправе // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя : Хортиця, 2010. – С. 308–313.

7. *Ільїнський В. Е.* Городище на о. Хортиця // Вестник краеведа. – Запорожье, 1991. – С. 16–17.

8. *Ільїнський В. Е.* Золотоордынское поселение на о. Хортиця / Ильинский В. Е., Козловский А. А. // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье : ЗНУ, 1993. – С. 250–263.

9. *Ільичева И. К.* Гончарные клейма с древне-русского поселения XI–XIV вв. на о. Хортиця // Международные связи в средневековой Европе. – Запорожье : ЗНУ, 1988. – С. 51–52.

10. *Историческое описание одежды и вооружения российских войск.* – Ч. I. – СПб. : Типография В. С. Балашева и К°, 1899. – 118 с.

11. *Казачек Н. Л.* О погребениях на территории Хортицкого поселения XI–XIV вв. // Международные связи в средневековой Европе. – Запорожье : ЗНУ, 1988. – С. 21–22.

12. *Коваль В. Ю.* Керамика Востока на Руси. Конец IX–XVII век. – М. : Наука, 2010. – С. 34–36.

13. *Козловський А. О.* Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К. : Наукова думка, 1992. – 182 с.

14. *Ляшок А. М.* Журнал тахеометрической съёмки поселения Протолче. – Запорожье: «Укрземпроект», 1977.

15. *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел VIII–XIV вв. (Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1-36). – М. : Наука, 1966. – 184 с.

16. *Малиновский А.* Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1462 по 1533 г. // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 4. – С. 163–417.

17. Остапенко М. А. Отчет о работах экспедиции «Хортица-98» // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – № 994.

18. Остапенко М. А. Польові креслення Хортицької експедиції в 1998 р. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – № 998, 999.

19. Падалка Л. В. Эволюция козацких «Сичей» на Поднепровье в связи с общим ходом развития Днепровского козачества // Известия XIII археологического съезда в Екатеринославе. – Харьков : Типография «Печатное дело», 1905. – Т. II. – С. 233.

20. Петраускас О. В., Коваль О. Л. Слов'янські глинобитні печі поселення Обухів-2 останньої чверті I тис. (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації) // Археологія. – 2012. – № 4 – С. 110–121.

21. Поликарпов П. Краткое описание исследования реки Днепра от Смоленска до Лимана, произведенного Днепровскою описною партиейю в 1875–1883 гг. / М-во путей сообщ. – СПб. : Типография Р. Голике, 1887. – 79 с.

22. Емельянов В. Путешествие Гильберта де Ланноа в восточные страны Европы в 1413–1414 и 1421 гг. // Киевские университетские известия. – К., 1873. – № 8. – С. 146.

23. Родословная книга в трех списках // Временник Императорского кн. Московского общества истории и древностей российских. – М. : Университетская типография, 1851. – Кн. 10. – С. 195–197.

24. Сергеева М. С. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг // Древності-2010. – Харків : 2010. – Вип. 9. – С. 198–215.

25. Сокульський А. Л. Звіт за роботи на о. Хортиця в 1977 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1977/93. – 17 с.

26. Сокульський А. Л. Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорізького козацтва // Запоріжжя : КПУ, 2008. – 764 с.

27. Сокульський А. Л., Шевченко Т. К., Бодянский А. В., Рогожкіна Л. В. Раскопки славянского поселения на о. Хортица // АО 1976. – М. : Наука, 1977. – С. 373–374.

28. Черкас Б. В. Служиві татари в обороні українських земель ВКЛ XV–XVI століть // Надчорномор'я у IX ст. до н. е. та початку XIX ст. Студії з історії та археології. – К. : Інст. істор. НАНУ, 2007. – № 1. – 148 с.

29. Шаповалов Г. То чи була на Хортиці Січ? // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 12–13.

30. Шевченко Т. К. Звіт про ХАЭ-79 // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – № 202 (інвент. опис, № 199-а).

31. Шевченко Т. К., Козачек Н. Л. Отчет о полевых исследованиях на о. Хортица в 1980 г. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – № 232. – С. 2–9 (чертежи); № 311. – С. 21, 22; – № 234.

32. Шевченко Т. К. Отчет об археологических исследованиях на о. Хортица в 1978 г. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». – № 232. – № 178. – С. 4–10.

33. Шевченко Т. К. Звіт за роботи на о. Хортиця в 1976 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1976. – № 137. – 14 с.

34. *Codex epistolaris Vitoldi*. Monumenta medii aevi historica. – Cracoviae, 1887. – Т. VI. – № 426. – 411 с.

35. *Eugeniusz Zawalinski*. Polska w kronikach tureckich XV i XVI w. – Strui, 1938.

36. *Starozytnosci Polsce*. – Poznan : Ksiegarni Zupanskiego, 1852. – Т. 1.

Georgiy Shapovalov, Vadim Ilyinskyi

**MEDIEVAL WORKSHOPS
IN THE SUBURBS OF SETTLEMENT PROTOVCHE
ON THE KHORTYTSIA ISLAND: RESEARCH RESULTS**

The settlement was discovered by A. V. Bodienskyi in 1972 and it was studied from 1976 until 1998 by Zaporizhia and Kiev archaeologists. It is located in the southern part of the Khortytsia Island on the area of 15 hectares. The settlement was surrounded by ramparts and palisade from south and east whereas the detinets was fortified with the moat, ramparts and towers above the old bed of Dnipro (nowadays Pidkruchne Lake). Its southern and eastern parts are the most studied ones. The structures were of the various periods and each of them had its own purpose: an iron-melting complex, mills, iron products, ceramic and bone cut workshops. Building design, layout and supplementary artifacts are described in the article.

This monument is dated back to the 10th–15th centuries and it is identified with the ancient hill-fort «Protolche» and fortified towns of the Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: *Khortytsia Island, Dnipro, settlement, fortification, half dugout, workshops, ovens, 10th–15th centuries.*

Рис. 1. Вигляд поселення з півночі

Рис. 2. Розкоп № 2. Вигляд з півночі.
Наземні споруди (по стовпових ямах). Господарські ями

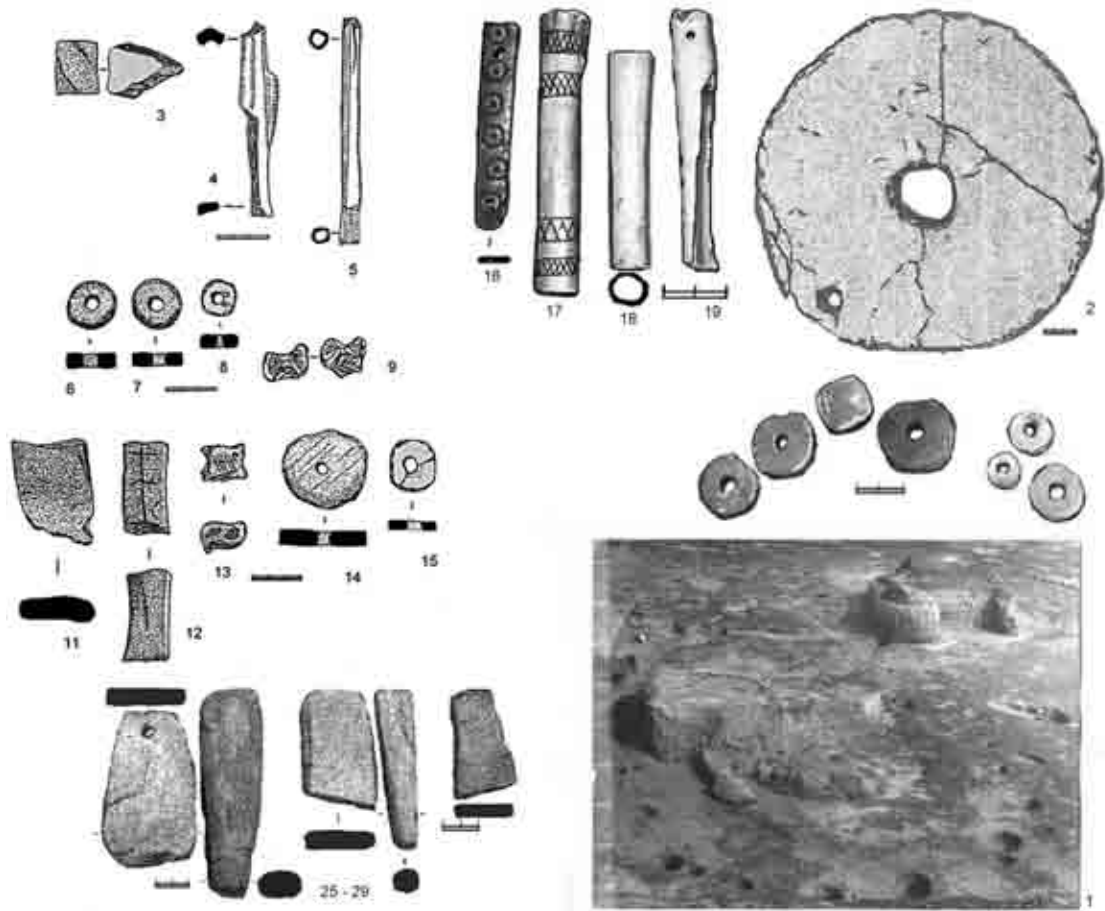

Рис. 3. 1 – розкоп №2: кругла наземна споруда (вигляд з півдня), глинобитна піч поза спорудами. 2 – жорна. Кістяні вироби: 4, 5 – манок; 9, 13 – астрагали; 16 – накладка; 17–19 – ручки ножів; 11–12, 25–29 – камені точильні

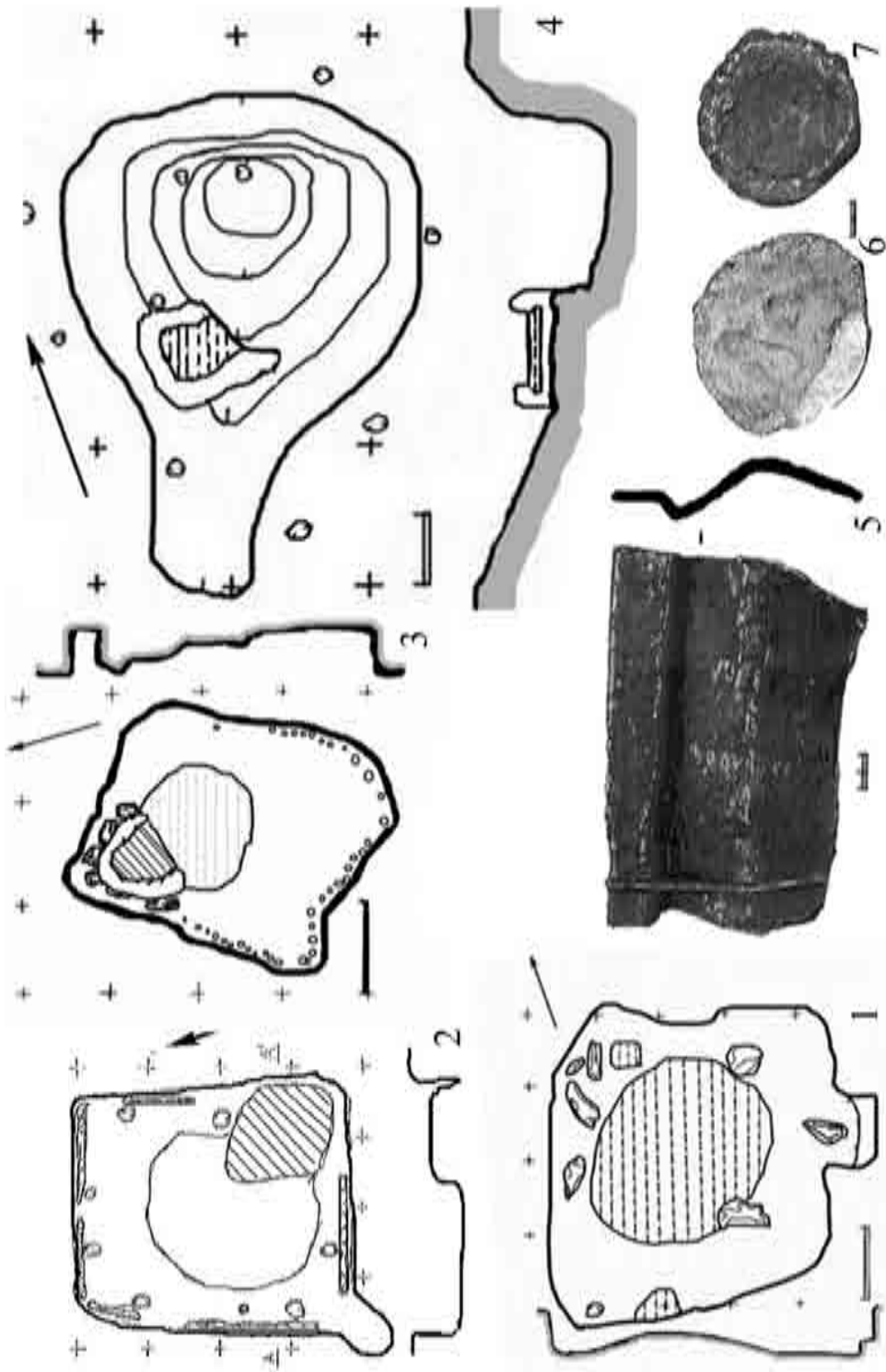

Рис. 4. 1-4 – напівземлянки (розкопи №2-5); 6-7 – тиглі (розкоп 1); 5 – чавунний казан

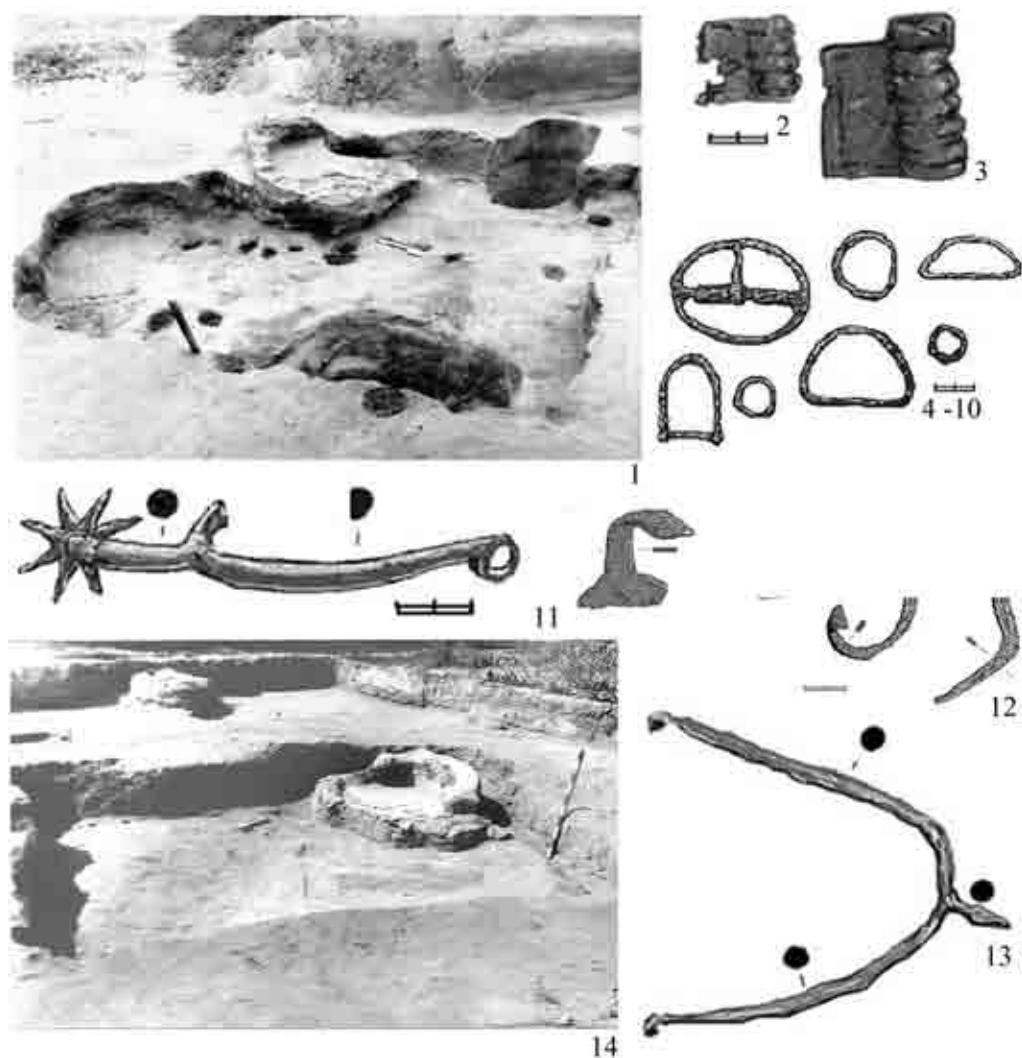

Рис. 5. Напівземлянки:
 1 – з розкопу № 3, 14 – з розкопу № 4;
 металеві пряжки, замки, шпори (8, 12, 13)

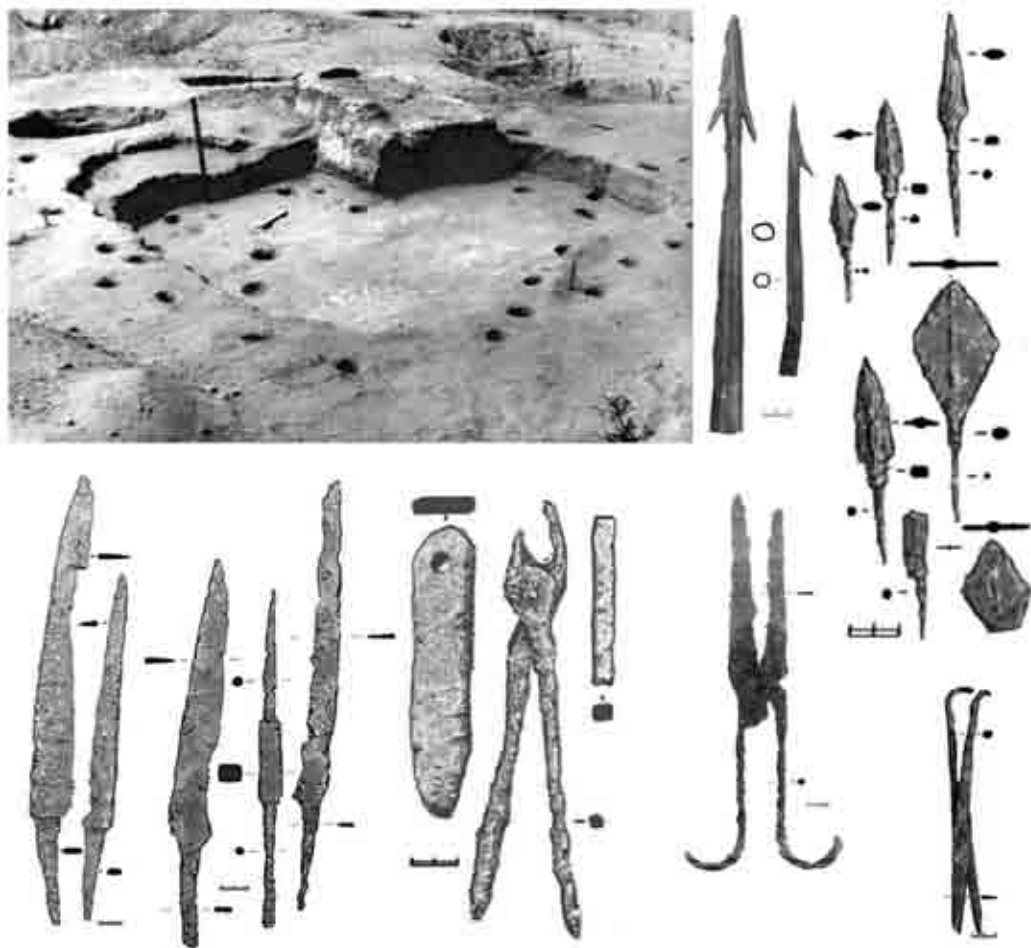

Рис. 6. Розкоп № 8: напівземлянка.
Металеві інструменти, елементи зброї

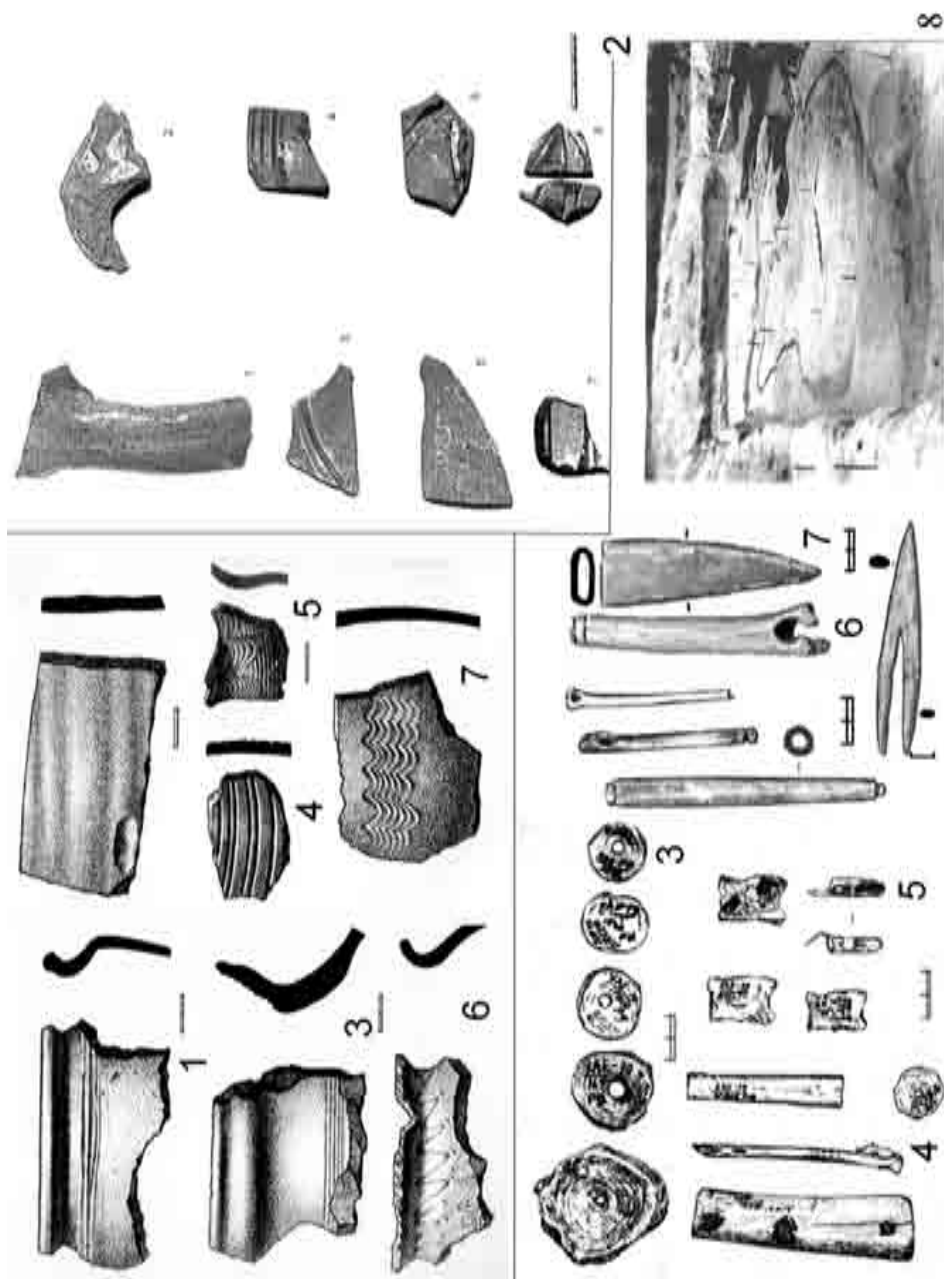

Рис. 7. 1 – сіроглиняна кераміка; 2 – полив'яна кераміка; 3–5 – кістяні прясла, ручки ножів, астрагали; 6–7 кістяні ручки, пенал; 8 – розкоп № 2-1 (видял з сходу)

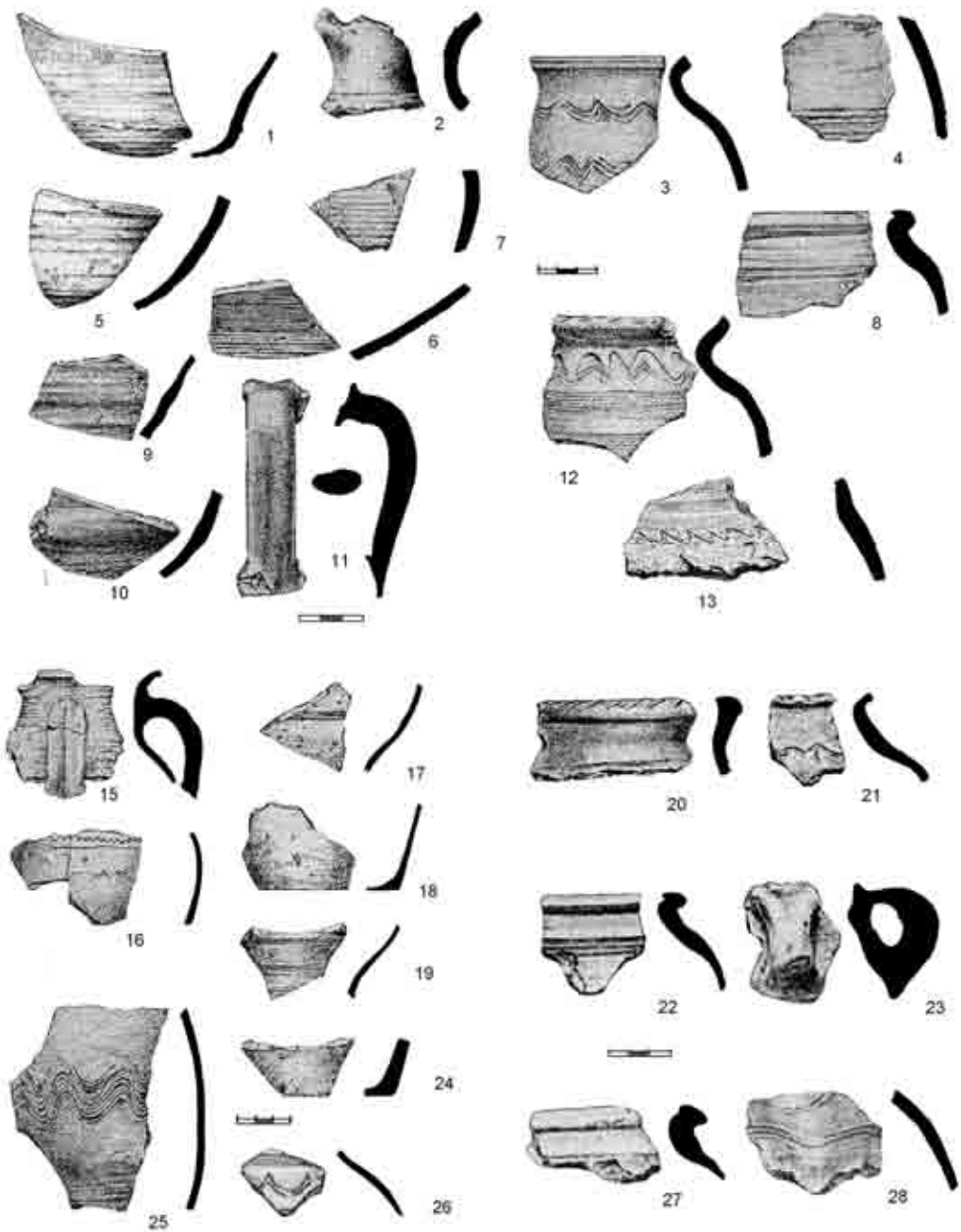

Рис. 8. Кераміка з розкопів № 2–3

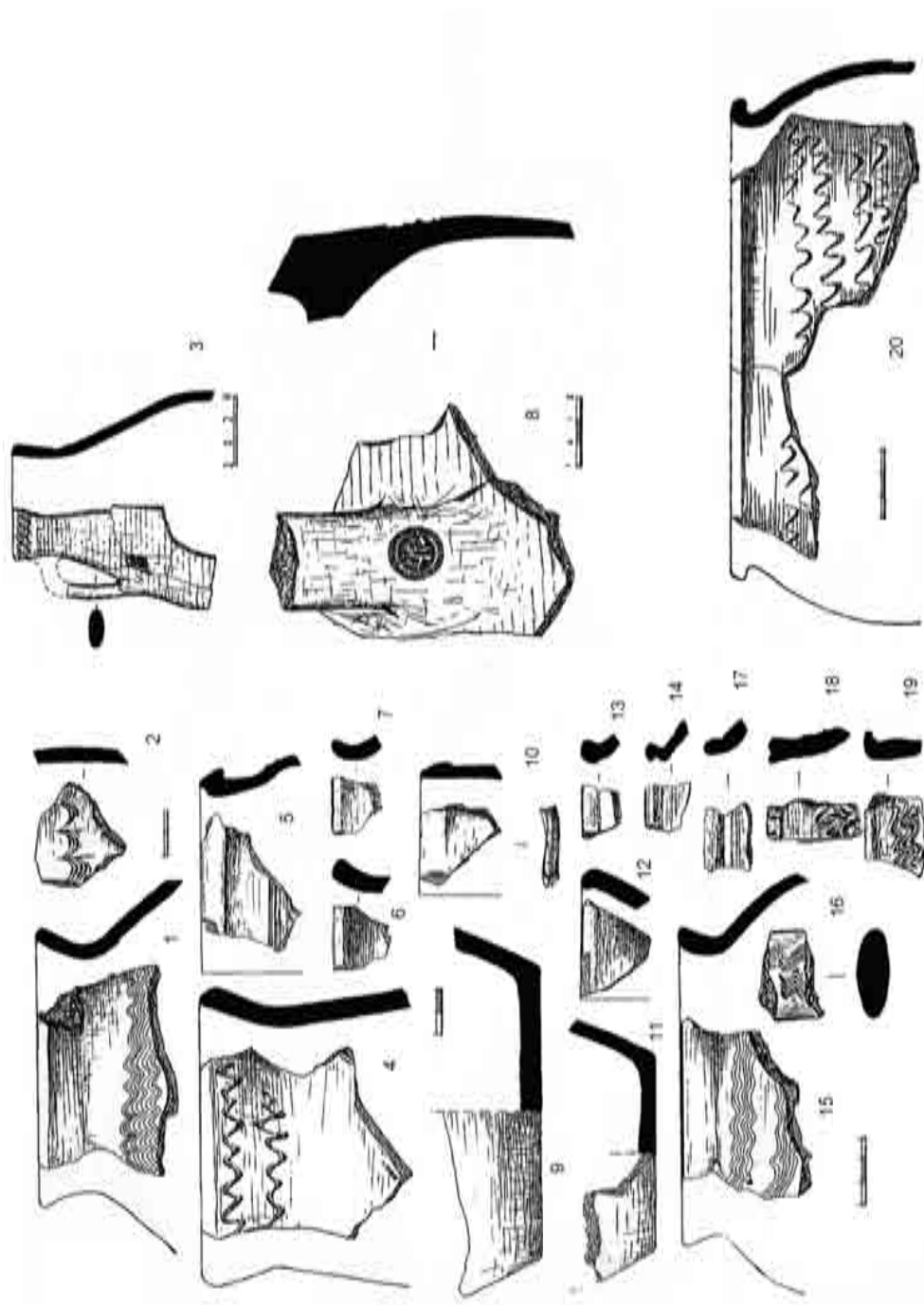

Рис. 9. Кераміка з розкопу № 13 (3 – 1991 р.; 8 – амфора з клеймом майстерень м. Трапезунда, 60-ті рр. XIV ст.)

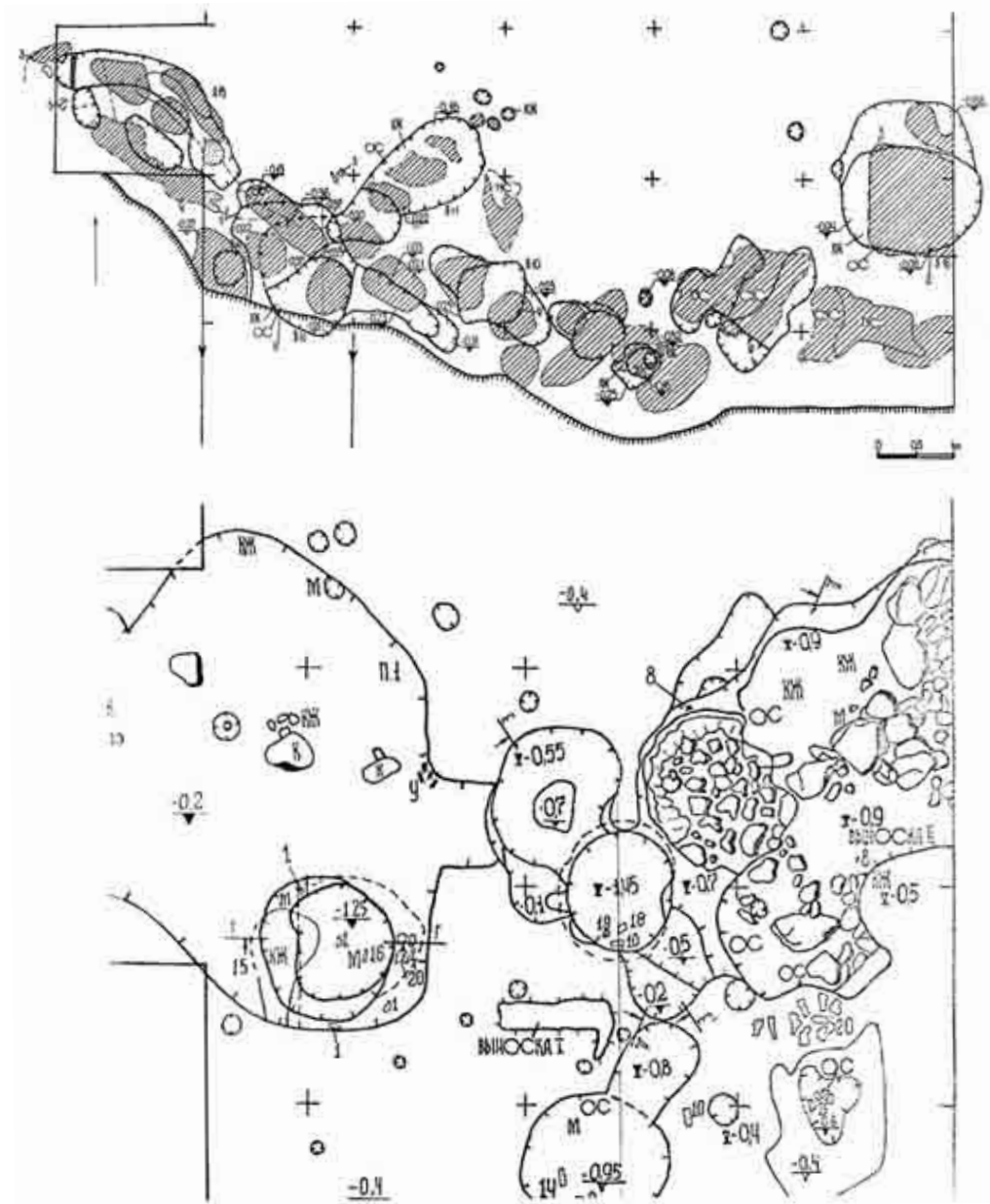

Рис. 10. 1 – план розкопу № 12 зі слідами згорілих укріплень;
2 – план розкопу № 13, споруди 8–9

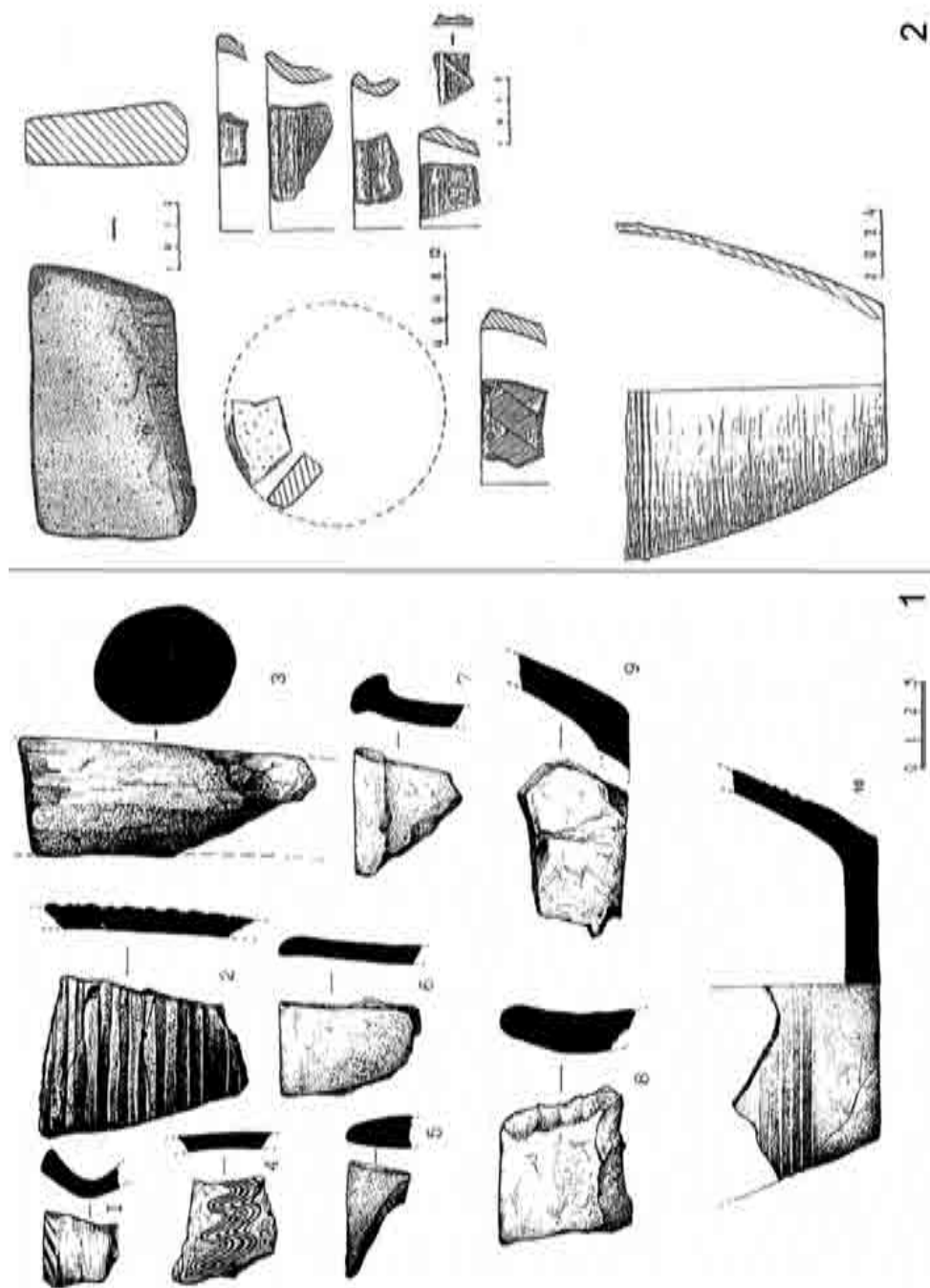

Рис. 11. 1 – кераміка з шурфу 14, 1998 р.; 2 – кераміка з розкопу № 11, 1991 р.

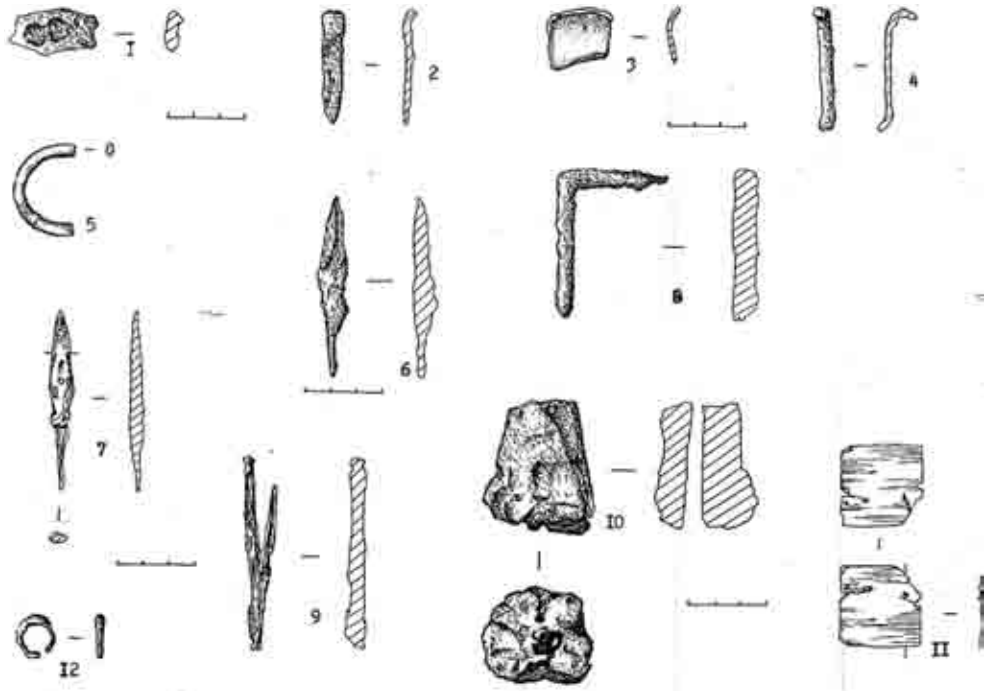

Рис. 12. Металеві вироби: елементи зброї, обладунків – 1–12

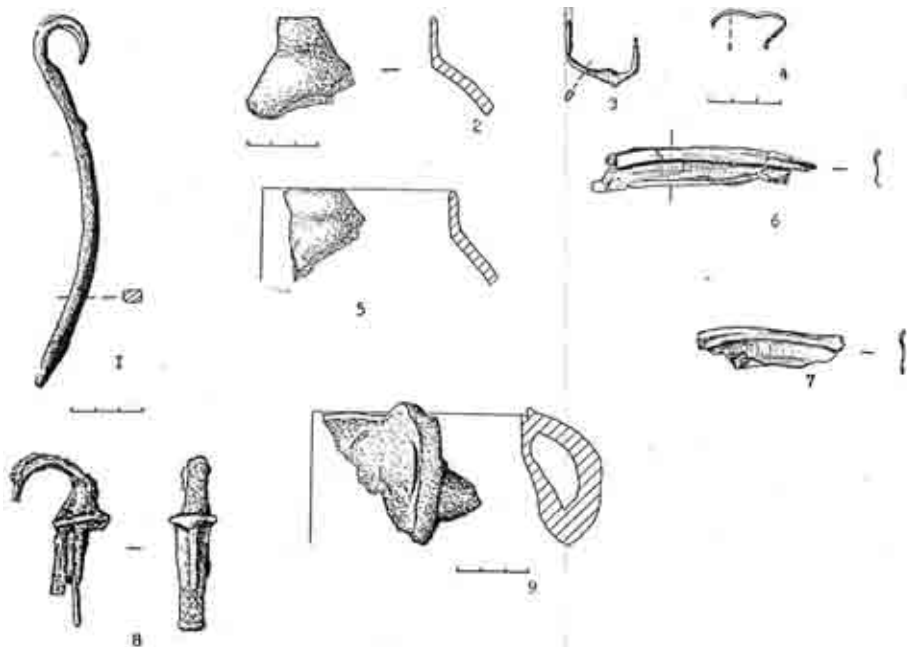

Рис. 13. Вінці чавунних казанів – 2, 5, 9;
ключ від циліндрового замка – 8; вінці мідних казанів 6, 7

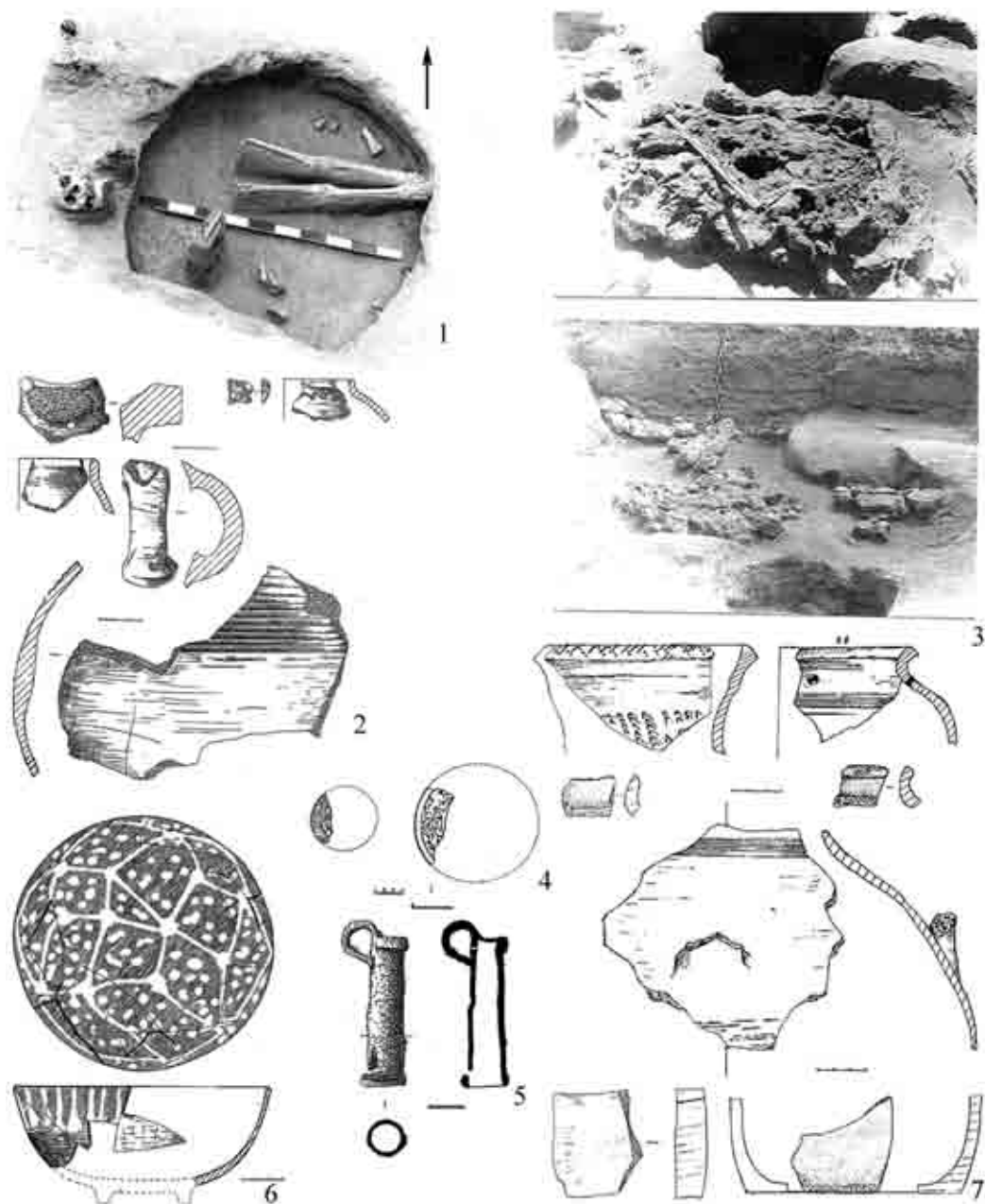

Рис. 14. 1 – поховання жінки; 3 – споруда 9 в розкопі № 13 (завал печі і стін); 2, 7 – кераміка з розкопу № 12; 4 – люстерка; 5 – руків'я чекану; 6 – полив'яна піала

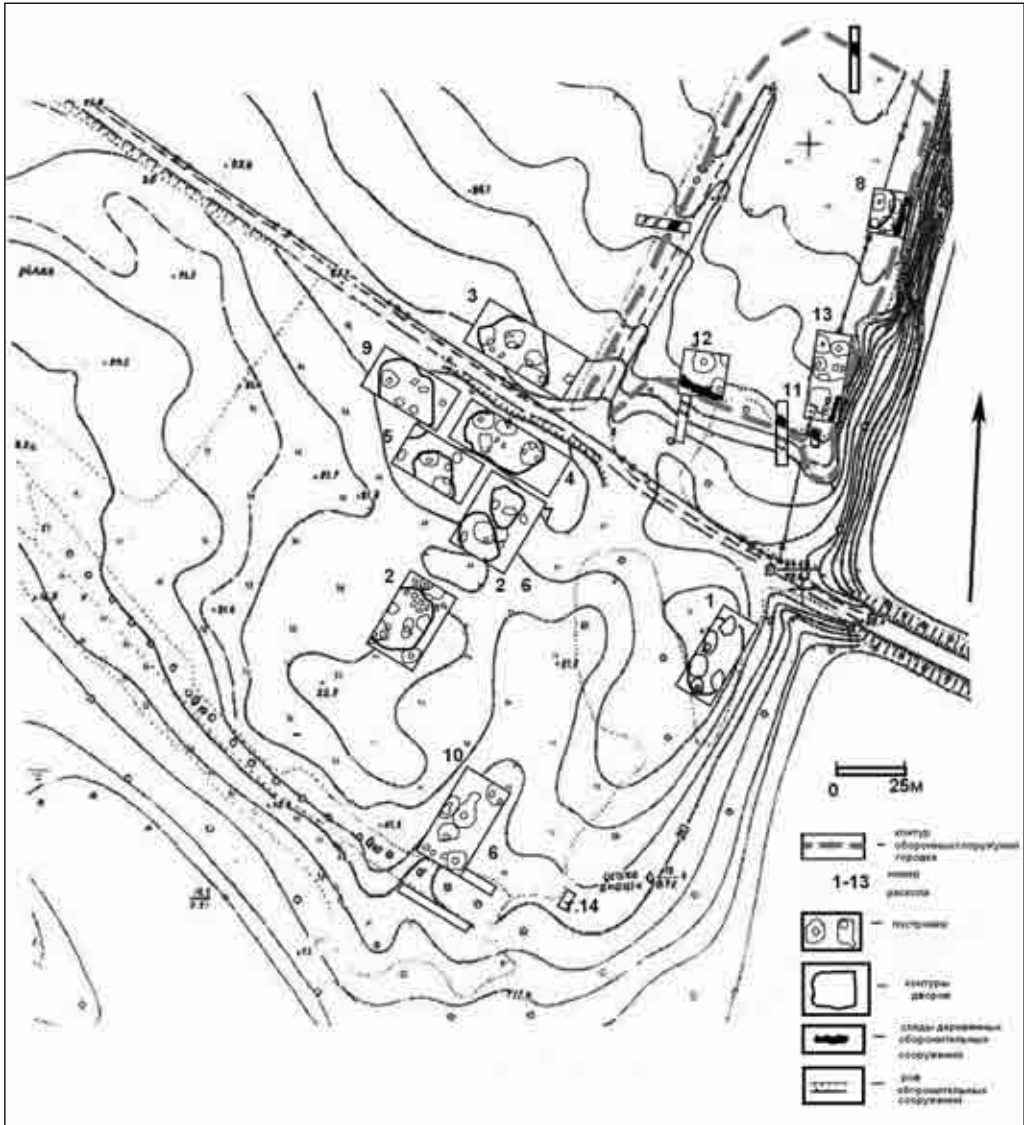

Рис. 15. Ситуаційний план місцевості Протовчий брід (поселення і містечко Протовче)

Фото 1. Споруда в розкопі № 11.
Вигляд зі сходу

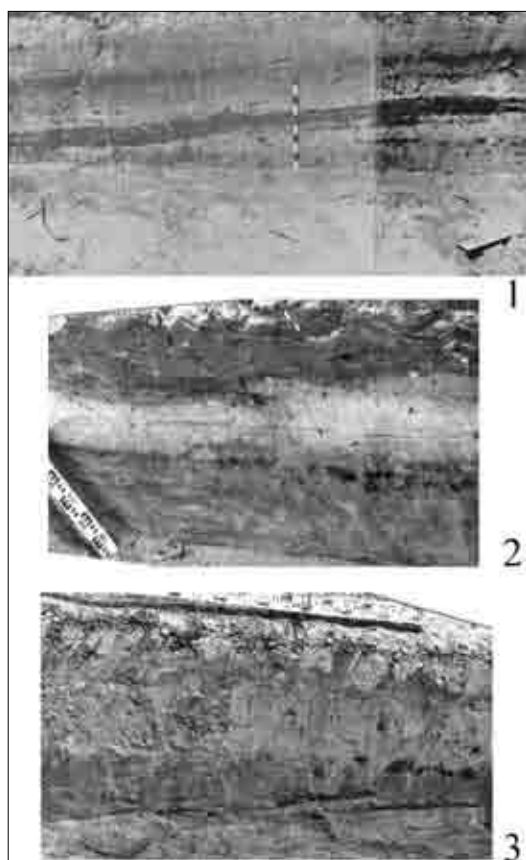

Фото 2. Профілі бровок:
розкоп № 2 (1), розкоп № 11 (2–3)

ГОНЧАРНЕ ГОРНО ЛИТОВСЬКОГО ПЕРІОДУ ІЗ ЖИДИЧИНА НА ВОЛИНІ

Попередня публікація результатів дослідження гончарного горна литовського періоду, розкопаного в урочищі «Скудельничі» у с. Жидичин поблизу Луцька.

Ключові слова: горно, топкова камера, випалювальна камера, продухи, кераміка.

Комплекс давньоруських пам'яток у с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл. є залишками давньоруського Жидичина, згаданого у літописі під 1227 р., коли туди, на прощу у монастир Св. Миколая, приїздив Данило Романович [4. Стб. 751].

На початку 60-х рр. ХХ ст. городище у Жидичині обстежив П. О. Раппопорт, опублікувавши його план [5]. У 2008 р. поблизу сучасного монастиря на місці будівництва дитячого садочка було досліджено кілька давньоруських і пізньосередньовічних об'єктів. У одній із споруд, яка датувалась ХІV–ХV ст., було знайдено колекцію сопел до залізоробного сиродутного горна [1].

Навесні 2014 р. в урочищі «Скудельничі», або «Святий Дух», у ході проведення земляних робіт випадково було виявлене гончарне горно литовського періоду. Воно розміщувалось за 0,25 км на захід від городища та за 0,5 км на південний захід від місця, де у 2008 р. була виявлена колекція металургійних сопел та їхніх фрагментів ХІV–ХV ст. (рис. 1).

Гончарне горно розміщувалось у центральній частині витягнутого зі сходу на захід підвищення, обмеженого із півдня заплавою р. Стир, а з півночі добре морфологічно вираженим пониженням, що, на думку автора, залишилось від заплави струмка, який у місці впадіння у Стир утворював зручний для проживання і оборони мис. Саме це нині ізольоване підвищення місцеві жителі означають як урочище «Скудельничі». До 30-х рр. ХХ ст. ця територія була вільною від забудови.

Горно було виявлене на території садиби Віталія Прохоровського. На жаль, заасфальтований прохід та металева огорожа зі сходу та льох з півдня не дозволили цілком розкопати об'єкт ззовні, однак внутрішня частина горна досліджена повністю.

Горно являло собою масивну дворівневу округлу споруду, висотою від рівня дна двох нижніх топочних камер до верхніх збережених елементів випалювальної камери 1,55 м (рис. 2).

Нижня топочна складова горна являла собою фактично дві окремі поздовжні камери (рис. 3), розділені суцільним стояком товщиною до 0,4 м, що підтримував

склепіння топочної камери, яке одночасно було і дном камери випалювальної. Ці дві нижні топочні камери на різних ділянках мали дещо відмінну у перерізі форму: підпрямокутну, шириною близько 0,75 м і висотою близько 0,7 м з відносно рівним дном, або округлу, діаметром близько 0,65 м. Щодо довжини топочних камер, то критерієм її визначення можна вважати довжину стояка, який їх розділяє. Вона становить близько 1,9 м.

У південно-східному напрямку топочні камери об'єднуються в одне устя овальної форми, шириною 0,63 м і висотою 0,7 м. У цьому ж напрямку тоншає і понижується стояк між топочними камерами, який закінчується за 0,35 м від устя горна.

Стінки топочних камер дуже прокалені, місцями розплавлені, що вказує на дію надзвичайно високої температури. У деяких місця спостерігалось відлущування дрібних ділянок їх внутрішньої поверхні, що, можливо, вказує на ремонт камер шляхом підмазування. На окремих ділянках стінок топочних камер збереглися відбитки рослин.

На дні топочних камер збереглися сліди деревного вугілля. Не дивлячись на потрапляння туди ґрунту через устя та продухи, переважна більшість їх об'єму на момент дослідження була порожньою.

Верхня випалювальна камера горна являла собою конусоподібний простір з основою 1,65 м (рис. 4). Її стінки фрагментарно збереглися до висоти 0,6 м від дна (-0,4 м від рівня сучасної денної поверхні). Стінки випалювальної камери були прокалені на товщину до 0,1 м до монолітного сірого стану (практично ідентичного ступеню випалу продукції горна), а далі на товщину до 0,2 м до цеглистого стану коричневого кольору (рис. 5).

Між нижніми камерами та верхньою обпалювальною знаходилась перегородка, яка спиралась на стояк, що розділяв нижні топочні камери. Мінімальна товщина цієї перегородки становила 0,2 м, а у напрямку до стояка та стінок горна вона потовщувалась.

У перегородці зафіксовано 14 продухів діаметром 0,08–0,13 м, які сполучували топочні камери з випалювальною (рис. 4, 6). Хоча чіткої закономірності у їх розміщенні не спостерігалось, все ж відзначено, що на кожен нижню топочну камеру припадало по сім продухів. При цьому відзначимо дві особливості. По-перше, співвідношення більших і менших продухів для кожної з топочних камер було приблизно однаковим. По-друге, чітко простежена тенденція розміщення вужчих продухів ближче до устя горна, а ширших – у його глибині.

У заповненні горна було виявлено велику кількість дрібних фрагментів гончарного посуду та поодинокі фрагменти кахлів. Вони розміщувались переважно у верхній випалювальній камері, однак частина фрагментів потрапила і до нижніх камер через продухи.

Спроби реставрувати повні профілі по знайденим фрагментам успіху не мали, оскільки фрагменти посудин були дуже дрібними і бракувало більшої їх

частини. Відзначено в цілому більшу фрагментованість верхніх частин посудин, натомість збереглося кілька більших придонних частин горщиків.

Всю виявлену у заповненні горна кераміку об'єднує кілька спільних рис.

По-перше, практично всі фрагменти мали сірий колір, лише невелика їх кількість була коричневою (цеглястою).

По-друге, майже всі фрагменти, причому від різних типів посуду, мали єдину форму вінчика, який із зовнішнього боку мав форму валика, а з внутрішнього – закраїну різного ступеня вираженості для покоришки.

По-третє, повна відсутність навіть слідів поливи на всіх виявлених у горні фрагментах кераміки.

З приводу співвідношення різних типів кераміки, представлених даною вибіркою фрагментів, можна сказати наступне.

Основним типом був горщик витягнутих пропорцій (овоїдний), хоча окремі придонні частини посудин, якщо це не миски, дозволяють говорити і про наявність кількох приземкуватих горщиків. Такі горщики у більшості випадків були позбавлені власне прикрас, а мали тільки подовжні гофровані лінії на тулубі, які служили для укріплення стінки. Менша частина горщиків була орнаментована защипами із зовнішнього боку вінчика, іще менша – защипами під шийкою горщика (рис. 7–8; 9: 1).

Серед знахідок виділяється серія фрагментів від великих товстостінних посудин типу амфор з наліпленням на тулуб і розчленованим защипами валиком (рис. 9: 2).

У заповненні трапилось кілька фрагментів від макітровидних посудин із різко відігнутим назвнн вінчиком.

Другою за кількістю фрагментів формою посуду були миски (рис. 10). За формою вінчика їх можна поділити на дві групи. Перша – середньої глибини миски з вінчиком, який мав закраїну для покоришки. У кількох випадках такі миски мали, як мінімум, одну ручку. Друга – глибокі миски з вертикальним, потовщеним до краю вінчиком.

У заповненні горна траплялись також фрагменти сковорідок з пустотілими ручками (рис. 11). Таких фрагментів з ручками виявлено три і один окремий великий фрагмент ручки. Подібні сковорідки, як правило, мали по три ніжки, однак у нашому випадку досить великі фрагменти сковорідок були без ніжок, а власне ніжка була виявлена тільки одна (рис. 11: 2).

Були знайдені також фрагменти покоришок, очевидно, нечисленних, оскільки ручок до них було тільки дві.

У заповненні виявлено також великий фрагмент кахлі з фігурним отвором на дні. Від отвору зберігся тільки один бік у формі латинської букви «W» (рис. 12).

Щодо датування кераміки із заповнення горна, то подібні форми, виконані із схожого тіста, датуються литовським періодом [2; 3]. Зважаючи на повну

відсутність на знайдених фрагментах слідів поливи, автор схильний віднести формування цього комплексу до XIV–XV ст.

Виявлені у горні фрагменти походять не з комплексу одномоментного випалу, а сформувались впродовж певного періоду часу як скупчення відходів виробництва. На це вказує кілька міркувань. Насамперед, фрагменти у переважній більшості дуже дрібні. Окрім цього, у горні знайдені фрагменти дуже різноманітних типів і форм не тільки побутової кераміки, а навіть і будівельної (кахлі).

Проведені дослідження дозволяють у загальних рисах встановити схему спорудження горна (рис. 13).

На час будівництва горна верхній рівень передматерика знаходився на 1,2 м нижче за сучасний рівень денної поверхні. Тут був викопаний котлован, який заглиблювався у материк на 0,8 м і доходив до рівня білого материкового піску. На місці майбутнього горна у дно котловану були вбиті кілки, які, очевидно, використовувались для нарощування конструкції самого горна.

Потім у котловані мурувалось саме горно, яке, очевидно, обпалювалось. Наслідком цього етапу спорудження є внутрішня частина стінки верхньої випалювальної камери, яка випалена до однорідного сірого кольору. Наголошу, що цей шар чітко розмежовувався з наступним шаром глини, випаленим до цеглистого кольору, який, у свою чергу, на ділянці заглибленого котловану відносно поступово переходив у забутовку з білої глини. Наявність чіткої межі між внутрішньою частиною стінки верхньої випалювальної камери (дуже сильно випаленої до сірого кольору) та наступними шарами випаленої та невипаленої глини (цеглистого та білого кольору) вказує на виконання, принаймні, внутрішньої частини верхньої випалювальної камери із спеціальної суміші, близької до власне керамічного тіста.

Підсумовуючи сказане, можна зробити ряд попередніх висновків.

Досліджений об'єкт являв собою двоярусне гончарне горно висотою близько 2 м, нижня топочна камера якого знаходилась у викопаному котловані, а верхня піднімалась над рівнем денної поверхні. Отвір для завантаження кераміки знаходився у верхній частині обпалювальної камери.

У заповненні обпалювальної камери та, частково, топочних камер виявлено велику кількість фрагментів кераміки XIV–XV ст., але вони походять не з комплексу одномоментного випалу, а сформувались впродовж певного періоду часу як скупчення відходів виробництва.

Показовою є практично повна відсутність давньоруської кераміки у заповненні горна (знайдено тільки кілька невизначених фрагментів стінок). Поблизу горна також виявлено лише кілька фрагментів XII–XIII ст. Отже, у давньоруський період ця територія для гончарного виробництва не використовувалась.

1. Златогорський О. Е., Панишко С. Д. Сопла з Жидичина // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 74–86.
2. Оногда О. В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 55–63.
3. Оногда О. В., Балакін С. А. Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 91–96.
4. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – Столб.
5. Раннопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА. – Л., 1967. – № 140. – 241 с.

Sergiy Panyshko

POTTERY FURNACE OF LITHUANIAN PERIOD FROM ZHYDYCHYN VILLAGE, VOLYN REGION

The article describes a pottery furnace of Lithuanian period which was found in Zhydychyn village near Lutsk town in the «Skudelnychi» locality. It was a massive two-tiered circular construction 1.55 m high which has retained until present days. The inside diameter of the upper heating chamber reaches 1.65 m from its highest to lowest parts. The lower combustion chamber of the furnace was divided in two separate chambers by self-supporting partition block 0.4 m thick, which became narrowed towards the orifice. The upper heating chamber was separated from the lower combustion chambers by partition block 0.4 m thick which has 14 air duct ports in it. Clusters of household pottery fragments of 14th–15th centuries were found inside the furnace.

Key words: kiln, combustion chamber, furnace chamber, air duct ports, pottery.

Рис. 1. Місцезнаходження горна у с. Жидичин

Рис. 2. Загальний вигляд горна

* Див. кольоровий додаток IV

Рис. 3. Нижня топочна камера горна

Рис. 4. Верхня випалювальна камера горна

* Див. кольоровий додаток V

Рис. 5. Конструкція стінок горна

Рис. 6. Вигляд продуху з нижньої топочної камери

* Див. кольоровий додаток VI

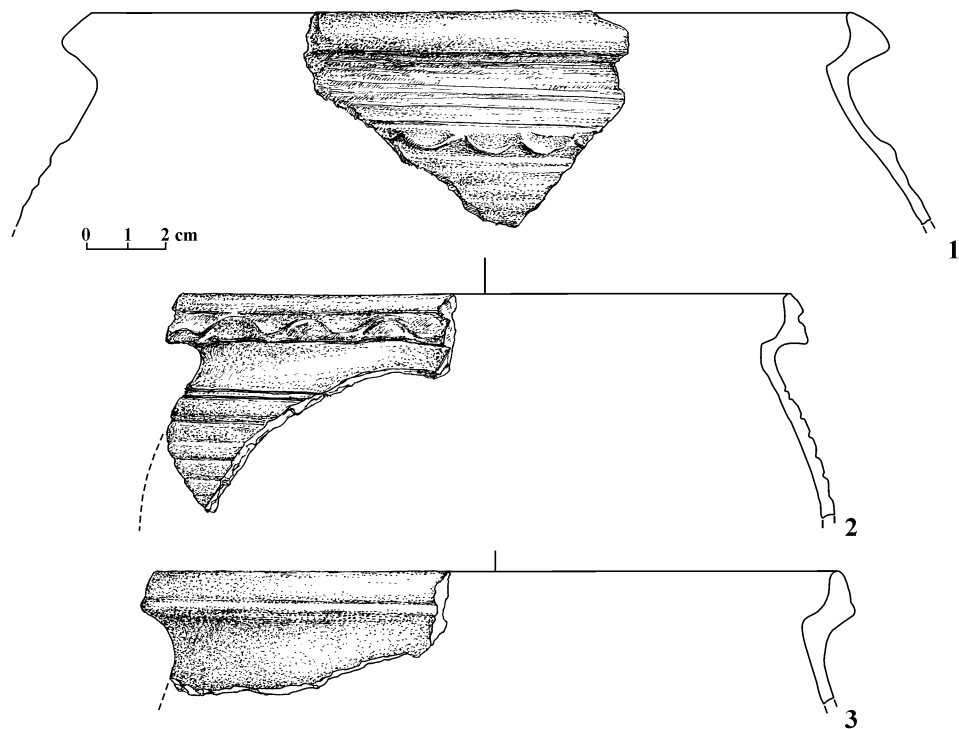

Рис. 7. Кераміка із заповнення горна: 1–3 – горщики

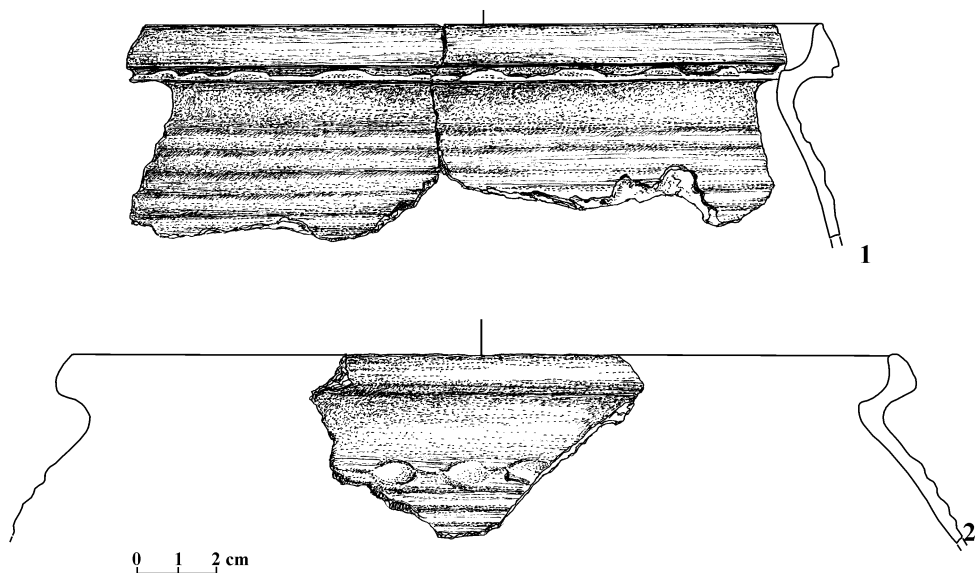

Рис. 8. Кераміка із заповнення горна: 1–2 – горщики

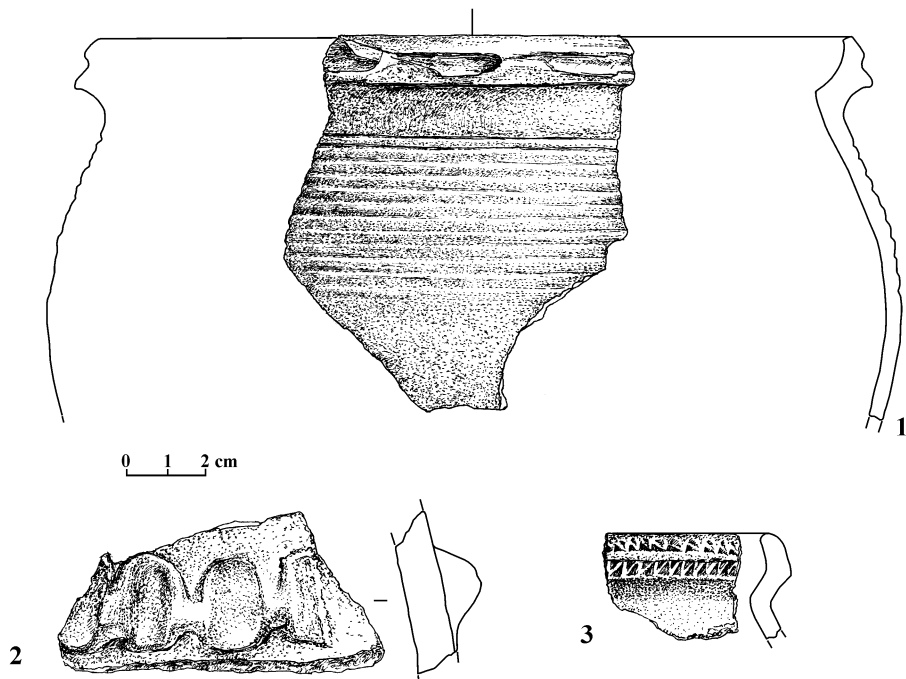

Рис. 9. Кераміка із заповнення горна: 1, 3 – горщики; 2 – амфора

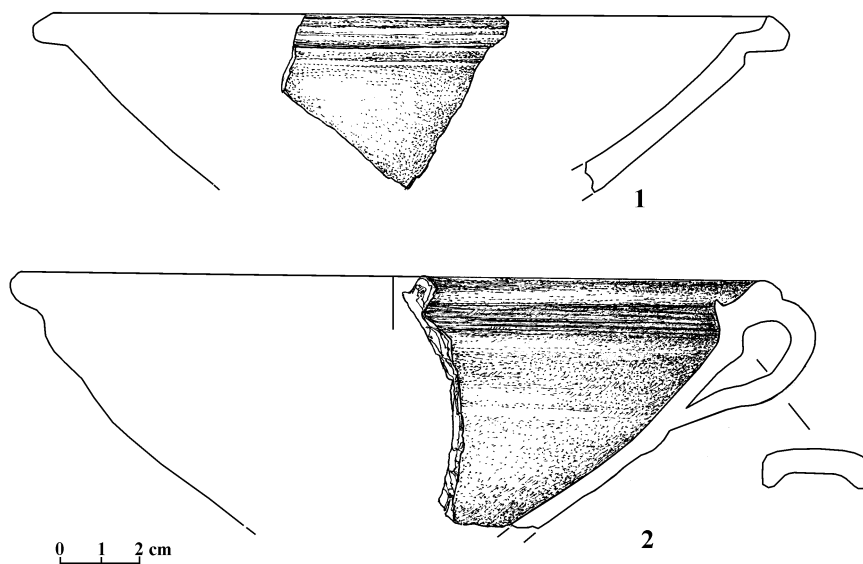

Рис. 10. Кераміка із заповнення горна: 1–2 – миски

Рис. 11. Кераміка
із заповнення горна:
1 – сковорідка;
2 – ніжка від сковорідки

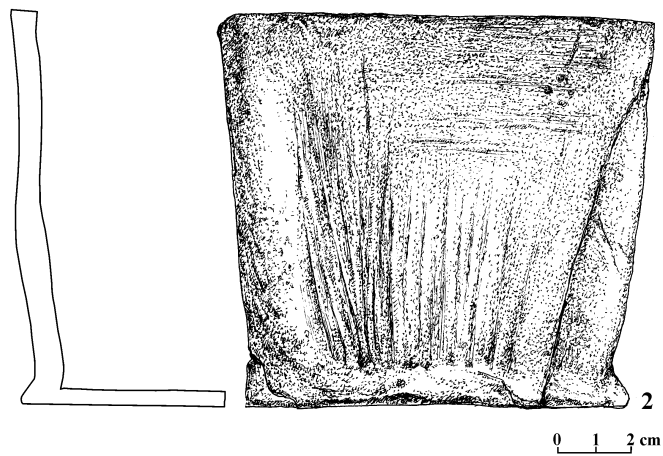
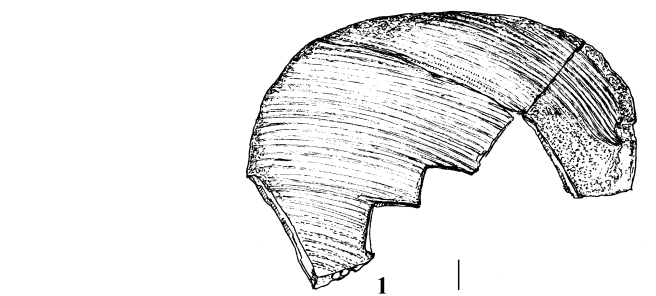
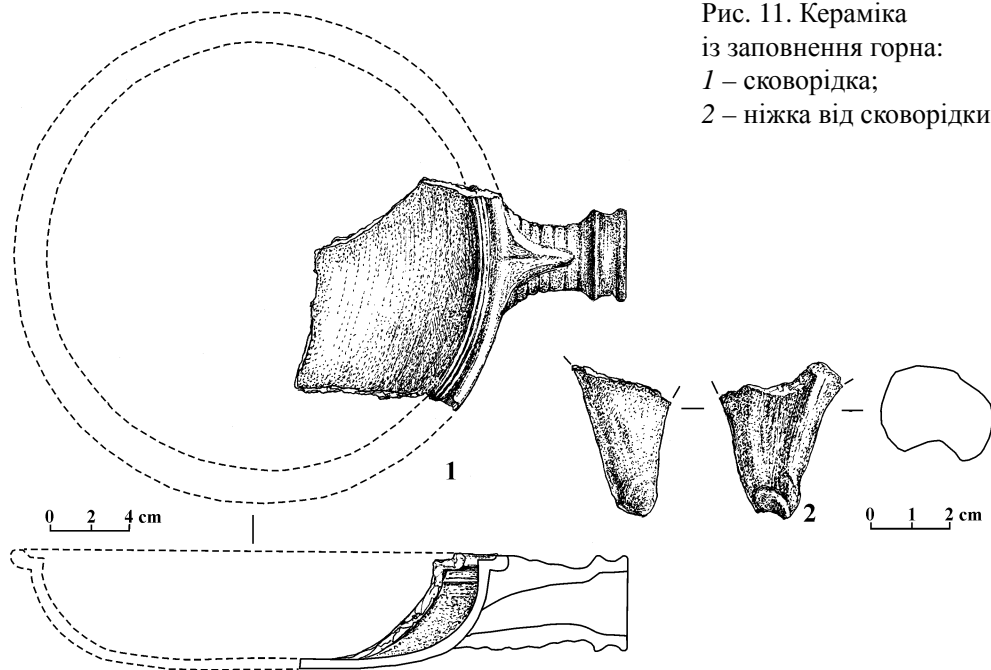

Рис. 12. Кераміка
із заповнення горна.
Кахля: 1 – дно;
2 – профіль

Рис. 13. Положення горна у котловані

УДК 904:621.7 6(477.86)“53/654”

Віталій Конопля, Олександр Сілаєв, Наталія Білас

ШТОЛЬНІ І СПЕЦІАЛІЗОВАНІ КРЕМЕНЕОБРОБНІ МАЙСТЕРНІ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ В БУКІВНІ НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ

У статті автори звертаються до мало дослідженого питання відродження кременярства як вузькоспеціалізованої галузі економіки у XVI–XIX ст., що пов'язане з розвитком мілітарної справи і появою вогнепальної зброї, в якій використовувався особливий запалювальний пристрій із застосуванням кременю – кременевий замок. Ця революція в озброєнні надала кременю значення стратегічної сировини і підвищила інтерес великих країн, в тому числі Австрійської імперії, в розширенні видобутку кременевої сировини та її обробітку на власних теренах.

Прикладом загальноєвропейського кременярства пізнього середньовіччя і нового часу, направленою на отримання вкладнів до замків рушниць та пістолів XVII–XIX ст., є виявлені і частково досліджені у 1986 р. итольні і майстерні поблизу с. Буківна на Івано-Франківщині, де відбувалось добування і обробка конкрецій з місцевих відкладів турану. У заповненні культурного шару двох виробничих осередків виявлено, відповідно, 6833 екз. та 14765 екз. розщепленого кременю, представленого одноплощадковими призматичними нуклеусами, пластинами, відщепами і осколками, а також поодинокими готовими вкладнями на уламках пластинчасто-відщепових сколів з повністю або частково ретушованими поперечними кінцями. Вироби з майстерень стандартних розмірів та форм свідчать про існування кременеобробного виробництва на засадах домашнього промислу у сільського населення Покуття того часу.

Ключові слова: *кременедобувні итольні і итреки, майстерні, нуклеуси, пластини і відщепи, вкладні до вогнепальної зброї.*

Кремінь, як і близькі до нього за петрофізичними показниками інші різновиди каменю, в доісторичні часи був основною сировиною для виготовлення знарядь праці і предметів полювання та озброєння. Лише з появою палеометалів його роль у господарстві тогочасних спільностей почала поступово занепадати, а згодом, у середині I тис. до н. е., завдяки повсюдному впровадженню заліза, практично зійшла нанівець. Вичерпавши своє господарське значення, кремінь, однак, не пішов у забуття, і продовжував використовуватись у побуті від раннього середньовіччя аж до минулого століття у якості скалок до кресал, виправдовуючи свою назву німецькою мовою «der Feuerstein» (вогняний камінь). Крім того, пластинчасті сколи з кременю слугували вкладнями для молотильних дошок, які з використанням тяглової сили тварин застосовувались для обмолоту зерна і різання соломи ще у пізноримський час [9. S. 103] та проіснували в окремих місцевостях сучасних Болгарії і української Бессарабії до середини XX ст. [6. С. 36].

Однак, масове, хоч і тимчасове, відродження кременярства як вузькоспеціалізованої галузі економіки відбулось у XVI–XIX ст. і пов'язане воно з мілітарною справою. Причиною тому став розвиток вогнепальної зброї з появою на початку XVI ст. кременевого замка, внаслідок чого неймовірно зріс попит на вкладні з кременю. У тогочасній зброї спочатку використовувався гнотовий запал, що був дуже ненадійним і залежав від примх погоди. Тому справжньою революцією стала поява колісного механізму, винахідником якого вважають Леонардо да Вінчі. У цьому пристрої для запалювання порохового заряду використовувалась механіка обертового коліщатка з насічкою, котре терлось об закріплений кремін (рис. 1). Колісний замок, однак, не набув широкого поширення через високу вартість та складність у виробництві. До того ж незабаром з'явився новий винахід, т. зв. ударно-кременевий замок, який досить швидко витіснив попередній пристрій. Тут запалювання пороху на полиці спричиняли іскри при ударі об рухоме кресало кременевого вкладня, шарнірно закріпленого на курку (рис. 1). Єдиним недоліком було досить інтенсивне зношування кременевих вкладнів, які могли витримати лише обмежену кількість пострілів, після чого їх ударна поверхня деформувалась і рушниця починала давати осічки. У різних арміях світу існували свої нормативи використання одного вкладня, що різнились від 16 до 40 пострілів [1. С. 248]. Постійна потреба в заміні вимагала наявності значного запасу готових до використання одиниць обробленого кременю та ще більшої кількості сировини.

Таким чином революція в озброєнні з появою нової вдалої конструкції кременевого замка надала кременю значення стратегічної сировини, що впливала на господарське життя тисяч людей протягом наступних століть. Чисельні війни, що велись в Європі від XVI до середини XIX ст., обумовили все зростаючі потреби на кремін до рушниць і пістолів. З середини XVIII ст. обсяги його обробітку сягнули промислових масштабів. Цілі сільські регіони та міста були залучені до виробництва, пов'язаного із видобуванням сировини і продукуванням кременевих вкладнів [7. S. 80]. У цьому процесі досить швидко виділились беззаперечні лідери – Франція і Англія. На території Франції сформувались цілі регіони, де продукувались кременеві вкладні, біля найліпших родовищ кременю в долині р. Шер (міста Шатійон, Віллефранс Нойе, Мен). Подібна ситуація спостерігалась в Англії (околиці м. Брендон, графство Саффолк) та Іспанії (провінція Сарагоса). Виробництво вкладнів досить часто здійснювалось у фабричних умовах, де робітники застосовували розвинуті технології та користувались цілим набором спеціальних інструментів (рис. 1) [11. P. 5–8]. Згідно підрахунків, здійснених на підставах аналізу наполеонівських війн, в першій чверті XIX ст. обсяги річного виробництва кременевих вкладнів склали 30–40 млн у Франції та 14 млн в Англії.

Інші держави, які не встигли вчасно розвинути потрібну галузь, змушені були масово імпортувати готовий продукт. Так, в кінці XVIII ст. Австрія здій-

снювала закупи такої продукції у Франції щорічно на суму 20 000 флоринів, що рівнялось 44 000 франків. В умовах війни цей імпорт припинявся і це складало серйозну загрозу безпеці держави. З очевидних міркувань керівництво країни було зацікавлене в розширенні видобутку кременевої сировини та її обробітку на власних теренах. Зрештою, масове видобування кременю було налагоджене в Австрійській імперії в період наполеонівських війн. Початок був покладений указом цісаря Йосифа II про виділення нагороди в 100 золотих дукатів за відкриті багаті поклади кременю доброї якості. Французький геолог, професор мінералогії та геології університету Монпельє Марсель де Серре, що у 1809 р. відвідав Австрію з інспекційною подорожжю і підготував докладний звіт, повідомляв, що в ряді регіонів Східної і Західної Галичини масова розробка кременевих родовищ розпочалась з 1788 р. Серед найбільших осередків видобутку кременю Марсель де Серре називає місцевості в Малопольщі (Бохня, Підгірчя) і на Покутті (Нижнів, Ушиця) [10. S. 178; 8. S. 27]. Кремень тут видобувався відкритим способом. Залежно від його залягання у вапняковій породі робились ями-копанки глибиною до 2 м або, рідше, за допомогою сходинок могли опускаться глибше. Подібна розробка відноситься до типу штольневих, відомих ще з часів доби каменю, які набули масового поширення в неоліті, енеоліті і ранньому періоді епохи бронзи.

Серед найбільш відомих кременеобробних місць того часу на Покутті були терени сучасного с. Нижнів Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. (рис. 2), де в кінці XVIII – першій половині XIX ст. працювала група ремісників, котрі спеціалізувались на видобутку сировини з подальшим її перетворенням на вкладні до рушниць. Територіально нижнівський осередок входив до складу значно більшого за площею виробничого центру подібного спрямування, що підтвердили проведені у 1986 р. дослідження за 0,8 км на схід від с. Буківна цього ж району (відстань до с. Нижнева не перевищує 9 км), які здійснила Середньодністерська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України). Тоді в ур. «Тимкові ями» вдалось виявити штольні по добуванню кременю і належні до них майстерні (рис. 2), що помилково були віднесені до середнього періоду трипільської культури і потрактовані дослідником як місця, спрямовані на отримання пренуклеусів та нуклеусів з подальшим їх транспортуванням на розташовані поруч поселення [2; 3. С. 287–288].

Ця місцевість у геоморфологічному відношенні є частиною Дністровського району підобласті Прикарпатського Покуття, якій властиві каніюноподібні форми рельєфу з абсолютними висотами 300–350 м над р. м. У її межах залягає потужний шар туринського ярусу, товщиною близько 100 м, наповнений світло-сірими, майже чистими вапняками (показчик CaCO_3 не менше 90%) з включеннями конкрецій кременю чорного і темно-сірого кольорів [5. С. 13] овальних або округлих обрисів, діаметрами, здебільшого, 10–15 см та, спорадично, до 20–25 см.

Кременева сировина (т. зв. північнопокутський кремень) локалізується на території Тлумацького і, частково, Галицького та Городенківського р-нів Івано-Франківщини, залягаючи у верхньому горизонті турону до глибини 30–40 м від денної поверхні. Нижче від цього рівня поодинокі конкреції фіксуються у геологічних свердловинах. Цей різновид кременю має високу мінеральну чистоту халцедонової маси, вміст кремнезему в якій досягає 93–97%, що сприяло надзвичайно якісному розщепленню конкрецій [4. С. 154].

Виробничий осередок в с. Буківна розміщений на схилі крутизною 20–30° верхньої тераси правого берега Дністра висотою 110–120 м над рівнем заплави. Територія, де зосереджені штольні, зі сходу та заходу оконтурена глибокими ярами з урвистими краями, а з півдня – майже прямовисною береговою стінкою. У зрізах ярів, приблизно на відмітках 30–40 м нижче рівня плато, зафіксовані поклади кременевих конкрецій з горизонтальними заляганнями у вапняковій товщі.

У місці їх виявлення наявний карнизоподібний уступ, шириною до 5–18 м, дещо вище від рівня якого наявні 21 кратероподібні западини діаметрами 1,0–1,5 м (у чотирьох з них вони мали вигляд округлих отворів), що тягнулись вервечкою на відстань майже 120 м, а рівень їх просторового розташування співпадав з горизонтальною протяжністю залягання конкрецій. Входи до штолень заповнював сіро-коричневий ґрунт з інтенсивним включенням подрібненого вапняку. Відстань між ними нерівномірна і лежала в проміжках від 1,7 до 12 м.

Після вибирання земляної суміші з чотирьох западин окреслились вузькі входи до штолень, що переходили у штреки довжиною 8–11 м, які врізались у вапнякову породу з наявними в ній кременевими конкреціями.

Центральна частина розробок мала ширину близько 3 м і висоту, яка не перевищувала 2 м, що сприяло роботі добувачів кременю в повний зріст.

Досліджені штольні різнилися між собою насамперед формою. Так, одна з них під № 7 мала прямий штрек. У двох інших (№ 11, 16) відмічені вузькі відгалуження від основного його ходу, що врізались у відклади вапняку до 2–3 м, створюючи відповідні ніші від вибраних з нього конкрецій. Штольня № 9 мала два штреки, що розходились під кутом 50° від входу. Крім того, їх супроводжували своєрідні горизонтальні підбої довжиною до 1,0–1,5 м, котрі сприяли максимально допустимій вибірці кременю.

Здобута цими гірничими роботами сировина оброблялась в межах штолень, про що свідчать дві майстерні, розташовані на згаданому вище карнизоподібному уступі тераси поруч із входами до розробок № 9–11 та 13–14. Артефакти з них залягали безпосередньо на денній поверхні компактним шаром товщиною до 5 см, перекритим зверху дерном. Місця із розщепленим кременем розчищались ножами на площі, відповідно, 16 і 42 м².

Серед знахідок з майстерні № 1, меншої за розмірами, наявні 38 нуклеусів і 16 їх уламків, 204 пластини і 75 їх січень, 5240 відщепів, 246 фрагментів конкрецій і 1068 осколків, а з майстерні № 2 – 54 нуклеуси, 29 їх уламків, 373

пластини, 140 частин від цих сколів, 8262 відщепи, 772 фрагменти конкрецій і 5218 осколків.

Нуклеуси – 92 екз., як і їх уламки, одноплощадкові. Віднесені вони до типу призматичних. Сторони сколювання заготовок займають щонайменше половину їх окружності. На них відмічені від 2–3 до 4–6 негативів, відокремлених в останню чергу відщепово-пластинчастих сколів (рис. 3; 4: 1–6, 8, 9).

Ударні площадки скошені під кутом 70–80° і сформовані відокремленням від сторони сколювання заготовок одного (рис. 4: 7) або двох поздовжньо та безсистемно направлених відщепів, які, відповідно, відмічені у 70, 14 і 8 екземплярах. Тили і бічні краї знахідок покриті жовною кіркою. Висота нуклеусів коливається в межах від 42 до 93 мм, а їх кількісний розподіл за класами промірів (інтервал поділу становить 1 см) дав такі покажчики: від 41 до 50 мм – 36 екз., від 51 до 60 мм – 27 екз., від 61 до 70 мм – 15 екз., від 71 до 80 мм – 9 екз., від 81 до 90 мм – 4 екз., від 91 до 100 мм – 1 екз.

Пластини – 577 екз. за видами спинок класифіковані на типи первинних – 96 екз. (рис. 5: 7, 8, 11, 12), поздовжньо-первинних – 283 екз. (рис. 5: 2, 3, 5, 6; 6: 1, 2, 4, 8, 10, 13, 14), поздовжніх із залишком кірки – 72 екз. (рис. 5: 4; 6: 3, 5, 6, 9, 11, 12) і поздовжніх – 326 екз. (рис. 7: 10–16, 18–19) розмірами від 28 до 118 мм. Це ж стосується і їх уламків – 215 екз. та відщепів – 13502 екз. (рис. 5: 1, 7, 9; 6: 7, 15; 7: 5–9). Серед останніх виокремлено артефакти, сколоті у процесі формування ударних площадок нуклеусів – 472 екз. Ними є відщепи із суцільним негативом – 368 екз., поздовжні – 83 екз. та безсистемні – 21 екз.

Кількісний розподіл уламків пластин у вигляді нижніх – 93 екз., середніх – 40 екз. та верхніх – 82 екз. частин за обумовленими вище типами наступний: первинні – 17 екз., поздовжньо-первинні – 31 екз., поздовжні із залишком кірки – 19 екз. і поздовжні – 148 екз., довжина яких становить 16–35 мм, ширина – 14–32 мм, а товщина – 4–13 мм.

Відщепи в типологічному відношенні розділені (окрім відокремлених з ударних площадок нуклеусів) на первинні – 925 екз., із суцільним негативом – 194 екз., поздовжньо-первинні – 5107 екз., поздовжні із залишком кірки – 892 екз. та поздовжні – 5922 екз., проміри довжини, ширини і товщини яких (мінімально-максимальні) складають, відповідно, 7–85 мм, 9–57 мм та 2–31 мм.

Що ж стосується пластин, то розподіл їх за класами промірів довжини і ширини (інтервали поділу 1 см та 0,5 см) дав наступні покажчики. Довжина: 31–40 мм – 12 екз., 41–50 мм – 63 екз., 51–60 мм – 104 екз., 61–70 мм – 226 екз., 71–80 мм – 79 екз., 81–90 мм – 64 екз., 91–100 мм – 25 екз., 101–110 мм – 2 екз. Ширина: 6–10 мм – 8 екз., 11–15 мм – 37 екз., 16–20 мм – 91 екз., 21–25 мм – 135 екз., 26–30 мм – 201 екз., 31–35 мм – 85 екз., 36–40 мм – 17 екз., 41–45 мм – 3 екз. Ці сколи мають товщину від 2 до 28 мм. У переважній більшості вона складає 7–11 мм.

На виробниче спрямування майстерень вказують знахідки дев'яти вкладнів до вогнепальної зброї, що виготовлені на середніх частинах поздовжніх пластин

з трикутним та трапецієподібним поперечним перетином, висотою 29–45 мм (рис. 7: 1–4). У них за допомогою напівкрутої дрібно- і середньо-фасеткової лускоподібної ретуші оброблені один або два поперечні кінці сколів, що мають прями або помірно скісні обриси.

Буківнянський та розміщений неподалік Нижнівський кременеобробні осередки гіпотетично могли входити до значно більшого за площею виробничого центру, де відбувалось добування конкрецій, їх розщеплення на пластинчастовідщепові сколи, котрі згодом, шляхом відповідно нанесеної ретуші, перетворювались на вкладні до рушниць і пістолів.

Ці трудові операції могли здійснювати кілька осіб, навіть окремі родини, організація праці яких перебувала на засадах сільського промислу. Серед них, очевидно, існувала професійна диференціація. Одні з них проводили штольневі роботи (штрекові проходи у вапняковій товщі з подальшим відбором кременевої сировини за допомогою кирок та зубил), а інші, наділені навиками майстра-кременяра, здійснювали всі етапи обробки конкрецій за допомогою молоткоподібних інструментів аж до отримання заготовок для вкладнів.

Останні сколювались з одноплощадкових нуклеусів без підправки тилів і бічних сторін. Ці вироби слугували для отримання як пластин, так і пластинчастих відщепів, які шляхом селекції перетворювались на стандартні за формою і розмірами (від 30 до 40–45 мм довжиною та 15–30 мм шириною) напівфабрикати.

У межах майстерень мало місце остаточне продукування вкладнів, коли більші за величиною пластини, висотою від 80 до 110 мм, ламалися навпіл, а в менших відсікались верхні і нижні кінці. Отримані заготовки підпрямокутних і трапецієподібних обрисів поступали на внутрішній ринок. Предметами торгівлі могли бути також нуклеуси або регулярні пластини.

Розвідки археологічних об'єктів, подібних до штолень і майстерень в Буківні, надзвичайно актуальні. Продовження досліджень як в цьому мікрореєоні, так і на теренах інших місцевостей правобережжя Дністра в межах Покуття дасть набагато більшу за змістом інформацію про все ще недостатньо вивчену проблему кременярства в мілітарній справі XVI–XIX ст. Центральної і Східної Європи.

1. Колесник А. В., Голубева И. В. Ружейные кремневые микролиты-вкладыши в археологических комплексах XVII–XVIII вв. в среднем течении Северского Донца // Харьковский историко-археологический ежегодник древности. – Вып. 9. – Харьков, 2010. – С. 248.

2. Конопля В. Первісні кременедобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 4–5.

3. Конопля В. Исследования в Ивано-Франковской области // Археологические открытия 1986 года. – М., 1986. – С. 287–289.

4. Конопля В. Класифікація крем'яної сировини Заходу України // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Вип. VII. – Львів, 1998. – С. 139–157.

5. *Природа* Івано-Франківської області / за ред. К. Геренчука. – Львів, 1979.
6. Скакун Н. Нові дані про розвиток виробництва в епоху енеоліту на території Болгарії // *Археологія*. – 1985. – № 52. – С. 33–44.
7. *Badzińska K.* Krzemień – mineral, który decydował o życiu i śmierci. Dkalki zamijskie na tle europejskim // *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. – T. VI. – Zamość–Łuck, 2014 – S. 80.
8. *Daszkiewicz P., Tarkowski R.* Zasoby mineralne i kopalnie Galicji w opisie Marcela de Serres z początków XIX wieku // *Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej. Studia I Materiały*. – Nr. 117. – Wrocław, 2006. – S. 24–35.
9. *Libera J.* Skalki z twierdzy Zamość – przyczynek do studio nad krzemieniarstwem czasów historycznych // *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. – T. VI. – Zamość–Łuck, 2014. – S. 103–114.
10. *Serres Marcel de.* Voyage en Autriche, ou essai statistique et géographique sur cet empire. – Paris, 1814. – 469 s.
11. *Skertchly Sydney B. J.* On the Manufacture of Gun-flints, the Methods of Excavations of Flint, the Age of Paleolithic Man, and the Connexion between Neolithic Art and the Gunflint Trade. – London, 1879. – 82 s.

Vitaliy Konopla, Olexandr Silayev, Natalia Bilas

DRIFT MINES AND SPECIALIZED FLINT WORKSHOPS OF LATE MIDDLE AGES AND OF MODERN TIMES NEAR BUKIVNA VILLAGE (IVANO-FRANKIVSK REGION)

The article addresses a rather unexplored issue of flint-working craft revival as highly specialized field of economy in 16th – 19th centuries. That was due to military advances of that time and especially considering the evolution of firearms, which developed special incendiary device using flint – namely flint-lock. This revolution in weapons provided flint becoming strategic raw materials. Consequently it increased interest of the Grand Powers, such as Austrian Empire, in the development of flint industry starting with flint mining on native soil.

One of the examples of such flint working areas of late medieval and modern times was discovered and partially explored in 1986 near village Bukivna (Ivano-Frankivsk region). It contains mining galleries and workshops dealing with extraction and processing of nodules from local Turonian flint deposits. It was strictly aimed at obtaining gun-flint for rifle and pistol locks of 17th – 19th centuries.

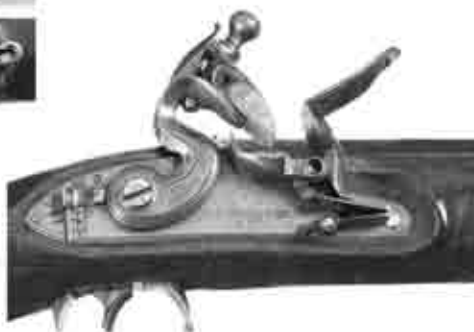
Two production complexes were identified in the cultural layers containing respectively 6,833 and 14,765 copies of items: one-planed prismatic core, blade plates, flakes and fragments, and several completed gun-flints made on flakes or on blade segments with fully or partially retouched transverse edges. Standard sizes and shapes of the products from workshops indicate the flint-working as a local village artisans craft among the population of Pokuttya in that period.

Ключові слова: *flint drift mines and mining galleries, workshops, cores, blades and flakes, gun-flint.*

Ударно-кременевий замок

Колісний замок

Типи вкладнів

*Обробіток кременю в англійській мануфактурі XIX ст.
(з монографії Сіднея Скертчлі, 1879)*

Етапи обробітку

Інструменти для обробітку кременю

Рис. 1

Відомі родовища кременю в Східній та Західній Галичині (початок XIX ст.)

Штольні та кременеобробні майстерні в околицях с. Буківна на Івано-Франківщині

Рис. 2

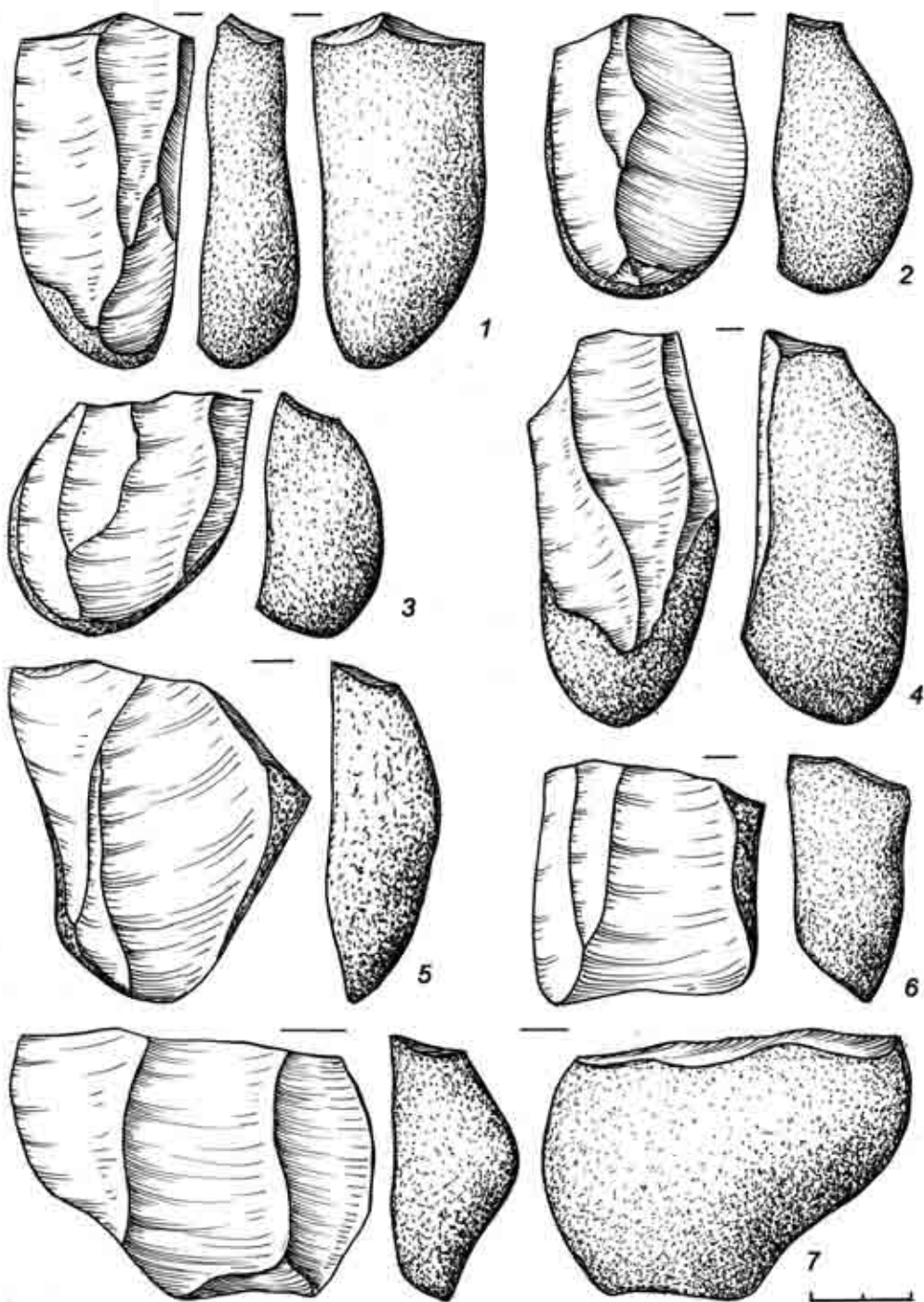

Рис. 3

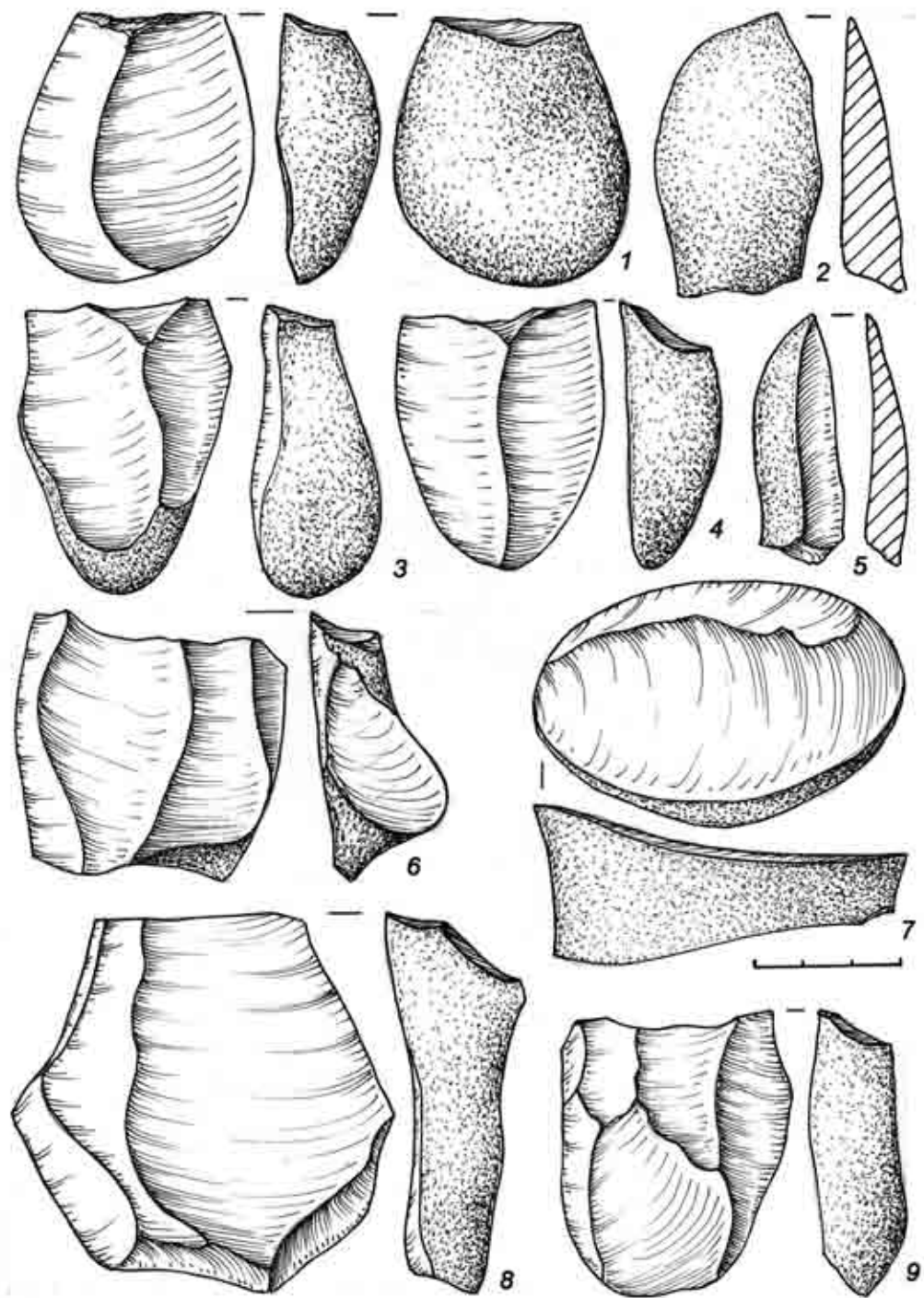

Рис. 4

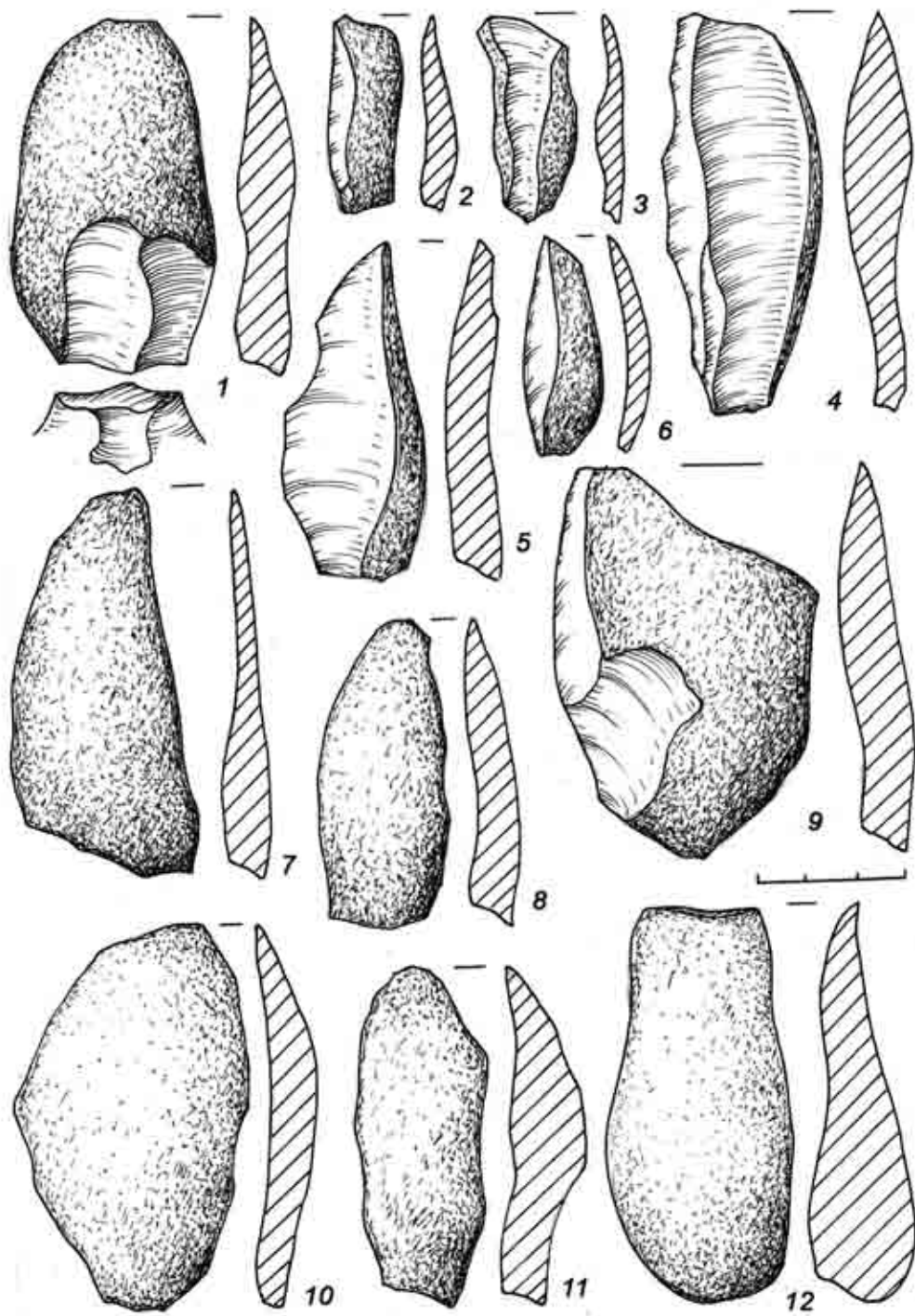

Рис. 5

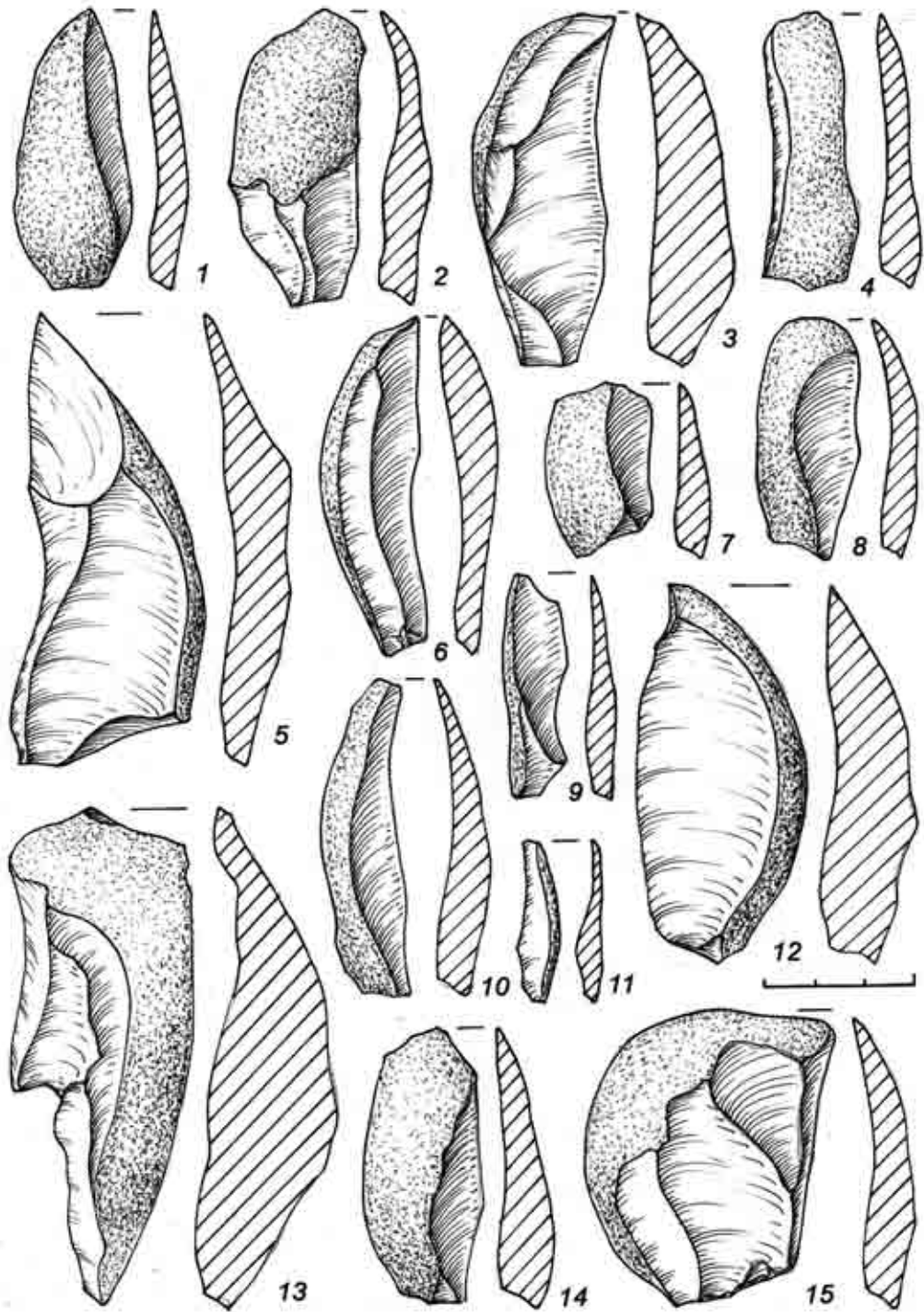

Рис. 6

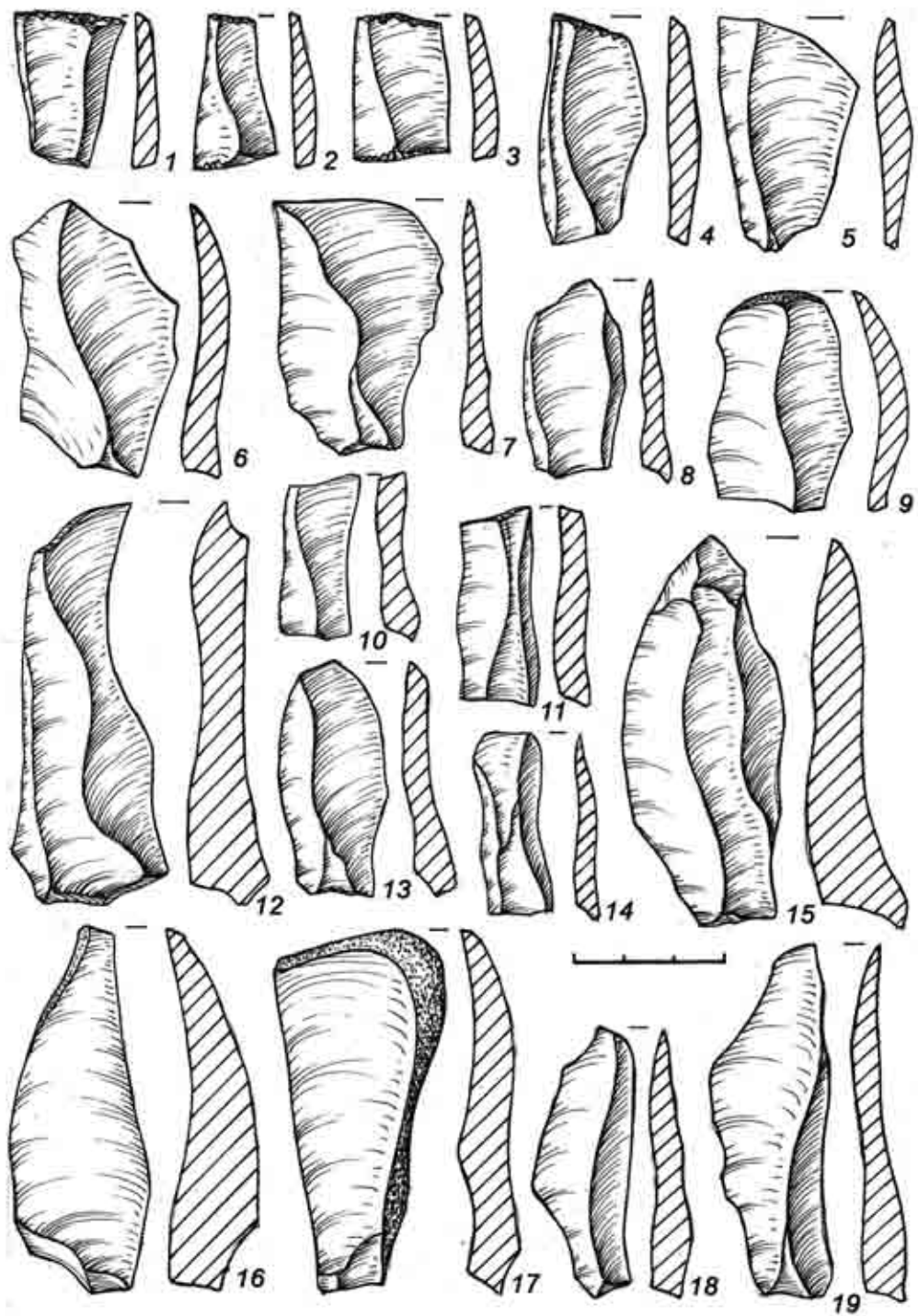

Рис. 7

УДК 904:666.64(477-25)“16/18”

Леся Чміль, Наталія Хамайко

ГОНЧАРНА СЛОБОДА КИЄВА XVII–XIX СТ.

Стаття присвячена виробничим гончарним комплексам XVII–XIX ст., розташованим в історичному урочищі Гончарі давнього Києва, де з 1974 до 2007 року археологічними дослідженнями виявлено 26 горнів для випалу керамічної продукції. Горни розташовано в природному яру, по якому протікав потічок, і вкопано в материк, з використанням природних схилів гір Замкової та Дитинки. За класифікацією О. Бобринського всі вони відносяться до I класу – із вертикальним рухом розжарених газів. Крім горнів в урочищі було зафіксовано й інші об'єкти, пов'язані з гончарним виробництвом: склад глини, невеликі будівлі, ймовірно, господарського призначення, ями – місця викиду браку, будівлю-склад, заповнену великою партією однотипних свічників. Із виробничих комплексів походить величезна кількість керамічного матеріалу – різноманітний посуд, люльки, іграшки, свічники, кахлі, архітектурні прикраси, грузила, димарі (?) тощо. Виявлено також кілька глиняних речей виробничого призначення – штамп для декорування посуду, підставку для випалення люльок, форму для архітектурної прикраси. Існування Гончарної слободи датується, за виявленими комплексами, від першої половини XVII ст. до початку XIX ст. включно, коли Гончарі почали активно розбудовувати як житловий квартал.

Ключові слова: горн, гончарний осередок, кераміка, полив'яний, неполив'яний, підполив'яний розпис, цегла, глина.

Гончарна слобода Києва XVII–XIX ст. знаходилася в урочищі Гончарі-Кожум'яки на Київському Подолі. Виробничі комплекси виявлено в яру між горами Старокиївською та Дитинкою (вул. Гончарна) і у верхній частині яру під Замковою горою (вул. Воздвиженська) (рис. 1).

Гончарні горни вперше в цьому районі виявлено М. Сагайдаком у 1974 р. в розкопі по вул. Гончарній, 8. Було досліджено «комплекс гончарних печей» (2 шт.) [5. С. 214–215]. Звітна документація, на жаль, не збереглася, і більш точних даних немає. Наступні дослідження проводились в 1987–1993 рр. експедицією ІА НАНУ під керівництвом Г. Івакіна. В результаті цих розкопок виявлено 18 горнів різного ступеня збереженості [2–4; 6–10; 20. С. 292–296]. Проводились дослідження і у 2002–2004 та 2007 рр., в результаті яких виявлено ще дев'ять горнів, три з яких було досліджено уже повторно [12]. Таким чином, загальна кількість зафіксованих горнів на цій території сягає 26. Через те, що передбачалася музеєфікація горнів, деякі з них розчищалися лише частково; крім того, кілька горнів не вдалося повністю дослідити з технічних причин. Ще кілька можна було лише зафіксувати в будівельних траншеях, викопаних екскаватором.

Горни, досліджені у 1989–1993 рр., на даний час найбільш повно опрацьовані. За класифікацією О. Бобринського всі вони відносяться до I класу – із вертикальним рухом розжарених газів [1. С. 97]. Переважна більшість – це двох'ярусні, округлі в плані споруди, з опорною перегородкою (козлом) та периферійною топкою (лише один горн овальної форми) (рис. 2–4, 7–11). Діаметр горнів від 1,50 м до 1,85 м, довжина топки – 0,85–1,40 м, лише в горні 2 з розкопу VIII зафіксована топка довжиною до 2,30 м, яку можна віднести до топкового каналу з тяговою функцією (за класифікацією О. Бобринського) (рис. 7: 11). Черінь (горизонтальна перегородка між опалювальним і топковим блоками) в більшості плитковий, лише у горна 1 з розкопу VIII нижня його частина збудована у формі арок (які в сучасному гончарстві звуться сльоси) (рис. 7: 6). Кількість, розміри та форма вертикальних жаропровідних каналів різні. Дучок (невеликих отворів) було від 5 до 28 шт. У трьох горнах зафіксовані прогони (великі отвори біля топки), а в одному – поріг (неповністю сформований черінь) (рис. 8: 1).

Горни вкопано в материк, з використанням природних схилів гір Замкової та Дитинки. У деяких випадках фіксувалась яма для горна і для топки. Стінки горнів збережені на висоту до 1,25 м, що, можливо, приблизно фіксує висоту заглибленої частини (кабиці), адже наземна частина (клобук) руйнувалась. При топкових ями (пригребиці) зафіксовано лише в трьох випадках. У двох із них – це, власне, проходи до горнів, вкопані в материковій глині по ширині топки.

Всі горни цегляні, розмір цегли різний: 4×12×29; 6×14×25; 7×15×30 см. У кількох випадках відмічено будівництво із сирцевої цегли: горни 1 розкопу VIII, 3 розкопу XV (повністю сирцевий, недобудований), частина кільцевої стіни із сирцю в три ряди на розкопі VIII (рис. 9: 1). Іноді в кладку вмуровано камінь (у стінки) та кахлі (в черінь). Продукція цих горнів – посуд, люльки, іграшки, кахлі.

Два горни різняться за розмірами і конструкцією. Але через фрагментарність досліджень та погану збереженість повністю визначити їхні конструктивні особливості не вдалося. Один з них фіксувався в стінці траншеї по вул. Гончарній як прямокутний в розрізі об'єкт, довжиною 4 м, з обпаленими стінками, на висоту понад 1 м. У середині заповнений цеглою та печиною. Фрагмент цегляної кладки з вмурованою кахлею без орнаменту фіксувався лише у нижній частині (рис. 9: 3). Судячи з розмірів, він, можливо, відноситься до прямокутних в плані горнів, але внутрішня конструкція не зрозуміла. Другий горн розміщений неподалік від першого, в розкопі XIII. Розчищено лише частину 4,5×2,5 м, у висоту на 0,3 м, зафіксовано п'ять паралельних «козел» (?) із цегли (рис. 9: 2). Можливо, ці горни призначались для випалу будівельної кераміки (цегли, черепиці), посуду в їх заповнені та поряд не виявлено, в другому горні зустрічались фрагменти черепиці.

Крім горнів, в урочищі були зафіксовані й інші об'єкти, пов'язані з гончарним виробництвом: склад глини, невеликі будівлі, ймовірно, господарського при-

значення, ями – місця викиду браку. В розкопі XIV досліджено будівлю-склад, заповнену великою кількістю однотипних свічників. Загалом із виробничих комплексів походить величезна кількість керамічного матеріалу – різноманітний посуд, люльки, іграшки, свічники, кахлі, архітектурні прикраси, грузила, димарі (?) тощо. Виявлено також кілька глиняних речей виробничого призначення – штамп для декорування посуду, підставку для випалення люльок, форму для архітектурної прикраси. Ці матеріали частково вводились до наукового обігу різними дослідниками [11; 13–19].

Датування. Раніше гончарну слободу датували кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. Комплексний аналіз матеріалів розкопок 1987–1993 рр. дає змогу уточнити хронологію об'єктів і розширити час функціонування гончарної слободи. Можна виділити кілька хронологічних періодів.

1. До першої половини – середини XVII ст. відноситься горн з розкопу V. Його заповнення становили горщики, що мають вінчик з валиком і більш-менш плавну шийку, рифлення на плічках і просту схему описки. Датуються така кераміка першою половиною XVII ст. Частина горщиків мають високий вінчик з борозенкою та вираженим ребром на шийці, вони характерні для середини XVII ст. Асортимент кераміки з цього горну невеликий: тарілка, глечик, покришка та кубок (рис. 2). Характерно, що тут відсутні люльки.

Шари з монетами першої половини XVII ст. зафіксовані також у розкопах II і XIV. Очевидно, в цей час урочище було заселене негусто – лише верхня частина вул. Воздвиженської та прилегла до гори Дитинки частина вул. Гончарної. Є підстави вважати, що тут мешкали замкові гончарі початку XVII ст., адже ця ділянка тоді належала замку. В 1603 р. їх було лише шість і десять підмайстрів («товаришів»). Згадуються замкові гончарі і 1611 р. Тут же за писемними джерелами в цей час відомі і цегельні: воєводи С. Жолкевського «на местцах замку Киевского» під Замковою горою та домініканського монастиря, який теж мав цегельню «за замком высоким киевским» [20. С. 288].

2. Наступний хронологічний горизонт охоплює другу половину XVII – першу половину XVIII ст. До цього періоду відносяться більшість досліджених горнів. На їх синхронність вказує керамічний матеріал, який є однотипним. Хоча, звичайно, в межах даного періоду можна виділити раніші та пізніші комплекси. На розкопі XIV горн та пов'язані з ним об'єкти вкопані в гумусований шар, який містив монету 1626 р. та вінця горщиків кінця XVI – першої половини XVII ст., що фіксує нижню межу даного гончарного комплексу (рис. 3: 1, 3).

Горн у траншеї 3 був перекритий горілим шаром, що містив монети (деньга і полушка) 1730–1740-х рр. Монета 1737 р. знайдена й у верхньому шарі засипки горну з розкопу XV. У ямі 1 траншеї 3 на вул. Гончарній знайдено деньгу 1735 р.

Горщики із даних комплексів мають прямі вінця без валика, ребро з внутрішнього боку шийки та плічка без рифлення. Опискою прикрашено і вінця і плічка. Крім смуг і хвилі, з'являються пояси з вертикальних елементів – ком,

овалів, рисунок тощо. Горщики даного типу побутували у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Горни цього часу більші за розмірами. На даному етапі відмічається певна спеціалізація майстрів. Так, майстер з розкопу XIV був фахівцем по виготовленню посуду з опискою – горщиків, тарілок, макітер – його орнаменти найбагатші поміж іншими. Тут же засвідчено виробництво кахель з рослинним орнаментом та двоголовим орлом і білоглиняних люльок (рис. 3). Власник горну з розкопу IV спеціалізувався на виготовленні кухликів-горнят у вигляді мініатюрних горщиків з ручкою без поливи і оздоб. У культурному шарі біля цього горну також знайдено багато фрагментів мисок і люльок (рис. 4). Гончар – власник горну з траншеї 3 – виготовляв маленькі келишки чи солонки, а також тарілки з підполів'яними розписами. Тут знайдено кілька їхніх розписаних фрагментів без поливи – брак після першого випалу. Тут же виявлено кілька фрагментів тарілок зі штамповим орнаментом – полив'яних і теракотових, що теж може свідчити про їх подвійний випал (рис. 5). У розкопі XV в культурному шарі біля горну виявлено розвали ще двох тарілок з контурними розписами і теж без поливи. На фрагменті однієї тарілки зображено янгола. Голівка виконана за допомогою штамп, а крила домальовані. Тарілка з майже ідентичним зображенням походить з ями середини – другої половини XVIII ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вірогідно, обидві посудини виконані одним майстром (рис. 6: 7, 9). Ще кілька цілих та фрагментованих тарілок і блюдо зі штамповими орнаментами виявлені в двох ямах у траншеї по вул. Гончарній разом з деньгою 1735 р. (рис. 6. 1–4). Деякі з них теж без поливи – півфабрикати. В розкопі, що розміщений поряд, виявлено глиняний штамп із зображенням квітки, що ідентична відбиткам на даних тарілках (рис. 6: 6). Тарілки з цим же штампом відомі і у Верхньому місті, що дозволяє визначити продукцію даного майстра. В цей же час було розвинене виробництво білоглиняних люльок, які робили майже всі гончарі.

3. Третій період охоплює середину XVIII – початок XIX ст. До нього відносяться горни з розкопів VIII, XIII, горни для випалу цегли та склад свічників. Їхня продукція дещо одноманітніша порівняно з попереднім періодом. Серед виробів переважають горщики з прямими вінцями. Шийка зсередини має гостре ребро або навіть виступ. Іноді плічка мають площини з ребром – т. зв. «лавку». Денця всі з уторами. Орнамент спрощений або зовсім відсутній. Багато горщиків цього типу димлені, прикрашені ритованими лініями та відбитком орнаментального валика. Такі горщики виготовляли власники горнів з розкопів VIII та XIII. Асортимент їх виробів не дуже великий – кахлі, в т. ч. з гладкою лицевою пластиною і карнизні, глиняні грузила, іграшки-«барині» (рис. 7, 8). У розкопі XIV до цього часу відноситься склад свічників. Від горизонту з горном ця будівля відділена товстим шаром піску, таким же шаром і перекрита. Очевидно, це зсуви з гори Дитинки, один з яких і засипав склад. Свічники мали вигляд мисочки з гніздом

для свічки (рис. 11: 6), складені стосами по кільканадцять штук – всього кілька сотень екземплярів. Цей склад частково розкопали у 1992–1993 рр., а повністю дослідити його вдалося вже у 2002–2004 рр. (рис. 11: 4).

Цікавими є знахідки скарбнички, димленої ринки та фрагменту напівфабрикату миски з фляндрівкою, що засвідчує виробництво посуду з цим видом орнаментации в урочищі на початку XIX ст. (рис. 6: 8, 10–11). Знайдено також архітектурні деталі – «путті» з кучерями, і глиняну форму для його виготовлення. Є також глиняний медальйон з відштампованим зображенням Георгія Побідоносця на коні. Знайдено також невеликі циліндри невідомого призначення, димарі.

В 1989 р. було зроблено невдалу спробу взяти монолітом горн з розкопу V і вивезти його до заповідника «Стародавній Київ». Під час підймання горн розвалився. У 1993 р. кілька горнів було законсервовано (засипано піском, накрито руберойдом та дошками) і передано вказаному заповіднику для подальшої музеєфікації. Але її проведено не було, і довгий час урочище стояло пустою і заростало чагарями. Врешті на початку 2000-х рр. тут почалося будівництво, але без погодження із заповідником та Інститутом археології НАНУ. В результаті більшість зі збережених горнів були винесені екскаватором. У 2002–2004 та 2007 рр. експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом М. Сагайдака велися роботи з археологічного нагляду за будівельними роботами в урочищі Гончарі-Кожум'яки. Завдяки ним вдалося дослідити невелику ділянку по вул. Гончарній в районі розкопу XV 1993 р., а також зафіксувати залишки двох горнів у верхній частині вул. Воздвиженської.

У 2002 р. роботи проводились у межах будівельного котловану по вул. Гончарній, 12–16. Це територія розкопів XIV та XV 1992–1993 рр. та проміжку між ними. Котлован досліджувався частково у зв'язку з тим, що культурні нашарування в його центральній частині було знищено підвалом будинку XIX ст. Розкоп розташовувався майже впритул до західного схилу гори Дитинки. Він виявив кілька об'єктів, пов'язаних з виробництвом кераміки: сім різночасових горнів, кілька господарських ям та склад свічників, який почали досліджувати у 1992–1993 рр. [12].

Горн 1 зафіксовано у вигляді спланованого ще в давні часи завалу обпаленої глини у вигляді розвалу тіла горна висотою близько 1 м і в основі завширшки близько 3 м (рис. 10: 1). Стратиграфічно він був найбільш раннім серед решти і основою розташовувався безпосередньо на материку. Очевидно, він був зруйнований внаслідок виробленості і сильного перегорання.

Горни 2 та 3 зафіксовано у розтині. Обидва досліджено частково – вціліли лише їхні врізані в гору частини (рис. 10: 1). У горні 2 – задня частина його нижньої топкової камери, залишки черіня та опорна стінка-козел. У горні 3 – бокова частина та топковий канал. Верхні частини горнів було зруйновано ще в давнину. Стінки та козли було складено з саморобної цегли (25–30×12–15×8–10 см) на

глиняному розчині. Зовні горни обмазані глиною. Черінь двошаровий, завтовшки 15–20 см, з дучками діаметром близько 15 см. Обидва горни синхронні і розташовані один від одного на відстані 1 м. Обидва врізані у схил гори.

Горни 4 та 5 збереглися краще. Горн 4 представлено нижньою частиною (рис. 10: 2). Склепіння та стінки зруйновані. Він мав підковоподібну форму і був складений, як і інші, з саморобної цегли на глиняному розчині. Розміри його склали 2,4×1,8 м. Черінь було зроблено з цегли, здебільшого битої, та підмазано глиною. Дучки були підквадратної або підпрямокутної форми, розмірами від 15×20 до 20×25 см (рис. 10: 3). У висоту стінки збереглися на 0,8–0,9 м. Топкова камера горна не розбиралася через передбачувану музеєфікацію об'єкта.

Горн 5 було пошкоджено під час будівництва горна 4, який перерізав його південну частину (рис. 10: 2). Вціліли його задня частина з черінем та топковою камерою, загалом 1,7×1,8 м. Стінка мала сліди ремонту – її укріплено ще одним рядом цегли, здебільшого битої, та підмазано глиною. Ремонт проведено внаслідок розтріскування початкової стінки. Черінь, як і у горна 4, було викладено з битої цегли та підмазано глиною. Дучки мали форму прямокутників розмірами від 10×20 до 20×30 см. У висоту стінки збереглися на 0,8–0,9 м (рис. 10: 3). Стратиграфічно він не набагато пізніший, ніж горни 2 і 3. Обидва горни – 4 і 5 – було вкопано в землю.

Поряд, на відстані 2 м на південний схід від горну 4, знаходились також парні горни 6 та 7. Вони являли собою єдину конструкцію зі слідами перебудови (рис. 11: 1). Горн 6 більш ранній, розвернуто топковим каналом на північний схід, горн 7, пізніший, – на схід. Досліджено лише топкову камеру конструкції. Вона підовальної форми, розмірами 1,9×1,7 м (рис. 11: 2). Форма її належить часу існування горна 7. Від топкової камери горна 6 лишився лише невеличкий фрагмент стінки та козла в східній стіні. Горн 7 було розвернуто на 90° по відношенню до горна 6 (рис. 11: 1–2). Усі деталі конструкції, що заважали при цьому, було знівельовано.

У подальшому планувалося збереження горнів як музейних об'єктів силами Комітету з охорони пам'яток історії та культури при Держадміністрації м. Києва. Дослідження було припинено, горни передано заповіднику «Стародавній Київ» для музеєфікації.

Залишки ще одного горну, який не отримав розкопної нумерації, було виявлено у південній частині котловану (рис. 11: 3). Це, очевидно, горн розкопу XIV, винесений екскаватором. Вдалося дослідити лише частину стіни та черіня. Складено горн, як і вищеописані, було з такої ж саморобної цегли та підмазано глиною. Заввишки конструкція збереглась на 130 см, а в довжину на 90 см. За залишками вдалося встановити, що топкова камера опускалась на 40 см нижче черіня. Інші конструктивні особливості горну відсутні.

Неподалік горну знаходились залишки зрубної дерев'яної споруди – складу свічників, дослідженого частково у 1992 р. [8. С. 29–32]. У 2002 р. було вияв-

лено її південний кут та частини південно-західної та південно-східної стінок. У куті будівлі знаходилась велика кількість цілих керамічних світильників та їх розвалів (рис. 11: 4). Також велика кількість їх фрагментів була у заповненні котловану будівлі. Окрім того, тут виявлено велику кількість фрагментів керамічних посудин, кахлів та керамічних елементів декору. За наявними даними споруду було інтерпретовано як склад готової гончарної продукції.

Неподалік знаходилось кілька господарських ям. Одна з них, найбільша, діаметром 1,5 м, не містила в заповненні господарського сміття, як решта, тому була інтерпретована як місце вибірки глини для технічних потреб.

За наявним матеріалом усі об'єкти датуються кінцем XVII–XVIII ст. Серед інших виділяється форма для виготовлення фасадного будинкового декору (рис. 11: 5). Вона неповна, обламана у верхній частині. Зображає херувима з добре профільованим обличчям та менше профільованими крильцями. Такі вироби мали широке розповсюдження у архітектурному декорі доби бароко.

Таким чином, результати досліджень 2002–2007 рр. доповнили дані про другий і третій періоди функціонування гончарної слободи. Знайдені горни відносяться до того ж типу, що і більшість досліджених у 1989–1993 рр. Місця їхнього виявлення підтверджують локалізацію гончарної слободи в районі вул. Гончарної та верхньої частини вул. Воздвиженської.

Перші письмові свідчення про урочище відносяться до другої половини XVIII ст. – у описі подорожі академіка Гільденштедта 1774 р. сказано: *«За укрупленнями на западной стороне, рядом со Старым городом, находится овраг, называемый Гончарами, так как там живут гончарники. Между жилищами там две деревянных церкви. Этот овраг открывается на Подол»*.

Гончарі створили окремих цех близько 1733 р. За матеріалами цеху та кількома актовими документами можна простежити динаміку зміни чисельності цеху, яка протягом XVIII ст. сягала в середньому 50 чоловік. У 1784 р. відповідно до «Відомості обліку дворів по старому Києву та Подолу» гончарам в урочищі належали 30 садиб, тобто більшість цехових майстрів проживала в той час на Гончарах-Кожум'яках. У документах гончарного цеху також трапляються згадки про Гончарі, наприклад, під 1799 р. у зв'язку з продажем будинку Василя Дружиєвського, у дворі якого знаходилась *«печь к выжиганию горшков и прочей посуды»*. Надзвичайно цінний матеріал дає план 1803 р. та експлікація до нього, де зазначено прізвища власників садиб, котрими є більшість із відомих за документами цеху гончарних сімей, наприклад, цехмістри Кожем'яченко, Стопниченко, Плясун та багато рядових майстрів [20. С. 291–292].

Офіційно цехова організація була скасована 1834 р., проте гончарний цех ще деякий час продовжував існувати, про що свідчать його корогва 1859 р. та печатка 1852 р., а також документація цеху [20. С. 298]. Очевидно, на початку XIX ст. гончарна слобода ще функціонувала. Припинення виробництва тут можна пов'язати із забудовою урочища в середині XIX ст.

1. *Бобринский А. А.* Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н. э.). – М. : Наука, 1991. – 215 с.

2. *Герасимов Д. М.* Гончарний комплекс в урочищі Гончари-Кожум'яки // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: тези доп. першої наук.-практ. обл. конф., присвяч. 140-річчю з дня народж. В. В. Хвойки, с. Білогородка, жовтень 1991 р. – К. : ІА НАНУ, 1991. – С. 28–30.

3. *Герасимов Д.* Гончарні горни XVIII ст. з Києва (за матеріалами розкопок урочища Гончари-Кожум'яки) // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: зб. наук. статей. – К. : Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПК, 1993. – Вип. 2. – С. 109–111.

4. *Герасимов Д. М.* Гончарный комплекс из раскопок Киева // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре: сб. науч. трудов. – К. : КПДКЗ, 1995. – С. 149–156.

5. *Івакін Г. Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 214–221.

6. *Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Герасимов Д. М., Чекановський А. А.* Дослідження Гончарів та Кожум'як в 1989 р. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – № 1989/286. – 29 с.

7. *Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Герасимов Д. М., Чекановський А. А., Чміль Л. В.* Звіт про розкопки Кожум'яцького загону в 1990 році // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – № 1990/34а. – 82 с.

8. *Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Герасимов Д. М., Чекановський А. А., Чміль Л. В.* Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончари та Кожум'яки (вул. Гончарна та Воздвиженська) у Києві в 1992 р. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – № 1992/33. – 151 с.

9. *Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Чміль Л. В.* Дослідження Кожум'яцького загону // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – К., 1991. – С. 24–25.

10. *Козубовський Г. А., Івакін Г. Ю., Чекановський А. А.* Дослідження урочищ Гончари та Кожум'яки у 1987–1989 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984–1989 рр.: зб. наук. праць. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 238–270.

11. *Омельченко Ю. А., Тесленко І. Б., Чміль Л. В.* Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. (методичні рекомендації). – К. : НМІУ, 1994. – 50 с.

12. *Сагайдак М. А., Башкатов Ю. Ю., Черновол Д. К., Хамайко Н. В.* Звіт про охоронні археологічні роботи в урочищах Гончари та Кожум'яки м. Києва у 2002–2004 рр. // Науковий архів Інституту археології НАНУ.

13. *Сергеева М. С., Чекановський А. А., Чміль Л. В.* Урочище Гончари в древньому Києві // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень. – Луцьк, 1993. – С. 212.

14. *Сергеева М.* Керамічні світильники та свічники XVII–XVIII ст. Київського Подолу // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – Вип. 3. – К., 1994. – С. 51–54.

15. *Чекановський А. А., Чміль Л. В.* Люльки з розкопок Гончарів – Кожум'як (на Києво-Подолі) // Українське гончарство. – Кн. 3. – Опішне, 1996. – С. 99–108.

16. *Чекановський А. А., Чміль Л. В.* Підставка для випалення люльок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 94.

17. Чміль Л. Орнаменти київської кераміки XVII–XVIII ст. // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: зб. наук. статей. – К. : Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК, 1993. – Вип. 2. – С. 112–116.

18. Чміль Л. В. Орнаментация кераміки // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : навч. посібник. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 73–77.

19. Чміль Л. Керамічні миски і тарілки XVII–XVIII століть із Києва // Українська керамологія: Нац. наук. щорічник. 2001. – Опішне : Українське народознавство, 2001. – Кн. 1. – С. 32–51.

20. Чміль Л. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI–XVIII ст. // Болховітинський щорічник 2009. – К. : НКПІКЗ; КЖД «Софія», 2010. – С. 286–301.

Lesia Czmił', Natalia Hamajko

POTTERY SUBURB OF KYIV IN 17TH–19TH CENTURIES

The paper reveals the peculiarities of Kyiv pottery production in 17th–19th centuries based on 1974–2007 archaeological excavations by Institute of Archaeology of NASU which uncovered a number of the kilns, found on the Honchary site. The kilns are located in a common ravine with stream, and they were dipped in a natural ground within the slopes of Zamkova and Dytnyanka hills. According to the classification of A. Bobrinsky they all belong to the class I – with vertical hot gas output. Some other archaeological locations were also discovered relevant with pottery production: raw clay storage, a small building probably used with economic purpose, a disposal pit for the manufacturing defects, a building containing number of identical candlesticks. A huge amount of ceramic material comes from production complexes. Those are the various vessels, pipes, toys, candlesticks, tiles, architectural ornaments, sinkers, chimneys (?) and so on. There were also found several clay made industrial tools – a stamp for decorating dishes, a stand for the pipes production, a mould for architectural decorations. Operational period of the discovered pottery-manufactured complexes on the site is dated by the early 17th century – early 19th century. Thereafter Honchary began to develop as a living area.

Keywords: kiln, pottery, glazed, unglazed, under-glazed painting, ceramic, brick, clay.

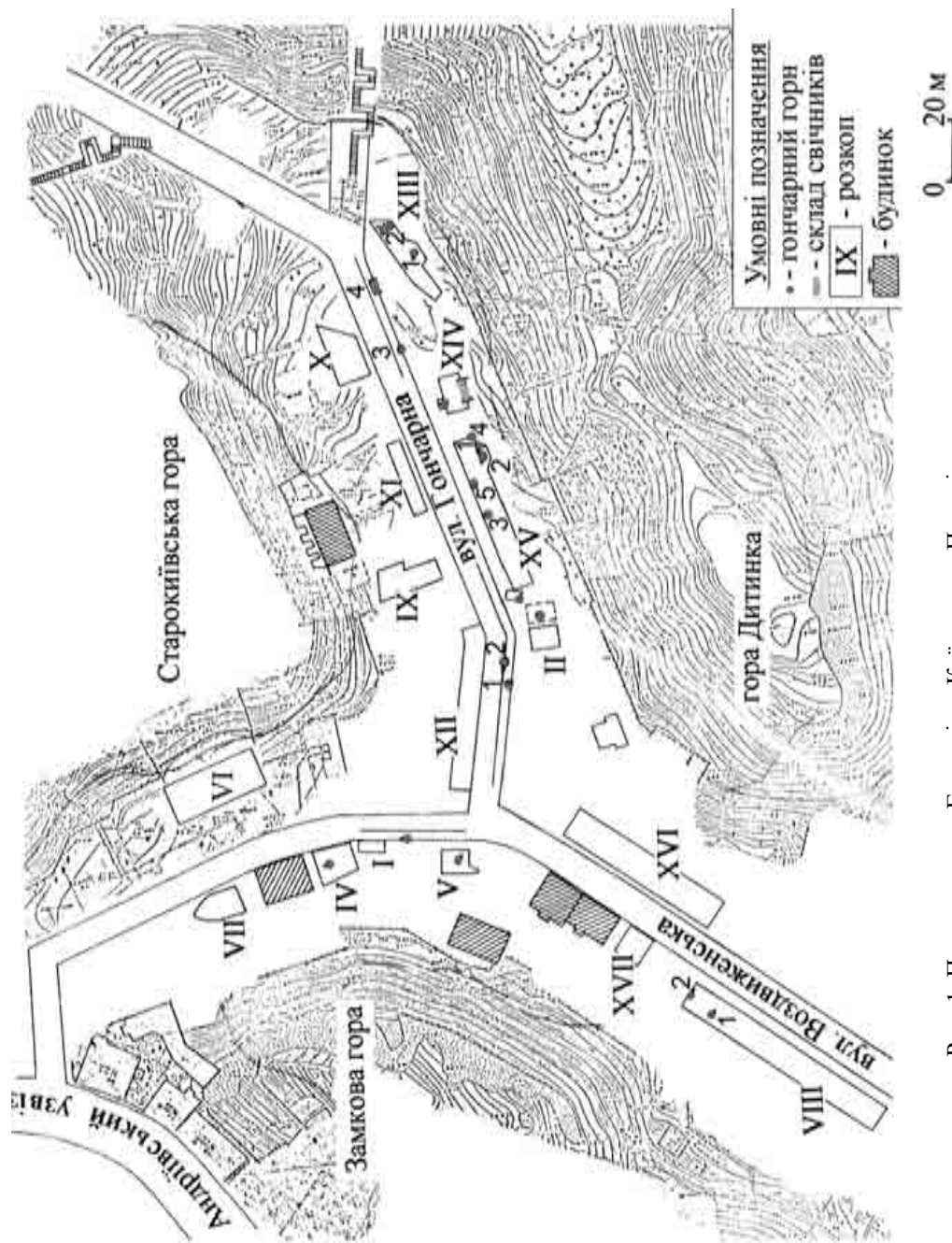

Рис. 1. План урочища Гончарі на Київському Подолі

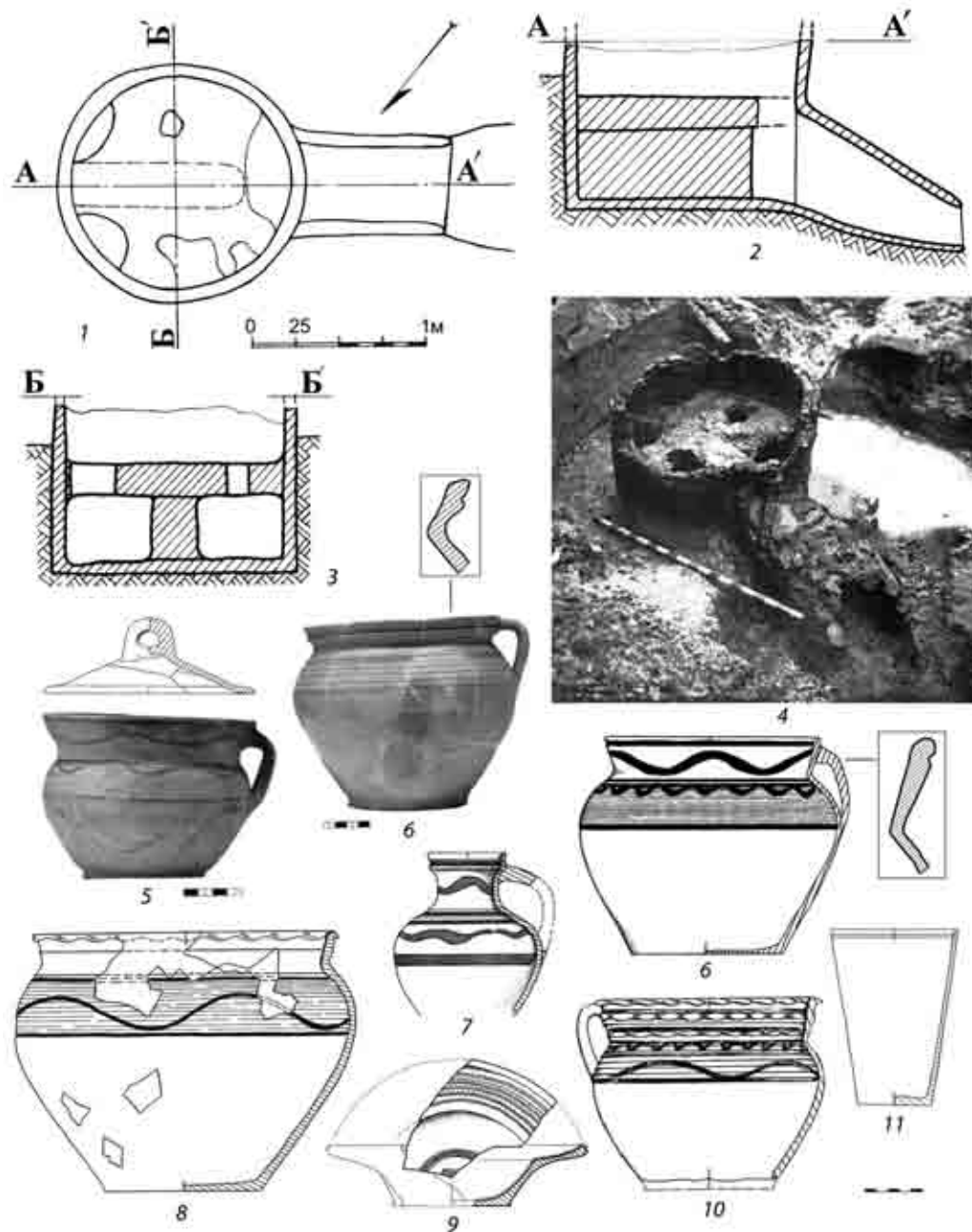

Рис. 2. Горн з розкопу V та кераміка із його заповнення

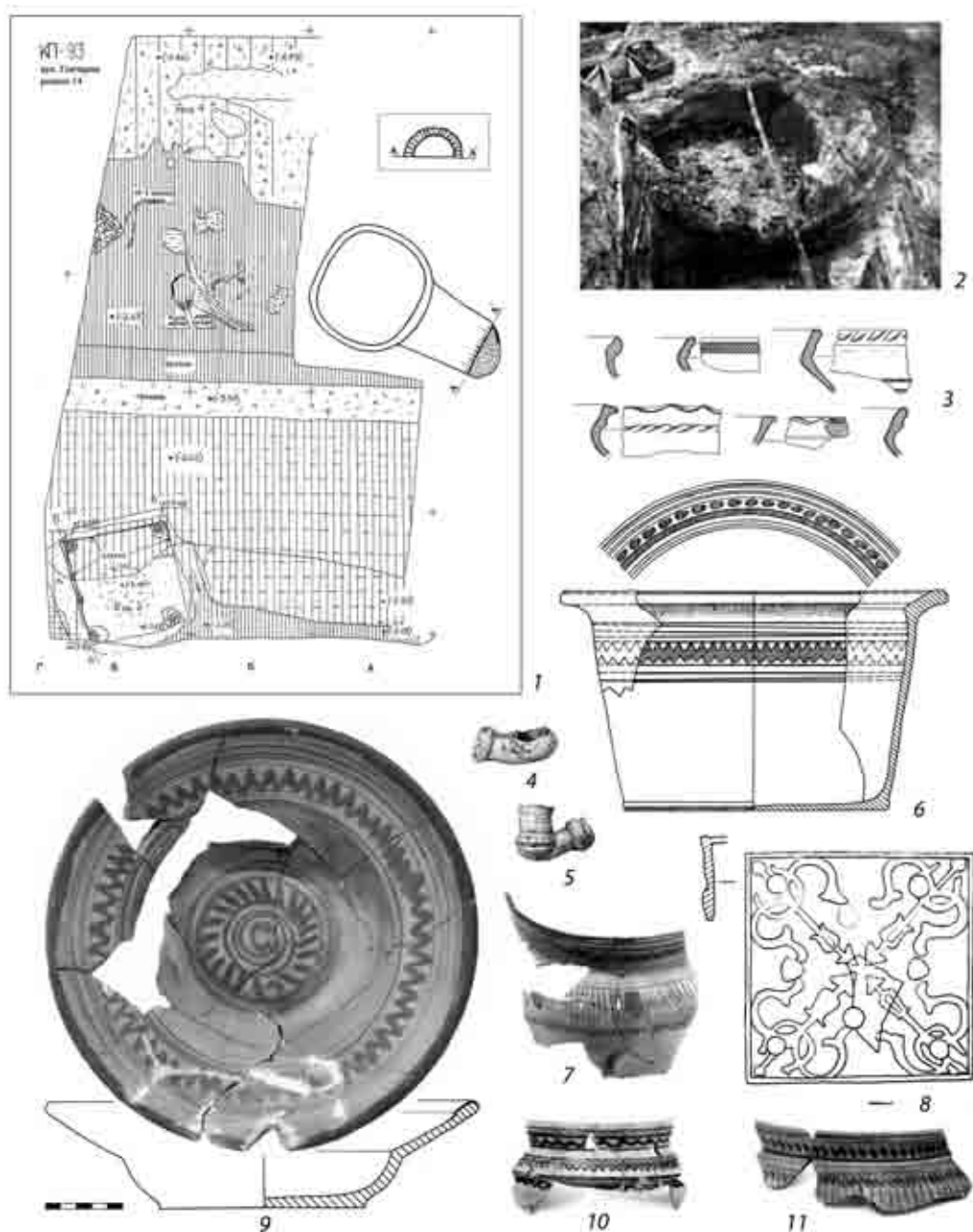

Рис. 3. Розкоп XIV: 1 – план, 2 – вигляд горну,
 3 – вінця горщиків із гумусованого шару,
 4–11 – кераміка із заповнення горну, будівлі 2 та ями 4

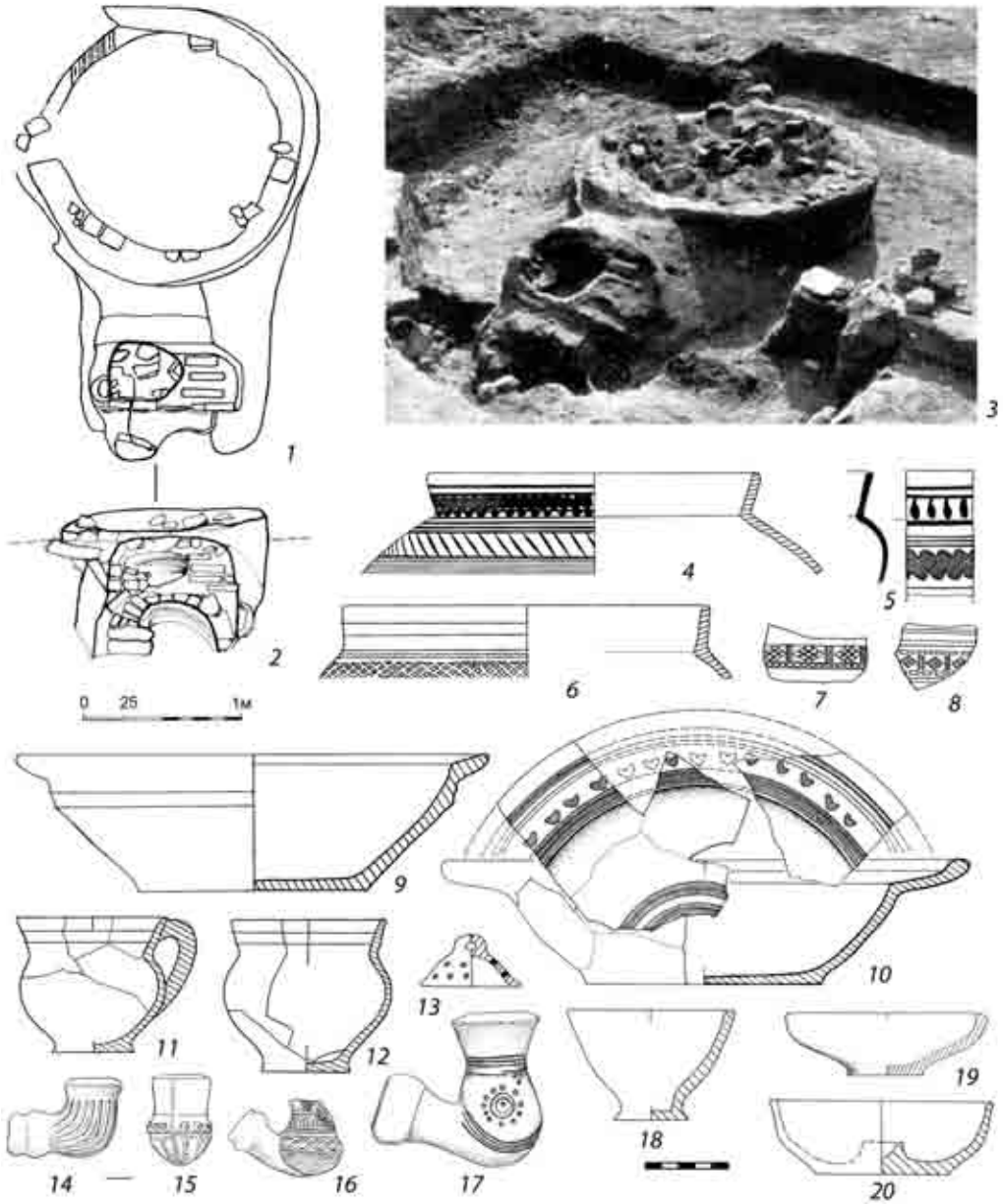

Рис. 4. Розкоп IV: 1–3 – горн, 4–10, 13–20 – кераміка з культурного шару біля горну, 11–12 – посудини із заповнення горну

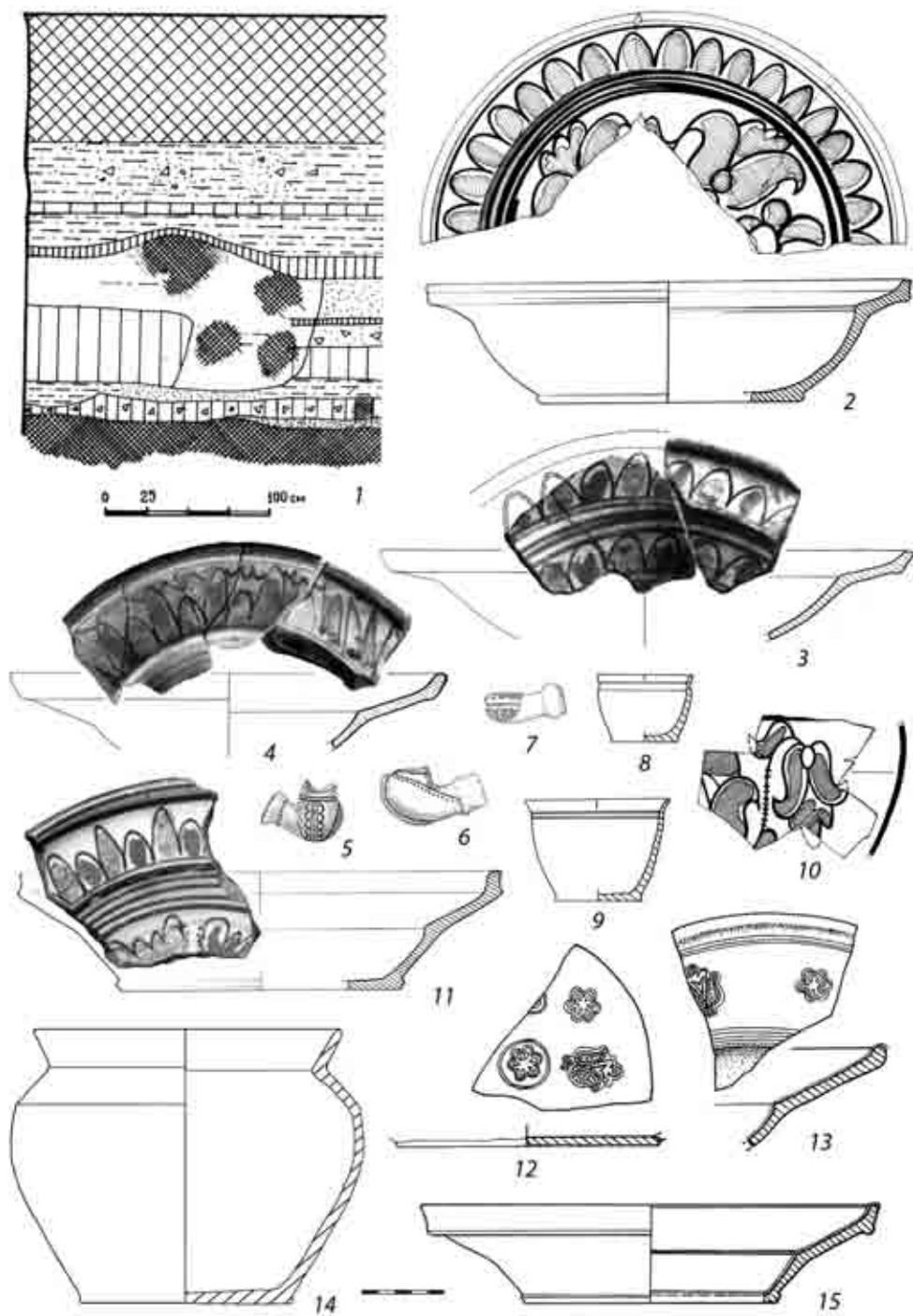

Рис. 5. Горн в траншеї 3 по вул. Воздвиженській:
 1 – стратиграфічний розріз траншеї, 2–15 – кераміка із заповнення горну

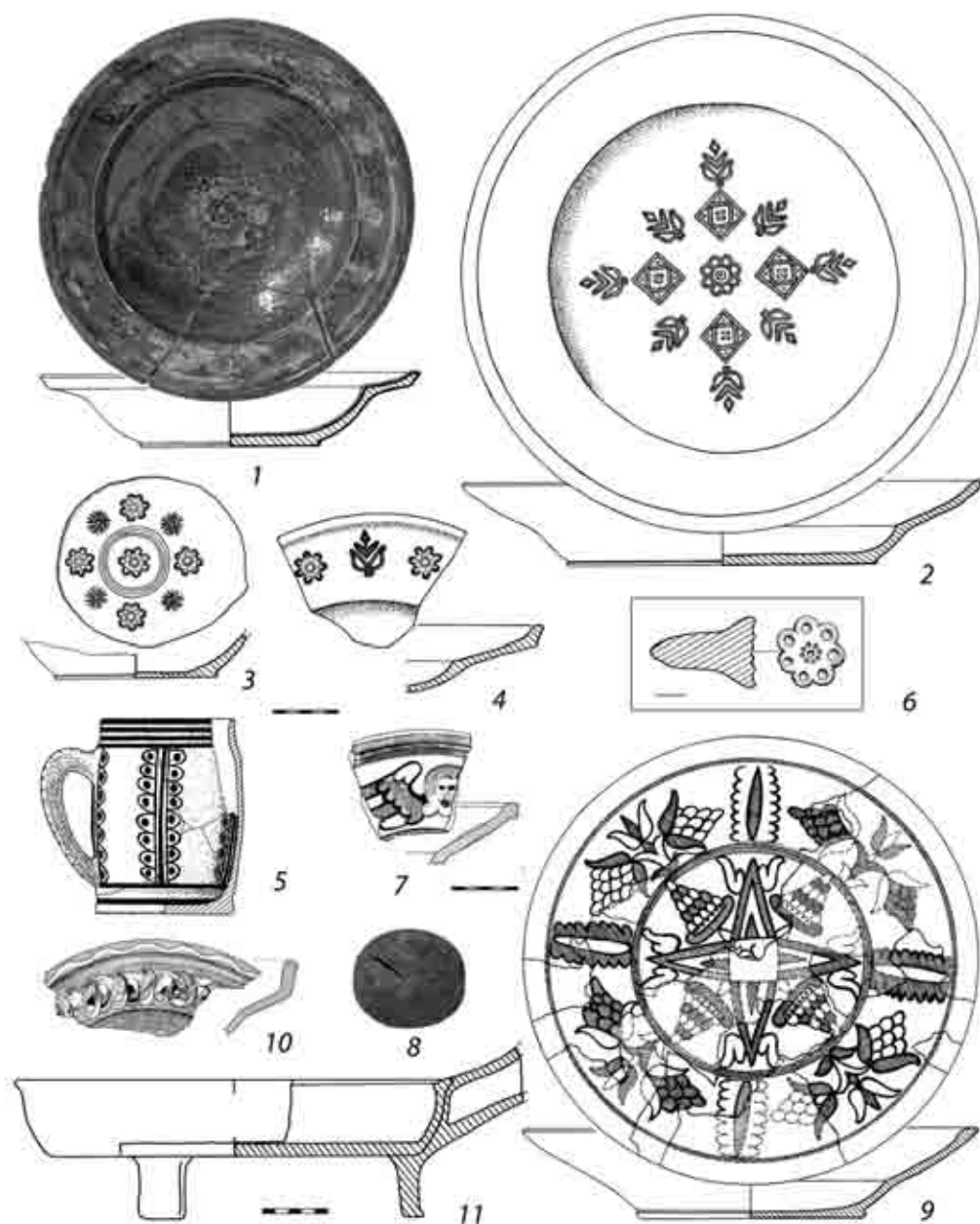

Рис. 6. Кераміка із заповнення ям 1 і 2 в траншеї 3 по вул. Гончарній (1–5), з культурного шару розкопу XV (7–9) та траншей по вул. Гончарній (10–11), глиняний штамп із розкопу XII (6)

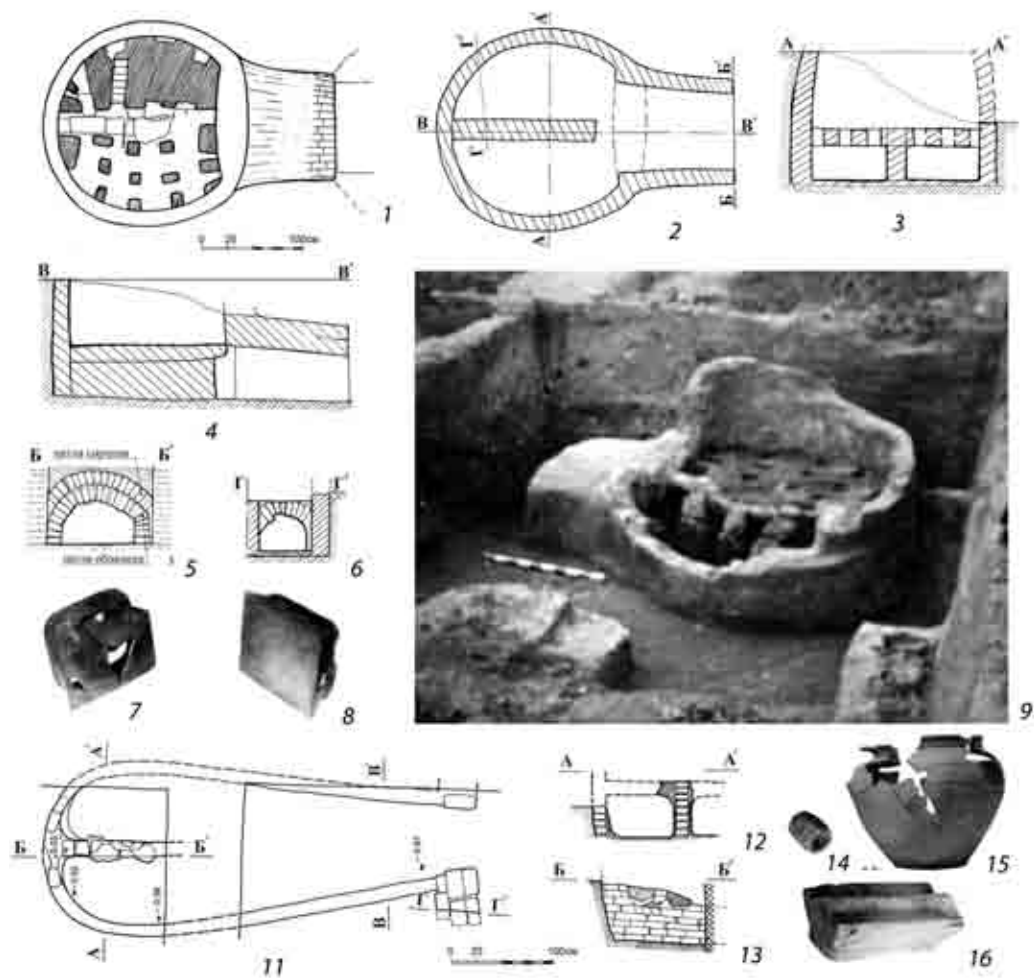

Рис. 7. Горни з розкопу VIII:
 1-6, 9 – горн 1, 7-8 – кахлі із його заповнення,
 11-13 – горн 2, 14-16 – кераміка з горну

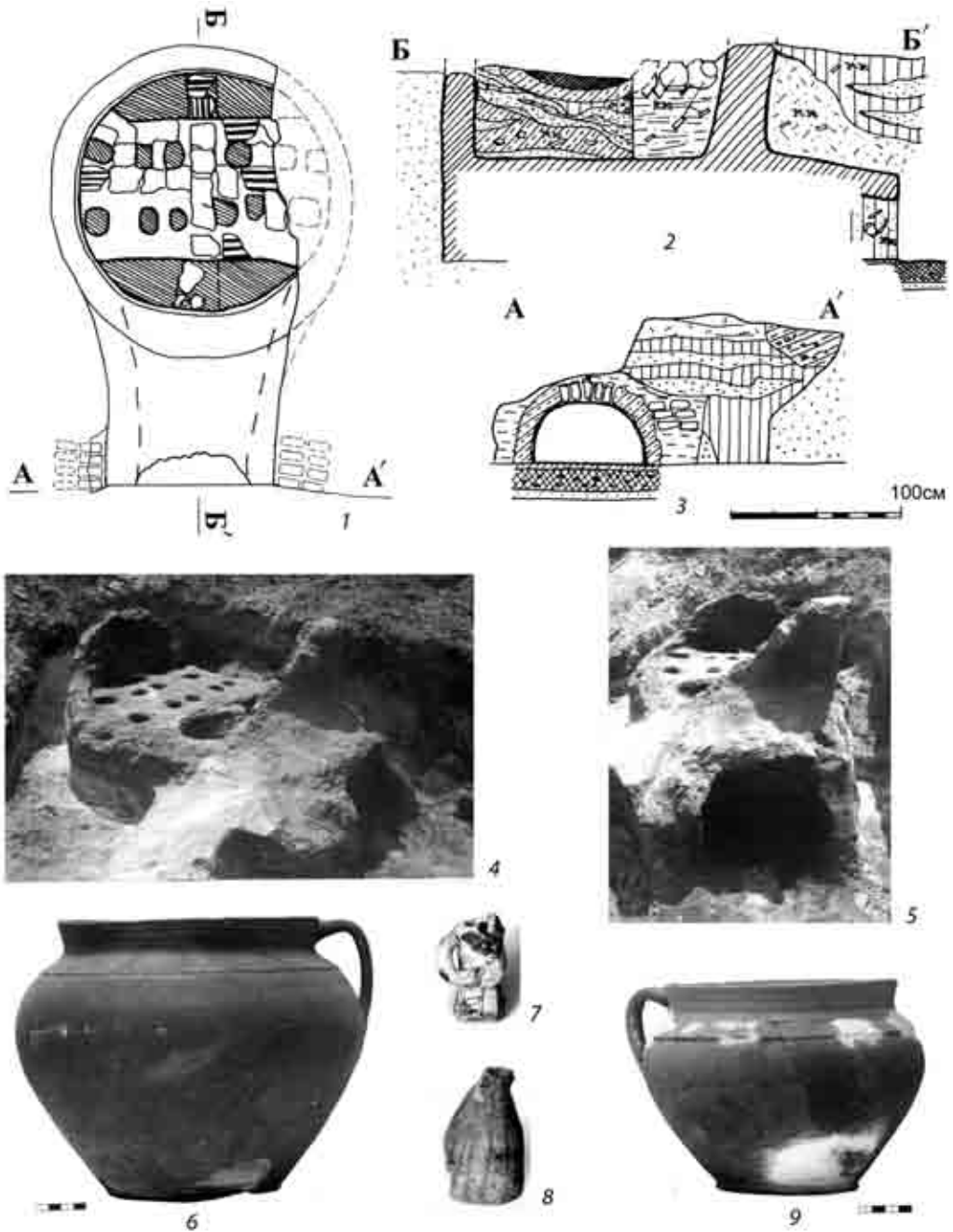

Рис. 8. Горн з розкопу XIII та кераміка із його заповнення

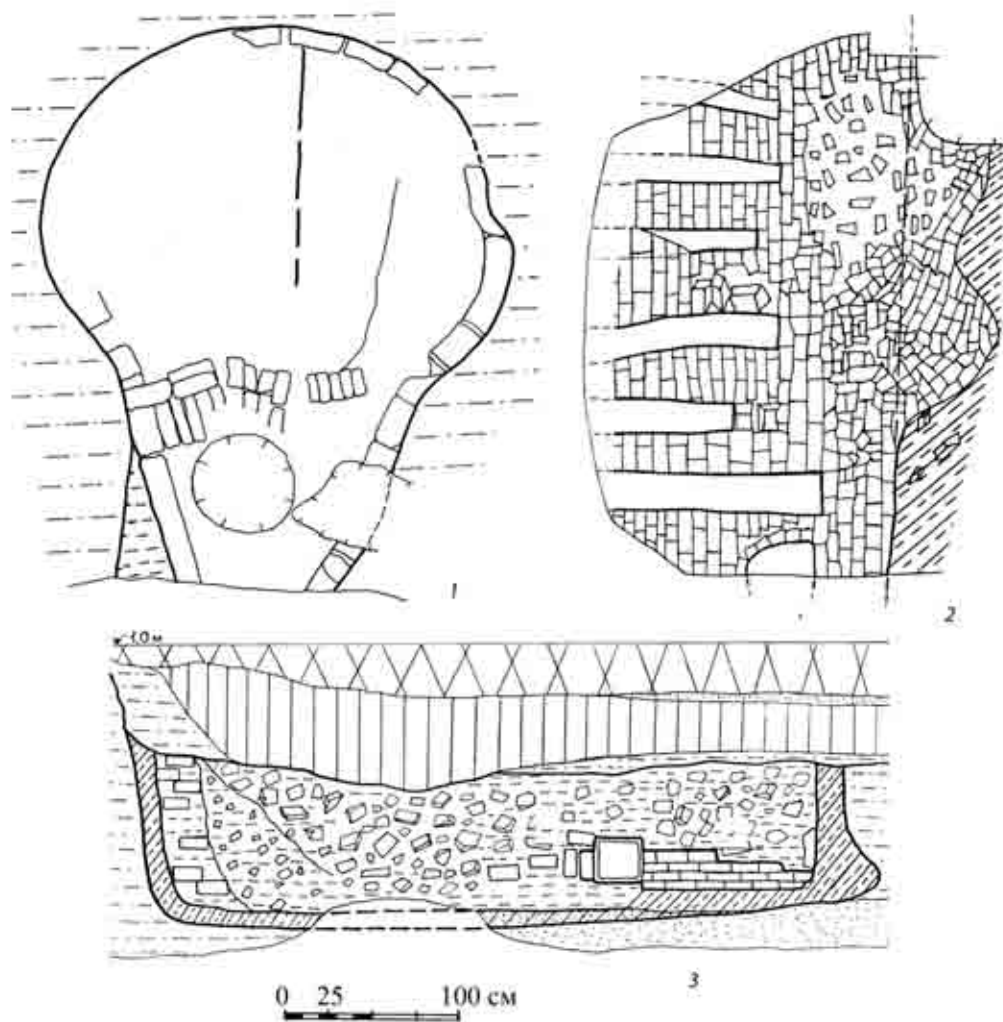

Рис. 9. Гончарні горни:
 1 – сирцевий з розкопу XV, 2 – для випалу цегли з розкопу XIII,
 3 – в розрізі траншеї по вул. Гончарній

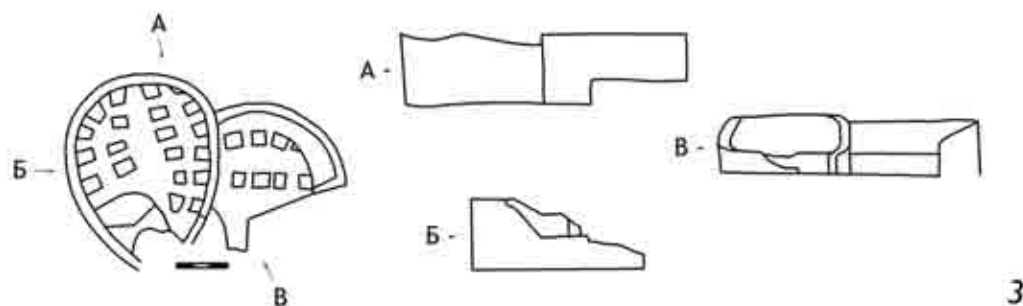

Рис. 10. Гончарні горни 1–5 з комплексу на вул. Гончарній, 12–16

* Див. кольоровий додаток VII

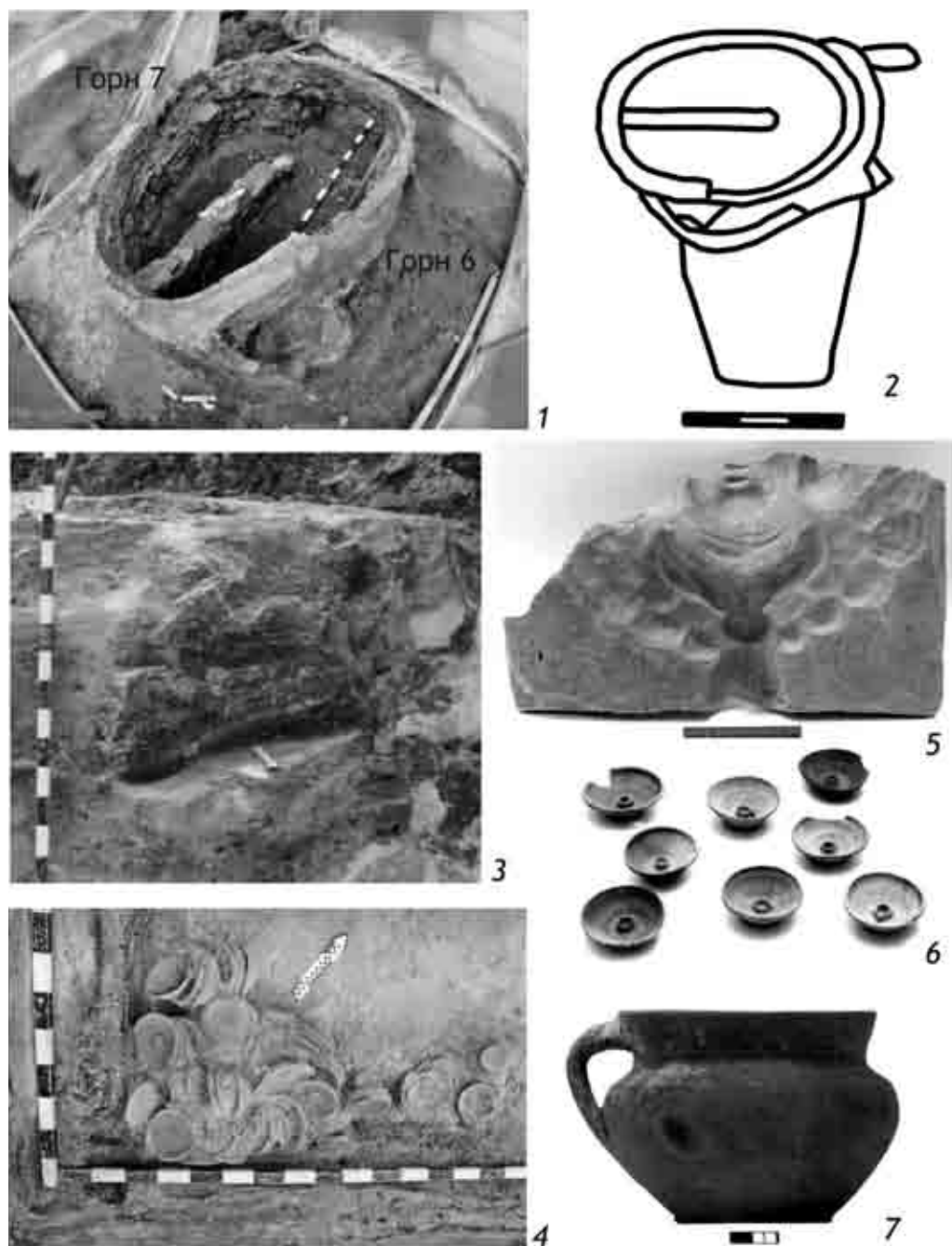

Рис. 11. Гончарні горни 6–7 (1–2) та горн без номеру (3) з комплексу на вул. Гончарній, 12–16, скупчення світильників у заповненні складу гончарної продукції (4) та керамічні знахідки (5–7)

* Див. кольоровий додаток VIII

ФІЛЬВАРКОВЕ БДЖІЛЬНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ У 30–90-Х РОКАХ ХVІІІ СТ. (за матеріалами з маєтків Міхала Жевуського)

У статті йдеться про бджільництво – одну з допоміжних фільваркових галузей магнатського господарства на Поділлі у ХVІІІ ст. Матеріали господарського спрямування з архівів магнатів Жевуських (зокрема книги розпоряджень та обліково-звітна документація) дозволяють відтворити стан та роль галузі у системі господарювання у панському маєтку.

Ключові слова: фільварок, Поділля, Жевуські, бджільництво, скарбова пасіка, стебник, мед, віск.

У ХVІІІ ст. поширеною формою магнатського господарювання на Правобережній Україні, зокрема у Подільському воєводстві Речі Посполитої, був фільварок [33. С. 205–209], у межах якого бджільництво було однією з допоміжних галузей (поруч із профільними зерновим господарством та тваринництвом). Тоді ж у магнатських маєтках широко практикувалося ведення документації, що стосувалася управління й господарювання.

Про фільваркове бджільництво в маєтках Міхала Юзефа Жевуського¹ дізнаємося з його господарського архіву, зокрема: переліків «скарбових пасік», списків пасічників, відомостей про стягування «бджолоїної десятини» і про прибутки від продажу меду в Лучинецькому, Міньковецькому (1745–1757 рр.), Михалпільському та Новокосяннівському (1741–1757 рр.) ключах² [1–2]. Ці матеріали хронологічно продовжила облікова відомість про державні пасіки, списки пасічників у подільських та волинських маєтках Жевуських і звіти про сплату «бджолоїної» десятини з цих маєтків за 1758–1777 рр. [3]. Об'ємну інформацію про цю галузь містить і книга розпоряджень провіантовому писареві подільсько-волинських маєтків М. Жевуського [32].

У подільських маєтках Міхала Жевуського існувало 13 фільварків; з яких п'ять у Новокосяннівському (у передмісті Нового Костянтинова Янівці, містечку Дяківці, у селах Думенка, Зиновинці, Вербка), два в Лучинецькому

¹ Міхал Юзеф Жевуський (помер 11 січня 1770 р.) – гусарський полковник (з 1725 р.), коронний польний писар (1736–1752), підляський (1736–1762) і подільський (з 1762 р.) воєвода.

² Ключ – категорія історично змінна. Один і той же ключ міг в різний час складатися з різної кількості поселень. Як одиниця господарсько-територіального поділу приватних маєтків входив до складу економії. Поступово втрачає своє всезагальне значення (у зв'язку зі скасуванням панщини, парцеляцією тощо).

(в Лучинці й у селі Сугаки [з 1763 р.]), по одному у Михалпільському (у містечку Михалпіль), Міньковецькому (у містечку Міньківці) ключах й окремий у селі Росоше [33. С. 206].

Бджільництво на Поділлі було звичною [34] й достатньо розвинутою галуззю, яка, попри сприятливі умови, впроваджувалася не завжди раціонально. Безпосередньо на фільварку догляд за пасіками був покладений на адміністратора, провіантового писаря фільварку і пасічників. Так провіантовий писар маєтків (разом з адміністратором) здійснювали загальний нагляд за пасіками, стежили за обсягами вибиваного на фільварках меду й воску, вибиранням «бджолоїної десятини», складанням реєстру загиблих роїв бджіл, закладенням нових пасік та вирощуванням на них хмелю, приготуваннями до відправки меду на ринок. Однією з семи книг у веденні провіантового писаря була «Книга бджолоїної десятини і скарбових пасік» [4. Арк. 53 зв., 57 зв., 64 зв.].

Пасічники в маєтках М. Жевуського становили одну із категорій фільваркової челяді. На початковій стадії організації господарства (20–30-ті рр. XVIII ст.) вони обов'язково мали бути «всі з півшнурового ґрунту встановлені й вільні від повинностей і данин, котрим нічого не виплачується». Ординарія (платня) призначалась за послуги лише безґрунтовим пасічникам, але зазвичай власникові було вигідніше надати їм ґрунт [5. Арк. 10 зв.; 6. Арк. 30; 7. Арк. 11, 80]. У їхній компетенції перебували догляд за «скарбовими» пасіками, лікування бджіл, «вибивання» медів, чищення й ремонт стебника (вкрите соломомою дерев'яне приміщення, де взимку зберігались вулики) [5. Арк. 10 зв.; 7. Арк. 2, 5–7].

У 30–40-х рр. XVIII ст. у Михалполі при фільварку перебувало 2–3, в Новому Костянтиніві – 2, в Росоші – 1–2 пасічники. Річний «солярій» (платня) одного пасічника тут становив 5–9 злотих. Тоді ж у Вільхівці (1736–1741 рр.) «пан Димінський» (очевидно, дрібний шляхтич на службі у магната) як доглядач місцевих пасік отримував 24–32 злотих солярія й мав у своєму розпорядженні два безґрунтових пасічники. Усім їм ординарію видавали з михалпільського фільварку. Двом росошським пасічникам («Тимкові Цапу й Шимкові Грицьківу») у 1736–1737 рр. належалось ординарії: жита озимого – 1, гречки та ячменю – по 2 осьмаки, пшениці та гороху – по півосьмака. Окрім того їм же ж по 5 рун вовни (або 10 злотих), підсвинка або шмат сала на «омастове», 3 гарнці солі³ [8. Арк. 9; 9. Арк. 5; 10. Арк. 10; 11. Арк. 6; 12. Арк. 2 зв., 4, 13; 13. Арк. 75 зв.].

Інколи, як от у 70-х рр. XVIII ст. у Михалполі, де регулярно виникала потреба великої кількості відробіткових днів, дев'ять пасічників вже мали «свої повинності відбувати» як панщину [14. Арк. 6; 15. Арк. 50–52].

³ Гарнець = 4 квартам = 16 кватеркам = 1/32 півмірка. Гарнець = 3,769 л (до 1764 р. залежно від регіону мав від 2,1 до 3,9 л). Гарнець з виміру сипучих тіл був меншим за об'ємом від гарнця «текучого», котрий нерідко сягав 4 л (у Львові). 1 фаска (мірка) = 4 гарнцям = 15,075 л. Ахтель (осьмина, осьмак) = 1/8 якоїсь більшої міри (зазвичай об'єму); тут півмірка.

На початковій стадії організації фільваркового бджільництва на Поділлі його міцною базою й джерелом поповнення ресурсів (за рахунок бджолоїної десятини, конфіскацій «на скарб» майна селян-втікачів тощо) були селянські пасіки. У 1736 р. в Росоші із 55 наявних селянських господарств – 25 (45,4%) «тримали» бджіл. На одне господарство тут у середньому припадало 14,4 пня. У 30-х рр. ХVІІІ ст. кількість пнів «скарбових» пасік ще значно поступалася селянським. У 1736 р. у Михалполі й Росоші на 426 «скарбових» пнів припадало 2070 селянських (співвідношення 1 до 5). Навіть попри значні втрати у селянських пасіках у наступні декілька років становище не змінилося. У 1741 р. в Новому Костянтинові на 130 «скарбових» пнів припадало 640 селянських, в Михалполі на 90 – 502, у Росоші на 25 – 171 селянський пень (співвідношення 1 до 5–6) [2. Арк. 45].

Шляхи комплектування «скарбових» пасік були різноманітними. У 1746 р. в Лучинці до 69 наявних на фільварку (очевидно, «десятичних») пнів вїт і присяжні докупили в Тернополі 52 пні (по 8 злотих), а ще 11 пнів були забрані «по втікачеві підданому Маркові» [2. Арк. 13]. Інколи їх доукомплектовували пнями з сусідніх пасік. Так, у 1751 р. у Вільхівці взимку вимерзли пасіки, тому віцілий залишок – 201 пень, було перевезено до Міньківців для закладення там нових пасік [4. Арк. 24 зв.]. У 1763 р. вже з Міньківців перевезли до Михалполя 114 пнів (зі 163 наявних), а наступного року віддали 30 пнів з цієї партії до Росоша. Коли справи у Росоші налагодилися, у 1767 р. вже звідти до Михалполя було передано 54 пні [3. Арк. 18–20, 22].

Влітку, під час ревізії пасік, адміністраторові фільварку наказувалось по можливості закладати нові пасіки. Кожна пасіка мала мати 75 пнів, але оскільки бджоли часто гинули, така нагода випадала вкрай рідко [7. Арк. 5]. М. Жевуський також наказував «двірські пасіки огороджувати частоколом, щоби не було жодного спустошення» [5. Арк. 66].

У 1750–1752 рр. у міньковецькому фільварку джерела фіксують чотири «скарбових» пасіки з «пасічиськими» й один стебник (на городі) [16. Арк. 1, 7–9]. У 1754 р. у михалпільському фільварку також було чотири «скарбових» пасіки [17. Арк. 33 зв.]. До кінця 1750-х рр. галузь дещо стабілізувалася. Так, у 1759 р. у подільських ключах налічувалося: в Новокостянтинівському – вісім, Михалпільському й Лучинецькому – по сім, Міньковецькому й с. Росоше – по три пасіки. Всього тут було 28 пасік (по 51–55 пнів у пасіці) [3. Арк. 7]. У 1770-х рр. у Михалпільському ключі кількість пасік зросла до 12-ти, а в Лучинецькому – до 11-ти [18. Арк. 13 зв.; 14. Арк. 6; 15. Арк. 50–52].

У інструкціях адміністрації маєтків зазвичай наказувалося до середини липня «повибивати панські пасіки, не відкладаючи на дальші часи». Придатні на вибиття пасіки («як з двірських, так із десятини») звозили до панського двору і там при провіантовому писарі, орендареві (якщо маєток перебував у оренді) і присяжних вибивали. Провіантовий писар складав реєстр: «скільки пнів у

півбочок ввійшло». При цьому «десятинні» пні не слід було долучати до пнів зі скарбових пасік, а лише вибивати. Вищезазначені особи мали бути присутні й при вибиванні воску [5. Арк. 3; 6. Арк. 86]. При цьому частину «скарбових» пнів не вибивали, залишаючи на розмноження (роєння). У 1739 р. в Михалполі й Росоші залишали 71, а у Вільхівці – 65 пнів на кожному пасіку [5. Арк. 3].

У жовтні належало вичистити й відремонтувати стебник. Його добре випалювали, щоб ніде не було плісняви. Вулики переносили сюди лише за сухої погоди, про що мав подбати управитель фільварку. При цьому кожен пасічник позначав свої вулики. У одному стебнику взимку не повинно було знаходитися більше 70-ти пнів [6. Арк. 86]. Пасічники мали «часто в стебниках бувати й того доглядати, аби бджоли не дусилися». Якщо приміщень не вистачало, частину «скарбових» пнів «роздавали на люди» для перезимування [8. Арк. 12 зв.].

«При хованні бджіл до стебника на зиму й при вийманні їх звідти навесні» мали бути присутні провіантовий писар, присяжні й орендар. Провіантовий писар вписував до реєстру кількість схованих на зиму й вийнятих навесні пнів. Взимку, змінюючись потижнево, пасічники разом з присяжними пильнували й доглядали за стебником, «згідно з давнім звичаєм». Траплялося, що для дозору призначали одного постійного пасічника на всю зиму. Такому ще навесні будували (або переносили) хату поблизу стебника. Якщо навесні в приміщенні виявляли плісняву, стебник переносили на більш придатне місце – на підвищенні [5. Арк. 10 зв.; 7. Арк. 2, 5, 7].

Навесні за присутності адміністратора, вїята й присяжних вибивали пні з «загиблих бджіл» й стоплювали віск. Ті ж особи мали бути присутні під час роєння бджіл і складати реєстри нових роїв. Такі рої розсаджували по порожніх пнях й згодом з них, а також з вцілілих пнів, формували пасіки на наступний сезон. Тоді ж бджіл потижнево підкормлювали прісним медом і патокою, які зберігалися в шпихлірі. Провіантовий писар «помірковано» видавав такий мед пасічникам й вів облік його витрат. Адміністратори мали «остерігати пасічників, аби мед, призначений для підгодівлі бджіл, не йшов на сторону» й стежити, «щоби бджіл годували якнайкраще». Оскільки адміністраторам й орендарям дозволялося тримати власні пасіки, М. Жевуський нагадував їм, «щоби скарбовим медом своїх бджіл годувати не сміли» [6. Арк. 16 зв., 86; 8. Арк. 12 зв.].

З 30-х до початку 60-х рр. XVIII ст. при фільварках із наявними «скарбовими» пасіками щороку для потреб підгодівлі бджіл залишали один півбочок прісного меду. У 1761 р. була видана загальномаєткова інструкція, згідно з якою на кожному пасіку для кормління бджіл призначалася одна фаска прісного меду, «щоб не зловживали». У 1770-х рр., як свідчать реєстри, цієї норми дотримувалися. Весь віск, що залишався після кормління бджіл, мав йти на скарб [1. Арк. 2; 3. Арк. 14; 7. Арк. 51; 15. Арк. 50–52; 19. Арк. 12].

Хоча адміністрації наказувалося «остерігати пасічників, аби рої не гинули», такі втрати траплялися доволі часто. Так, у 1736 р. в Михалполі губернатор до-

купував «на весну бджіл до панської пасіки, замість втрачених через недбалість пасічника» [8. Арк. 12 зв.]. У 1759 р. М. Жевуський виявив різке невдоволення «цілковитою відсутністю пильності від призначених доглядачів пасік в Михалполі й інших маєтках», тому догляд за ними покладався на губернаторів ключів та адміністраторів фільварків [6. Арк. 110]. Однак саме причетність фільваркової адміністрації до нагляду за пасіками ставала підґрунтям для чергових зловживань.

У 1763 р. М. Жевуський у своїй інструкції генеральному комісарові маєтків Г. Свежавському наказав тому стежити за фільварковою адміністрацією. Він висловив відвертий сумнів у тому, що провіантові писарі з адміністраторами «справедливо списують бджолину десятину [...], ховають бджіл на зиму до стебників без збитків для скарбу й з пасічниками не мають змови (rogozumienia) [...], навесні чинять слухні підрахунки (indagacje), скільки бджіл могло загинути і скільки видали [...], сумлінно списують пні, коли часом навесні бджоли гинуть [...], справедливо з пасічниками вибивають меди в півбочки, віск стоплюють і не змовляються при цьому [...], при вибиванні пасік меду не розкрадають пластами й фасками» [6. Арк. 119–120].

У супліці (письмовій скарзі) селян Росоша, складеній ними 20 серпня 1764 р. на місцевого адміністратора Юзефа Масєєвського, йдеться між іншим й про те, що адміністратор «по панських пасіках їздив з волосяною торбою і рої звідти в тій торбі перевозив до своєї пасіки [...], і так собі причиняв, а панську пасіку нищив» (допис рукою М. Жевуського – «в цьому признався»); «дикий рій хлопчак впіймав, який у селян відбивши, Масєєвський до своєї пасіки забрав» (пункт 38) [21. Арк. 14–15].

У 1730-х рр. у Михалполі на одну пасіку припадало 64 пні [8. Арк. 12 зв.]. У 1745 р. при новокостянтинівському фільварку було 240 «скарбових» пнів, а у 1768 р. тут зафіксовано три стебники (близько 200 пнів). У 1770 р. під час чергової ревізії подільських маєтків було виявлено схованих з пасіки до стебників «пнів»: у Михалполі – 696, Росоші – 204, у Мінківцях – 184 [19. Арк. 12, 83].

Цікаво, що з 1739 р. Францішка Жевуська (дружина М. Жевуського) утримувала в межах подільських маєтків власні пасіки, пні з яких і півбочки з готовою продукцією мали окреме тавро. У 1757–1762 рр. її пні навіть окремо обліковувалися в звітній документації. Це, очевидно, ускладнювало справу, бо, зрештою, у 1763 р. М. Жевуський розпорядився, «щоб з пасік жони моєї меди на мене йшли» [5. Арк. 3; 6. Арк. 121 зв.].

Під кінець ХVІІІ ст., коли видалося декілька сприятливих для бджільництва років, кількість роїв при пасіках різко зросла. У Новокостянтинівському ключі (1799 р.) налічувалося вже 828 скарбових пнів «з бджолами». При цьому зазначалося, «що цього року значно прибули нові рої й є сподівання на прийшлий рік» [23. Арк. 40].

Одним із селянських поборів й одночасно способів підтримки рівня фільваркового бджільництва (особливо у кризові роки) у подільських маєтках

М. Жевуського була бджолина десятина. В Новокостянтинівському ключі вона вперше потрапила до реєстру повинностей підданих у 1730 р. [19. Арк. 11 зв.], в Михалпільському й Росоші – у 1736 р.; у Лучинецькому – у 1746 р. [1. Арк. 2, 12 зв.; 2. Арк. 13].

З метою збільшення її показників М. Жевуський всіляко заохочував у своїх маєтках підданство закладати й «тримати» пасіки, що об'єктивно сприяло розвитку галузі. З тих селянських господарств, «що перший рік пасіки тримають», бджолину десятину не брали [3. Арк. 32–34]. Внаслідок такої політики вже у 1750-х рр. бджільництвом почали займатися найрізноманітніші верстви. Так, у Михалполі в 1757 р. селянин Іван Гап'як тримав 77, «старозаконний» Лейба Злотнік – 80, шляхтич Краєвський – 84 пнів. Цього ж року в Новокостянтинівському ключі, де галузь почала розвиватися ще з 1730-х рр., існували більш потужні господарства. В с. Кудинка цього ключа пасіки «Іванів Яловенків» (батька й сина) налічували 346 пнів (у батька – 241, а у сина – 105), а загалом у ключі ще п'ять селянських господарств тримали від 81 до 128 пнів. Звичайно, тоді ж існували й селянські господарства, у яких було не більше чотирьох пнів. У основної маси селянських господарств, зайнятих у бджільництві, ці показники коливалися в межах 50–75 вуликів [3. Арк. 27–33].

Упродовж 1760-х рр. відбулося різке зменшення кількості пнів у селянських пасіках. У вже згаданого Івана Яловенка-старшого у 1761 р. залишилося лише 135 пнів. Показовою тут також є доля пасіки лучинецького міщанина Василя Зеленка. У 1757 р. у нього було – 85, у 1761 р. – 50, у 1766 р. – 39, у 1769 р. – 12, у 1772 р. – п'ять пнів [3. Арк. 58–59, 71, 91].

Реєстри бджолиної десятини починали складати в другій половині серпня. Для всіх подільських маєтків її розміри було уніфіковано. З селянських господарств належало брати «десятий пень (або 6 злотих за нього), а де не знайдеться 10 пнів, від кожного пня [власник пасіки. – Ю. О.] по 6 горшів очкового платити повинен» [19. Арк. 11 зв.; 22. Арк. 72; 23. Арк. 30]. У несприятливі для бджільництва роки (наприклад, 1761 р.) з пасік, «де менше десяти пнів», належалося «по 3 гроші з пня» [24. Арк. 10].

У 1748–1752 рр. у Лучинецькому ключі десятини щорічно збирали на суму 600, а у 1754 р. навіть 900 злотих [17. Арк. 31 зв.; 22. Арк. 27–28, 40, 49, 64]. Однак вже у 1763–1764 рр. там само десятини зібрали лише на 300 злотих, що, очевидно, пояснюється пошестю на бджіл у попередні роки [22. Арк. 19]. Для порівняння, у 1763 р. у Росоші було зібрано бджолиної десятини ще менше (з 190 пнів селянських господарств) на суму 114 злотих (19 пнів по 6 злотих); у 1766 р. (з 210 пнів селянських господарств) на суму 126 злотих (21 пень по 6 злотих) [21. Арк. 6 зв.; 25. Арк. 4 зв.].

У 1771 р. бджільництво зійшло у Росоші нанівець – 100 пнів. Тут було зібрано лише 60 злотих (10×6). Тоді ж з Михалпільського ключа (350 пнів) – 210 злотих (35×6). Тоді ж з Міньковецького ключа (1098 пнів) – 576 злотих (96×6)

+ 27 злотих 18 грошів «очкового». В Лучинецькому ключі (1324 пні) – 636 злотих (106х6) + очкового 52 злотих 24 гроші. Таким чином, сумарно у 1771 р. у подільських маєтках Жевуських було зібрано десятини на суму 1562 злотих 12 грошів, що становило близько 3% сумарного річного доходу з цих маєтків [26. Арк. 18–22, 24 зв.].

По завершенні терміну збирання десятини провіантовий писар фільварку здійснював з присяжними ревізію селянських господарств. Якщо там виявляли попередньо приховані пні, їх конфісковували на скарб й вносили до реєстру десятини як «десяті» пні. Ця обставина суттєво утруднює з'ясування реальної кількості пнів у селянських пасіках. У 1757 р. в Михалполі у Івана Дзум'яги було виявлено, конфісковано й внесено до реєстру дев'ять, а у його сина Івана чотири таких пні [3. Арк. 32]. «Реєстровий» пень мав би бути тотожним десяти пням, наявним у селянському господарстві, тому подібний запис викликає похибку при підрахунках у 130 пнів.

Якщо траплялися крадіжки пнів з селянських пасік, адміністратор фільварку з присяжними займалися пошуками викраденого, а при його виявленні повертали пні власникові. Так, у 1758 р. в с. Городище Міньковецького ключа Василь Попів вкрав у Івана Пилипового два, а в «Зернюка» – п'ять вуликів, які були знайдені, відібрані і повернуті згаданим особам [3. Арк. 32]. А от коли встановити власника виявленого краденого пня було неможливо, такі пні конфісковували й вносили до реєстрів як десятину. У 1772 р. в с. Сугаки Міньковецького ключа так вчинили з 11 краденими пнями, виявленими у селянина Івана Мутали, котрий так і не зізнався стосовно їх походження [3. Арк. 100].

Якщо маєток разом зі «скарбовими» пасіками перебував у орендній посесії, пункти орендної угоди, що стосувалися бджільництва, обумовлювалися особливо ретельно. Зважаючи на важливість бджолої десятини для розвитку галузі, з фільварку для її списання ординували чоловіка. Той вимагав від посесора квит із вказаними планованими розмірами майбутньої десятини, лише тоді посесор отримував реєстр, підписаний управителем фільварку і право на її збирання [7. Арк. 5]. У більшості орендних контрактів також вказувалося, що орендар «не сміє без відома двору відбирати бджіл за борги» [27. Арк. 46, 91–92]. Посесорові не мали належати й пасіки з примноженими в році укладення орендної угоди роями, як і ті, що «на прийшлий рік примножені будуть», а по завершенні терміну оренди мали бути віддані разом зі старими пнями [20. Арк. 40].

На період дії терміну орендної угоди посесорові дозволялося утримувати пасіку для власних потреб. Для цього йому виділяли зі «скарбових» пасік певну кількість пнів. Так, у 1760 р. новокостянтинівському й лучинецькому посесорам було виділено по 100 пнів з місцевих пасік [3. Арк. 11; 28. Арк. 33].

Бджоли часто гинули (1748–1749, 1759–1761 рр.). У такому випадку мед з вуликів вибирали при присяжних. У 1759 р. через це двірські пасіки стояли майже порожніми. Доглядачам було наказано пильнувати залишок бджіл, «аби

остаточно не спустошили» [7. Арк. 33, 39]. Провіантовому писареві заборонялося згромаджувати при пасіках порожні пні по загиблих роях, «оскільки при них мухи завжди розмножуються» [6. Арк. 86], тобто створюються умови для поширення нових інфекцій.

Для зберігання й транспортування меду здебільшого використовували «подільські» півбочки власного виготовлення, хоча траплялося (за нестачею тари), й «руські»⁴. Кожен півбочок мав бути «опечатаний в чотирьох місцях по краях, так як і з дна» [19. Арк. 12]. У 1742 р. присяжні придбали в Почаєві для потреб фільварків (через нестачу) 20 «подільських» півбочків для меду. Інколи через нестачу відповідної тари для меду використовували, попередньо добре випаривши, бочки з-під пива [7. Арк. 39].

З одного півбочка «прісного» меду висичували два півбочки «звичайного» (розбавленого). З двох півбочків «прісного» меду (після його «змішування» згідно інструкції) мало вийти п'ять півбочків «шинкового» (ще більш розбавленого) меду [7. Арк. 5, 85, 76]. Шинкарям заборонялося «ситити» меди в своїх винницях, а лише в панських [28. Арк. 32 зв.].

Реалізація меду на ринку була основною метою фільваркового бджільництва. З 1730-х рр. за наказом М. Жевуського «подільські меди і воски за доброї дороги» відсилали до Колодна (волинські маєтки Жевуських) і, додавши місцевого меду й воску, відправляли до Деменки чи Острова (їх руські маєтки). Так, у 1735 р. до Деменки було відіслано з Михалполя – 33, з Вільхівця – 15, з Нового Костянтинова – 12, з Росоша – 8 півбочків прісного меду (всього 68 півбочків – 96% випродукованого цього року в подільських маєтках меду) [1. Арк. 2]. У 1758 р. в Колодні М. Жевуським вже було закладено власну воскобійню і для неї куплено «котлик помірний» [7. Арк. 50, 83 зв.].

Дані про поставки меду з Поділля збереглися лише за окремі роки, однак навіть вони засвідчують збільшення обсягів цих поставок у 50–60-х рр. XVIII ст. Так, у 1759 р. в руські маєтки з Поділля було відіслано 50 «подільських» й 80 «руських» півбочків на суму 10860 злотих [29. Арк. 30 зв.]. У 1763 р. до Деменки було відіслано 80, а у 1768 р. («разом з колоденськими медами») – 98 «подільських» півбочків меду [6. Арк. 125; 31. С. 74].

По шляху транспортування меду сплачували транзитне мито. У маєтках М. Жевуського брали (1744 р.): від півбочка прісного меду – 6, від меду, фасками продаваного – 3 гроші [28. Арк. 31].

⁴ «Подільський» півбочок (його ще називали «великим») = 4 діжкам = 30 гарнцям [2. Арк. 2], тоді як «руський» чи «роздільський» = 2 діжкам = 15 гарнцям. М. Жевуський суворо наказував адміністрації стежити за тим, щоби всі виготовлені в його подільських маєтках півбочки «рівно в собі тримали, тобто 30 фільваркових гарнців» [5. Арк. 3]. «Подільська» діжка = 1 фасці = 7,5 гарнця. У маєтках М. Жевуського також виготовляли власні «нестандартні» дубові бочки для пива. Одна така бочка = 40 гарнцям.

У 1740-х рр. ціна одного «подільського» півбочка прісного меду коливалася у межах 100–135 злотих [2. Арк. 11–12; 29. Арк. 30 зв.; 30. Арк. 2–3]. Відповідно, половину вказаної вартості коштував «руський» півбочок.

Загалом галузь була прибутковою. Уже на ранній стадії організації господарства вона становила одну з важливих статей доходу з маєтків. Так, у Ново-костянтинівському ключі у 1730 р. було реалізовано меду на суму 1500 злотих (15,5% сумарного річного доходу з цього маєтку) [19. Арк. 11].

При реалізації продукції бджільництва часто вдавалися й до силових методів – «накидання» меду й воску на шинки, корчми, кагал і громаду. У 50–60-х рр. ХVІІІ ст. мед неодноразово накидали на михалпільський кагал та орендарів. Лише у 1762–1764 рр. таким чином у Михалполі було реалізовано 28 півбочків меду на суму 3424 злотих [30. Арк. 3]. У 1770 р. під час уже згадуваної ревізії на михалпільському фільварку перебувало «2 півбочки меду, залишеного для накидання на пропінацію Росошську» [2. Арк. 44; 3. Арк. 9; 15. Арк. 50].

Серед «важливих», на думку магната, для «заспокоєння душі» були галузеві видатки на церкву. Так, у 1749 р. освячення панських покоїв «реформатами-бenedиктами», запрошеними М. Жевуським з Кременця, обійшло йому в один півбочок прісного меду [6. Арк. 41], а у 1757 р. михалпільському ксьондзові було виділено з місцевої пасіки дев'ять пнів [2. Арк. 43].

Відтак, у 30–70-х роках ХVІІІ ст. бджільництво було хоча й вторинною (порівняно з продукуванням зернових та тваринництвом) галуззю, все ж в окремі роки складало від 7 до 15% сумарного доходу з маєтків. Попри труднощі, джерела засвідчують тенденцію розвитку галузі у вищезазначений період. Неefективність ведення бджолиного промислу на фільварку була пов'язана як з природними чинниками (пошесті і вигинення бджіл), так і з людським фактором у формі зловживань і недбальства з боку фільваркової адміністрації. Надійним «тилом» галузі слугували селянські пасіки та бджолина десятина з них.

1. *Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ).* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1529.

2. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 2245.

3. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 2248.

4. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1072.

5. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1067.

6. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1068.

7. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1073.

8. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 823.

9. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 825.

10. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 832.

11. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 934.

12. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1322.

13. *ЦДІАУЛ.* – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1823.

14. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1029.
15. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 2231.
16. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 820.
17. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 864.
18. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 805.
19. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 831.
20. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1765.
21. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1623.
22. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 796.
23. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 799.
24. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 797.
25. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 939.
26. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1616.
27. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 2228.
28. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1808.
29. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1535.
30. ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1614.
31. Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини у XVIII ст. – К., 1991.
32. Овсінський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воеводствах (30–70-ті роки XVIII століття) // Записки НТШ. – Т. ССXL. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / відп. ред. О. Купчинський. – Львів, 2000. – С. 53–71.
33. Овсінський Ю. Подільський фільварок у 20–80-х роках XVIII ст.: основні типи та структура (на прикладі маєтків Жевуських) // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 205–209. [Історіографія проблеми. – С. 205].
34. Grabski W. Historia wsi w Polsce. – Warszawa, 1929.

Yuriy Ovsinskyi

**BEEKEEPING IN FOLWARKS
OF PODILIA IN THE 1730–90-IES (BY THE MATERIALS
FROM THE LANDED ESTATES OF MICHAL ZEWUSKY)**

The article relates on the beekeeping as one of the auxiliary industries in folwarks of large land estates of Podilia in 17th century. Materials of farming records from the archives of landowner Zewusky demonstrate the status and role of such industry in the farming of large manor estates. These include in particular order books and accounting records.

Key words: *folwark, Podilia, Zewusky, beekeeping, demesne apiary, honey, beeswax.*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВ – Археологические вести
АДІУ – Археологія і давня історія України
АСГЭ – Археологический вестник государственного Эрмитажа
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей
ИАК – Известия археологической комиссии
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
КСИА ІА АН УСССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук УСССР
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МІА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва – Ленинград
МІАР – Материалы и исследования по археологии России
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України
РА – Российская археология
РАЕ – Российский археологический ежегодник, С.-Петербург
РСМ – Раннеславянский мир
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
СМАЭ – Сборник музея антропологии и этнографии
ССПК – Старожитності Степового Причорномор'я і Криму, Запоріжжя
УЗКНИИ – Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института Кабардинской АССР, Нальчик
УНЭ – Украина-Немецкая экспедиция
ХНУ – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
SIA – Slovenská Archeologia

ЗМІСТ

<i>Леонід Залізняк</i> ПОЛЮВАННЯ НА МАМУТА: ТАКТИКА І СТРАТЕГІЯ.....	3
<i>Pawło Shydlovskiy, Dmytro Stupak</i> THE RESEARCH OF FLINT IMPLEMENTS ON KYRYLIVSKA SITE	21
<i>Валерій Манько</i> ПОХОДЖЕННЯ КУКРЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	33
<i>Сергій Теліженко</i> НЕОЛІТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ КЛСК НА БАГАТОШАРОВІЙ ПАМ'ЯТЦІ РАТНІВ-II (УРОЧИЩЕ РІПИСЬКО) ЗІ СЛІДАМИ ЗЕМЛЕРОБСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА	63
<i>Michał Dobrzyński, Katarzyna Piątkowska</i> KRZEMIENNE MATERIAŁY PRACOWNIANE Z PIERWSZEGO SEZONU BADAŃ NA STANOWISKU NOWOMALIN-PODOBANKA, REJON OSTROG, OBWÓD RÓWNIENSKI.....	76
<i>Jakub Rogoziński</i> ZBIORY PRZEŚLIKÓW KPL Z TERENÓW POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ POLSKI I ZACHODNIEJ UKRAINY W KONTEKŚCIE BADAŃ NAD NEOLITYCZNYM TKACTWEM	96
<i>Роман Литвиненко</i> ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРНОГО КОЛА БАБИНЕ З ВИРОБНИЧИМ РЕМАНЕНТОМ.....	113
<i>Віталій Конопля, Богдан Прищепя</i> КРЕМЕНЕОБРОБНЕ ПОСЕЛЕННЯ СТРИЖІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МЛИНІВ-ГОРОДИЩЕ НА РІВНЕНЩИНІ.....	137

Віталій Отрощенко

ЛОБОЙКІВСЬКА МЕТАЛУРГІЯ
ТА БЕРЕЖНІВСЬКО-МАЇВСЬКА ЗРУБНА КУЛЬТУРА 159

Тетяна Гошко

ВИГОТОВЛЕННЯ ЖЕЗЛА-«СТИЛЕТА» ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ..... 171

Евеліна Кравченко

ВИРОБИ З КАМЕНЮ У КОНТЕКСТІ ГОСПОДАРСТВА
ПОСЕЛЕННЯ УЧ-БАШ 184

*Юрій Болтрик, Марцін Ігначак,
Оксана Ліфантій, Олександр Шелехань*

РОГОВІ ЕЛЕМЕНТИ ВУЗДИ З СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА.....222

Анатолій Гейко

ВИПАЛЮВАЛЬНІ СПОРУДИ ГОНЧАРІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ
ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ246

Szymon Orzechowski, Adrian Wrona

WARSZTAT KOWALSKI LUDNOŚCI KULTURY PRZEWORSKIEJ –
PROBLEM IDENTYFIKACJI ARCHEOLOGICZNEJ253

Ярослав Володарець-Урбанович

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОШИРЕННЯ
ГОНЧАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ РЕМІСНИЧИХ ЦЕНТРІВ
VII–VIII СТ. ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ277

Леонтій Войтович

ЧОРНА МЕТАЛУРГІЯ У ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ У IX–XIV СТОЛІТТЯХ298

Роман Миська

ГОНЧАРНІ ГОРНИ ПРИКАРПАТТЯ ТА ВОЛИНІ В КНЯЖУ ДОБУ 311

Марина Ягодинська

ГОНЧАРНЕ ВИРОБНИЦТВО НА ПАМ'ЯТКАХ
ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС.....322

Марина Сергєєва, Сергій Тараненко

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО КОСТОРІЗНОГО
РЕМЕСЛА НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ.....328

Георгій Шаповалов, Вадим Льїнський

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МАЙСТЕРНІ ПЕРЕДМІСТЯ ПОСЕЛЕННЯ
«ПРОТОВЧЕ» НА ОСТРОВІ ХОРТИЦЯ: ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ346

Сергій Панишко

ГОНЧАРНЕ ГОРНО ЛИТОВСЬКОГО ПЕРІОДУ
ІЗ ЖИДИЧИНА НА ВОЛИНІ.....375

Віталій Конопля, Олександр Сілаєв, Наталія Білас

ШТОЛЬНІ І СПЕЦІАЛІЗОВАНІ КРЕМЕНЕОБРОБНІ
МАЙСТЕРНІ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ
В БУКІВНІ НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ.....387

Леся Чміль, Наталія Хамайко

ГОНЧАРНА СЛОБОДА КИЄВА XVII–XIX СТ.....401

Юрій Овсінський

ФІЛЬВАРКОВЕ БДЖІЛЬНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ
У 30–90-Х РОКАХ XVIII СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ З МАЄТКІВ МІХАЛА ЖЕВУСЬКОГО)421

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ431

CONTENS

<i>Leonid Zaliznyak</i> HUNTING MAMMOTH: TACTICS AND STRATEGY	3
<i>Павло Шидловський, Дмитро Ступак</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕМ'ЯНОГО ІНВЕНТАРЮ КИРИЛІВСЬКОЇ СТОЯНКИ.....	21
<i>Valeriy Manko</i> THE ORIGINS OF KUKREK-TYPE CULTURE	33
<i>Sergiy Telizhenko</i> THE NEOLITHIC OBJECT (LPC) ON THE MULTILAYERED SITE RATNIV-2 (RIPYS'KO) WITH SIGNS OF NEOLITHIC FARMING	63
<i>Michał Dobrzyński, Katarzyna Piątkowska</i> FLINTWORK MATERIALS IN STUDIO FROM THE FIRST SESON OF STUDIES ON THE SITE NOWOMALIN-PODOBANKA (OSTROG DISTRICT, RIVNE REGION)	76
<i>Jakub Rogoziński</i> COLLECTION OF SPINDLE WHORLS OF THE FUNNEL BEAKER CULTURE FROM THE TERRITORY OF SOUTH EASTERN POLAND AND WESTERN UKRAINE IN THE CONTEXT OF NEOLITHIC WEAVING STUDIES.....	96
<i>Roman Lytvynenko</i> BURIALS OF BABYNE CULTURAL CIRCLE WITH PRODUCTION TOOLS.....	113
<i>Vitaliy Konopla, Bohdan Pryshchepa</i> FLINT-WORKING SETTLEMENT OF STRZYŻOWSKA CULTURE MLYNIV–«HILL-FORT» (RIVNE REGION)	137

<i>Vitaliy Otroshchenko</i> LOBOIKIVKA METALLURGY AND BEREZHNIVS'KO-MAYIVS'KA ZRUBNA CULTURE	159
<i>Tetyana Goshko</i> MAKING OF THE «STILETTO» ROD IN LATE BRONZE AGE	171
<i>Evelina Kravchenko</i> STONE WARES IN HOUSEHOLD CONTEXT OF UCH-BASH SETTLEMENT	184
<i>Yuriy Boltryk, Marcin Ignaczak, Oksana Lefantii, Olexandr Shelekhan</i> HORN-MADE HORSE BRIDLE DETAILS FROM SEVERYNIVKA HILL-FORT	222
<i>Anatolij Gejko</i> FURNACE CONSTRUCTIONS OF SCYTHIAN TIME POTTERS FROM THE DNIPRO-DONETS STEPPE-FOREST REGION	246
<i>Szymon Orzechowski, Adrian Wrona</i> METALSMITH'S WORKSHOP OF THE PRZEWORSK CULTURE PEOPLE – THE ISSUE OF ARCHAEOLOGICAL IDENTIFICATION	253
<i>Yaroslav Volodarets'-Urbanovich</i> RESEARCH METHODOLOGY ON THE ISSUE OF POTTERY PRODUCTS DISRIBUTION FROM HANDICRAFTS CENTERS ON THE SOUTH OF EASTERN EUROPE IN THE 7 TH -8 TH CENTURIES.....	277
<i>Leontij Voitovycz</i> THE FERROUS METALLURGY IN THE GALICIA LAND IN THE 9 TH -14 TH CENTURIES.....	298
<i>Roman Myska</i> POTTERY KILNS OF SUB-CARPATHIAN AND VOLYNIAN AREA IN THE AGE OF PRINCIPALITIES.....	311

<i>Maryna Yagodyns'ka</i> POTTERY ON THE SITES OF WESTERN PODILIA IN OLD RUS' TIME.....	322
<i>Maryna Sergeyeva, Serhiy Taranenko</i> NEW RESEARCH OF OLD RUS BONECARVING CRAFT ON THE KIEV PODIL.....	328
<i>Georgiy Shapovalov, Vadim Ilyinskyi</i> MEDIEVAL WORKSHOPS IN THE SUBURBS OF SETTLEMENT PROTOVCHE ON THE KHORTYTSIA ISLAND: RESEARCH RESULTS.....	346
<i>Sergiy Panyshko</i> POTTERY FURNACE OF LITHUANIAN PERIOD FROM ZHYDYCHYN VILLAGE, VOLYN REGION	375
<i>Vitaliy Konopla, Olexandr Silayev, Natalia Bilas</i> DRIFT MINES AND SPECIALIZED FLINT WORKSHOPS OF LATE MIDDLE AGES AND OF MODERN TIMES NEAR BUKIVNA VILLAGE (IVANO-FRANKIVSK REGION).....	387
<i>Lesia Czmil', Natalia Hamajko</i> POTTERY SUBURB OF KYIV IN 17 TH –19 TH CENTURIES	401
<i>Yuriy Ovsinskyi</i> BEEKEEPING IN FOLWARKS OF PODILIA IN THE 1730–90-IES (BY THE MATERIALS FROM THE LANDED ESTATES OF MICHAL ZEWUSKY)	421
LIST OF ABBREVIATIONS	431

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Історико-краєзнавчого музею м. Винники та
Інститутом археології Жешівського університету*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. *Л. Войтович* (головний редактор),
д-р іст. наук, проф. *Л. Залізник*, д-р іст. наук, проф. *В. Отрощенко*,
д-р габ., проф. *М. Парчевський*, д-р габ., проф. *М. Рибіцька*,
канд. іст. наук, доц. *Н. Білас* (відповідальний редактор),
канд. іст. наук, ст. наук. співр. *Е. Кравченко*,
канд. іст. наук, доц. *О. Целуйко*, *І. Тимець*

Рецензенти:

д-р іст. наук, ст. наук. співр. *А. Буйських* (Київ)
канд. іст. н., ст. наук. співр. *Л. Кулаковська* (Київ).

Відповідальний за випуск *І. Тимець*

Редактор *Т. Молочко*

Технічний редактор *Н. Стахур*

Художнє оформлення обкладинки *Л. Каравасва*

Переклад резюме англійською *автори*, *О. Сілаєв*

Адреса редакційної колегії:

Історико-краєзнавчий музей м. Винники,
вул. Галицька, 26, м. Львів-Винники, 79495, тел./факс: (032)2960536,
e-mail: musem.vynnyky@gmail.com, nbilas@meta.ua

УДК 94(477.83)(06) 908(477.83)(06)

ББК Т3(4Ук)я54+Д9(4Ук)891я54

Н 34

Н 34 **Наукові студії** : зб. наук. праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. – Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. – Винники ; Жешів ; Львів : Апріорі, 2015. – 440 с. : іл. + 8 с. кол. вкл.

ISBN 978-617-629-279-1

У Збірнику вміщено статті з проблем археології та історії від первісності до нового часу, публікації нових матеріалів і результатів досліджень.

Для археологів, істориків, краєзнавців та всіх шанувальників давньої історії.

ББК Т3(4Ук)я54+Д9(4Ук)891я54

ISBN 978-617-629-279-1

© Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2015

© Інститут археології Жешівського університету, 2015

Наукове видання

НАУКОВІ СТУДІЇ

Випуск 8

**Давні майстерні та виробництво
у Вісло-Дніпровському регіоні**

Збірник наукових праць

Відповідальний за випуск *І. Тимець*

Редактор *Т. Молочко*

Технічний редактор *Н. Стахур*

Художнє оформлення обкладинки *Л. Караваєва*

Видавець *Ю. Николишин*

Заступник директора *С. Шот*

Свідоцтво держреєстру:

серія ДК № 3684 від 27.01.2010 р.

Підписано до друку 9.12.2015 р. Формат 70x100/16.

Папір офс. Друк офсетн. Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. арк. 35,48. Умовн. фарбовідб. 36,12.

Обл.-вид. арк. 34,23. Наклад 250 прим.

ПП «Видавництво «Апріорі»

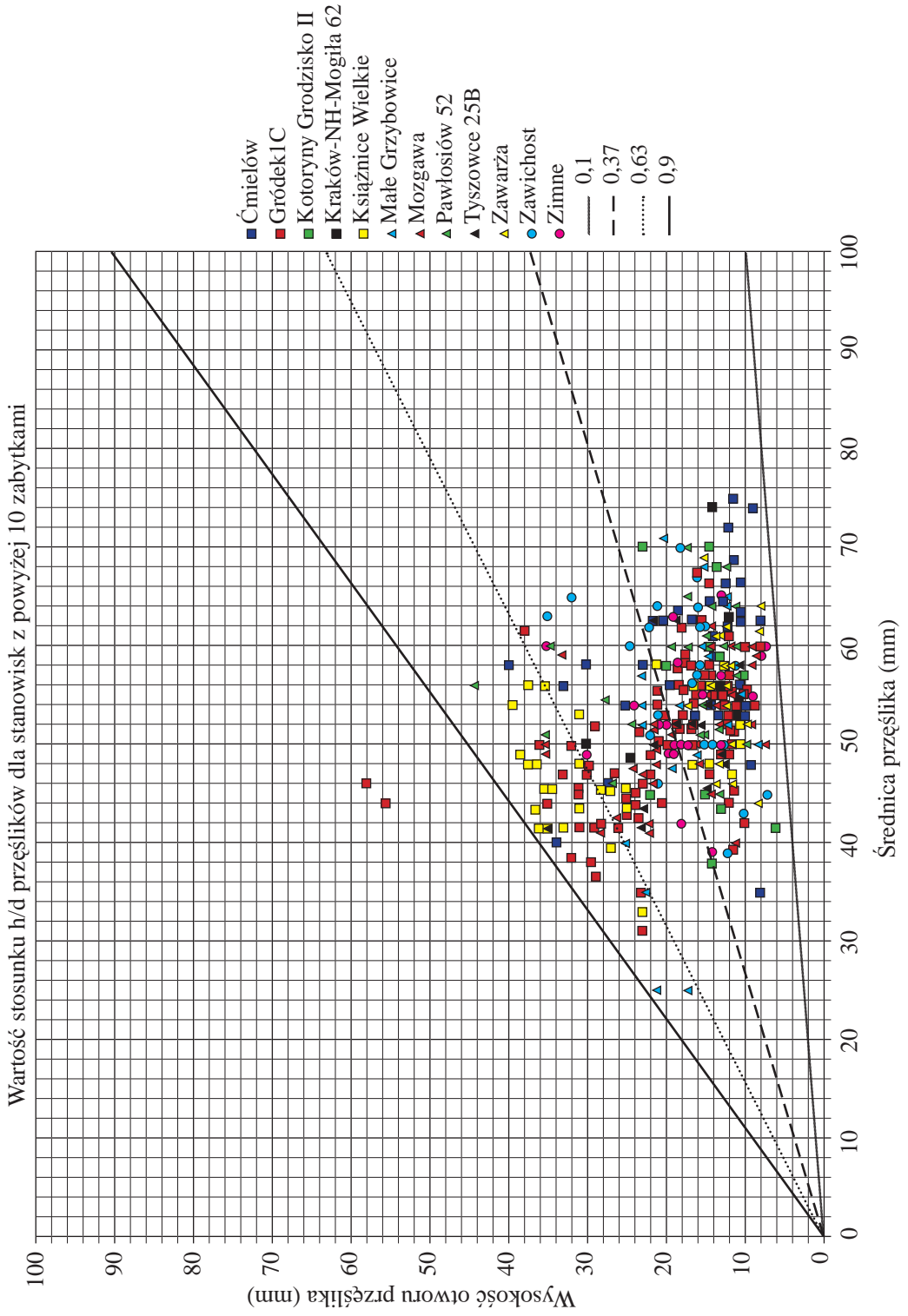
79000, м. Львів, вул. Сковороди, 4

тел./факс (032) 235-62-18, моб. 095-64-54-255, 067-314-05-10.

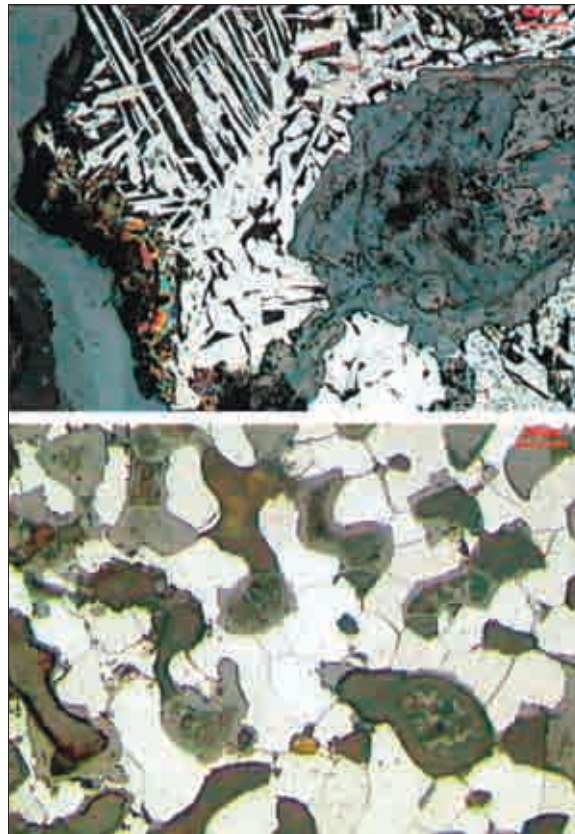
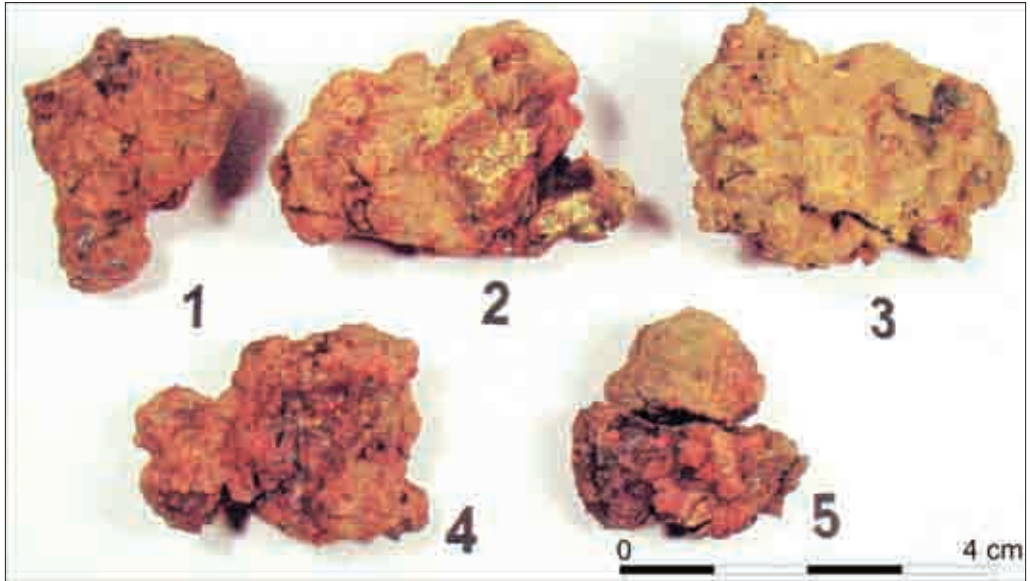
Для листування: 79000, м. Львів, а/с 242,

e-mail: apriori.knyga@gmail.com, www.apriori.lviv.ua

Додаток I

Додаток II

Ryc. 4. Grąpy i przykłady ich mikrostruktur, wg Z. Kędzierski, J. Stępiński 2006

Ryc. 8. Tak zwane paleniska rządowe z Biskupic, gm. Brwinów na Mazowszu niesłusznie uznawane za paleniska kowalskie, wg S. Woydy 2002

Ryc. 9. Próba rekonstrukcji paleniska kowalskiego w trakcie festynu archeologicznego «Dymarki Świętokrzyskie»

Рис. 2. Загальний вигляд горна

Рис. 3. Нижня топочна камера горна

Рис. 4. Верхня випалювальна камера горна

Рис. 5. Конструкція стінок горна

Рис. 6. Вигляд продуху з нижньої топочної камери

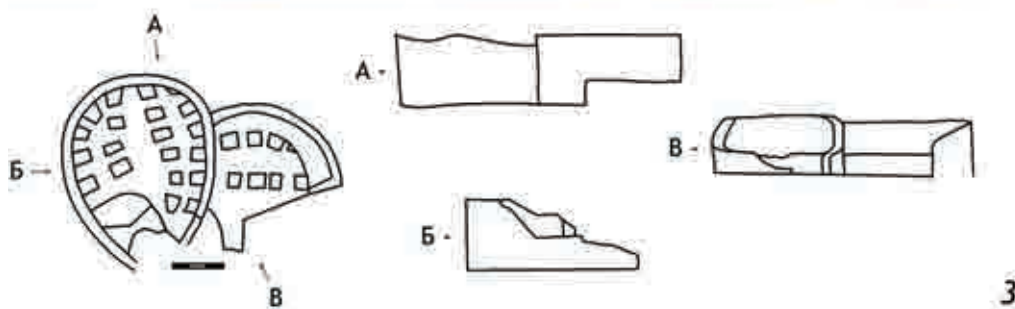

Рис. 10. Гончарні горни 1–5 з комплексу на вул. Гончарній, 12–16

Рис. 11. Гончарні горни 6–7 (1–2) та горн без номеру (3) з комплексу на вул. Гончарній, 12–16, скупчення світильників у заповненні складу гончарної продукції (4) та керамічні знахідки (5–7)